

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

MAGISTRSKA NALOGA

ANDREJ PANČUR

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za zgodovino

ANDREJ PANČUR

**GOSPODARSKI IN SOCIALNI NAZORI
V 80. IN 90. LETIH 19. STOLETJA
NA SLOVENSKEM**

MAGISTRSKA NALOGA

Mentor: dr. Janez Cvirn

Somentor: dr. Jasna Fischer

LJUBLJANA, 1999

H 181

knj. št. 34597/99

OHK - Zgodovina

PANČUR
Andrej

H 181

94 (497.4)

43000034597

UNIVERZA V LJUBLJANI - FF

COBISS

KAZALO

I. UVOD	7
II. KONSERVATIVNI NAZORI O OBRTNIŠTVU	12
1. Uvod	12
2. Zahteve po obrtni reformi	13
3. Konkurenca tovarn	14
a) Prednosti industrije pred obrtjo	14
b) Realnost	15
c) Obrtniki se neupravičeno pritožujejo	16
d) Neenakost usod	18
4. Vprašljiva kakovost poceni izdelkov	20
5. Obrtna svoboda	22
a) Usodno leto 1859	23
b) Liberalizem - kapitalizem - judovstvo	24
6. Steber (stanovske) družbe	25
a) Steber družbe	25
b) Propadanje srednjega stanu	27
c) Stanovska družba	28
d) Teoretiki	29
7. Idealiziranje preteklosti	31
a) Prednosti cehov	32
b) Potrebna je prilagoditev	33
8. Izkaz o izučenosti	34
a) Obrtna svoboda	34
b) Zaostrena konkurenca	36
c) Za in proti	36
9. Obvezne obrtne zadruge	37
a) Papirnati zakon	38
b) Samopomoč ali državna pomoč in zadružništvo na prostovoljni ali obvezni osnovi	38
10. Vera in morala	41
III. PRVA OBRTNA NOVELA	44
1. Liberalizem in socialno vprašanje	44
2. Nastop Taaffejeve vlade	45
3. Reformne sile	45

4. Vijugasta parlamentarna pot do zakonskega predloga	49
5. Agitacija obrtnikov	53
a) Država naj pomaga z zakonodajo	54
b) Zborovanja obrtnikov med liberalno vlado	55
c) Obrtniško gibanje z nastopom Taaffejeve vlade	56
d) Nemški liberalci spremenijo stališče	58
6. Obravnava v državnem zboru	61
7. Izkaz o izučenosti	63
a) Liberalni odpor	64
8. Obvezne obrtne zadruge	66
 IV. NEZADOVOLISTVO S PRVO OBRTNO NOVELO	68
1. Pomanjkljivosti zakona	68
2. Izkaz o izučenosti	69
a) Učna doba	70
b) Tovarnarji naj ne bi bili izvzeti	70
c) Podeljevanje izkaza	72
d) Kaj se lahko proizvaja in problem konfekcionarstva	72
3. Težave z obveznimi obrtnimi zadrugami	73
a) Ustanovitev zadrug	74
b) Kolektivni duh	75
c) Proti strojem in za umetelno obrt	77
d) Razmerje med mojstri in pomočniki	78
4. Obrtna zbornica	79
a) Različni interesi	80
b) Boj za spremembe	82
5. Boj za revizijo obrtne novele	83
a) Vladne koncesije in umiritev obrtniškega gibanja	83
b) Nov zagon obrtniškega gibanja	85
c) Državni zbor se ponovno poprime dela	89
 V. ZAPORNIŠKO DELO	91
1. Pomen obrtniškega pritoževanja nad zaporniškimi deli	91
2. Različne zaporniške delavnice v Ljubljani	92
3. Namen kaznilniških in prisilnih delavnic	93
4. Politika	95
5. Preveč zapornikov	97
6. Nelojalna konkurenca	99
7. Nasprotje med interesom za prevzgojo in ekonomskim interesom	102

8. Ogrožene obrti	103
9. Neškodljivo delo	106
10. Delo za vojsko, državo in obrtnike	108
11. Interes drugih obrtnikov in potrošnikov	111
 VI. NAZORI O OBRESTIH IN ODERUŠTVU	113
1. Oderuhi	113
2. Liberalno obdobje	114
a) Stari zakoni o oderuštvi	115
b) Vzroki za odpravo zakonov o oderuštvi	115
c) Liberalna teorija	116
3. Odprava zakonov o oderuštvi	121
4. Neomejeno oderuštvo	123
a) Oderuške obresti	124
b) Brezvestni dolžniki	127
c) Javno mnenje	129
5. Ponovna uvedba zakonov o oderuštvi	133
6. Pomanjkljivosti zakonov o oderuštvi	137
7. Obrestovanje je oderuštvo	140
a) Rojstvo nove teorije	141
b) Proti brezmejni konkurenci	144
c) Čisti dobiček	145
d) Delovna teorija vrednosti	146
e) Krščanstvo in delo	149
f) Denar kot menjalno sredstvo	150
g) Srednjeveški ideal	152
h) Cerkev in kapitalistična realnost	153
8. Upravičene obresti	155
a) Delitev nevarnosti	156
b) Povrnitev škode	157
c) Najemnina in renta	159
d) Recepti za odpravo obrestovanja	161
9. Obresti so dovoljene	162
a) Vloga denarja v spremenjenih razmerah	163
b) Subjektivna vrednost	165
c) Zmerne obresti	168
d) Sprejemljivost obresti	170

VII. NA POTI K MODERNEMU NEDELJSKEMU POČITKU	173
1. Nedeljski počitek in posvečevanje nedelj	173
2. Prepoved opravljanja hlapčevskih del	176
3. Prepoved opravljanja del, ki skrunijo svetost in ovirajo praznovanje	177
4. Kdo vse se je pregrešil z delom in odsotnostjo pri službi božji	180
5. Dovoljene in nedovoljene zabave	183
6. Zdravstveni razlogi za nedeljski počitek	184
7. Božji blagoslov in božja kazen	185
8. Slabi zgledi doma in dobri v tujini	188
9. Boj za ponovno zakonsko ureditev nedeljskega počitka	190
10. Zakon o nedeljskem počitku	192
11. Neizpolnjena pričakovanja	195
12. Časovna omejitev nedeljskega počitka	197
13. Izjeme	198
14. Boj za novi zakon	202
15. Zahteve na Slovenskem	204
16. Ponovna ureditev	205
VIII. ODMEVI NA SLOVENSKEM NA VALUTNO REFORMO LETA 1892	
IN NA PREDHODNE DENARNE RAZMERE V AVSTRO-OGRSKI	208
1. Uvod	208
2. Kaj je denar	208
3. "Stabilität und Ruhe für die Volkswirtschaft, Ansehen und Macht für den Staat."	209
4. Nezanesljivi svet znanstvenih spoznanj	210
5. Zlata valuta	212
6. Zmanjšanje vrednosti denarja	213
7. Ažija in disažija	215
8. Državne teorije denarja	217
9. Padanje cene srebra	219
10. Odprava svobodnega kovanja srebrnega denarja	220
11. Inflacija in deflacija	222
12. Papirni denar	227
13. Bimetalizem	230
14. Relacija in dolžniško upniška razmerja	234
15. Zunanja trgovina	238
16. Določitev relacije	243
17. Nemška marka ali francoski frank	245
18. Menjava denarja	247

19. Prezigodnost reforme	250
20. Problem Ogrske	251
21. Valutni anketi	252
22. Zakonski predlog	255
23. Valutni odsek	256
24. Zasedanje državnega zbora in politika	260
25. Denar in nacionalna čustva	262
26. Ponarejanje denarja	265
27. Težko privajanje na novosti	266
 IX. VIRI IN LITERATURA.....	268
1. Časniki	268
2. Revije	268
3. Pomembnejši tiskani viri in članki	269
4. Sodobna literatura	270
5. Razprave in članki iz tiska in periodike	275

I. UVOD

Pričujoča magistrska naloga nosi naslov *Gospodarski in socialni nazori na Slovenskem v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja na Slovenskem*. Ko sem začel zbirati gradivo za to temo, sem kmalu ugotovil, da obstaja veliko zelo bogatih virov. Zaradi obilice vseh teh virov v magisteriju nisem mogel zajeti prav vseh vidikov takratne socialne in gospodarske miselnosti. Za svojo nalogo sem še največ našel v slovenskih časopisih kot so Slovenec, Slovenski narod, Slovenski gospodar, Novice in Edinost. Od nemških časopisov se je za najbolj bogat vir izkazal Marburger Zeitung in delno tudi Laibacher Tagblatt/Wochenblatt. Tudi v ostalih pregledanih časopisih (glej literaturo) sem našel mnogo člankov, ki opisujejo obravnavano problematiko. V slednjih nisem našel le člankov, iz katerih lahko razberemo gospodarske in socialne nazore tedanjega časa, temveč tudi serije člankov, ki so v stilu daljših razprav izhajale v nadaljevanjih. Več razprav sem našel tudi v različnih tedanjih revijah, zlasti v Čitalnici, Domu in svetu, Katoliškemu obzorniku, Zvonu, v nemško pisanem Zeitschrift für Volkswirtschaft Sozialpolitik und Verwaltung in v Verhandlungen und Mittheilungen der juristischen Gesellschaft in Laibach.

Poleg časopisnih virov sem uporabljal brošure in knjige iz obravnavanega obdobja, katere sem naštel pri virih in literaturi. Pri pisanju magisterija še stenografske zapisnike zasedanj dunajskega državnega zbora in delno tudi zapisnike obravnav deželne zbora Kranjskega v Ljubljani. O vseh pomembnih gospodarskih in socialnih vprašanjih, ki sem jih raziskal, so bili nepogrešljiv vir pri obravnavi stališč poslancev s slovenskega ozemlja zlasti državnozborni zapisniki. Pri tem me niso zanimali le uradni nazori, ki so jih zastopali poslanci iz slovenskega ozemlja, temveč tudi vloga teh poslancev pri sprejemanju nove zakonodaje. Pri komentiranju in obravnavanju socialnih in gospodarskih reform sem moral nujno upoštevati tudi zakonodajo, ki je objavljena v različnih letnikih Reichsgesetzblatt-a.

Pri vsaki resni zgodovinski raziskavi ne smeš spustiti (odgovarjajoče) sodobne literature o obravnavani problematiki. Pri tem sem se znašel pred problemom, saj je o temi, ki sem jo obravnavam v magisteriju, v slovenščini napisano zelo malo celovitih razprav. Prav to pomanjkanje je bil seveda glavni vzrok, da sem se sploh lotil raziskovanja tega področja naše zgodovine. V nasprotju s slovenščino pa obstaja množica primerne literature v nemščini. To mi je omogočilo, da sem raziskave na virih, ki sem jih opravil za slovenski prostor, primerjal s tedanjim širšim avstrijskim okvirom.

Pri pisanju naloge mi ni delala problemov le množica virov, temveč tudi časovna razmejitev. Čeprav me je naslov magisterija omejeval na osemdeseta in devetdeseta leta 19. stoletja, sem že zelo kmalu ugotovil, da bom moral poseči veliko dlje v preteklost, pri

nekaterih obravnavanih problemih celo v šestdeseta leta. Prav sedemdeseta leta so bila za socialno in gospodarsko zgodovino prelomna. Vse do izbruha gospodarske krize leta 1873 so bili liberalni gospodarski in socialni nazori v Avstriji brez resne konkurence. Od neoabsolutizma dalje so liberalni nazori vplivali na urejanje čim širšega gospodarskega in socialnega sveta. Zemljiška odveza, obrtna svoboda, privatizacija železnic in trgovska svoboda so oznanjali težnjo po vedno manjšem poseganju države v gospodarstvo. Z zmago liberalne gospodarske misli je država tudi vse manj posegala na socialno področje. Tako, kot naj bi gospodarstvo najbolj napredovalo z ukinitvijo vseh omejitev in s svobodnim tekmovanjem podjetnih posameznikov, je bilo po liberalnem prepričanju tudi urejanje socialnih odnosov le stvar prostega pogajanja delodajalcev in delojemalcev. V to pa se država ne bi smela vmešavati.

V ustavnem obdobju šestdesetih let svojega največjega zmagoslavja ni dosegel le gospodarski in socialni liberalizem, temveč so liberalne (nemške) stranke tudi političen prostor bolj ali manj učinkovito obvladovale. Leta velikega gospodarskega vzpona Avstro-Ogrske (1867-1873) so bila zlata leta avstrijskega liberalizma. Leta 1873 je sledil dramatičen zlom dunajske borze, ki je označil začetek velike gospodarske krize. Z njo je nastopilo obdobje tako imenovane velike gospodarske depresije (1873-1896). Čeprav je gospodarska proizvodnja v tem obdobju napredovala, je prvotna gospodarska kriza z borzno paniko in propadanjem podjetij, ter nadaljnja zaostrena konkurenca in predvsem neprestano nižanje cen, med podjetniki, proizvajalci in javnostjo ustvarjala vtis o neprestanem gospodarskem propadanju. S splošnim gospodarskim pesimizmom je bila vedno bolj načeta tudi prej tako močna vera v liberalizem. Konec je bilo liberalne utvare o neprestanem gospodarskem in družbenem napredku in omajano je bilo zaupanje v samozdravilno moč liberalnega tržnega gospodarstva.

Liberalni gospodarski nazori so se izkazali za napačne in liberalizem je začel dramatično izgubljati svojo moč. V nasprotju s tem pa so postajali vse močnejši konservativni nazori, ki v času vsesplošnega napredka niso mogli priti do izraza. Uveljavil se je protekcionizem. Celo liberalci so sedaj zahtevali državno vmešavanje v gospodarstvo. Država je začela poddržavljati obstoječe železnice in graditi nove, z velikimi subvencijami je podpirala industrijo in poskušala rešiti borzo, predvsem pa je posnemala druge evropske države in z višanjem carin stopila na pot omejevanja svobodne trgovine.

Zaradi usodnega pomena, ki ga imajo sedemdeseta leta prejšnjega stoletja pri zamiiranju liberalnih in gospodarskih nazorov in pri uveljavljanju novih nazorov, ki so nato krojila gospodarstvo in socialo v naslednjih desetletjih, se pri pisanju magisterija temu obdobju nisem mogel izogniti. Pri raziskovanju nekaterih problemov sem moral poseči še v šestdeseta leta. Podobne težave kot sem jih imel pri določitvi časovnega začetka svojega pisanja, sem imel tudi pri določitvi časovnega konca. Vsak zgodovinski problem ima povsem svoj začetek in svoj konec, ki se v veliki meri razlikujeta od drugega zgodovinskega problema. Toda prav tako kot je pri začetku potrebna neka skupna točka (vla-

davina liberalnih nazorov), tudi različni konci potrebujejo določeno usklajenost.

Za poglavitni časovni okvir svoje raziskave sem izbral povsem politični letnici - vladno obdobje ministrskega predsednika Eduarda Taaffeja (1879-1893). Tega nisem storil zaradi povsem političnih dogajanj, temveč predvsem zaradi dogajanj na gospodarskem in socialnem področju. Šele z nastopom Taaffejeve vlade se je liberalna vladavina neizpodbitno končala. S koncem politične prevlade liberalizma je bilo tudi konec liberalnega vpliva na socialno in gospodarsko zakonodajo. Novi protiliberalni nazori so se lahko uveljavili ne le na idejnem, temveč tudi na zakonodajalnem področju. Glavni namen moje magistrske naloge je prikaz vpliva novih socialnih in gospodarskih razmer na nastanek novih nazorov in kako so novi nazori vplivali na nastanek nove zakonodaje.

Zato sem si padec Taaffejeve vlade izbral za neformalni konec svojih raziskav. V magisteriju so predstavljene teme tudi zakonodajalno v glavnem omejene na osemdeseta leta. To velja zlasti za socialne reforme, ki sem jim posvetil veliko časa in raziskovanja. Zaradi obilice zgoraj opisanih virov v magisteriju nisem mogel opisati vseh socialnih in gospodarskih problemov obravnavanega časa. V drugi polovici 19. stoletja so se ljudje ubadali s tremi velikimi socialnimi vprašanji: s kmečkim, z delavskim in z obrtnim vprašanjem. Ta tri različna socialna vprašanja so bila v takratni Avstriji seveda deležna različne pozornosti. Ker je bilo kmetijstvo tista gospodarska panoga, ki je še naprej zaposlovala največ aktivnega prebivalstva, so bili tudi problemi kmetijstva deležni precejšnje pozornosti. Na pretežno kmečkem slovenskem ozemlju je bilo kmečko vprašanje prvo med socialnimi vprašanji tega časa. Zato bi obravnava agrarnih nazorov in problemov zahtevala prav posebno in obsežno raziskavo. Vendar so agrarni nazori in problemi tedanje dobe v primerjavi z ostalimi socialnimi problemi še najbolj raziskani. Tudi agrarna zakonodaja Taaffejeve dobe ni bila tako daljnosežna kot socialna zakonodaja na obrtnem in delavskem področju. Zato sem agrarne nazore v magisteriju v večji meri pustil ob strani.

V nasprotju s pretežno kmečkimi slovenskimi deželami so v industrijsko razvijajočih se pokrajinah in mestih večjo pozornost posvečali obrtniškem in delavskemu vprašanju. V času, ko je po državi odmeval anarhistični boj delavcev, je strah pred revolucionarnim delavstvom delavsko vprašanje potisnil daleč v ospredje. Na Slovenskem, kjer industrija še ni bila tako razvita kot v čeških in nekaterih avstrijskih deželah, je bilo delavsko vprašanje seveda manj odmevno. Zaradi napredujoče industrializacije so problemi obrtništva najbolj odmevali v industrijsko hitro razvijajočih se deželah, kjer je industrija uničevala nekatere obrtne panoge. Na Slovenskem zato obrtno gibanje ni bilo nikoli tako močno kot npr. na Dunaju, čeprav je bilo zaradi velike vloge obrti v gospodarstvu kar precej odmevno. Na Slovenskem torej obrtno vprašanje ni bilo tako izpostavljeno kot kmečko, vendar je bilo prav tako glasno, če ne še glasnejše delavsko.

Tudi delavsko vprašanje je bilo v obravnavanem času v veliki meri obrtno vprašanje, torej problem obrtniških pomočnikov in nekaterih mojstrov. Takratna socialna zakono-

daja je oba problema uvrščala pod skupen obrtni red. Vendar je imela obrtna zakonodaja pri socialnih reformah prednost pred delavsko socialno zakonodajo. Zato sem se najprej lotil raziskovanja nazorov o obrtništvu. Te nazore sem predstavil v prvem poglavju magisterija. Ker so bile vse socialne reforme v obdobju Taaffejeve vlade konservativno usmerjene, sem sam v glavnem prikazal konservativne socialne nazore. Takratne liberalne in socialdemokratske nazore sem opisal le v povezavi s konservativnimi nazori. Liberalni nazori so se res umikali v ozadje, vendar še zdaleč niso bili mrtvi. Prav tako se je še naprej razvijala liberalna socialna miselnost, ki se je v veliki meri razlikovala od skrajnih liberalnih nazorov o nevmešavanju države na socialno področje. Tudi socialdemokratska socialna miselnost ni bila nepomembna. Vendar je bila v tem času na Slovenskem v primerjavi s konservativno miselnostjo še zelo šibko zastopana.

Levji delež moje raziskave je usmerjen v prikaz konservativnih nazorov. Vendar pojem konservativen v tem primeru ne pomeni prizadevanja za ohranitev obstoječega stanja. Ravno nasprotno. Prav liberalci so si v večini primerov prizadevali ohraniti obstoječo liberalno družbeno ureditev. Konservativci so bili tisti, ki so si prizadevali reformirati obstoječo "liberalno" družbo in na njenih temeljih zgraditi socialno pravično družbo. Za razliko od socialnih demokratov njihov ideal ni bila povsem nova brezrazredna družba. Ideal nove družbene ureditve so si poiskali v preteklosti, ko "brezbožni" liberalizem še ni uničil na krščanskem duhu sloneče stanovske družbe. Zato je namesto o konservativcih primerneje govoriti o konservativnih reformatorjih, čeprav se oba pojma izključujeta. V teku osemdesetih let so v tej skupini vse bolj prepoznavni krščanski socialci. Razmejitev med obema skupinama ni povsem preprosta. Zato bom pojem krščanski socialci uporabljal za čas od konca osemdesetih let dalje, ko so se krščanski socialci tudi že politično počasi oblikovali.

Drugo poglavje magisterija sem posvetil prvi obrtni noveli iz leta 1883, ki se je spopadla z ureditvijo perečega obrtnega vprašanja. Predvsem me je zanimalo, kako so konservativni socialni nazori vplivali na oblikovanje obrtne novele. V naslednjem poglavju sem se posvetil problemu, kako je obrtna novela vplivala na nadaljnji razvoj socialne misli o obrtništvu. V posebnem poglavju sem izpostavil problem zaporniškega dela, nad katerim so se zlasti ljubljanski obrtniki venomer bridko pritoževali.

Pri prikazu vseh teh konservativnih socialnih reform v prid obrtnikom se nisem mogel izogniti prvi socialni in gospodarski reformi Taaffejeve vlade, s katero so konservativci poleg obrtnikov hoteli zaščititi še kmete in druge sloje prebivalstva. Zaradi velike dolžniške krize zlasti kmečkega prebivalstva, vendar v nič manjši meri tudi obrtnikov, je vlada leta 1881 sprejela zakone proti oduševanju. S temi zakoni se je postavila proti liberalnemu prepričanju, da se v pogojih popolne posojilne svobode na trgu oblikuje najbolj idealna obrestna mera. V nadaljevanju sem izčrpno prikazal takratne večplastne katoliške nazore o obrestih.

Zaradi pomanjkanja časa in prostora sem moral izpustiti prikaz konservativne socialne

zakonodaje v prid delavcem in opis socialnih nazorov o delavskem vprašanju. Ti so se najbolj očitno kazali pri uvedbi obrtnih inšpektorjev leta 1883, pri drugi obrtni noveli leta 1885, ki je obravnavala položaj industrijskih delavcev, leta 1887 pri uvedbi nezgodnega zavarovanja in leta 1888 pri bolniškem zavarovanju. Pomembne druge obrtne novele sem se dotaknil le v tolikšni meri, v kolikor je ta posegala na področje obrtništva. To je najbolj očitno storila z uzakonitvijo nedeljskega počitka. Prav nedeljski počitek je bila ena najbolj odločnih zahtev konservativcev. Zato sem posebno poglavje posvetil prikazu katoliških konservativnih nazorov o nedeljskem počitku.

S tem poglavjem sem končal opis socialnih nazorov. Prav v času konservativne Taaffejeve vlade so bili postavljeni temelji socialne zakonodaje, ki v kasnejšem obdobju ni doživela bistvenih sprememb. Na socialnih zakonih iz osemdesetih let je bila zgrajena vsa nadaljnja socialna zakonodaja. Zato sem se odločil, da s koncem Taaffejeve vlade končam tudi raziskavo svojega magisterija. Sicer pri večini obravnavanih problemov posegam tudi v čas po letu 1893, vendar je to le bežen pregled bodočih dogajanj. Edino izjemo sem naredil pri prikazu temeljnih katoliških nazorov o obrestih, kjer sem posegel celo v dvajseto stoletje. V zadnjih letih Taaffejeve vlade so tudi parlamentarne stranke dobivale novo podobo. Vedno bolj so se začele uveljavljati stranke, ki so svoj krog volivcev iskale v vedno širših množicah. S tem so se vedno bolj uveljavljali socialni nazori, s katerimi so množične stranke na svojo stran hotele pridobiti "malega" človeka. Nastopilo je novo obdobje, obdobje socialnih bojev, ki je trajalo vse do propada monarhije.

Glede prikaza gospodarskih nazorov sem moral biti veliko bolj izbirčen kot pri socialnih nazorih. Odločil sem se raziskati gospodarski problem, ki je bil doslej v Sloveniji še povsem neraziskan. Čeprav nisem monetarist, monetarnim razmeram vseeno pripisujem velik (ne pa odločilen) pomen v gospodarskem življenju. Cene, obrestne mere, zadolženost, proračunski in trgovinski primanjkljaji/presežki, so v mnogih pogledih odvisni prav od monetarnih razmer v državi. Zato sem obsežno zadnje poglavje namenil prav monetarnim razmeram in nazorom o denarju. Veliko pozornost sem pri tem posvetil valutni reformi iz leta 1892, s katero je Avstrija končno uredila svoje pereče denarne razmere.

II. KONSERVATIVNI NAZORI O OBRтниШТВU

1. Uvod

V obdobju gospodarske depresije po letu 1873 je bilo socialno vprašanje deležno vedno večje pozornosti. Poleg perečega kmečkega in delavskega vprašanje je tudi v Avstriji zelo odmevalo obrtno vprašanje. "Klic po pomoči za nižje stanove v obrambo pešajočej obrtniji je vedno večji in pomenjivejši; kajti za orjaškimi koraki širi se navzlic največjej marljivosti od dne do dne narodov pavperizem. [...] Možje vseh narodov, katerim je blagor svojega ljudstva na srcu, se pečajo marljivo z prašanjem, kako pomoči domačej obrtniji in študirajo, kako radikalno ozdraviti to - rekli bi - epidemično bolezen, ki ustvarja iz zadovoljnega prebivalstva najbolj nesrečen proletarijat, ki si je po vrhu v svesti, da ga nij priterala lastna krivda na beraško palico."¹ Čeprav širša javnost obrtnemu problemu ni posvečala tako velike pozornosti kakor kmečkemu in delavskemu socialnemu vprašanju, to še ne pomeni, da ga je zanemarjala. Ravno obratno. "O tem so napisane debele knjige in časniki dan za dnevom obširno razpravljajo to vprašanje."²

Zahteve po reformah na obrtnem področju so bile stalno na dnevnem redu gospodarskih in socialnih mislecev, širše avstrijske in tudi slovenske javnosti in zato tudi politikov vseh barv. Glavno vprašanje se je vrtelo okoli problema, kako urediti obrtni red iz leta 1859, ki je posegal tudi na področje obrtništva. "Med predlogi državnega zbora je eden najvažnejših načrt nove obrtnijske postave. Od pravilne rešitve tega vprašanja je odvisna osoda na tisoč in tisoč obrtnikov, ki so vsled dosedanje obrtnijske svobode prišli v pomanjkanje in uboštvo."³

V naslednjih poglavjih bomo spoznali nazorsko podlago reform, pot do obrtnih reform, izvedbo reform in odziv na reforme. Pri tem se bom omejil le na reforme povezane neposredno z obrtništvom. Ne bom govoril o celotnih obrtnih novelah, temveč le o obrtnih novelah, v kolikor so povezane z obrtništvom. Takratni obrtni red (Gewerbeordnung) namreč ni obsegal le področje obrtništva, temveč tudi področje industrije, torej tovarniške proizvodnje in delavske socialne zakonodaje. Takratni pojem obrt (Gewerbe) je praviloma združeval tako industrijo (Industrie) kot rokodelstvo (Handwerk). Meja med njima je bila zelo nejasna. "Im großen und ganzen ist es schwer zu sagen, wo die Grenzen zwischen Handwerk und Fabrik zu suchen ist, die neueren Aufsichtsgesetze der verschiedenen

¹ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 242, 21. oktober 1882.

² II. shod "Katol. polit. društva" v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 71, 28. marec 1890.

³ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 1, 3. januar 1882.

Staaten geben meist auch höchst verschiedene Definitionen über den Fabrikbegriff.”⁴

Velika pojmovna zmeda je vladala že v predmarčni dobi.⁵ Šele leta 1841 je avstrijska statistika za tovarno označila podjetje z večjim številom delavcev, ki delajo v tako velikih proizvodnih prostorih, ki pri rokodelstvu niso v navadi in v katerih v celoti izdelajo svoj izdelek.⁶ Kasneje so med tovarne v glavnem šteli zaključene proizvodne prostore, v katerih je bilo zaposlenih dvajset ali več delavcev in v katerih so se uporabljali stroji kot nujno potrebni del proizvodnje. Vsi proizvodnji obrati, ki so imeli manj zaposlenih in v katerih se v glavnem ni proizvajalo s stroji (kar pa ni bilo nujno), so se prištevali k rokodelstvu. Po črki zakona je bila rokodelska obrt lahko že proizvodnja dejavnost z 19 zaposlenimi, torej v resnici že skoraj majhna tovarna. Rokodelske dejavnosti so bile v povprečju zelo majhne in so zaposlovale mojstra in v najboljšem primeru nekaj pomočnikov in vajencev. Ko bom torej govoril o obrti in obrtnih reformah bom govoril o manjših rokodelskih obratih. Pojma rokodelstvo ne bom uporabljal, ker je v primerjavi z današnjim pomenom pojma obrt povsem zastarel. Tako kot danes namreč tudi v drugi polovici 19. stoletja v obrti niso delali samo ročno, temveč tudi že strojno.

2. Zahteve po obrtni reformi

“Obrtniki so se začeli politično gibati in iskati pomoč zoper čedalje slabejše svoje stanje. Svetuje se to, svetuje se ono, zametava se to, in zametava se ono, vsaka glava ima svojo pamet; konečno se bo morda vendar prava pot našla.”⁷ Na Slovenskem so bili predlagani recepti za zdravljenje obrtne bolezni v glavnem konservativni. Za propadanje obrtništva niso bili krivi obrtniki, temveč obstoječi obrtni zakoni, “ki jim niso dajale one pomoči in onega varstva, ki sta za pospeh obrtništva neobhodno potrebna.”⁸ Zato je bilo v prvi vrsti potrebno spremeniti zakonodajo v prid obrtnikom. Zaradi vse močnejšega vpliva konservativnih idej so bila vedno večja tudi pričakovanja, da bo bodoča obrtna reforma potekala “v smislu “reakcije”, treba bo namreč iz praha vzeti mnoge stare, pa dobre naredbe.”⁹ Obrtno svobodo je torej potrebno omejiti in to po zgledu starih, dobrih časov, prilagojenih sedanjim razmeram.

⁴ E. W.: Handwerker und Fabrik, Marburger Zeitung, št. 148, 9. december 1888.

⁵ Primerjaj: Vodopivec, Peter: Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi, Doktorska disertacija, Ljubljana, 1978, str. 28-31.

⁶ Brusatti, Alois: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, Jupiter-Verlag, Wien, 1965, str. 26.

⁷ Iz govora poslanca Kohlerja na shodu v Lincu, Slovenec, št. 134, 2. december 1880.

⁸ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 82, 25. julij 1882.

⁹ Nov obrtniški red, Slovenec, št. 118, 23. oktober 1879.

3. Konkurenca tovarn

Vzrok za propadanje obrtništva je "iskati v prvej vrsti v kapitalu, združenem v posamičnih rokah."¹⁰ V pogojih neomejene obrtne svobode so velika kapitalistična industrijska podjetja veljala za glavnega nasprotnika male obrti. "Kakor velike ribe požirajo male, so velike obrtnije, fabrike, [...] delo in delavce vzele malim obrtnikom, kateri ne morejo konkurirati s fabriškimi izdelki."¹¹ "Kakor usahnejo cvetke pod kronami večjih dreves, tako tudi posamezne obrtne panoge propadejo, ako jih zasenči silnejši razmah sorodne industrijske stroke."¹²

a) Prednosti industrije pred obrtjo

V primerjavi z obrtništvom je imela industrija velike prednosti. Proizvajala je serijsko in pri tem je uporabljala najnovejšo tehnologijo. "Es stellt sich hier auch für den kleinen Gewerbetreibenden ein sehr ungünstiges Verhältniß heraus, da die Betriebskosten zahlreicher durch Dampf- und Wasserkraft in Thätigkeit gesetzter Maschinen allerdings bedeutend billiger sind, als jene, welche bei kleinen Gewerbe erwachsen, wo nur einzelne Maschine mittelst Menschenhand betribenen werden."¹³ Industrija je z velikimi kapitali gradila najmodernejshe tovarne. "Denar ima duševno moč vsega napredka in genijalnih človeških iznajdb na polju mehanike na razpolaganje. Njemu služijo izvrstni stroji za stonj, mej tem ko se poti in krvavi ubogemu mojstru stotero rok od zore v pozno noč za skorjo kruha brez upanja, da bode kedaj mogoče postaviti se s petičnim konkurentom v jedno vrsto."¹⁴ V obravnavanem času, ko majhni električni stroji še niso bili dovolj razviti, obrtništvo cenovno ni moglo konkurirati industrijski proizvodnji z velikimi parnimi stroji.¹⁵ Povrhu tega so zaradi večjega kapitala in zato boljših plač tovarne obrtem tudi prevzemale najboljše izučene delavce.¹⁶

Zaradi svoje majhnosti obrt ni imela dostopa do tako ugodnih posojil in s tem do

¹⁰ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 242, 21. oktober 1882.

¹¹ Predlog za skuščino malih obrtnikov, Novice, št. 6, 9. februar 1876.

¹² Orožen, J[anko]: Propadle panoge celjskih obrti: Kronika slovenskih mest, II, 1935, št. 2, str. 161.

¹³ Zur Hebung des Kleingewerbes, Marburger Zeitung, št. 119, 4. oktober 1872.

¹⁴ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 242, 21. oktober 1882.

¹⁵ Drage velike parne stroje je bilo namreč potrebno čim bolj izkoristiti, da ne bi prinašali izgube. To so si z masovno proizvodnjo na zaloge takrat lahko privoščile le tovarne. Zato so za obrtniško proizvodnjo po naročilu potrebovali manjše stroje. Vendar do uničkovite uporabe elektrike za vse te različne majhne stroje ni bilo na voljo cenovno primerne energije. Zanimivo je, da rešitev še niso iskali v elektriki, temveč v za proizvodnjo cenejšemu plinu in vodni sili. Fragen des Kleingewerbes, Laidacher Wochenblatt, št. 226, 6. december 1884; št. 227, 13. december 1884; št. 228, 20. december 1884; št. 229, 28. december 1884.

¹⁶ Zur Hebung des Kleingewerbes, Marburger Zeitung, št. 118, 2. oktober 1872.

razpoložljivega kapitala kot ga je imela industrija. Na takratni stopnji razvoja avstrijskih finančnih ustanov je bilo za kreditiranje industrije že poskrbljeno, medtem ko je bilo kreditiranje malih obratov še povsem nezadostno. "Während dem Großindustriellen alle namhaften Geldinstitute, Banken und wie immer heißen Kreditanstalten zur Verfügung stehen, ist der Kleingewerbetreibende angewiesen, sein Kreditbedürfnis bei Privaten gegen übergroße Zinsen zu befriedigen."¹⁷

Pomanjkanje kratkoročnih kreditov za obrt se je v primerjavi z industrijo zlasti negativno odražalo pri vsakdanjih nabavnih in prodajnih zmožnosti obrtnika. Obrtniki, "die schon viele Jahre ihr Geschäft betrieben, können trotz vieler Mühen nur darauf verweisen, daß sie ein eigenes Geschäft besitzen und ihre Familie ehrlich durch's Leben gebracht haben. Die wenige Gulden, die sie besitzen, stecken unter den Kunden."¹⁸ Po takrat povsem običajni poslovni praksi so kupci obrtne izdelke nabavljali na up. Ker obrtniki niso hoteli izgubiti svojih stalnih strank, so dolga časovna obdobja med oddajo blaga stranki in strankinim dejanskim plačilom sprejemali kot nekaj povsem normalnega. Stranke so jim vedno dolgovale veliko denarja. Zato so bili obrtniki praviloma brez večjih zalog gotovine. Ker jim je primanjkovalo gotovine, so imeli velike težave pri nabavljanju potrebnih surovin. V primerjavi z veliko industrijo, ki je surovine lahko kupovala neposredno pri grosistih in je lahko za nakup dobila kratkoročno posojilo, so morali obrtniki kupovati dražje blago pri manjših trgovcih in še tega so dobili le za gotovino. Pomankanje gotovine, pomankanje kratkoročnih kreditov in prodajanje na up in s tem je bil sklenjen konkurenčni krog propadanja obrti na račun industrije.¹⁹

b) Realnost

Zato veliki kapital z lahkoto spodjeda "kakor črv deblo obrtništva in rokodelstva, združujoč v svojih rokah vse stroke obrtnosti!"²⁰ "S tem se je začel med obrtniki boj za obstanek, v katerem nikdar ne vlada pravica, ampak le moč, in kdor je močan [...] sme uničiti in tudi res uniči slabšega."²¹ V tem boju velikega kapitala proti mali, obrtniški proizvodnji, se je veliki kapital na škodo malega obrtniškega kapitala vse bolj krepil "in ves zaslužek zbirajo v rokah premožnejših ljudi."²² Ti kapitalisti brez lastnega dela so brez sramu izkoriščali poštenega in delavnega obrtnika.

¹⁷ Zur Hebung des Kleingewerbes, Marburger Zeitung, št. 119, 4. oktober 1872.

¹⁸ Die Schäden des Kleingewerbes (Von einem Kleingewerbetreibenden), Marburger Zeitung, št. 17, 8. februar 1888.

¹⁹ Primerjaj še: Zur Hebung des Kleingewerbes, Marburger Zeitung, št. 119, 4. oktober 1872.

²⁰ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 219, 25. september 1886.

²¹ -n.: V prevdarek, Slovenski narod, št. 195, 28. avgust 1881.

²² Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 1, 3. januar 1882.

Ali je takšna slika, ki so jo venomer ponavljali nasprotniki obrtne svobode, sploh ustrezala resnici? Propaganda za ali proti obrtni svobodi je bila namreč zelo ostra in v veliki meri tudi nestvarna.²³ V resnici obrtništvo ni bilo smrtnega boja z industrijo. Sodobniki so zelo precenjevali položaj velike industrije v takratni avstrijski ekonomiji, kajti še leta 1902 je obrt skupaj z domačo obrtjo zaposlovala 55% delovne sile v podjetjih.²⁴ Tudi v razvitejši Nemčiji se pomen obrtništva v tem obdobju ni prav nič zmanjšal.²⁵ Celó v industrijsko najbolj razvitih avstrijskih deželah je obrt imela velik pomen. Z industrializacijo se je namreč dvignil narodni dohodek prebivalstva in s tem njegova kupna moč, kar je bilo zelo spodbudno tudi za obrt. V industrijsko manj razvitih deželah je obrtništvo imelo še sorazmerno večjo moč.²⁶ Tudi na Slovenskem je obrtništvo v obdobju industrializacije precej napredovalo. Čeprav število zaposlenih v obrtništvu ni naraščalo tako hitro kot v industriji, pa je vseeno daleč presegalo naravni prirastek prebivalstva.²⁷

c) Obrtniki se neupravičeno pritožujejo

Obrtniki in njihovi zagovorniki so svoj položaj slikali nadvse črno. Vsi njihovi argumenti in vse njihove zahteve po obrtni reformi, s katero naj bi se izboljšal njihov slab ekonomski položaj, so gradile na katastrofalno slabih razmerah, v katerih naj bi takrat živeli in delali obrtniki. Toda nekateri posamezniki se s takšnim črno belim prikazovanjem niso strinjali. Za nekatere je bila takšna črnogledost celo škodljiva. "Mnogi roditelji se plašijo izročiti svojega otroka obrtniškem mojstru, češ, vsi obrtniki tožijo, da

²³ Brusatti, Alois: *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat*, o.c., str. 50.

²⁴ Matis, Herbert: *Die Habsburgermonarchie (Cisleithanien) 1848-1918. - Grundriss der österreichischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte von 1848 bis zur Gegenwart*, ÖBV-Klett-Cotta, Wien, 1989, str. 23.

²⁵ Fischer, Wolfram: *Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972, str. 338-348.

²⁶ Otruba, Gustav: *Handwerk und Industrialisierung in Österreich im 19. und am Beginn des 20. Jahrhunderts. - Handwerk in Mittel- und Südosteuropa. Mobilität, Vermittlung und Wandel im Handwerk des 18. bis 20. Jahrhunderts*, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1987, str. 203-204.

²⁷ Med leti 1852 in 1912 je število zaposlenih v obrti na Spodnjem Štajerskem in na Kranjskem naraslo od 22.657 na 42.333. V tem času se je prebivalstvo povečalo le za okoli 20 %. Hočevar, Toussaint: *The Structure of the Slovenian Economy 1848-1963*, Studia Slovenica, New York, 1965, str. 48-49; Gestrin, Ferdo: *Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918)*, Kronika, št. 3, 17, 1969, str. 135; Na celotnem ozemlju Slovenije je število obratovalnic naraslo od 15.656 na 26.376, število zaposlenih (skupaj z vajenci) pa od 27.950 na 50.550. Glavan, Franc: *Pravna ure-ditev obrtništva na Slovenskem*, Časopisni zavod Uradni list SRS, Maribor, 1984, str. 89-91; V Mariboru je število obrtnih pravic naraslo od 513 leta 1855 preko 599 leta 1884 na 687 leta 1912. Leskovec, Antoša: *Upravni in gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju*, Kronika, št. 2-3, 31, 1983, str. 172.

se jim slabo godi, da jih moré velika konkurenca tovaren.”²⁸ Vendar na Slovenskem tovarniška konkurenca še ni prehuda in še ta škoduje le nekaterim obrtem, druge pa lepo uspevajo. Zato naj se mladi le pridno poprimajo obrtništva. “Rokodelcem se dobro godi, ako svoje delo dobro umó in so pridni in nezapravljivi. Kdo je večji gospod v mestu ali v trgu, nego dober rokodelski mojster se svojo lastno hišo! Ali se rokodelcu na kmetih, ki ima še malo zemlje, ne godi boljše, nego marsikateremu kmetu?”²⁹ V primerjavi s kmeti obrtniki “delajo na suhem in gorkem, po leti v senci, po zimi pri gorki peči; zaslužijo toliko, da jedó vsaki dan meso in se pošteno gosposko oblačijo.”³⁰

Zato so časopisi kmetom večkrat svetovali, da naj dajo svoje drugorojence izučiti kakšne obrti. Za enega od glavnih krivcev za propadanje kmetijstva so smatrali veljavno dedno pravo, po katerem so vsi otroci po smrti očeta dedovali enake deleže. Posledica je bila razkosanje že tako majhnih kmetijskih zemljišč in tudi perečo zadolževanje. Zato so kmetom toplo priporočali, naj kmetijo prepišejo le na enega dediča, ostali pa bodo živeli od obrti, katere se bodo izučili.³¹ “Človek, ki je dobro izurjen v kakem rokodelstvu, najde še povsod pošteno in boljšo službo, kakor človek, ki ne zna drugega, kakor navadno poljsko delo, pa nima svoje zemlje.”³²

Redki posamezniki so tudi poudarili, da so dohodki obrtnikov in njihovih pomočnikov v primerjavi z dohodki drugih ljudi prav veliki. “Mnogo je ljudi, ki so 12 let študirali, pa nemajo take plače. Na Kranjskem je več ko 400.000 ljudi, ki veliko slabši živijo, ko naši obrtnijski pomočniki: kmet mora repo, zelje in krompir jesti, pa vendar ne godrnja toliko, ko pomočnik, ki si lahko vsak večer košček mesa in ob nedeljah in praznikih še pečenko privošči.”³³ Po mnenju nekaterih naj bi veliko obrtnikov živelo preko svojih zmožnosti. Vsakemu družbenemu stanu pritiče poseben življenski slog. Obrtnik zato ne sme zahtevati, “da bi imel vsak dan na mizi pečenko, pa hodil črno oblečen, rodovina pa se prav po véliko gosposko postavljala. [...] Vsak naj se torej nosi in živi po svojem stanu. Žalibog, da ravno kaj tacega ne moremo reči o nekterih družinah rokodelskega in obrtnijskega stanu.”³⁴

“Če greš zjutraj v gostilnico, katerih ljudi boš največ našel tam pri golašu, pivi, vinu in ne pri maselcu, marveč kar pri poliču ali bokalu? Rokodelcev, krojačev, čevljarjev, kovačev, mizarjev itd. Med tem ko vsak drugi dela dopoldne in se kosila veseli, je tak “rokodelec” že dvakrat sit in ne le, da ga to stane, temuč zgubi pri tem še toliko časa, da

²⁸ Za slovenski obrt, Slovenski narod, št. 173, 1. avgust 1892.

²⁹ O potrebi dobrih slovenskih obrtnikov in trgovcev, Edinost, št. 4, 28. januar 1880.

³⁰ Slovenski kmeti in rokodelstvo, Slovenski gospodar, št. 49, 8. december 1887, str. 386.

³¹ Poleg zgornjih člankov primerjaj še: J. L.: Naša kmečka mladina naj bi se rokodelstva učila!, Slovenski gospodar, Gospodarstvena priloga, št. 97, 10. januar 1884, str. 417.

³² Obrtnija in slov. ljudstvo, Slovenski gospodar, št. 46, 15. november 1888, str. 362.

³³ Socijalizem na Slovenskem, Slovenec, št. 3, 8. januar 1881.

³⁴ Slovenec, št. 49, 28. februar 1884.

mu le malo ur za delo ostaja. Če greš v nedeljo in praznik po mestu in javnih sprehajališčih, kdo ti je tam najbolj nališpan? Zopet čevljarji, krojači itd. z vso svojo družino;³⁵ zvečer najdeš zopet največ takih "rokodelcev" po gostilnicah, iz katerih marsikateri taki domu gredo, da tudi drugi dan niso za delo."³⁶ Zaradi te potrate ti obrtniki nikoli nimajo dovolj denarja in "o pičlem zaslužku na vso moč vpijejo."³⁷ "Na ta način, se vé, da ne more biti zaslužek nikdar dosti visok in davek nikdar dosti nizek."³⁸ Zato naj se obrtniki raje nehajo pritoževati nad svojim položajem. "Imeli so že namreč veliko shodov v katerih so na vse druge kraje gledali, le v svoj dom ne."³⁹

S takšno kritiko se seveda obrtniki v nobenem primeru niso mogli strinjati, čeprav niso mogli skriti, da je vsaj za nekatere obrtnike takšna slika povem pravilna. Vendar se teh "ne dobi toliko, kolikor je prstov na roki, in ako so kateri tako delali, kakošen je bil konec njih početja? Resnica je, da nekateri mojstri in posestniki v gostilno zahajajo," ostali pa živijo zelo trdo. "Po letu se komaj dan napoči in čevljar gre že na svoje delo ter je še vedno pri njem, ko je sonce že davno zašlo; po zimi pa, ko nekterim ura delopusta odbije, krojač in čevljar še misliti ne smeta na spanje in počitek in ko se drugi ljudje že veseli iz krčme vračajo domu, čevljar še nabiva obuvala, da se dostikrat jezé gospodar in sosedje; a biti mora, da sebe in svoje preživi."⁴⁰

d) Neenakost usod

Obrtnikom še zdaleč ni šlo tako slabo, kakor so se pritoževali. V času gospodarske konjunktore se tudi mariborski obrtniki niso mogli pritoževati. "Die Verhältnisse des Kleingewerbes haben sich im Allgemeinen während der letzten zwölf Jahre insoferne günstig gestaltet, als eine Zunahme der Nachfrage um gewerbliche Produkte für eine günstige Gestaltung der Verhältnisse gelten kann; jedoch läßt sich die Thatsache nicht wegläugnen, daß in vielen Gewerbekategorien ein Stillstand, in einzelnen Gewerbe geradezu ein Rückschritt stattgefunden hat."⁴¹

Obrti torej ni šlo slabo, vendar so bile hkrati nekatere obrtne panoge v globoki krizi. In prav to slabo stanje v nekaterih obrtnih panogah je metalo senco krize na celotno obrt.

³⁵ Alešovec se s tem splošno razširjenim mnenjem ni povsem strinjal. "Po Ljubljani je res znano, da so ob nedeljah in praznikih po obleki največji gospodje čevljarji in krojači, a to je laž; največji gospod je take dneve" trgovski pomočnik v oblačilnih trgovinah. Alešovec, Jakob: Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom, Katoliška Bukvarna, Ljubljana, 1911, str. 29.

³⁶ Tihi meščan: Poslano, Slovenec, št. 139, 24. november 1874.

³⁷ Tihi meščan: Poslano, Slovenec, št. 145, 8. december 1874.

³⁸ Tihi meščan: Poslano, Slovenec, št. 139, 24. november 1874.

³⁹ Slovenec, št. 49, 28. februar 1884.

⁴⁰ Več rokodelcev: Poslano, Slovenec, št. 143, 3. december 1874.

⁴¹ Zur Hebung des Kleingewerbes, Marburger Zeitung, št. 118, 2. oktober 1872.

Določene obrti so pod pritiskom industrializacije povsem propadle. V nekaterih avstrijskih pokrajinah nekdanje zelo močno založništvo (zlasti tkanje in predenje na domu)⁴² je bilo prvo na udaru, zaradi česar je v šestdesetih letih na teh področjih prišlo do socialne katastrofe.⁴³ "Veseli zadovoljni obrazi premožnih tkalcev spremenili so se v blede barvo revščine in nezadovoljnosti, iz krepkega naroda rodile so se najbolj nesrečne družine fabriških delavcev."⁴⁴

Nekatere obrti so zaradi spremenjenih navad potrošnikov popolnoma izginile (npr. izdelovanje lasulj). Druge obrti so zelo trpele (npr. svečarstvo in izdelovanje gumbov). Poseben primer so bile obrti (npr. krojači, čevljarji in mizarji), ki so po eni strani uspevale zaradi naraščajočega trga, po drugi strani pa so bile prizadete zaradi razširjanja založniškega načina proizvodnje med nekoč samostojne mojstre. Tem so se zaradi naraščajočega povpraševanja pridružili mnogi novi obrtniki, pri krojaštvu zlasti ženske. Ta konfekcijski način proizvodnje je bil zlasti močno razširjen na Dunaju,⁴⁵ vendar tudi drugje ni bil zanemarljiv.⁴⁶ Zaradi cenejše konfekcijske proizvodnje so bili prizadeti še obrtniki v drugih krajih, tudi na Slovenskem.⁴⁷

Poleg krojaštva in čevljarstva, ki sta rešitev iskala tudi v preusmeritvi v popravila, so se nekatere druge obrti (npr. urarji, optiki, klobučarji) zaradi tovarniške konkurence izključno preusmerile v popravilo, dodelavo ali celo samo prodajo⁴⁸ tovarniških izdelkov. Prenekaterim obrtem industrija ni pomenila večje nevarnosti, temveč so zaradi naraščanja prebivalstva celo napredovale (npr. peki, mesarji, mizarji, ključavničarji, frizerji). Zaradi

⁴² Med domačimi obrtni je tako propadlo gorenjsko platnarstvo. Čeprav je v začetku sedemdesetih let Kranjski kmetijski družbi uspelo izboljšati pridelavo lanu, je predelava ostajala na isti ravni in zato počasi propadala. Domače platno je tudi vse bolj izpodrivalo strojno narejena bombaževina. Mohorič, Ivan: Škofjeloško platnarstvo in njegov zaton, Loški razgledi, II, 1955, str. 71-80.

⁴³ Brusatti, Alois: *österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat*, o.c., str. 31. Primerjaj še opis severne Češke: Urbanitsch, Peter: *Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick. - Die Habsburgermonarchie*, 3. del: *Die Völker des Reiches I*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1980, str. 136-137.

⁴⁴ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 243, 23. oktober 1882.

⁴⁵ Ehmer, Josef: *Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien*, R. Oldenburg Verlag, München, 1980, str. 75-88, 165-166.

⁴⁶ Leta 1902 je na avstrijski ravni 71% obratov delalo neposredno za konsumenta, ostali pa tudi ali izključno za založnika. Na Dunaju je bilo neodvisnih le 61% obratov. Bruckmüller, Ernst: *Sozialgeschichte Österreichs*, Herold Verlag, Wien-München, 1985, str. 385.

⁴⁷ Celjski čevljarji so tako občutili konkurenco prodajaln čevljev. Od sedemdesetih let dalje tudi celjski krojači in šivilje prizadene konkurenca konfekcijskih izdelkov. Počivavšek, Marija: *Celjska obrt in trgovina po sprejetju obrtnega zakona leta 1859. - Iz zgodovine Celja 1848-1918, Odsevi preteklosti 2*, Muzej novejšje zgodovine Celje, Celje, 1998, str. 190.

⁴⁸ "Nekatere delavnice se tekom časa popolnoma spremenijo v trgovine z urami, nakitom, optičnimi instrumenti ali kakimi drugimi merilnimi napravami in iz njihovih časopisnih oglasov je razbrati, da so jim bila popravila ur samo postranska dejavnost." Bučič, Vesna: *Ljubljanski urarji v 19. in začetku 20. stoletja*, Kronika, 38, 1990, št. 3, str. 122.

tehničnega napredka pa so se pojavile tudi nekatere nove obrti (npr. mehaniki, fotografiji, električne obrti).⁴⁹

Ta neenakost usod je po letu 1873 z nastopom gopodarske depresije še bolj bila v oči. Slabo stanje nekaterih obrti je bilo vse bolj očitno. Ta slika je skoraj popolnoma prekrila dokaj dobro stanje drugih obrti. Ker so bile prav tiste obrtne panoge, ki so bile najbolj pod udarom industrializacije, številčno zelo močne (npr. krojaštvo, čevljarstvo), so nezadovoljni obrtniki iz teh panog dajali glavnino tona celotnemu obrtniškem gibanju.⁵⁰ Zato ni nič čudnega, da je bilo propadanje nekaterih videno kot propadanje obrtništva v celoti.

Povsem razumljivo je, da so tisti obrtniki, ki so zaradi industrializacije najbolj trpeli, venomer poudarjali nujnost omejevanja industrijske konkurence. Boj proti industriji je s tem postalo glavno geslo obrtniškega gibanja. Še potem, ko so obrtniki z obrtnimi novelami v primerjavi z industrijo prejeli velike ugodnosti, so za industrijo zahtevali nadaljnje omejitve. Matija Kunc je na obrtni anketi leta 1893 na Dunaju izjavil: "Naše mnenje je, da rokodelskemu stanu ni mogoče pomagati brez omejitve velike industrije. Potrebno je, rokodelstvo zavarovati z isto tako trdnim jezum proti kapitalističnemu navalu, kakor se to godi z varstveno carino za veliko industrijo."⁵¹

4. Vprašljiva kakovost poceni izdelkov

Konservativci so bili prepričani, da industrijska proizvodnja obrtništvu v pogojih svobodne konkurence ne škoduje le s pomočjo modernejšega in bolj brezobzirnega načina proizvodnje, temveč tudi s kvaliteto in ceno izdelkov. Skoraj vsi takratni pisci so glavni razlog za propadanje obrtništva videli v tovarniški konkurenci množično proizvedenega poceni blaga. Čeprav so tovarne proizvajale cenejše blago vsaj enake, če ne že boljše kvalitete, pa je bilo industrijsko blago pogosto tudi slabše kvalitete kot obrtniško.⁵² Čeprav so nekateri priznavali, "daß die Großindustrie im Allgemeinen billiger, in einzelner Fächern auch entscheidend Besseres und Großartigeres leistet, als es überhaupt das Kleingewerbe im Stande ist",⁵³ so se zagovorniki tradicionalnega obrtništva v boju proti obrtni svobodi nenehno pritoževali le nad (pre)nizkimi cenami (pre)slabo izdelanega tovarniškega blaga. Pri tem so se odločno postavili proti stališču liberalnih nasprot-

⁴⁹ Sandgruber, Roman: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Ueberreuter, Wien, 1995, str. 256; Matis, Herbert: *Das Industriesystem. Wirtschaftswachstum und sozialer Wandel im 19. Jahrhundert*, Verlag Carl Ueberreuter, Wien, 1988, str. 174.

⁵⁰ Za Dunaj primerjaj: Bruckmüller, Ernst: *Razvoj krščanskih socialcev v Avstriji do prve svetovne vojne*. - Krekov simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1992, str. 135-136.

⁵¹ Slovenski obrtniki na Dunaju, Slovenski narod, št. 166, 22. julij 1893.

⁵² Otruba, Gustav: *Handwerk und Industrialisierung in Österreich im 19. und am Beginn des 20. Jahrhunderts*, o.c., str. 207.

⁵³ Zur Hebung des Kleingewerbes, Marburger Zeitung, št. 120, 6. oktober 1872.

nikov, ki naj bi pred uvedbo obrtne svobode zagotavljali, "da bodo izdelki vsled konkurence boljši, ker bo vsak skušal drugega prekositi, da bo svoje blago lažje prodal. Pa zgodilo se je ravno narobe."⁵⁴ Izdelki so se res pocenili,⁵⁵ vendar se je tudi njihova kvaliteta dramatično poslabšala. Z nastopom gospodarske depresije, ki je bila v tesni povezavi s splošnim padanjem cen, je bil problem nizkih cen vse bolj pereč.

"Ljudje, ki se obrtnijstva nikdar niso učili, pa so imeli denar, so se lotili raznoterih podvzerij."⁵⁶ Ker izučnim obrtnikom niso mogli konkurirati s kvaliteto izdelanega blaga, so jim konkurirati s ceno. Konservativni zagovorniki obrtništva so se pritoževali, da so novopečeni obrtniki prodajali čim ceneje, celo pod ceno, da so svojo slabo blago lahko prodali. Tudi tovarniška strojna proizvodnja se po kvaliteti ne more kosati z obrtniško ročno proizvodnjo, lahko pa s pomočjo strojev izdeluje veliko ceneje. Domača industrija in tudi uvoženi industrijski izdelki⁵⁷ na ta način uničujejo domačo obrt. Vendar gre lahko njihova nižja cena le na račun slabše kvalitete. Tako je prišel "čas surogatov in falzifikatov, vse je bilo narejeno le na videz, za trenotek, notranje cene in trdnosti ni nobene imelo. [...] Tako se je ves svet s slabimi izdelki napolnil, in danes bi se dobro blago že težko kje dobilo, ko bi ga kdo prav kupiti hotel, ker je že čisto izpodrinjeno."⁵⁸

Za konservativce je bilo najbolj žalostno prav to, da so kljub slabši kvaliteti ljudje rajši kupovali cenejše kot pa boljše, vendar dražje blago. Kupci "gledajo dandanes bolj na ceno kot na dobro in trpežno blago."⁵⁹ Kupec "hat beinahe ganz verlernt, die Qualität seiner Erwerbungen zu prüfen, überhaupt dieselbe, ehe es sich zum Kaufe entschließt, festzustellen; der Preis ist ihm das Erste und Wichtigste."⁶⁰ Pri tem niso nič zalegla včasih prav upravičena opozorila, "da je ceno kupljena stvar, navadno plačana, najdražja, ker je izdelana le za oko, na videz."⁶¹ Kupci so še naprej pridno segali po cenejših tovarniških izdelkih.

Po mnenju Janka Serneca naj bi bile takšne potrošniške navade predvsem posledica

⁵⁴ Nov obrtniški red, Slovenec, št. 118, 23. oktober 1879.

⁵⁵ Nasprotno so se leta 1871 dunajski čevljarji pritoževali, da svobodna konkurenca ni pripomogla k znižanju cen obrtniških proizvodov. Bili so proti obrtni svobodi, "ki je že na tisoče rokodelcev na beraško palico spravila, občinstvu pa vendar ne cenejših čevljev, cenejših sukenj, cenejšega pohišja itd. prinesla."

⁵⁶ Vendar moramo pri tem upoštevati, da so bila ravno takrat leta največje gospodarske konjunktore, zaradi katere so naraščale tudi cene. Z začetkom gospodarske krize leta 1873 pa se je položaj povsem spremenil, začelo se je dolgo obdobje deflacije, torej padanja cen.

⁵⁷ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 66, 15. junij 1882.

⁵⁸ Že leta 1874 je na shodu društva Slovenija v Ljubljani Dolhar rekel, da obrtništvo zelo škodi, "ker se v važno izdelki, sicer slabi, a po taki ceni, da jih rokodelci ne more isti kup delati." Slovenec, št. 54, 9. maj 1874.

⁵⁹ Nov obrtniški red, Slovenec, št. 118, 23. oktober 1879.

⁶⁰ Predlog za skuščino malih obrtnikov, Novice, št. 6, 9. februar 1876.

⁶¹ Gewerbliche Aufgabe, Marburger Zeitung, št. 58, 15. maj 1878.

⁶² Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 242, 21. oktober 1882.

nizke kupne moči prebivalstva, "da je ljudstvo obožalo, da si ne moremo dragega in boljšega blaga kupovati."⁶² Tudi Franz Wiesthaler je enega od glavnih vzrokov za propadanje obrtništva videl v nizki kupni moči prebivalstva. "Die Verarmung trägt wohl die größere Hälfte der Schuld, daß die Geschäfte darniederliegen, daß gar manchen wackere Gewerbsmann verkümmert und verkommt."⁶³ Potemtakem industrija ni preplavila trga s poceni izdelki zaradi tega, ker bi s tem hotela uničiti obrtniško konkurenco, temveč zato, ker je zvesto sledila potrebam potrošnikov. "Izdelovati namreč morajo tako blago, kakršno kupci zahtevajo. Vsak fabrikant bode ravno tako rad izdeloval drago in dobro blago, če najde kupca zanje; ali če ga najde le za slabo blago po ceni, izdelovati mora poslednje."⁶⁴ Za slabšo kvaliteto je bilo torej krivo povpraševanje in ne ponudba. Zato bi lahko obrti najboljše pomagamo tako, da pomagali dvigniti kupno moč prebivalstva. "Dieser Zweig unserer Volksarbeit kann und wird neu erblühen, wenn das Hinterland der Städte und Märkte kaufkräftig geworden."⁶⁵

5. Obrtna svoboda

"Rokodelstvo ima zlato dno" - tako je bil pregovor v dobrih starih časih. Današnji dan ne velja več ta pregovor, kajti dno rokodelstva je razbito in raztrgano. [...] "Liberalno" gospodarstvo je rokodelstvu zlato dno izbilo; ono je grob samostojnega, premožnega in srečnega rokodelskega stanu!"⁶⁶ Glavni krivec za propadanje obrtništva so konservativni zagovorniki obrtne reforme videli prav v "obrtnej svobodi sploh."⁶⁷ In to v liberalni obrtni svobodi. Liberalizem je namreč razglašal, da svobodna konkurenca preprečuje nastanek izkoriščevalskih monopolov. Zato je namesto cehovskega in merkantilističnega gospodarstva zahteval povsem svobodno in odprto gospodarstvo. Kratkoviden interes sebičnih posameznikov, ki delujejo na svobodnem trgu, je povsem v skladu z skupnimi družbenimi interesi. Svobodna konkurenca sebičnih posameznikov bo v največji možni meri obogatila celotno družbo.⁶⁸

⁶² Serbec, Janko: Železne postave, Slovenski narod, št. 189, 21. avgust 1881.

⁶³ Wiesthaler, Franz: Die Gewerbe und die Kaufkraft, Marburger Zeitung, št. 154, 25. december 1881.

⁶⁴ Serbec, Janko: Železne postave, Slovenski narod, št. 189, 21. avgust 1881.

⁶⁵ Wiesthaler, Franz: Kleingewerbe und Staatspolitik, Marburger Zeitung, št. 54, 6. maj 1885.

⁶⁶ Naši rokodelci in pa današnji liberalizem, Novice, št. 23, 7. junij 1871.

⁶⁷ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 242, 21. oktober 1882.

⁶⁸ Wadl, Wilhelm: Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867-1879), Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaft, Wien, 1987, str. 135-136. Avstrijsko liberalno uradništvo, ki je v Avstrijo vpeljalo obrtno svobodo, ni zahtevalo obrtne svobode samo iz gospodarskih, temveč tudi iz povsem naravno pravnih razlogov. Vsak človek ima namreč naravno pravico, da opravlja tisto delo, s katerim najlažje preživi. Brusatti, Alois: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, o.c., str. 27-28.

a) Usodno leto 1859

Po prepričanju konservativnih krogov so ideje o koristnosti svobodne konkurence za bogastvo narodov k nam prišle iz Anglije preko Francije. "Tudi pri nas v Avstriji nijsmo hoteli biti nazadnjaški, odprli smo na stežaj vrata svobodnej konkurenci."⁶⁹ Pri tem so bili zlasti dejavni "brezvestni liberalci in oderuhi, ljudje, ki bi bili radi kar čez noč brez dela obogateli na troške revežev. Ti so zato ščuvali obrtnike in rokodelce",⁷⁰ da naj si vzamejo svobodo. 20. decembra 1859⁷¹ je Avstrija razglasila obrtno svobodo.⁷² "Tirjal jo je takrat ves svet. Ves svet je tudi mislil in govoril (pisarilo se je brez konca in kraja po časnikih) o blagoslovu, o sreči itd., ktera obrtniji doide po tej postavi."⁷³

Vendar se na žalost ta prerokovanja niso uresničila. Svobodna konkurenca "hat zur Verschlechterung der Arbeit geführt, zur gewerblichen Verkümmernug, zur Benachtheilung der Käufer, hat den geschäftliche Niedergang mitverschuldet, den Wohlstand des Volkes mit untergraben, welchen nun der Zusammenbruch drocht."⁷⁴ "Obrtniki vsled obrtnijske svobode niso našli tiste sreče, tistega napredka in blagostanja, kterega so si v svojih sanjah domišljevali."⁷⁵ Obrtnik je bil svoboden, a žal, svoboden "dela, brez dela, ker liberalni sleparji so ta trenotek izkoristili zá-se. Z denarjem, ki so ga obilno imeli, prevzemali so razne obrti, gradili tovarne in delavcev in rokodelcev nagnali skupaj od raznih strani. S takim se rokodelce brez kapitala ni mogel meriti; ako ni hotel biti brez dela, moral je k bogatinu iti dela iskat."⁷⁶ Vse to je imelo za posledico, da so obrtniki "jeli stradati, liberalci pa [...] obogateli. [...] In zmirom više je šlo z unimi, zmirom bolj pa nazaj s temi; uni prihajajo vedno bogatejši, ti pa vedno bolj siromašni."⁷⁷

⁶⁹ -n.: V preudarek, Slovenski narod, št. 233, 13. oktober 1881.

⁷⁰ II. shod "Katol. polit. društva" v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 71, 28. marec 1890.

⁷¹ Reichsgesetzblatt, št. 227, 20. december 1859. Prevod glej v: Žižek, Aleksander: Zbirka obrtnih listin 1892-1932, Zgodovinski arhiv Celje, Celje, 1994, 1995, str. 7-26.

⁷² V srednjeevropskem prostoru je Avstrijo prehitela Prusija, ki je obrtno svobodo razglasila leta 1845. Vendar je Avstrija pri tem prehitela ostale pomembne nemške države. Saška ji je sledila leta 1861, Baden in Württemberg leta 1862 in Bavarska šele leta 1868. Streissler, Erich W.: Der Wirtschaftsliberalismus in Mitteleuropa: Umsetzung einer wirtschaftspolitischen Grundkonzeption? - Liberalismus. Interpretationen und Perspektiven, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Graz, 1996, str. 170; Henning, Friedrich-Wilhelm: Die Industrialisierung in Deutschland 1800 bis 1914, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1989, str. 62-64.

⁷³ Slovenec, št. 186, 14. november 1883.

⁷⁴ Wiesthaler, Franz: Freie Konkurrenz und Selbstvertheidigung des Einzelnen?, Marburger Zeitung, št. 140, 23. november 1881.

⁷⁵ Obrtnijski shod, Slovenec, št. 129, 19. november 1881.

⁷⁶ II. shod "Katol. polit. društva" v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 71, 28. marec 1890.

⁷⁷ Kako dualizem v zvezi z liberalizmom skrbi za kmeta in obrtnika, pa za nas vse, Novice, št. 29, 18. julij 1877.

b) Liberalizem - kapitalizem - judovstvo

Za liberalce je svoboda "glavno načelo, akoravno je ta svoboda marsikterega spravila na beraško palico."⁷⁸ Zato raje "pomislimo, da je neomejena svoboda neomejeno tiranstvo."⁷⁹ Tiranstvo, s katerim bogatejši zatira revnejšega. Konservativci so bili prepričani, da je neomejeno svobodo nujno potrebno omejiti. Da bi pa lahko odstranili krute posledice obrtne svobode bi bilo potrebno uničiti tudi liberalizem, ki je obrtno svobodo ustvaril. "Liberalizem je malim obrtnikom najhujši, nepremagljivi sovražnik",⁸⁰ saj "lažil liberalizem hodi s kapitalom roko v roki in ni pričakovati od njega, da bi malo obrtnijo iz klešč in objetja velikega kapitala hotel oteti."⁸¹ Zrcalna slika liberalnih glasov o svobodi je ta "vsemogočni kapitalizem, ki je kakor zmaj požiral pod liberalno vlado male obrtnike."⁸²

Nevarni dvojici liberalizem-kapitalizem so nasprotniki vse bolj dodajali še tretji nepogrešljivi člen. "Liberalizem je zvezan z judovstvom, s kapitalom."⁸³ Pri tej trojici je glavni seveda liberalizem, ki je s propagiranjem obrtne svobode "svojim najzvestejšim zaveznikom, kapitalistom ali prav za prav judom v roke spraviti vse obrtnijstvo."⁸⁴ Za konservativce je bil liberalizem tudi najnevarnejši, saj liberalizem s svojimi idejami o svobodi privabi marsikoga, ki že na prvi pogled spozna nevarnosti kapitalizma (in Judov). Nekateri so šli celo tako daleč, da so liberalno zagovarjanje obrtne svobode razglasili za judovsko zaroto. Ker Judje niso mogli postati člani cehov, ki so stali "kakor ograde, vtrjene zoper vse napade, zato jim je pomagala ideja "svobode", da so to ograjo pretrgali in proglasili "svobodno" obrtnijo."⁸⁵

Takratno obrtniško gibanje je bilo zlasti na Dunaju močno antisemitsko umerjeno. Tu je obrtnike močno prizadela konkurenca tovarn in konfekcionarjev. Ker pa je bilo lastništvo velikega kapitala in konfekcijski način proizvodnje tako lahko povezati z Judi, so bili ekonomsko ogroženi obrtniki med glavnimi podporniki antisemitizma v Avstriji. Obrtniki so tako razglašali, da jih Judje "molzejo in izžemevajo do zadnje kaplice krvi, potem pa nas vržejo proč kakor izprešano limono."⁸⁶ Ta obrtniški antisemitizem so dobro izkoristili ustanovitelji socialnega katolicizma (najbolj znan je Karl Lueger) in iz obrtnikov napravili enega temeljnih kamnov svojega gibanja.⁸⁷ Čeprav na Slovenskem skoraj

⁷⁸ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 83, 27. julij 1882.

⁷⁹ -n.: V preudarek, Slovenski narod, št. 233, 13. oktober 1881.

⁸⁰ Slovenec, št. 267, 22. november 1892.

⁸¹ Za obrtniški stan, Slovenec, št. 218, 22. september 1888.

⁸² Shod obrtnikov na Dunaji, Slovenec, št. 210, 13. september 1890.

⁸³ Slovenec, št. 141, 20. december 1881.

⁸⁴ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 66, 15. junij 1882.

⁸⁵ Nov obrtniški red, Slovenec, št. 118, 23. oktober 1879.

⁸⁶ Obrtnijski shod, Slovenec, št. 129, 19. november 1881.

⁸⁷ O tem glej zlasti: Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the

ni bilo Judov, je bil pod vplivom avstrijskih razmer tudi pri nas antisemitizem zelo močan.⁸⁸ Znani slovenski antisemit Josip Vošnjak⁸⁹ je po dunajskemu vzoru za enega glavnih vzrokov za propad obrtništva razglasil prav pohlep in goljufijo Judov.⁹⁰ Takšno mnenje ni bilo prav nič osamljeno. "Ne čudimo se, da obrtniška stvar ne more prav izpod rok v tistih krajih kjer židovstvo neomajeno gospoduje; pri nas pa bi se vedno še dal napraviti močan jez proti oni muki človeštva, a storiti bi se moralo kmalu, sicer - bode prepozno!"⁹¹

6. Steber (stanovske) družbe

Za konservativce so bili torej liberalizem, kapitalizem in judovstvo eno in isto. Glavni nasprotnik katoliških konservativcev je bil prav liberalizem. V šestdesetih in sedemdesetih letih je namreč tudi v Avstriji potekal odločni boj liberalcev za ločitev Cerkve od države.⁹² Ker je napredujoča industrializacija spodbujala sekuralizacijo družbe, katoliški konservativci niso imeli težav pri povezovanju nazorsko precej soodvisnega liberalizma in kapitalizma.

a) Steber družbe

Zato konservativci niso mogli dovoliti, da bi obrtništvo povsem podleglo v boju z industrijo. Podobno kot so pri kmetih iskali trdno oporo v boju proti liberalizmu, so upali, da bodo takšno oporo dobili tudi pri obrtnikih. Vendar te opore niso iskali samo iz taktičnih volilnih razlogov. Zaradi previsokega volilnega cenzusa je bilo le malo kmetov in obrtnikov volivcev in še ti so bili bogatejši in zato prej privrženci kot nasprotniki liberalizma. Konservativci so iskali podporo v teh dveh razredih prej zato, ker so jih smatrali za temeljni kamen stare, stanovske družbe. "Kmetijstvo in obrtnijstvo sta dva

Christian Social Movement 1848-1897, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1981, str. 67-99.; Več o avstrijskih Judih v te času glej še: McCagg, William O.: History of Habsburg Jews 1670-1918, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis, 1989, str. 105-223.

⁸⁸ Primerjaj: Štepec, Marko: Nekateri opisi človeških stranpoti na prelomu 19. v 20. stoletje. - Postava in hudodelstvo. Kriminaliteta na Slovenskem v 19. stoletju, Slovenska matica, Ljubljana, 1990, str. 35-38.

⁸⁹ Vošnjak, Josip: Spomini, Slovenska matica, Ljubljana, 1982, str. 43-44; Šepetavc, Anton: Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovencih, ki niso vedno (bili) taki, Zgodovina za vse, št. 1, I, 1994, str. 27-28.

⁹⁰ Vošnjak, J[osip]: Socialni problem in kmeti stan, Letopis Matice slovenske, 1885, str. 6-8.

⁹¹ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 158, 15. julij 1885.

⁹² Več o tem glej: Vocelka, Karl: Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1978.

najtrdnjša stebra države; slabo pa za državo samo, ktera po nekakem napačnem sistemu ta steber v nemar pušča. Če padeta oná, pasti mora tudi država.”⁹³

V večinoma kmečki slovenski družbi je bil seveda bolj v ospredju boj za kmeta,⁹⁴ čeprav sta oba srednja stanova veljala za temelj slovenske družbe. Pri nas so bile še zelo razširjene fiziokratske ideje, da je prav kmetijstvo osnova vsega gospodarstva in kmečki stan zato najpomembnejši, saj on prehranjuje vse ostale stanove.⁹⁵ S propadom kmečkega stanu naj bi po mnenju nekaterih najbolj skrajnih povečevalcev slovenskega kmeta padel celo slovenski narod. Kmečki stan naj bi bil resnični steber slovenstva. “V hvalo osode moramo tu pritrditi, da je naše ljudstvo sploh poljedelsko in da nij mogla zaradi tega denarna industrijelna konkurenca prouzročiti strašne epidemije občnega pavperizma, kakor ga razširja posebno po nekaterih avstrijskih provincah.”⁹⁶ V primerjavi s krizo obrtništva (ki je resnično težko zadela le nekatere obrti)⁹⁷ je bila kmečka kriza veliko globlja in težja in se je kmetom “ravno zdaj še slabši godi, kakor večemu delu ljubljanskih obrtnikov in rokodelcev.”⁹⁸

Vendar to še ne pomeni, da so podcenjevali obrtno krizo. Nekateri so težek položaj obrtnikov celo primerjali s položajem tovarniških delavcev. “V novi tolikanj hvalisani dobi sicer nobenemu stanu rožice ne cvetó, vendar pa je stan rokodelcev in raznih delavcev najbolj usmiljenja vreden.”⁹⁹ V vsakem primeru mora tudi obrtnik zaslužiti toliko, da lahko živi svojemu stanu primerno življenje. Zato se obrtniki upravičeno pritožujejo nad sedanjo krizo, ki tudi njim ne prizanaša, čeprav živijo bolje kot kmet. Če ne drugega, je vsaj v nekaterih obrtnih panogah opaziti naraščajočo krizo. Zato so se nekateri bali, “da se godi jednako ali vsaj ne bolje v malo letih našim rokodelcem.”¹⁰⁰ Težki krizi kmetijstva naj bi sledila nič manj težka kriza slovenskega obrtništva.

⁹³ Sedanji sistem in obrtnija v Avstriji, Slovenec, št. 71, 20. julij 1876.

⁹⁴ “Za katoliško Cerkev na Slovenskem je takrat [do konca osemdesetih let] obstajala socialna problematika kvečjemu v kmečkemu vprašanju.” Lukan, Walter: Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja. - Missiev simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1988, str. 116.

⁹⁵ Vodopivec, Peter: Slovenski duhovniki in družbenogospodarske razmere na Slovenskem v 19. stoletju. - Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja. Simpozij 1989, Slovenska matica, Ljubljana, 1989, str. 176-177, 186; Vodopivec, Peter: Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, Slovenska matica, Ljubljana, 1983, str. 26-27; Vodopivec, Peter: O “duševnem profilu” in nazorih Janeza Bleiweisa. - Dr. Janez Bleiweis in njegov čas, Gorenjski muzej, Kranj, 1996, str. 25.

⁹⁶ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 243, 23. oktober 1882.

⁹⁷ Najdemo pa tudi povsem nasprotna stališča, s katerimi so pisci verjetno hoteli pridobiti simpatije obrtnikov. Sedanje obrtno stanje je “čevelj, ki žuli vse obrtnike v Avstriji, tedaj tudi one na slovenski zemlji, morda še hujši ko druge.” Kako bi se dalo pomagati obrtniji na noge?, Slovenec, št. 12, 27. januar 1876.

⁹⁸ O ljudskem gibanji po Ljubljani, Slovenec, št. 146, 30. december 1882.

⁹⁹ Rokodelstvo v srednjem veku, Slovenec, št. 91, 5. avgust 1876.

¹⁰⁰ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 243, 23. oktober 1882.

b) Propadanje srednjega stanu

Konservativci so menili, da v individualni, neverni in materialistični liberalni družbi izkoriščevalski liberalni kapitalizem neusmiljeno uničuje obrtnike. "Die Capitalherrschaft bringt auch das Sinken des Mittelstandes mit sich, sie bewirkt es, daß der Handwerkerstand [...] immer mehr dem Proletariate anheimfallen müssen. Die Arbeit des Einzelnen ist fast gänzlich entwertet, der einst frei und selbstständige Handwerker ist in der That häufig nichts anderes als ein Sklave, über den das Capital die Herrschaft übt."¹⁰¹ Z obrtno svobodo "ist der früher den Kern des Bürgerthums bildende Stand der Meister mehr und mehr bedrängt, ja erdrückt worden; er sinkt mehr und mehr zum bloßen Arbeiter."¹⁰² Takšno propadanje obrtnikov je bilo za konservativce neposredno prav tako nevarno kot propadanje kmetov, posredno pa še bolj. "V mestih je večinoma obrtnik še jedini samostojni zastopnik srednjega stanu, ki je trdna opora družbinskemu redu. Naj izgine še mali obrtni stan, zgubi država v njem mogočno oporo. Pomnožilo se bode s tem le število delavcev-trpinov po tovarnah, onih nezadovoljnih elementov,"¹⁰³ ki grozijo, da bodo s socialno revolucijo zrušili obstoječo družbo.

Sodobniki druge polovice 19. stoletja so se skoraj povsem strinjali, da je propad obrtništva nezadržen proces kapitalističnega razvoja. Zlasti socialdemokrati so stalno ponavljali tezo, da bo z razvojem kapitalizma obrtništvo nujno propadlo. Obrtniki bodo v redkih primerih postali kapitalisti, drugim pa ne bo preostalo drugega kot da se pridružijo revolucionarnemu proletariatu, da skupaj zrušijo sedanji družbeni red.¹⁰⁴ V prihodnosti bodo tako samo delavci in kapitalisti, srednji stan obrtnikov bo povsem izginil. Propad obrtniškega stanu (brez revolucionarnega konca) so pričakovali tudi takratni vodilni nacionalni ekonomisti, drugi avstrijski praktiki, ki so se ukvarjali z obrtnim vprašanjem,¹⁰⁵ velika večina avstrijskih liberalcev¹⁰⁶ in tudi katoliki.¹⁰⁷

¹⁰¹ Der Kampf des Kleingewerbes (Von einem Gewerbetreibenden), Marburger Zeitung, št. 26, 31. marec 1892.

¹⁰² Zur Lage des Kleingewerbes und Kleinhandels, Marburger Zeitung, št. 27, 3. marec 1872.

¹⁰³ Zboljšanje stanja malih obrtnikov, Slovenec, št. 85, 16. april 1891.

¹⁰⁴ Lachnit, Peter: Staatliche Sozialpolitik für und gegen die Arbeiterschaft. Arbeiterbewegung und Sozialversicherung in Österreich von den Anfängen bis 1918, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1989, str. 40.

¹⁰⁵ Otruba, Gustav: Handwerk und Industrialisierung in Österreich im 19. und am Beginn des 20. Jahrhunderts, o.c., str. 195-196; Boyer John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848-1897, o.c., str. 52-54.

¹⁰⁶ Wadl, Wilhelm: Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeitsbewegung (1867-1879), o.c., str. 206.

¹⁰⁷ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken. Deutsche Sozialkatholiken und Sozialisten im 19. Jahrhundert, Geyer-Edition, Wien-Salzburg, 1975, str. 307.

Vse to predvidevanje o nujnem propadu obrtništva "scheint so wahr und klar, daß fast Niemand mehr daran zweifelt und widerspricht."¹⁰⁸ Kdor je videl možnost razvoja tudi za obrt, je v prihodnjost gledal optimistično samo z vidika nujno izvedenih reform.¹⁰⁹ Le redki so bili tisti, ki na podlagi statističnih podatkov niso predvidevali bližnjega propada obrtniškega stanu.¹¹⁰ Na slovenskem ozemlju je v obravnavanem času *Marburger Zeitung* objavil daljši govor Ferdinanda Stamma.¹¹¹ On se ni strinjal s tem, da je povsem naravno in zgodovinsko nujno, da je domačo obrt izpodrinila obrt, to pa bo vsak čas izpodrinila industrija. "Es ist ein Irrthum, wenn man behauptet, daß Haus-Industrie, Handwerk und Großgewerbe drei übereinanderstehende Aufstafflungen der Volksarbeit sind, etwa drei Schichten, von welche die obere die untere begräbt."¹¹² Vse te tri veje proizvodnje so del skupnega gospodarskega drevesa, pri kateri ima vsaka svoje proizvodnjo poslanstvo, ki se medsebojno dopolnjujejo.

c) Stanovska družba

Vendar takšne ugotovitve v takratni javnosti niso imele večjega odmeva. "Mnogi so že začeli obupavati, da bi se mala obrt sploh mogla obdržati."¹¹³ Tudi konservativci so se resno bali takšnega, za obrtnike usodnega razpleta, po katerem bodo propadli obrtniki pomnožili razred nezadovoljnega proletarijata, ki ima "le toliko plače, da ne morejo z njo ne živeti ne umreti."¹¹⁴ Kakor hitro bodo ti obrtniki propadli, bodo nepreklicno izgubljeni za srednji stan. Liberalni nasveti, po katerih naj se delavci samo s samopomočjo povzpnejo po družbeni lestvici, so ničelni, ker jim je zaradi prenizke mezde "odvzet vsak up do svobodne obrtni."¹¹⁵ Kljub brezupni situaciji obrtnika ne smemo prepustiti samemu sebi. "Če tudi socijalno-demokratske in kapitalistične stranke trdijo, da je poraz malega rokodelstva neizogibna posledica sedanjega časa, tako to vendar ni res, ako hoče država

¹⁰⁸ Hausindustrie, Handwerk und Großgewerbe, Marburger Zeitung, št. 130, 31. oktober 1877.

¹⁰⁹ Primerjaj: Melik, Vasilij: Pariška komuna v sočasnem slovenskem tisku, Kronika, XIX, 1971, št. 1, str. 3.

¹¹⁰ Otruba, Gustav: Handwerk und Industrialisierung in Österreich im 19. und am Beginn des 20. Jahrhunderts, o.c., str. 196-197. Ta stališča so se le počasi razširila tudi na Slovenskem. Kljub zaupanju v stanovsko rešitev socialnih problemov je npr. Rožman menil, da industrijska konkurenca ne more popolnoma uničiti obrt. Pri tem se je skliceval tudi na statistiko. Rožman, R.: Prihodnost rokodelskega stanu, Čas. Znanstvena revija, Leonova družba, Ljubljana, 1907, str. 469-471.

¹¹¹ Hausindustrie, Handwerk und Großgewerbe, Marburger Zeitung, št. 130, 31. oktober 1877; št. 131, 2. november 1877; št. 132, 4. november 1877.

¹¹² Hausindustrie, Handwerk und Großgewerbe, Marburger Zeitung, št. 131, 2. november 1877.

¹¹³ Zboljšanje stanja malih obrtnikov, Slovenec, št. 85, 16. april 1891.

¹¹⁴ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 1, 3. januar 1882.

¹¹⁵ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 242, 21. oktober 1882. To misel je prvi razvil nemški socialist Ferdinand Lassalle. Več o tem sem pisal v spodnjem poglavju Samopomoč in državna pomoč.

delovati na to, da se obdrži.”¹¹⁶ “Človeška družba mora želeči in vse storiti, da se ne uniči srednji stan.”¹¹⁷

Edini način, da se prepreči takšen družbeni razvoj, ki vodi v propad obstoječe družbe, je zaščita obrtništva, “tistega zdravega, krepkega in veljavnega srednjega stanu”,¹¹⁸ ki bi se skupaj s kmeti boril proti naraščajoči moči velekapitala. Zato mora država v konservativnem duhu sprejeti ustrezne zaščitne zakone. “Namen nove postave je v prvej vrsti človečanski, ker po njej se hoče zabraniti množenje takozvanega proletarijata in pa socialističnega mišljenja mej rokodelci.”¹¹⁹ Vendar ni dovolj le zaščita. Sedanjo liberalno družbo je potrebno spremeniti v stanovsko družbo, kjer bo vsak stan živel svojemu stanu primerno življenje. Navsezadnje je “stan tudi manjših obrtnikov in rokodelcev [...] častljiv stan.”¹²⁰ Zaščita zdravega srednjega stanu je bila tako centralna točka programa konservativnih krščanskih reformatorev.

d) Teoretiki

Na Slovenskem so bile v tem času precej razširjene konservativne ideje o stanovski družbi, ki so se v najbolj jasni obliki izoblikovale v Bleiweisovem krogu. “Konzervativni ideal je bila stanovska država, v kateri ima in uživa vsak stan “mesto”, ki mu pripada, ne da bi industrijec ogrožal obrtnika in ne da bi veliki kmetijski proizvajalec ogrožal malega kmeta.”¹²¹ To bodočo stanovsko družbo, kjer bi vsak stan živel svojemu stanu primerno življenje, bi počasi vzpostavili po vzoru patriarhalne družine in ob spoštovanju starih dobrih (verskih in moralnih) tradicij. “Gospodarsko samostojni kmet in neodvisni rokodelski mojster, vsak s svojo, čeprav majhno posestjo, sta bila v očeh zagovornikov takšne družbene stvarnosti in prihodnosti prepomembno zagotovilo družbene in gospodarske stabilnosti in edina učinkovita protiutež tako proletarizaciji kot preradikalnim posegom v “organsko” družbeno sestavo, ki jih je napovedovala moderna industrija.”¹²²

Te konservativne misli o stanovski družbi so še v veliki meri temeljile na fiziokratski in racionalistični tradiciji. Vendar so na zakonodajo, ki je bila sprejeta za zaščito avstrijskega srednjega stanu, veliko bolj vplivale ideje o stanovski družbi, ki jih je izobli-

¹¹⁶ Slovenski obrtniki na Dunaju, Slovenski narod, št. 166, 22. julij 1893.

¹¹⁷ Vošnjak, J[osip]: Socialni problem in kmeti stan, o.c., str. 8-9.

¹¹⁸ Slovenec, št. 267, 22. november 1892.

¹¹⁹ Nova obrtniška postava, Edinost, št. 92, 17. november 1883.

¹²⁰ Obrtniki in rokodelci zdramite se!, Novice, št. 25, 21. julij 1876.

¹²¹ Vodopivec, Peter: O “duševnem profilu” in nazorih Janeza Bleiweisa, o.c., str. 26.

¹²² Vodopivec, Peter: Slovenski duhovniki in družbenogospodarske razmere na Slovenskem v 19. stoletju, o.c., str. 178-179. Primerjaj še: Vodopivec, Peter: Kako so slovenski vodniki v 19. stoletju videli svojo gospodarsko in družbeno prihodnost? - Vesela znanost. O okolju: zbornik predavanj 1993/1994, 1. del, KUD France Prešeren, Ljubljana, 1995, str. 85-86.

koval ozek krog katoliških socialnih reformatorjev. S celo vrsto socialnih reform so hoteli vzpostaviti primerne pogoje, s katerimi bi lahko ljudje preko na novo oblikovane stanovske zavesti vzpostavili stanovsko organizirano družbo. Čeprav se te ideje niso razlikovale preveč od drugih konservativnih idej, se zaradi svoje velike družbeno politične angažiranosti in upoštevanja modernih družbenih tokov, ki jih je prinesla industrializacija, od njih tudi precej razlikovale. Te ideje so postopoma prodirale tudi v slovenski prostor in se tu mešale z drugimi konservativnimi idejami v samosvoje mešanice, pri katerih je nemogoče pojasniti izvor posameznih sestavin. Seveda tudi ideje katoliških socialnih reformatorjev niso bile povsem nov proizvod, temveč so v veliki meri temeljile na starih konservativnih nazorih.

V katoliško socialni obliki je te ideje prvi začel razvijati nemški škof iz Mainza Wilhelm Ketteler.¹²³ Sredi prve polovice sedemdesetih let je princ Alois Liechtenstein tudi v Avstriji sprožil začetek razprave o socialnem vprašanju s krščanskega stališča.¹²⁴ Že prvi katoliški socialni program je obravnaval preureditev liberalne družbe v poklicno stanovsko družbo pod bolj ali manj velikim cerkvenim patronatom. S tem so moderni katoliški socialni reformatorji v obilni meri gradili dalje na predstavah katoliških socialnih romantikov prve polovice 19. stoletja,¹²⁵ predvsem Adama Müllerja.¹²⁶

Najpomembnejši predstavnik katoliških socialno reformnih nauk o stanovski družbi v takratni Avstriji je bil Karl Vogelsang.¹²⁷ Po njegovem mnenju je bil za boleznijo takratne družbe kriv brezmejni oderuški kapitalizem, katerega prvo vodilo je dobiček. Zato je bil med najbolj gorečimi nasprotniki kapitalizma, ki ga je v idejnem pogledu povsem enačil z liberalizmom. Ta liberalizem je razkrojil staro stanovsko družbo, ki je slonela na naravnih božjih zakonih. Edina rešitev za socialno mizero liberalne družbe je

¹²³ Bader, Erwin: *Christliche Sozialreform. Beiträge zur Sozialphilosophie in einer veränderten Welt*, Herder, Wien, 1991, str. 74-75. Več o njem glej še: Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 47-53, 197-198; Knoll, Reinhold: *Zur Tradition der christlichsozialen Partei. Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratswahlen 1907*, Hermann Böhlau Nachf. Gesellschaft, Wien-Köln-Graz, 1973, str. 130; O nastanku (vloga Kettelerja) in razvoju krščanskih socialnih idej v Nemčiji, njihovem vplivu na Avstrijo in avstrijskem vplivu na Nemčijo glej še: Bruch, Rüdiger: *Bürgerliche Sozialreform im deutschen Kaiserreich. - Bürgerliche Sozialreform in Deutschland vom Vormärz bis zur Ära Adenauer*, Verlag C. H. Beck, München, 1985, str. 107-111.

¹²⁴ Silberbauer, Gerhard: *Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage*, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1966, str. 61-64; Knoll, Reinhold: *Zur Tradition der christlichsozialen Partei*, o.c., str. 100.

¹²⁵ Lerch, Friedrich: *Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1948, str. 5; Knoll, Reinhold: *Zur Tradition der christlichsozialen Partei*, o.c., str. 128.

¹²⁶ Knoll, Reinhold: *Zur Tradition der christlichsozialen Partei*, o.c., str. 62-67; Winter, Eduard: *Frühliberalismus in der Donaumonarchie. Religiöse, nationale und wissenschaftliche Strömungen von 1790-1868*, Akademie-Verlag, Berlin, 1968, str. 94-96.

¹²⁷ Več o njegovem življenju in delu glej: Allmayer-Beck, Joh. Christoph: *Vom Feudalismus zur Volksbewegung*, Verlag Herold, Wien, 1952; Klopp, Wiard: *Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherrn von Vogelsang*, Typographische Anstalt, Wien, 1930.

bila ponovna vzpostavitev stanovske družbe, prilagojene sodobnim razmeram. Ta naj bi bila sestavljena iz kraljevega, kmečkega, obrtniškega, industrijskega,¹²⁸ trgovskega, vojaškega, plemiškega in duhovniškega stanu. Najmočnejša srednja stanova - obrtniki in kmetje, naj bi pri tem igrali osrednjo vlogo. Z organizacijo družbe v stanove je hotel ublažiti, če ne že odpraviti družbena nasprotja, ki so pojavljajo med različnimi stanovi. Namesto boja naj bi nastopilo družbeno sodelovanje.¹²⁹

7. Idealiziranje preteklosti

Konservativni odgovor na pereča socialna vprašanja ni bil v znamenju revolucionarne premostitve kapitalistične družbe niti v znamenju v industrijsko prihodnost usmerjene družbene reforme, temveč v utopični vrnitvi v predindustrijsko družbo, pri čemer so zavračali liberalno individualno ureditev in hrepeneli po stanovski družbeni ureditvi.¹³⁰ Graditelji nove stanovske družbe so bili povsem zaverovani v preteklost.¹³¹ Le na ta način so lahko spravili v sklad svoje antisocialistične in antikapitalistične nazore.¹³² Zato so se namesto v brezrazredno prihodnost in izkoriščevalsko sedanost ozrli v idealni zlati srednji vek, ko je cehovska ureditev popolnoma obvladovala obrtniško proizvodnjo. "Obrtnija je bila nekdanje zlato polje, Nemec je rekel: "das handwerk hat einen goldenen boden." Stara obrtniška mesta so bila zelo bogata. "Obrtniški stan je bil v srednjem veku

¹²⁸ Vogelsang ni predvideval posebnega stanu za delavce in posebnega za industrijalce, temveč je hotel delavski stan preprosto odpraviti. To bi dosegel tako, da bi delavci sčasoma postali solastniki tovarn. S tem bi se izenačili s svojimi delodajalci v enoten in homogen družbeni stan. V nasprotju z njim se je Alois Liechtenstein dobro zavedal, da je delavski razred nepreklicna danost. On ga zato ni hotel deproletarizirati, temveč združiti s podjetniki v povsem nov stan, v katerem bi sodelovala in si nič več nasprotovala. Silberbauer, Gerhard: Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage, o.c., str. 64-65, 69-70.

¹²⁹ Lukan, Walter: Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja, o.c., str. 112-113; Bruckmüller, Ernst: Razvoj krščanskih socialcev v Avstriji do prve svetovne vojne, o.c., str. 134; Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 198-200; Klopp, Wiard: Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherrn von Vogelsang, o.c., str. 436-440, 445-446; Funder, Friedrich: Aufbruch zur christlichen Sozialreform, Verlag Herold, Wien-München, 1953, str. 163-170; Knoll, Reinhold: Zur Tradition der christlichsozialen Partei, o.c., str. 103-110; Talos, Emmerich: Staatliche Sozialpolitik in Österreich. Rekonstruktion und Analyse, Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1981, str. 44-45; Allmayer-Beck, Johann Christoph: Der Konservatismus in Österreich, Isar Verlag, München, 1959, str. 64-66; Lerch, Friedrich: Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe, o.c., str. 38-40; Knarr, Walter: Das Ministerium des Grafen Taaffe und die soziale Frage, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1948, str. 24-26.

¹³⁰ Matis, Herbert: Das Industriesystem, o.c., str. 176, 180.

¹³¹ Za Karla Vogelsanga npr. primerjaj: Klopp, Wiard: Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherrn von Vogelsang, o.c., str. 402-408.

¹³² Rothschild, Kurt W.: Wurzeln und Triebkräfte der Entwicklung der österreichischen Wirtschaftsstruktur. - Österreichs Wirtschaftsstruktur gestern - heute - morgen, Duncker & Humblot, Berlin, 1961, str. 48.

premožen, veljaven in spoštovan; iz obrtnije je izviralo bogastvo mest.”¹³³

Za konservativne zagovornike obrtne reforme je bila zgodovina obrtništva v srednjem veku zelo pomembna. Zgodovina zlate stare dobe cehov je bila za njih resnično učiteljica življenja. “Kdor hoče rokodelstvo uspešno prestrukturirati, mora poznati zgodovino njegovo, ktera mu kaže načela, po katerih se ima rokodelstvo vsled spremenjenih okoliščin vravnati.”¹³⁴ *Slovenec* je zato iz nemškega časopisja povzel obsežno nadaljevanje člankov o zgodovini obrtništva v srednjem veku.¹³⁵ Stari svet cehovske ureditve, ko je obrtništvo še imelo zlata tla, so v primerjavi s temačno sedanostjo stalno dajali za svetel zgled.

a) Prednosti cehov

“V toliko razupitem srednjem veku bila je obrt mnogo, mnogo bolj cvetoča od današnje in smemo zatrdovati, da se je to naslanjalo ravno na združenje posameznih moči,”¹³⁶ torej na takratne cehe. Vsakdo takrat ni mogel biti pomočnik, temveč se je z vajeniško dobo moral izučiti svoje obrti. Še težje pa je pomočnik postal mojster. Imeti je moral potrebno znanje in dovolj kapitala. Najpomembnejše je bilo, da je bilo število mojstrov v posameznem cehu omejeno in zato brez dovoljenja ceha nihče ni mogel postati mojster. “Konkurenca ni bila prehuda, ker je bilo število mojstrov določeno, zato so imeli obrtniki trden, dober kruh.”¹³⁷ Cehi so naravnost prepovedovali “nevarno konkurenco, tekmovanje in vsled tega zagotavljale bolj solidno, trdno delo.”¹³⁸ Za konservativno misleče ljudi je bilo prav to pomanjkanje konkurence, skupaj s strogim nadzorom nad kvaliteto in ceno izdelanega blaga, pravi blagoslov v primerjavi z neomejeno konkurenco liberalnega kapitalizma, kjer večje ribe v boju za obstanek žro manjše, kjer bo “močnejši pohrustal slabejšega.”¹³⁹ Neomejena konkurenca ni le pogubna za gospodarstvo, temveč je tudi v nasprotju s krščansko moraljo. Srednjeveška družba cehov pa je slonela “na krščanskih zakonih, ki so gmotno in duševno slabejšega branili pred močnejšimi.”¹⁴⁰ Zato je “vsak, kdor je pridno delal in varčen bil ter ne na svoje keršanske dolžnosti pozabil, je sčasoma ali obogatel, ali saj lepo in zložno izhajal ter

¹³³ Nov obrtniški red, *Slovenec*, št. 118, 23. oktober 1879.

¹³⁴ Rokodelstvo v srednjem veku, *Slovenec*, št. 91, 5. avgust 1876.

¹³⁵ Rokodelstvo v srednjem veku, *Slovenec*, št. 91, 5. avgust 1876; št. 93, 10. avgust 1876; št. 94, 12. avgust 1876; št. 95, 17. avgust 1876; št. 98, 24. avgust 1876; št. 99, 26. avgust 1876; št. 100, 29. avgust 1876; št. 101, 31. avgust 1876; št. 102, 2. september 1876.

¹³⁶ Bog blagoslovi pošteno rokodelstvo!, *Slovenec*, št. 110, 15. maj 1886.

¹³⁷ Nov obrtniški red, *Slovenec*, št. 118, 23. oktober 1879.

¹³⁸ II. shod “Katol. polit. društva” v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), *Slovenec*, št. 71, 28. marec 1890.

¹³⁹ *Slovenec*, št. 23, 22. februar 1883.

¹⁴⁰ II. shod “Katol. polit. društva” v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), *Slovenec*, št. 71, 28. marec 1890.

svojo rodovino očetovsko preskrbel.”¹⁴¹

Za konservativce so bili cehi ideal še zaradi njihove socialne naravnosti. Takratni cehi so skrbeli “za svoje ude. Podpirale so nesrečne in onemogle.”¹⁴² V primerjavi s svetom brez socialne varnosti je bilo to seveda velika prednost. Cehi povrhu vsega tudi “gojé stanovski čut obrtnika.”¹⁴³ Takratni obrtniki so bili tesno povezani v enotni družbeni stan z jasno razdeljenimi vlogami. Tudi obrtniški pomočniki niso bili le navadni delavci, temveč trden sestavni del te družbe. “Bila je razmera ne kakor med najemnikom in najetim, ampak bolj, kakor med očetom in sinom.”¹⁴⁴

b) Potrebna je prilagoditev

Vendar so se konservativni reformatorji dobro zavedali, da so stari cehi le idealno vodilo za urejanje obrtniških problemov sodobne družbe. Po vzoru romantičnih konservativcev niso hoteli vzpostaviti negibno družbo, temveč (po božjem načrtu) brez pretresov organsko razvijajočo se družbo.¹⁴⁵ Vedeli so, da so novi časi povsem povozili stare cehe. “Stroji in tovarne so popolno spremenile razmere med obrtniki.”¹⁴⁶ Dobro so se zavedali, da je v spremenjenih razmerah industrijske družbe nemogoče v življenje obuditi star način cehovske proizvodnje. “Tega ne misli nobeden zdravomisleč človek. [...] Zgodovina ima svoj tek”, ki se ga ne da zavrteti nazaj. “Življenje, ker je življenje, se vedno razvija in sicer po gotovih natomih zakonih; ako pa vidimo, da se naše zdanje delovanje v kacem oziru ne ujema z natomnim razvojem, potem se idimo učiti k prednamcem, ki so bili v podobnem oziru srečnejši od nas, in njih nauke upotrebimo primerno našim novim okoliščinam. Tako naj nam bode zgodovina učiteljica v življenji.”¹⁴⁷ Kar je bilo dobrega v starih cehih je treba prilagojeno današnjim razmeram vnesti v novo zakonodajo za rešitev obrtnega stanu.

Ta v preteklost obrnjena konservativna ideologija, ki je poveljevala staro cehovsko ureditev, ni bila niti izraz kontinuitete cehovskega življenja, ki je že davno pred nastopom obrtne svobode zašlo v resne težave, niti izraz resničnega socialnega propadanja, temveč veliko bolj poskus, da bi si obrtniki v spreminjajočem se svetu oblikovali nov

¹⁴¹ Slovenec, št. 141, 20. december 1881.

¹⁴² -n.: V preudarek, Slovenski narod, št. 233, 13. oktober 1881.

¹⁴³ II. shod “Katol. polit. društva” v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 71, 28. marec 1890.

¹⁴⁴ Bog blagoslovi pošteno rokodelstvo!, Slovenec, št. 110, 15. maj 1886.

¹⁴⁵ Allmayer-Beck, Johann Christoph: Der Konservatismus in Österreich, o.c., str. 63-65.

¹⁴⁶ II. shod “Katol. polit. društva” v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 71, 28. marec 1890.

¹⁴⁷ -n.: V preudarek, Slovenski narod, št. 233, 13. oktober 1881.

družbeni položaj.¹⁴⁸ Stari cehi so bili le ideal, po katerem bi oblikovali nov obrtniški stan.¹⁴⁹

8. Izkaz o izučenosti

Ko so v obrtniškem svetu še kraljevali cehi, ni mogel vsakdo postati samostojen obrtnik. Že od 17. stoletja dalje pa je moč cehov vse bolj upadala. Uveljavljati se je pričelo polje komerčnih obrti, ki so proizvajale za širše tržišče. Za opravljanje takšne obrti je moral imeti podjetnik na razpolago le dovolj denarja. Njim nasproti so stale policijske obrti, ki so proizvajale za potrebe domačega kraja in bližnje okolice. Za ustanovitev takšne obrti je obrtnik potreboval privolitev, tako da je v teh obrtih cehovsko življenje lahko oslajeno preživelo. Poleg tega so se obrti delile še na cehovske in necehovske. Za opravljanje slednjih je lastnik potreboval potrebno oblastveno koncesijo. Zlasti na podeželju se je izvencehovska obrt vse bolj uveljavljala.¹⁵⁰

a) Obrtna svoboda

Cehovska ureditev se je v okrnjeni obliki ohranila še dolgo časa. Na področju Ilirskih provinc, kjer so Francozi odpravili cehe, jih nova avstrijska oblast sicer ni obnovila, vendar so jih obnavljali obrtniki sami kot prostovoljne družbe. Čeprav so cehi zamirali, je bil med obrtništvom cehovski duh še zelo živ. "Cehovsko meščanstvo je v glavnem s strahom gledalo na smer gospodarskega razvoja, na velike manufakture in industrijo in je videlo rešitev zase v obnovi ali okrepitvi cehovske organizacije."¹⁵¹

20. decembra 1859 so bili z obrtnim redom, ki je stopil v veljavo 1. maja prihodnje leto, dokončno odpravljeni vsi ostanki stare cehovske ureditve. Država se je pri pisanju zakona ozirala prevsem na to, da so z novim zakonom čim manj zapovedi in prepovedi, kdo vse lahko opravlja posamezno obrt. S tem je hotela doseči, da bi bila obrtniška dejavnost odprta za čim širši krog ljudi. Prosto obrt je lahko opravljal vsakdo, ki je imel

¹⁴⁸ Otruba, Gustav: *Handwerk und Industrialisierung in Österreich im 19. und am Beginn des 20. Jahrhunderts*, o.c., str. 197.

¹⁴⁹ To je izrecno poudaril tudi Vogelsang. Lerch, Friedrich: *Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe*, o.c., str. 40.

¹⁵⁰ Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*, Založba Obzorja Maribor, Ljubljana, 1984, str. 72-74; Pichler, Eva: *Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, *Geschichte und Gesellschaft*, št. 1, 20, 1994, str. 61-62.

¹⁵¹ Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 429. Primerjaj še: Slokar, Ivan: *Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860. - Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja*, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Razprave zv. 4, Ljubljana, 1977, str. 47-57.

pravico, da sam upravlja svoje premoženje in pri tem še ni bil kaznovan. Za začetek delovanja je zadostovala že zgolj prijava. Vendar so poleg velike večine prostih obrti še obstajale obrti, za katere je bil z ozirom na javnost potreben izkaz o usposobljenosti ali oblastvena koncesija.¹⁵²

Novi obrtni zakon ni zadovoljil nikogar. Za liberalne zagovornike obrtne svobode je bil premalo liberalen, za konservativne nasprotnike je šel z obrtno svobodo predaleč. Najbolj odločni nasprotniki obrtne svobode so bili že od vsega začetka prav tisti obrtniki, ki so prej živeli v varstvu cehov. Zaradi močno razširjenega cehovskega duha in strahu pred svobodno konkurenco se obrtniki že v predmarčni dobi večinoma niso brigali za politična in gospodarska vprašanja, če pri tem niso bile prizadete njihove stare pravice.¹⁵³ Obrtna svoboda pa ji je zdaj zelo razburila.

Zlasti jih je motilo, da se je sedaj lahko vsakdo pričel ukvarjati z obrtjo, čeprav se je ni prej izučil, torej ni šel po do takrat običajni poti preko vajenca, pomočnika do samostojnega obrtnika.¹⁵⁴ Niso mogli razumeti, kako "neobrotnišk švindler ali denami postopač, sme pridnemu in izučenemu obrtniku konkurenco delati in mu zaslužek kra-
sti."¹⁵⁵ Kako obrtna svoboda škoduje solidnim obrtnikom "sehen wir an dem Auftreten zahlloser schwindelhafter Geschäfte, die eine Unmasse unsolider, jedes reellen Werthes enthbehrender Waare zu Markte bringen, zum Schaden des Publikums, als des realen Geschäftsmannes. [...] Durch solche unredliche Produzenten wird das öffentliche Vertrauen, die Solidität des Verkehrs und das Bestehen eines reellen Geschäftes unvermeidlich untergraben, der Schwindel und Betrug unmittelbar gefördert."¹⁵⁶

¹⁵² Koncesionirane obrti so bile: 1. tisk, razmnoževanje in prodajanje literalnih ali umetniških stvaritev (tiskarne, knjigarne...), 2. knjižnice in čitalice, 3. podjetja za občni transport ljudi, 4. postreščki, nosači, 5. ladjarstvo, 6. stavbeništvo, zidarstvo, kamnoseštvo, tesarstvo, 7. dimnikarstvo, 8. vzdrževanje/praznjenje kanalizacije, 9. konjederstvō, 10. izdelava in trgovanje z orožjem/strelivom, 11. izdelava in trgovanje s pirotehniko, 12. trgovanje z rabljeno obleko, perilom, starim železom, zastavljalnice, 13. promet s strupi in zdravilnimi zelišči, 14. gostinstvo, 15. maloprodaja mineralnih olj, 16. upravljanje javnih meril in tehnic, 17. kopanje vodnjakov, 18. deratizacija s strupom, 19. podkovaštvo, 20. napeljava plinske razsvetljave, 21. izdelava in prodaja eksploziva, izdelava likerjev in umetnega vina. Reichsgesetzblatt, št. 227, 20. december 1859, § 16. O zakonu glej še: Garhofer, Emil: Hundert Jahre österreichische Gewerbepolitik. - Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Springer Verlag, Wien, 1949, str. 489-490; Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 62-63.

¹⁵³ Brusatti, Alois: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, o.c., str. 34.

¹⁵⁴ "Zum Niedergang der Gewerbe hat wesentlich beigetragen, daß man bei Aufhebung der Zunftē [...] das Gute und Altbewährte der früheren Ordnung nicht in die neue herübergenommen. Zu diesem Guten rechnen wir die fahliche Ausbildung durch planmäßige Erlernung des Handwerks." Wiesthaller, Franz, Erwerbsgenossenschaften mit Staatshilfe und Nachweis der Befähigung, Marburger Zeitung, št. 117, 29. september 1882.

¹⁵⁵ Minister kupčijstva Chlumetzki in pa avstrijsko rokodelstvo, Novice, št. 31, 30. julij 1879, str. 246.

¹⁵⁶ Zur Lage des Kleingewerbes und Kleinhandels, Marburger Zeitung, št. 27, 3. marec 1872.

b) Zaostrena konkurenca

S prihodom obrtne svobode je število registriranih obrtnikov izjemno naraslo. Na Dunaju je bilo npr. v pol leta registriranih 4270 novih podjetij.¹⁵⁷ V Ljubljani je v le sedmih tednih po nastopu obrtne svobode 69 ljudi prijavilo novo obrt, kar je takrat pomenilo 10% že obstoječih obrti.¹⁵⁸ Ni se pa povečalo le število obrtnih delavnic. Izučenim obrtnikom je šlo zlasti v nos, da so se obrti lotili tudi ne dovolj izučeni ljudje, ki so se po njihovem mišljenju na novo obrt "toliko umé, kakor zajec na boben."¹⁵⁹ Mnogi novopečeni obrtniki so imeli tudi premalo začetnega kapitala. Zaradi slabih kreditnih pogojev obrtništva si obrtniki niso mogli izposoditi potrebnega kapitala po zmerni obrestni meri. Tudi odprava zakonov proti oderuštvu leta 1868 proti pričakovanjem ni izboljšala tega stanja. Obrestne mere so se celo zelo zvišale.¹⁶⁰

Zato ni nič čudnega, da so takšni novopečeni obrtniki, "ki so mislili, da jim bodo pečena pišeta v usta letela, ako vzamejo patent, čez par mesecev zopet prišli na kant."¹⁶¹ Novo registriranih obrti je na začetku res zelo veliko propadlo. Če je leta 1859 propadlo le 601 podjetje, jih je leta 1866 propadlo že 1326. Čeprav moramo tu upoštevati tudi posledice močne gospodarske krize v teh letih, je več kot jasno, da je obrtna svoboda spodbudila množično nastajanje in s tem tudi propadanje novih obrti.¹⁶² Na Spodnjem Štajerskem, kjer naj bi do leta 1865 registrirali 7710 novih obrti, jih je do istega leta preživel le 7%. Na Zgornjem Štajerskem celo samo 3,5%.¹⁶³ Res je, da je bilo veliko novih obrti ustanovljeno iz povsem nepridobitnih razlogov (pridobitev poročnega dovoljenja) in jih je bilo veliko ukinjeno le zato, da bi se izognili plačilu davkov, vendar je bil trend ustanavljanja in propadanja vendarle očiten.

c) Za in proti

Večja ponudba je do skrajnosti zaostрила konkurenco. Zato ni nič čudnega, da so obrtniki začeli zahtevati drugačno obrtno zakonodajo. "Svobodna obrtnija naj bo to, da

¹⁵⁷ Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 65.

¹⁵⁸ Arnez, John A.: Slovenian lands and their economies. 1848-1873, Studia Slovenica, New York, Washington, 1983, str. 221-222.

¹⁵⁹ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 3, 10. januar 1882.

¹⁶⁰ Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 65.

¹⁶¹ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 83, 27. julij 1882.

¹⁶² Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 69-70.

¹⁶³ Gršak, Ivan: Narodno gospodarstvo. Slovenski Štajer, 3. del, str. 80-81.

vsak obrtnik in vsak rokodellec more svobodno svojo obrtnijo in svoje rokodelstvo ravnati.”¹⁶⁴ Potem takem obrti ne bi smel opravljati prav vsakdo, temveč le tisti, ki zares lahko dokažejo, da so obrtniki. Zahtevali so torej to, da lahko obrt odpre le tisti, ki se je prav te obrti tudi zares izučil in ima o tem potreben izkaz o strokovni usposobljenosti (Befähigungsnachweis) oziroma izkaz o izučenosti.¹⁶⁵

Te zahteve so bile v državnemu zboru izrečene že leta 1874 in 1877 pri razpravah liberalnih zakonskih predlogov o reformi obrtnih zakonov. Liberalci so obrtnike takrat upravičeno svarili, da izkaz o izučenosti ni čudežno zdravilo, ki bo pozdravile vse njihove težave. Hkrati so se liberalci tudi povsem zavedali, da je boj za uvedbo izkaza o izučenosti le osnova, na podlagi katere nameravajo konservativci zgraditi novo stanovsko družbo.¹⁶⁶ Ker bi se z izkazom o izučenosti omejilo število novih mojstrov, bi se s tem zmanjšala konkurenca in konsolidiral obrtni stan.

9. Obvezne obrtne zadruge

Z obrtnim redom so leta 1859 namesto starih cehov stopile obvezne obrtne zadruge. Vendar te zadruge niso imele več nobenih oblastvenih pristojnosti. Lahko so le dajala svojo strokovno mnenje in izvajala dejavnosti v podporo obrti.¹⁶⁷ Vsi obrtniški delodajalci in delojemalci so bili obvezno tudi člani obrtnih zadrug. “Kdor dobi obrtno pravico v kraju, kjer zadruga za njegovo obrt že obstaja, postane avtomatično član te zadruge z vsemi dolžnostmi. [...] Pomočniki in vajenci, zaposleni pri članih zadrug, veljajo tudi sami za člane in so torej dolžni upoštevati njihove predpise.”¹⁶⁸

Članstvo v zadrugah je bilo obvezno za vse, ki so se ukvarjali z obrtno dejavnostjo. Vendar delodajalci in delojemalci niso imeli istih pravic in dolžnosti. Na zasedanjih so imeli samo delodajalci volilno pravico. Obrtniški delavci - pomočniki so bili torej podvrženi predpisom zadrug, čeprav pri sprejemanj predpisov niso smeli sodelovati. Udeležba delavcev je bila predvidena le pri razreševanju sporov med delodajalci in delojemalci in pri upravi morebitnih podpornih blagajn.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Minister kupčijstva Chlumetzki in pa avstrijsko rokodelstvo, Novice, št. 31, 30. julij 1879, str. 246.

¹⁶⁵ Obrtniki so se pri tem po pravici pritoževali: “Taka zmožnost se tirja od odvetnikov, vradnikov, duhovnikov, vojakov itd., samo obrtnik je smel dozdej vsakdo postati.” Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 84, 29. julij 1882.

¹⁶⁶ Brusatti, Alois: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, o.c., str. 52.

¹⁶⁷ Garhofer, Emil: Hundert Jahre österreichische Gewerbepolitik, o.c., str. 489.

¹⁶⁸ Reichsgesetzblatt, št. 227, 20. december 1859, § 107 in § 113.

¹⁶⁹ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Die Taaffesche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungsreform (1879-1885), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975 str. 109-110.

a) Papirnati zakon

Vendar obvezne zadruge nikoli niso stopile v življenje. Zakona dejansko sploh niso izvrševali, "kakor da bi ga v postavi ne bilo, razne svobodne zadruge so ostale in nove obligatorične so se mrzile obrtnikom samim, ker je postava zaukazovala, da se imajo raznotera obrtnijstva posilno spojiti v eno zadrugo. Tega pa marsiktera obrtnijska zadruga ni hotla, zlasti ako je imela kaj premoženja."¹⁷⁰ Ta zakon je obstajal le na papirju, predvsem zato, ker zakon ni predvideval obrtnih inšpektorjev, ki bi nadzirali njegovo izvrševanje.¹⁷¹ Tudi vlada in celo sami obrtniki niso imeli veliko interesa, da bi oživel nove obvezne obrtne zadruge. Vlada sploh ni spodbujala k uresničevanju zakona. Kjer pa so bile zadruge ustanovljene, so pešale zaradi birokratske zmedenosti in brezbržnosti in pomanjkanja interesa s strani obveznega članstva. Mojstri so bili skoraj povsem brez kolektivne mentalitete, s pomočjo katere bi se skupaj zapostavljali tovarniški konkurenci (npr. skupna prodaja izdelkov in nabava surovin).¹⁷²

Čeprav so bili nekateri posamezniki zadovoljni z obstoječim zakonom o obrtnih zadrugah, "jedoch erst dann, wenn die fragliche Genossenschaften wirklich bestehen,"¹⁷³ je bil zakon že ob svojem rojstvu na splošno sprejet na nož. "Hauptsächlich waren es die Landtage, in denen der Kampf gegen die Gewerbeordnung geführt wurde. Auch die Genossenschaften und Gremien äußerten in zahllosen Resolutionen und Petitionen ihren Unmut gegen die neue Gewerbeordnung."¹⁷⁴

b) Samopomoč ali državna pomoč in zadružništvo na prostovoljni ali obvezni osnovi

Zaradi zgoraj omenjenih prednosti industrije so mnogi rešitev za obrt iskali v povezovanju posamičnih nemočnih in neučinkovitih obrtnikov v zadružne organizacije, preko katerih bi s skupnimi močmi lahko konkurirali industriji z njegovim lastnim orožjem. Geslo tega časa je bilo: "Organizacija je moč!"¹⁷⁵ "Die Assoziationsidee zählte zu den Lieblingsideen, denen das 19. Jahrhundert anhing. Sie war in ihrer unpräzisen Form für alle politischen Richtungen brauchbar."¹⁷⁶ Konservativci so tako preko zadružništva hoteli vspostaviti zgoraj opisano stanovsko družbo.

Tudi med liberalci so bile te ideje zelo razširjene. Ker so ti prisegali na samo-

¹⁷⁰ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 83, 27. julij 1882.

¹⁷¹ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 57.

¹⁷² Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 55-56.

¹⁷³ Zur Hebung des Kleingewerbes, Marburger Zeitung, št. 120, 6. oktober 1872.

¹⁷⁴ Garhofer, Emil: Hundert Jahre österreichische Gewerbepolitik, o.c., str. 490.

¹⁷⁵ Wiethaler, Franz: Organisation ist Macht!, Marburger Zeitung, št. 125, 19. oktober 1883.

¹⁷⁶ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 142.

regulacijski svobodni trg, so odklanjali vsako vmešavanje v gospodarske odnose. Vendar so tudi menili, da ni nič narobe, če posamezniki proti sovražni konkurenci združijo svoje moči. Ta liberalna ideja pride najbolj do izraza pri Hermannu Schultze-Delitzschu. Kot sredstvo za izboljšanje socialnega položaja obrtnikov je odločno odklanjal dobrodelnost in državno pomoč. Samopomoč je zanj edini možni način, s katerim se lahko obrtni sloj reši propada. S samopomočjo naj obrtnik ustanavlja kreditne, konzumne, surovinsko nabavne in produktivne zadruge.¹⁷⁷ Samopomoč je bila za večino takratnih liberalcev edino sredstvo, s katerim lahko gospodarsko in socialno ogroženi sloji odpravijo svoj slab položaj.

Po liberalnem prepričanju bi se obrtniki v teh zadrugah lahko zbirali le na povsem prostovoljni osnovi. Zato je bila v času liberalne prevlade v Avstriji v šestdesetih in sedemdesetih letih odprava obveznega članstva v obrtnih zadrugah ena najbolj glasno izraženih zahtev v zvezi z obrtnim združništvom. Državni zbor je tako že leta 1862 sklenil odpraviti obveznost članstva in v skladu s tem so bili tudi vsi liberalni zakonski predlogi novega obrtnega zakona iz leta 1872, 1875 in 1877.¹⁷⁸ *Laibacher Tagblatt* je tako še leta 1879 povsem v liberalnem smislu poudaril: "Nahezu sämmtliche Handels- und Gewerbekammern treten für gänzliche Aufhebung des Zunftzwanges ein, die gesetzgebenden Factoren dürften daher nicht in der Lage sein, die Auferstehung einer veralteten, gefallenen, unzeitgemäßen Institution zu gestatten."¹⁷⁹

Vendar se je s koncem sedemdesetih let liberalna misel o neobveznem članstvu vse bolj umikala v ozadje. S prodiranjem konservativne miselnosti, ki je svoj vzor iskala v stanovski cehovski ureditvi, so morali konservativci nujno zahtevati obveznost članstva vseh obrtnikov v zadrugah, iz katerih bi izrasel nov obrtni stan. Dunajski obrtniki so tako nedvoumno poudarili, "daß eine Verbindung der Gesammtheit nur unter dem Einflusse der gesetzlichen Bestimmung allgemeiner Beitrittspflicht möglich und daß es illusorisch wäre, durch freie Genossenschaften eine ähnlich feste und umfangreiche Vereinnigung erzielen zu wollen, wie dies bei den obligatorischen Genossenschaften der Fall ist."¹⁸⁰

V nasprotju z liberalno samopomočjo je bila v Avstriji močno razširjena tudi misel o nujnosti državne pomoči. Najbolj odmevni zagovornik te misli je bil nemški socialist Ferdinand Lassalle. Zanj so bila pričakovanja povezana s samopomočjo za delavce povsem iluzorna. Delavske mezde so zadoščale le za golo samopreživetje in delavci nikoli niso mogli prihraniti dovolj denarja. Zato je pri ustanavljanju zadrug zahteval

¹⁷⁷ Perovšek, Jurij: Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXVII, 1997, str. 17-34. O odmevih teh idej na Slovenskem glej: Perovšek, Jurij: Prilagoditev Schulze-Delitzschevih zadružnogospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872-1895, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXVIII, 1998, št. 1-2, str. 5-13.

¹⁷⁸ Ebert, Kurt: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich*, o.c., str. 111.

¹⁷⁹ *Die neue Gewerbe-Ordnung*, *Laibacher Tagblatt*, št. 67, 22. marec 1879.

¹⁸⁰ *Reform der Gewerbeordnung*, *Marburger Zeitung*, št. 110, 12. september 1879.

odločno pomoč države. Prvi korak pri uresničitvi tega cilja naj bi bila splošna in enaka volilna pravica. Šele z volitvami bi lahko proletariat tako vplival na državo, da bi mu pomagala pri graditvi zadružne organizacije. S tem bi delavci postali svoji delodajalci. V nasprotju z liberalnimi pričakovanji se s tem delavci ne bi pomeščanili, temveč bi odpravili izkoriščevalski meščanski razred.¹⁸¹

Zanimivo mešanico liberalnih in socialističnih idej o zadružništvu je razvil Mari-borčan Franz Wiesthaler. Njegove ideje so svojevrstna mešanica skrajno levih liberalnih idej, ki vlečejo tradicijo iz revolucionarnega leta 1848 in zgodnjih socialdemokratskih idej. Idejno je pripadal krogu takratnih liberalnih demokratov. Upravičeno ga lahko označimo za (social)demokrata. S tem s je uvrščal v pisan krog najrazličnejših osebnosti iz nemškega sveta, ki so se gibali na robu liberalnega tabora in so se hkrati odkrito spogledovali z oblikujočimi socialdemokratskimi idejami. Zato so nekateri med njimi (tudi Wiesthaler) skušali oblikovati prebujajoče se delavsko gibanje. Vendar so klub nekaterim uspehom v takratnem meščanskem svetu ostajali na obrobju.¹⁸²

V nasprotju z liberalci Wiesthaler poudarja državno pomoč, v nasprotju z socialdemo-kراطي pa se bori za obstoj obrtniškega srednjega stanu in ne za njegovo utopitev v proletarjatu. Z liberalci in socialdemokrati pa je delil skupno ogorčeno odklanjanje vmešavanja cerkve v državo.¹⁸³ *Marburger Zeitung*, ki ga je urejal, je tako jasno poudaril pomen državne pomoči: "Die Erstärkung des Kleingewerbes zur Wettbewegung mit dem Großbetriebe, zum Kampf mit dem Großkapital ist eben nur möglich durch genossen-schaftliche Arbeit und soll diese ihr Ziel erreichen, dann muß der Staat leisten, was nur er zu leisten vermag, er muß die Gewerbe-genossenschaft unterstützen durch Geldvorschüsse unter günstigen Bedingungen."¹⁸⁴ Pod njegovim vplivom so se tudi mariborski obrtniki zavzeli za izdatno pomoč države (tudi finančno) pri ustanavljanju obrtnih zadrug.¹⁸⁵ Tudi po njegovi smrti v *Marburger Zeitungu* zasledimo zahteve po izdatni državni pomoči zadružnim ustanovam.¹⁸⁶

Poleg vse teh gospodarskih prednostih zadružnega povezovanja pa je Wiesthaler v zadrugah videl tudi politično moč, s katero bi obrtniki lahko izvajali pritisk na državo, da bi ta ugodila njihovim željam. "Dem Staatswillen die entsprechende Richtung zu geben, ist vor Allem Sache der Gewerbsleute selbst, die in Genossenschaften fest gegliedert,

¹⁸¹ Wadl, Wilhelm: Liberalismus und soziale Frage in Österreich, o.c., str. 166-169.

¹⁸² Cvim, Janez: Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914), Založba Obzorja, Maribor, 1997, str. 83-85; Rozman, Franc: Socialistično delavsko gibanje na slo-venskem Štajerskem, Založba Borec, Ljubljana, 1879, str. 84-89.

¹⁸³ Primerjaj: Wiesthaler, Franz: Auf christlicher Grundlage?, *Marburger Zeitung*, št. 143, 30. november 1881.

¹⁸⁴ Der Rechtsstaat und die Kleingewerbe, *Marburger Zeitung*, št. 117, 29. september 1872.

¹⁸⁵ Zur Hebung des Kleingewerbes, *Marburger Zeitung*, št. 118, 2. oktober 1872.

¹⁸⁶ Der Kampf des Kleingewerbes (Von einem Gewerbetreibenden), *Marburger Zeitung*, št. 26, 31. maj 1892.

wirtschaftlich eine Macht bilden, und die politisch eine Macht sein können, wenn die Mietglieder bei Wahlen diese Forderung ausstellen.”¹⁸⁷

Poleg socialdemokratskih glasov so bili s krizo liberalne ideologije vse močnejši tudi konservativni glasovi, ki so za obrtne zadruge zahtevali večje pristojnosti in strogo spoštovanje obveznega članstva. Ti so vzrok za krizo obrtništva videli tudi “v slabej ali nikakersnej organizaciji domače obrtnije.”¹⁸⁸ Obstoječi zakon o zadrugah je bil za njih odločno premalo, po zgledu starih cehov naj imajo nove obrtne zadruge veliko širše pristojnosti kot jih imajo po obstoječem zakonu. “Po našej misli so v resnici take obrtne družbe nekakov centrum, okrog katerih se zbira ali snuje ves napredek, ves blagor in gorje posamezne obrti.”¹⁸⁹

10. *Vera in morala*

“Se li hoče doseči oni cvet, ono blagostanje, ki nam ga kaže srednjeveško zadružno življenje, zasaditi se mora duh krščanskega mišljenja.”¹⁹⁰ Zato katoliški zagovorniki obrtnikov rešitve za obrtništvo niso iskali le v novi zakonodaji. “Treba je k temu tudi lastne marljivosti in varčnosti, pa božjega blagoslova.”¹⁹¹ Odrešitev obrtniškega stanu je odvisna tudi od obnašanja samih obrtnikov. Obrtniki morajo biti seveda zelo delavni. Razen ob nedeljah mora obrtnik pridno delati vsak dan. Pri delu pa naj mu bo v pomoč moderna izobrazba, s pomočjo katere bo lahko preživel v hitro se razvijajočem kapitalističnem svetu.

Pri tem je potrebno “ločiti oliko od olike. Prava oliko je zlato, napačna oliko”¹⁹² pa je le izvor revolucije. Obrtnikom bo prinesla odrešitev le izobrazba, ki je v skladu s katoliško vero. Z vero mora biti prežeta vsa bit obrtniškega delovanja, tudi njegovo delo. “Delo osreči moža, kadar hodi z vero skupaj, in tedaj mu prinese v hišo blagostanje in zadovoljnost.”¹⁹³ Tam kjer ni vere je propad in prekletstvo. “Kaj namreč je poglavitni vzrok, da propada rokodelstvo, da se revščina vseljuje med rokodelce? [...] So nastopili za delavce slabi časi, odkar so začeli opuščati lepe in častitljive stare navade, odkar so nehali posvečati dneve Gospodove, odkar vedno bolj in bolj odpadajo od krščanstva.”¹⁹⁴

¹⁸⁷ Wiesthaler, Franz: Die Gewerbepolitik und die Genossenschaften, Marburger Zeitung, št. 119, 5. oktober 1883; Primerjaj še: Wiesthaler, Franz: Organisation ist Macht!, Marburger Zeitung, št. 125, 19. oktober 1883.

¹⁸⁸ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 242, 21. oktober 1882.

¹⁸⁹ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 244, 24. oktober 1882.

¹⁹⁰ [Belec, Ivan]: Krščanstvo pa delo, Slovenec, št. 76, 11. julij 1882.

¹⁹¹ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 84, 29. julij 1882.

¹⁹² Slovenec, št. 126, 9. november 1882.

¹⁹³ Slovenec, št. 126, 9. november 1882.

¹⁹⁴ -n.: Bog blagoslovi pošteno rokodelstvo!, Slovenec, št. 194, 27. avgust 1887.

Če obrtnik nima vere, mu ni pomoči. "Prepričani smo in se ne bojimo izreči, da obrtnija bo vedno bolj in bolj pojemala, dokler se po krščanskih načelih ne bode osnovala."¹⁹⁵

Oživitev verskega življenja je bila sestavni del katoliških načrtov za odpravo obrtniške krize. "Obrtniki naj se pa le srečno poprimejo katoliškega programa; na podlagi tega skozi veke in tisoče potrjenega nauka bodo vse svoje razmere tako razvrstili, kakor bo vsem najboljše ugajalo."¹⁹⁶ Vera ni le zdravilo proti slabemu položaju obrtnikov - mojstrov, temveč lahko pomaga tudi njihovim delavcem - pomočnikom in vajencem. "Edino zdravilo je versko prepričanje. Dajte ljudem vero, in gospod bode pravičen delavcu, več ne tiran, ampak dober oče. Dajte ljudem vero - in delavec ne bode več jeze polno orodje, ki hlepi le po maščevanju, ampak vedel bode, da mu je delo dolžnost, da mu trud prinese vedno plačilo, da mu tudi prestano krivico Bog poplača z nevenljivo slavo. Delal bode pridno, živel varčno, trpel vdano - in zginila je vsaka nevarnost anarhizma."¹⁹⁷

Takšno vero so tudi na Slovenskem širila katoliška rokodelska društva. "Le pot, katero so nastopila razna katoliška rokodelska društva, zamore človeški rod iz žalostnih socialnih razmer rešiti, pot namreč, katero nam kaže krščanstvo, ki bi moralo prešiniti vsacega človeka, vse njegove družbinske in državne razmere."¹⁹⁸ Katoliška društva rokodelskih pomočnikov so po letu 1849 začela nastajati pod vplivom nemškega duhovnika Adolfa Kolpinga.¹⁹⁹ Kot bivši čevljarški pomočnik je poznal težave pomočnikov. Zato je bil glavni namen društva "rokodelskim pomočnikom nadomestovati krščanski dom, jih zbirati v svojih prostorih, kjer bi se pod nadzorstvom katoliških duhovnov in krščanskih mojstrov podučevali v potrebnih vednostih, se odtegnili slabim tovarišijam, se razvedrevali med enako mislečimi in se krščanskega mišljenja privadili, ali pa vtrdili v njem."²⁰⁰ Kolping je nameraval utrditi vero in moralo obrtniškega podmladka in ga s tem obvarovati propada. Socialna dejavnost (bolniške blagajne, prenočišča za potujoče pomočnike) je bila le pomožno sredstvo za doseg prvega cilja. "Sie blieben meist der ständischen, vorindustriellen Ordnung verbunden und verstanden nicht die Zeichen der neuen Zeit."²⁰¹

Ta društva so se hitro razširila. Po letu 1852 so se s pomočjo kasnejšega dunajskega knezonadškofa Antona Grusche²⁰² razširila tudi po Avstriji, čeprav je po eni strani

¹⁹⁵ Slovenec, št. 141, 20. december 1881.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Blagoslovljenje nove hiše rokodelskih pomočnikov, Slovenec, št. 197, 31. avgust 1887.

¹⁹⁸ Bog blagoslovi pošteno rokodelstvo!, Slovenec, št. 110, 15. maj 1886.

¹⁹⁹ O njegovem programu in o njegovi programski brošuri iz leta 1849 glej: Schraepfer, Ernst: Quellen zur Geschichte der sozialen Frage in Deutschland, Band I, 1800-1870, Musterschmidt-Verlag, Berlin, Frankfurt, 1955, str. 35, 143-146.

²⁰⁰ Bog blagoslovi pošteno rokodelstvo!, Slovenec, št. 110, 15. maj 1886.

²⁰¹ Brusatti, Alois: Wirtschafts- und Sozialgeschichte des industriellen Zeitalters, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1979, str. 119.

²⁰² Takrat je bil še učitelj verouka na Dunaju. Nadškof je postal leta 1891. Vse do svoje smrti leta 1911 je bil gonilna sila katoliških rokodelskih društev v Avstriji. Prav tako kot za Kolpinga je bilo tudi zanj

naletela tudi na odpor pomočnikov in po drugi strani na nerazumevanje takratnih cerkvenih oblasti do socialnega vprašanja.²⁰³ Od leta 1858 dalje so obstajala katoliška rokodelska društva za mojstre.²⁰⁴ Že leta 1855 je bilo tudi v Ljubljani ustanovljeno katoliško društvo rokodelskih pomočnikov,²⁰⁵ ki ga je naslednje leto obiskal tudi sam Kolping in ob tej priložnosti blagoslovil društveno zastavo.²⁰⁶ Geslo društva je bilo jasno in preprosto: "Bog blagoslovi pošteno rokodelstvo!"²⁰⁷ Pri tem je bilo zlasti pomembno, da "svoje ude uči poštenega krščanskega vedenja, pridnega dela in varčnosti,"²⁰⁸ kar je bilo po prepričanju katoliških konservativnih krogov glavni pogoj za uspešno obrtništvo. Obrtni zakoni v prid obrtnega stanu so šele v drugem planu, saj obrtniku ne bodo v pomoč, če se ne bo držal glavnih zapovedi.

socialno vprašanje v prvi vrsti moralno verski problem, za rešitev katerega pride v poštev predvsem duhovna in karitativna pomoč. Silberbauer, Gerhard: Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage, o.c., str. 52-53; O njem primerjaj še članek: A. K.: Kardinal Gruša med rokodelci, Domoljub, št. 2, 21. januar 1892, str. 16.

²⁰³ Tremel, Ferdinand: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreich, Franz Deuticke, Wien, 1969, str. 405.

²⁰⁴ Leisching Peter: Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IV, Die Konfessionen, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985, str. 210.

²⁰⁵ O delovanju društva in številu njegovih članov glej: Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Krt, Ljubljana, 1984, str. 88-89.

²⁰⁶ Bog blagoslovi pošteno rokodelstvo!, Slovenec, št. 110, 15. maj 1886. O tem glej še: Vodopivec, Peter: Slovenski duhovniki in družbenogospodarske razmere na Slovenskem v 19. stoletju, o.c., str. 183.

²⁰⁷ Blagoslovljenje nove hiše rokodelskih pomočnikov, Slovenec, št. 198, 1. september 1887.

²⁰⁸ Blagoslovljenje nove hiše rokodelskih pomočnikov, Slovenec, št. 196, 30. avgust 1887.

III. PRVA OBRTNA NOVELA

1. Liberalizem in socialno vprašanje

V Avstriji je v šestdesetih letih 19. stoletja neomejeno vladal gospodarski liberalizem. Zato je bilo državno poseganje v gospodarske procese in urejanje socialnih problemov povsem nezaželeno. Takrat so liberalci v večji ali manjši meri celo zanikali obstoj socialnih problemov. Z začetkom sedemdesetih let so socialni problemi z vso močjo stopili v prvi plan. Zlasti delavsko vprašanje je na prizorišče udarilo z vso silovitostjo. Obrtno vprašanje je v teh letih začelo počasi prodirati v javnost. Vendar kljub širšemu, tudi liberalnemu poznavanju in priznavanju socialne problematike, liberalna vlada ni prišla dalje od besed.¹ Obrtniki so se zato bridko pritoževali, da je liberalna vlada na njih namerno pozabila. "Vlada se je pajdašila le z mirom z velikimi obrtniki, velikimi trgovci, velikim kapitalom, in se za malo obrtnijo ali rokodelstvo še zmenila ni."²

Z borznim polomom leta 1873 in začetkom dolge gospodarske depresije je bilo tudi konec nezanimanja liberalne vlade za reševanje socialnih problemov. Gospodarska kriza je na gospodarskem področju omajala zaupanje v liberalno vero o naravnem samourejanju trga in na socialnem področju o zdravilni moči samopomoči. Liberalci niso priznali napačnosti celotnega liberalnega sistema, a so kljub temu ukrepati proti nekatere njegovim pomanjkljivostim. Do dramatične spremembe gospodarskega sistema ni prišlo, vendar je bilo vse bolj opazno državno poseganje na gospodarsko in socialno področje. Že od konca šestdesetih let so se v državnemu zboru pojavljali predlogi za revizijo obrtnega zakona iz leta 1859, a so se socialne zakonodaje z vso resnostjo lotili šele z nastopom krize. Pri tem sta bila zlasti pomembna zakonska predloga iz leta 1875 in 1877, s katerima je bila nakazana smer, po kateri je v naslednjem desetletju šla socialna zakonodaja.³

¹ Herrnleben, Susanne: Liberalismus und Wirtschaft. - Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873-1879. Herrschaftsfundierung und Organisationsformen des politischen Liberalismus, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1992, str. 192-193.

² Naši rokodelci in pa današnji liberalizem, Novice, št. 23, 7. junij 1871.

³ Hofmeister, Herbert: Staatshilfe und Selbsthilfe. - Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs, 2. del, Glanz und Elend 1880-1916, Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung 1987, Wien, 1987, str. 94-95; Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Die Taaffesche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungreform (1879-1885), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975, str. 58-114.

2. Nastop Taaffejeve vlade

Pod vladavino liberalcev razen govorjenja in občasnih zakonskih predlogov na socialnem področju ni bilo storjeno skoraj nič. Na obrtniškem področju ni bilo storjenega prav nič. Položaj se je spremenil leta 1879, ko so liberalci izgubili vlado, ki jo je sedaj prevzel ministerski predsednik Edvard Taaffe. Nova vlada ni našla zaslombe v liberalnih vrstah, temveč v raznoliki koaliciji. Podpiral jo je Hohenwartov klub, v katerem so bili združeni nemški konservativni in katoliški poslanci, vsi slovenski poslanci, istrski in dalmatinski poslanci (razen Italijanov) in del bukovinskih Romunov. Večina nemških katoliških konservativcev je leta 1881 zapustila ta klub in ustanovila Liechtensteinov klub, ki pa je še naprej podpiral Taaffeja. Podpirali so ga tudi vsi češki in poljski poslanci, združeni v češki in poljski klub. Vsi ti poslanski klubi so bili med seboj še posebej povezani in so zaradi trdne strankarske discipline tvorili tako imenovani železni obroč. Strankarska disciplina je bila resnično potrebna. Po eni strani vladna koalicija v državnemu zboru ni imela večine in je bila zato odvisna od podpore nekaterih sredinskih strank. Med njimi velja zlasti omeniti Coroninijev klub, v katerem so bili tudi italijanski primorski poslanci. Po drugi strani je bila strankarska disciplina nujna tudi zaradi idejno zelo različnih političnih sil, ki so tvorile vladno koalicijo - od skrajno katoliških konservativcev do nacionalnih slovanskih strank z idejno izredno pisano paleto poslancev. Njihov edini skupni imenovalec je bil strah pred skupnim sovražnikom – nemškimi liberalci in njihovim ponovnim prihodom na oblast.⁴

Prav zato je Taaffeju vse te različne sile uspelo zvariti v učinkovito koalicijo, v železni obroč nove vlade z najdaljšim stažem v avstrijskem parlamentarnem življenju (1879-1893). Vendar je bila tudi vlada odvisna od dobre volje konservativnih strank, ki so prevladovale v vladni koaliciji. Te stranke pa so bile odvisne od dobre volje svoje volilne baze in volivcev, katere so hotele pridobiti. Zato se je bilo potrebno čim bolj ozirati tudi na njihove gospodarske in socialne zahteve. "So mußte der Schwerpunkt der Regierungsgeschäfte in der Lösung der sozialen Problemen liegen."⁵

3. Reformne sile

Sedaj so bile na oblasti konservativne stranke, ki so hotele vzpostaviti krščanski, na stanovih sloneči družbeni red. Konservativci so bili gonilna sila pri socialnih reformah

⁴ Melik, Vasilij: Slovenska politika v Taaffejevi dobi, Zgodovinski časopis, št. 1-2, XXIX, 1975, str. 109; O Taaffejevi vladi glej zlati: Jenks, William A.: Austria Under the Iron Ring 1879-1893, The University Press of Virginia, Charlottesville.

⁵ Lerch, Friedrich: Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1948, str. 8.

tega časa. Konservativno naravnana obrtna novela ni našla glavnih podpornikov pri malih obrtnikih, ki takrat še niso imeli volilne pravice, temveč pri tistem družbenem sloju, ki se je z napredkom industrializacije čutil prav tako ogroženega - pri konservativnem plemstvu. To plemstvo se je zelo balo industrializacije, ki je s prestola vrgla zemljiško lastnino in nanj postavila kapital. Stari režim se je od francoske revolucije dalje pred njihovimi očmi vse bolj rušil. Zato je med konservativnim plemstvom in liberalnimi kapitalisti prihajalo do vse večjih političnih in gospodarskih nasprotij, "demgegenüber die anderen sozialen Probleme zunächst peripher waren."⁶ Konservativni plemiči so v boju proti velikemu industrijskemu kapitalu iskali zaveznike pri malih meščanih in kmetih, ki jih je ogrožal isti sovražnik.⁷

Konservativci so na koncu šestdesetih let odkrili socialno vprašanje kot politično orožje. V času sprejemanja obrtnih novel so postali že vneti zagovorniki socialnih idej, ki jih je oblikoval majhen krog krščanskih socialnih reformatorjev zbranih okoli Karla Vogelsanga.⁸ Čeprav so bili le nekateri konservativni plemiči vneti zagovorniki teh nazorov in so jih mnogi med njimi celo zavračali,⁹ so vseeno družno podprli socialne reforme Taaffejeve vlade, kajti "der Großgrundbesitz bei all den Reformen wirtschaftlich nichts zu verlieren hatte. Die neuen sozialen Maßnahmen gingen alle zu Lasten der Industriellen, die durchwegs im Lager der liberalen Gegenpartei standen."¹⁰ S socialnimi reformami konservativnemu plemstvu obrtnikov in delavcev ni uspelo pripeljati v svoj politični tabor, vendar so s tem spodbudili nastanek množičnih protiliberalnih strank.

Socialno naravnana konservativna politika je sčasoma pri obrtnikih našla zvestega zaveznika. Napredujoča industrializacija je vse bolj utesnjevala življenjski prostor malega meščanstva, ki se je s tem vse bolj oddaljeval od velikega meščanstva. Če je v obdobju absolutizma meščanstvo še nastopalo enotno pod gesli liberalizma, so nove gospodarske razmere obrtnike vse bolj potiskale v zavezništvo s konservativci.¹¹ V tem času so konservativno obrtno politiko povsem podpirali tudi nekateri liberalci, tako imenovani liberalni demokrati. Ti so pripadali skrajno levemu liberalnemu krilu, ki se je po vzoru revolucionarnih idej iz leta 1848 boril za "malega človeka". Po eni strani so stali na

⁶ Lerch, Friedrich: Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe, o.c., str. 5.

⁷ Rosenberg, Hans: Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa, Walter de Gruyter, Berlin, 1967, str. 240-244, 248-252.

⁸ Knoll, Reinhold: Zur Tradition der christlichsozialen Partei. Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratswahlen 1907, Hermann Böhlau Nachf. Gesellschaft, Wien-Köln-Graz, 1973, str. 100; 111-113.

⁹ Vrste konservativnega plemstva v nobenem primeru niso bile strjene. Več o tem glej: Allmayer-Beck, Johann Christoph: Der Konservatismus in Österreich, Isar Verlag, München, 1959, str. 45-55.

¹⁰ Silberbauer, Gerhard: Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1966, str. 77-78.

¹¹ Brusatti, Alois: Wirtschafts- und Sozialgeschichte des industriellen Zeitalters, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1979, str. 147.

liberalnih načelih svobode, enakosti in bratstva in so se prizadevali za nadaljnji obstoj privatne lastnine, po drugi strani so se borili proti slabim platem liberalnega kapitalizma - socialni bedi nižjih slojev. Za razliko od socialistov socialnega vprašanja niso hoteli odpraviti z revolucijo, temveč z reformami.¹²

Zlasti na Dunaju so bili ti liberalni demokrati med pobudniki nastanka in med prvimi voditelji obrtniškega gibanja. V tem času so bile temeljne liberalne ideje skupaj z versko mlačnostjo, če že ne antiklerikalizmom, še njihov skupni imenovalec. Kasneje so se njihove poti povsem razšle. Nekateri so ostali zvesti liberalizmu (Franc Löblich), drugi so postali voditelji socialnega katolicizma (Karl Lueger), tretji socialne demokracije (Viktor Adler) in četrti skrajnega antisemitskega nacionalizma (Georg Schönerer).¹³

Tudi cerkev je bila ogorčeni nasprotnik liberalnega kapitalizma in s tem pomembna konservativna sila. Katoliško je bila naravnana tudi večina konservativnih socialnih reformatorjev.¹⁴ Vendar obrtniškega konservativizma in katoličanstva ne moremo povsem enačiti. Čeprav so npr. dunajski obrtniki sčasoma postali zavezniki političnega katolicizma, to še ne pomeni, da so bili že od vsega začetka globoko verni. Večina obrtnikov je bila do vere malodušna, če že ne antiklerikalno nastrojena. Tudi veliko voditeljev dunajskega obrtniškega gibanja je izviralo iz levega krila liberalcev, ki na cerkev niso gledali z veliko naklonjenostjo. Šele v drugi polovici osemdesetih let so se dunajski obrtniki začeli vse bolj pokristjanjevati in so s tem postali eden opornih stebrov krščansko socialne stranke. K temu združevanju cerkve in obrtnikov je veliko pripomogel skupen antisemitizem in navdušen obrtniški sprejem Vogelsangovega socialnega programa.¹⁵ Med sprejemanjem obrtne novele pa je samo skupni liberalni sovražnik lahko združil idejno raznolike sile veleposestniškega plemstva, malomeščanstva in cerkve v enoten tabor.

Slovenci so skoraj enoglasno podprli obrtne reforme v smislu odprave obrtne svobode. Po eni strani so bili Slovenci seveda v vladni koaliciji in že zato dolžni podpirati reformna prizadevanja vlade. Po drugi strani pa so se s temi reformami tudi povsem strinjali. To ne le slovenski konservativci, temveč tudi liberalci. Tudi Slovenci so podobno kot ostali slovanski narodi liberalni kapitalizem v veliki meri enačili z nemškim (in judovskim) izkoriščevalskim velikim meščanstvom. Z oslavitvijo tega sloja bi na gospodarskem, socialnem, političnem in narodnostnem področju prav nič ne izgubili,

¹² Fuchs, Albert: *Geistige Strömungen in Österreich 1867-1918*, Löcker Verlag, Wien, 1984, str. 133-143.

¹³ O tem glej zlasti: Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848-1897*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1995.

¹⁴ Lerch, Friedrich: *Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe*, o.c., str. 24.

¹⁵ Silberbauer, Gerhard: *Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage*, o.c., str. 87-89, 101-106; Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848-1897*, o.c., str. 113-121.

kvečjemu še pridobili.¹⁶ Tudi zato so bili le redki Slovenci pravi gospodarski liberalci in še ti so z izbruhom gospodarske krize povsem utihnili.¹⁷ Zato v prvi polovici sedemdesetih let do razcepa med mladoslovenci in staroslovenci ni prišlo zaradi idejnih neso- glasij o gospodarskih in socialnih nazorov,¹⁸ ki v Avstriji takrat tako in tako še niso igrali pomembne vloge. Ko so socialna vprašanja začela prihajati v prvi plan, se je hitro po- kazalo, da tudi liberalci na njih gledajo prav tako antiliberalno kot konservativni tabor. Tako je bil npr. takratni vodilni politik slovenskih liberalcev Josip Vošnjak odločen nasprotnik liberalnega kapitalizma. Odločno je obsojal njegove pomanjkljivosti, ki so se zrcalile v slabih socialnih pogojih nižjih slojev, predvsem kmetov, delavcev in tudi obrtnikov. S svojimi socialnimi nazori se je vse bolj zgledoval po samemu idejnemu očetu krščanskega socializma v Avstriji, Karlu Vogelsangu.¹⁹

Tudi glede obrtnega vprašanja se stališča slovenskih liberalcev niso razlikovala od stališč konservativcev. Liberalni *Slovenski narod* je s ponosom objavil pohvalo, ki jo je na njegov račun izrekel Mitja Kunč na občnem zboru konservativnega obrtnega društva: *Slovenski narod* "je res pravo in pravcato glasilo obrtnikov."²⁰ Svobodna konkurenca za slovenske liberalce ni bilo načelo, ki bi bilo primerno za Avstrijo in še bolj za revne slovenske dežele. "Svobodna konkurenca je res dobra tam, kjer je obrtnija uže na najvišjej stopnji; a kakor mlade rastline ne smemo pustiti razpostavljene nevihtam, tako ne more tudi domača obrtnija dobro napredovati, ako ni varovana prvič pred preveliko produkcijo, drugič pred neupravičeno sleparsko, ali zavratno konkurenco."²¹ Tudi oni so se pridružili iz dneva v dan glasnejšim glasovom o omejitvi obrtne svobode. Seveda so se pri tem zavedali, da to "od daleč diši kakor po socijalnej reakciji."²² Vendar, kaj bi pri tem sploh lahko izgubili? Dobili bi pa simpatije obrtniških volivcev, kar jim je v mestih v večji meri tudi uspelo. Zato je pisec v *Edinosti* poudaril, da v sedanjih težkih razmerah obrtna novela "nij družega kot grenko v postave pomočeno zdravilo za najhujše socijalne rane, za občni pavperizem."²³

¹⁶ Primerjaj: Melik, Vasilij: Vplivi in odmevi pariške komune med Slovenci, *Kronika*, XIX, 1971, št. 2, str. 65-66.

¹⁷ Takšen je bil npr. Ivan Geršak. O njem glej: Slovenski biografski leksikon, str. 210-211.

¹⁸ Več o tem glej: Melik, Vasilij: Razcep med staroslovenci in mladoslovenci, *Zgodovinski časopis*, XXVI, 1972, št. 1-2, str. 85-98.

¹⁹ Primerjaj: Slovenski biografski leksikon, str. 586.

²⁰ Občni zbor kranjskega obrtnega društva, *Slovenski narod*, št. 30, 7. februar 1883.

²¹ Nova obrtniška postava, *Edinost*, št. 92, 17. november 1883.

²² Liberius: V obrambo domače obrtnije, *Slovenski narod*, št. 245, 25. oktober 1882.

²³ Ibidem.

4. *Vijugasta parlamentarna pot do zakonskega predloga*

“Stanje malih obrtnikov postajalo je med tem čedalje žalostneje in klic po rešitvi čedalje glasnejši, ter je prodrl tudi do najvišjega prestola.”²⁴ Ko je cesar s prestolnim govorom 8. oktobra 1879 odprl zasedanje novo oblikovanega državnega zbora, je med prednostnimi nalogami državnega zbora omenil tudi spremembo obstoječega obrtnega zakona. “Die Revision der Gewerbegesetze mit Beachtung der seit Erlassung der Gewerbeordnung gewonnenen Erfahrungen bezweckt die Förderung der gewerblichen Interessen, insbesondere durch Kräftigung des Kleingewerbes und zeitgemäße Regelung des Verhältnisse zwischen Arbeitsgebern und Hilfsarbeitern.”²⁵

Z nastopom nove Taaffejeve vlade so posvetovanja ministrske komisije pod vodstvom ministra Pražaka o zakonskemu predlogu iz leta 1877 napredovala že precej daleč. Že na prvem zasedanju 23. septembra se je komisija odločila, da ne bo obravnavala celotnega obrtnega zakona, temveč bo spremenila le njegove najbolj sporne dele. Za takšne je spoznala dele zakona, ki govorijo o obrtniških in industrijskih delavcih in o zadrugah. Iz starega zakonskega predloga iz leta 1877 je prevzela povsem nespremenjene določila o obrtnih pomožnih blagajnah in o obrtnih inšpektorjih. Razen za obrtniško gibanje zelo nujnega vprašanja o spremembi zakona o obrtnih zadrugah se je v prvi etapi obrtne novele tudi pod novo vlado prav tako kot v liberalnem obdobju glavna pozornost usmerjala na reševanje delavskega vprašanja. Druga za obrtnike važna vprašanja (omejitev obrtne svobode), so bila umaknjena z dnevnega reda. Zapostavljanje obrtniških zahtev je postalo še bolj očitno, ko se je komisija odločila, da ne bo revidirala zakona o obrtnih zadrugah.²⁶

Državni zbor je 26. novembra 1879 prejel “posebno zaželeno in nujno” vladne predloge o noveli zakonov o pomožnih delavcih, nadzornih inšpektorjih in pomožnih blagajnah. Nasprotniki obrtne svobode so bili globoko razočarani.²⁷ “To je bilo zares prav malo in večina je obžalovala, da vlada ni predložila cele obrtniške postave, pa tolažila se je s tem, da je vsaj začetek storjen, ki bode zlasti pomočnikom in fabriškim delavcem dobro dejal.”²⁸ Čeprav je vlada te predloge skoraj dobesedno prevzela iz vladnega predloga iz leta 1877, so bili v nekaterih pomembnih točkah vseeno precej spremenjeni. Nova Taaffejeva vlada s tem na področju delavske zakonodaje ni le sledila že v liberalni dobi načrtani reformni liniji, temveč jo je tudi nadgradila.²⁹

²⁴ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 82, 25. julij 1882.

²⁵ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 3. del (1879-1885), Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1972, str. 16.

²⁶ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 115.

²⁷ Knarr, Walter: Das Ministerium des Grafen Taaffe und die soziale Frage, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1948, str. 15.

²⁸ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 82, 25. julij 1882.

²⁹ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 119-121.

Vlada je zakonski predlog 26. novembra 1879 predložila državnemu zboru. Že naslednji dan je državni zbor predlog posredoval obrtnemu odseku. V ta odsek je bil izvoljen tudi kranjski konservativni poslanec Karl Klun.³⁰ Čeprav je imela desnica v odseku večino (15 od skupno 24 članov), so prišli zelo do izraza tudi liberalni glasovi. Po Klunovem mnenju je bil njihov namen zavlačevanje sprejetja obrtne novele in to z izgovorom, "da ne gre posamezne dele obrtniške postave pretresati, ampak naj se počaka, da bo vlada predložila popolno obrtniško postavo."³¹ Ker se je zakonski predlog izognil zahtevam obrtnikov, so ti seveda podpirali skupno obravnavo obrtnih zakonov. "Es kam hier also bereits offen zum Ausdruck, daß die Gewerbetreibende die von der Regierung vorerst ins Auge gefaßte Teilrevision der Gewerbeordnung ablehnte, da diese nur den Interessen der Arbeiterschaft entgegenkam, die Grundzüge der gewerblichen Organisation hingegen unberührt ließ."³²

V začetku leta 1880 je liberalni demokrat Franz Löblich³³ skupaj z enako mislečimi strankarskimi tovariši v državnemu zboru predložil predlog o skupni obravnavi vseh obrtnih zakonov. Od novega zakona je pričakoval omejitev brezobzirne svobodne konkurence, ki škoduje obrtnikom. V državnem zboru se je o tem razvila burna debata. Tisti poslanci, ki so podpirali Löblichov predlog, so dajali prednost željam obrtnikov po odpravi obrtne svobode in po natančni zakonski ureditvi obrtnih združenj. Njihovi nasprotniki so dajali prednost delavskemu vprašanju. Pri tem so poudarjali, da bi se z revizijo celotnega obrtnega zakona le podaljšala pot do nujno potrebne zaščite delavcev.³⁴ V to debato se ni vmešal noben poslanec s slovenskega ozemlja in nam zato njihova takratna stališča niso znana.³⁵

To vroče jajce je parlament nato predal obrtnemu odseku. Tudi tu se je o tem razvil oster spor. Liberalni člani odseka so zahtevali obravnavo celega obrtnega zakona. Po mnenju pisca v *Slovencu* so to zahtevali samo zaradi svojih sebičnih interesov. Nasprotno

³⁰ Po svojih lastnih besedah je bil v odsek izvoljen zato, ker naj bi obrtni odsek po prvotnem predlogu obravnaval tudi krošnjarstvo. Ker pa je bil Klun poslanec kmečke kurije, ki je obsegala tudi okolico Ribnice, torej kraja, kjer je bil od krošnjarstva življensko odvisen, je v Hohenwartovem klubu izrazil željo, da bi v obrtni odsek izvolili prav njega. Glej: Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 82, 25. julij 1882. Tudi po Johnu Boyerju je bil obrtni odsek ustanovljen z namenom, da se bo ukvarjal s problemom krošnjarstva. S tem se je nato ukvarjal vse do začetka leta 1881. Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 60. Klun je bil nato izvoljen tudi v posebni odsek za revizijo krošnjarskega patenta. Slovenski biografski leksikon, str. 465.

³¹ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 82, 25. julij 1882.

³² Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 121.

³³ Löblich je bil po svojem prepričanju liberelec, ki se je že v začetku sedemdesetih let začel zavzemati za zaščito obrtnikov pred propadanjem, katero naj bi zakrivila obrtna svoboda. Zanj je bil politični liberalizem povsem v skladu z gospodarskim protekcionizmom. Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 60.

³⁴ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 122-123.

³⁵ Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, 9. Session, 43. Sitzung, 5. februar 1880, str. 1191-1202.

pa so člani vladne koalicije resda sprevideli, da je obstoječi obrtni zakon potrebno spremeniti v celoti, "ali ker taka postava potrebuje silno veliko časa, preden se vsestransko pretrese in določi, mislila je, da je bolje, naj se za delavce in obrtnike precej zgodi, kar je mogoče, naj se odpravijo vsaj najsilnejše krivice, dokler bode pozneje mogoče spremeniti celo postavo."³⁶ Pri tem je seveda pisec eleganto in politično preračunljivo pozabil, da se vladni zakonski predlog ni prav nič ukvarjal s problemi obrtništva.

Obrtni odsek se je vse bolj nagibal v smer liberalnega predloga. Tudi ministrska komisija je spremenila svoje mnenje.³⁷ Končno je vlada 16. decembra 1880 umaknila svoj delni zakonski predlog in predložila nov predlog, ki je obsegal celotni obrtni zakon. Z njim je le nadgrajevala liberalni zakonski predlog iz leta 1877, zato je od njega prevzela tudi liberalne motive za spremembo obstoječega zakona. Vladni predlog tako sploh ni predvideval vpeljave glavne zahteve obrtnih krogov - izkaza o izučenosti. "Liberalna načela so še tako zelo prevzemala vladine organe in vpliv velikih obrtnikov in fabrikantov je bil še tako mogočen, da si vlada ni upala v tem novem načrtu odpraviti obrtnijsko svobodo in zamašiti glavni vir, iz katerega prihaja vse zlo in vsa nesreča malega obrtnijstva."³⁸ Mnogi ministri so bili takrat še vneti zagovorniki obrtne svobode in so zato nasprotovali vsakršni očitni omejitvi te svobode.

Novi zakonski predlog je državni zbor 18. decembra 1880 zopet predal obrtnemu odseku. Tu pa se je spet začelo zatikati. Liberalci so predlogu močno nasprotovali.³⁹ Zato so konservativci obtoževali liberalce, da "jim nič ni mar za izboljšanje obrtnijstva". Liberalci so hoteli speljati vodo na svoj mlin in zahtevali, "naj obrtnijski odsek pred vsem prične razpravo o načelih, po katerih naj se vravna nova obrtnijska postava, ter naj se še le potem spusti v nadrobno posvetovanje predloženega vladnega načrta."⁴⁰ Ta predlog je bil odklonjen. Na predlog konservativnega člana Belcredija so januarja 1881 ustanovili tri pododseke s po osmimi člani. Pododsekom so bili v obravnavo dodeljeni posamezni deli zakonskega predloga. Med seboj so se najprej dogovarjali referenti pododsekov. Pri tem so se vsi trije referenti hitro dogovorili o nujnosti omejitve obrtne svobode in o obveznih obrtnih združenjih.⁴¹

S tem je bil narejen prvi odločilni korak v smeri odprave obrtne svobode. "Obrtnijski odsek je že pri več sejah povdarjal, da se mora obrtnijska svoboda omejiti. [...] Zastopniki liberalne manjšine pa so dozdej temu silno nasprotovali."⁴² Razprave v pododsekih so bile prav tako dolgotrajne kot prej v odsekih. Konservativna večina je zato 24.

³⁶ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 1, 3. januar 1882.

³⁷ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 123, 125.

³⁸ Obrtnijski shod, Slovenec, št. 129, 19. november 1881.

³⁹ Knarr, Walter: Das Ministerium des Grafen Taaffe und die soziale Frage, o.c., str. 16.

⁴⁰ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 2, 5. januar 1882.

⁴¹ Ebert Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 138-139.

⁴² Obrtnijski shod, Slovenec, št. 129, 19. november 1881.

novembra 1881 pododseke razpustila in sklenila izvoliti poročevalca, "ki bi vladni načrt vsestransko preštudiral, ga načelom konservativne večine in željam obrtnikov primerno predelal in dotične premembe odboru v potrebenje predložil."⁴³ Za referenta je bil izvoljen Egbert Belcredi, konservativni veleposestnik in vnet pristaš katoliškega socialnega reformnega gibanja.⁴⁴ Istočasno je bil za predsednika obrtnega odseka izvoljen konservativni poslanec Franz Zallinger, prav tako vnet zagovornik obrtniških zahtev. Tehnica se je s tem dokončno prevesila na stran nasprotnikov obrtne svobode.⁴⁵

Belcredi je predložil nov zakonski predlog že čez dva meseca. Njegov predlog se je povsem razlikoval od vladnega predloga iz leta 1880. Zaradi dosedanje dolgotrajne obravnave je presodil, "da obrtniška postava ne bode rešena letos in morda tudi drugo leto ne, ako se cela vzame v pretres, izdelal je najprej tista dva oddelka, po katerih obrtniki najbolj hrepené"⁴⁶ – obvezne obrtne zadruge in izkaz o izučenosti. "Nach Belcredis neuem legislativem Fahrplan sollte also die Gewerbeordnungsreform in Etappen erfolgen und die Reorganisierung des Handwerks hiebei als vordringlichstes Ziel die erste Stelle einnehmen."⁴⁷ Konservativnim zagovornikom socialne zakonodaje je torej spretno uspelo prvotni vladni predlog o obrtni noveli iz leta 1879, ki je v znamenju obrtne svobode prvenstveno hotel urediti delavsko vprašanje, spremeniti v obrtno novelo, ki je v interesu obrtnikov odpravljala obrtno svobodo.⁴⁸ Pri tem so povsem pozabili, da so nekoč zagovarjali celotno obrtno novelo prav tako goreče, kot so sedaj zagovarjali delno. "Odsek je prav imel, da je tako ravnal. Ko bi šlo po željah liberalcev, morali bi obrtniki še dolgo čakati na novo postavo." Če pa so bili to pot delavski interesi spregledani, za to ni bila kriva konservativna večina obrtnega odseka, ki "lahko bi bil pri svojem neumornem delovanju to tudi dovršil, da bi mu ne bili levičarji delali toliko zaprek; tako pa je bil vesel, da je dovršil vsaj"⁴⁹ to.

Med novostmi obrtne novele sta bila najpomembnejša prav paragrafa, ki sta "za novi obrtniški red silne važnosti, ker delata konec obrtniški svobodi, ter od rokodelcev zahtevata dokaz zmožnosti, ako hočejo na svoje roke pričeti kako rokodelstvo."⁵⁰ To sta bila "tako rekoč temelj in podlaga vsega obrtniškega reda."⁵¹ Zato ju je potrdil tudi obrtni odsek, kjer so imeli konservativci večino. "Več zaprek kakor od liberalcev bilo se

⁴³ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 4, 12. januar 1882.

⁴⁴ Knoll, Reinhold: Zur Tradition der christlichsozialen Partei, o.c., str. 111-113.

⁴⁵ Ebert Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 139-140; Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 60.

⁴⁶ Kako je z novo obrtniško postavo?, Slovenec, št. 18, 16. februar 1882.

⁴⁷ Ebert Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 140.

⁴⁸ 16. marca 1882 je obrtni odsek izločil tudi edini del obrtne novele, ki ni zadeval obrtništva - tržni promet.

⁴⁹ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 64, 10. junij 1882.

⁵⁰ Kako je z novo obrtniško postavo?, Slovenec, št. 18, 16. februar 1882.

⁵¹ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 83, 27. julij 1882.

je zlasti glede omejitve obrtnijske svobode bati od vlade.”⁵² Mnogi ministri so bili sprva vneti zagovorniki obrtne svobode. Vendar so mnogi od njih sčasoma pod vplivom takrat močnega obrtniškega gibanja in realnih razmer v državnemu zboru spremenili svoje mnenje. Tudi ministrski predsednik Taaffe je bil načelno proti odpravi obrtne svobode. Toda zaradi zaradi volje konservativne večine, je iz političnih razlogov naposled popustil.⁵³ Vlada je svoje strinjanje z omejitvijo obrtne svobode sporočila tudi obrtnemu odseku.⁵⁴ 18. marca 1882 je obrtni odsek od vlade dobil dokončno zagotovilo, da se povsem strinja z novim zakonskim predlogom. “Womit das lange, unschlüssige Lavieren des Ministeriums Taaffe zwischen der eigenen Vorlage und dem Referentenentwurf endlich zugunsten des letzteren beendet war.”⁵⁵

5. Agitacija obrtnikov

Ministri niso povsem slučajno ravno v tem času spremenili svoja mnenja o obrtni svobodi. Tudi oni so bili pod vtisom močne obrtniške agitacije za odpravo obrtne svobode. Še manj kot ministri so bili do obrtniškega gibanja lahko ravnodušni poslanci. Zlasti zato, ker se je z državnozborsko volilno reformo leta 1882 volilni cenzus znižala od 10 na 5 goldinarjev plačanih direktnih davkov.⁵⁶ S tem so postali volivci tudi mali obrtniki in številni kmetje, ki prej niso dosegali volilnega cenzusa. Na splošni avstrijski ravni se je tako število volilnih upravičencev v mestih povečalo za 34% in na podeželju za 26%.⁵⁷

Tisti, ki si je pri bodočih volitvah hotel zagotoviti njihove glasove, je moral vsaj na zunaj podpreti njihove glasne zahteve. Vlada je namreč volilno reformo izvedla prav zato, da bi okrepila svojo krhko večino nasproti liberalni parlamentarni manjšini. Z znižanjem cenzusa so dobili volilno pravico mali obrtniki in kmetje, ogorčeni nasprotniki liberalnega gospodarstva. Da bi te sloje pridobila na svojo stran, jim je vladna koalicija ponudila socialno zaščito, ki so jo zahtevali. Vladi se je vsaj na začetku ta njena volilna

⁵² Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 4, 12. januar 1882.

⁵³ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 59.

⁵⁴ V imenu vlade je to ustno zagotovil tudi trgovski minister Pino. Kako je z novo obrtnijsko postavo?, Slovenec, št. 18, 16. februar 1882; Knarr, Walter: Das Ministerium des Grafen Taaffe und die soziale Frage, o.c., str. 18-19.

⁵⁵ Ebert Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 142.

⁵⁶ Ker je bil volilni cenzus le pogojni, so lahko volilci postali tudi tisti, ki so plačevali manj kot 5 gld. direktnih davkov (oziroma prej 10 gld.). Primeri manjšega volilnega cenza bili zlasti v davčno šibkih majhnih občinah. Med njimi so bile še posebej privilegirane občine, ki so namesto treh imele le dva volilna razreda. Leta 1884 so tudi Štajerska, Kranjska in Koroška za deželnozborske volitve znižale cenz in s tem v bolj ali manj prilagojeni obliki sledile državnozborski volilni reformi. Melik, Vasilij: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Slovenska matica, Ljubljana, 1965, str. 127-130, 132-136.

⁵⁷ Brusatti, Alois: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, Jupiter-Verlag, wien, 1965, str. 41.

a) Država naj pomaga z zakonodajo

Vse dokler so bili na oblasti liberalci, obrtniki niso mogli pričakovati, da bo vlada sama od sebe ugodila njihovi želji po odpravi obrtne svobode. "Obrtniki so obupali nad državo, vladano po sedanjem [liberalnem] sistemu, in spoznali, da jim ni pomoči, ako si ne pomagajo sami. "Pomagaj si sam, potem ti bo Bog pomagal"⁵⁹ - to velja tu bolje nego drugje. Mi imamo še tako dobrovoljne misli o državi, da ta izrek tudi ná-njo obrnemo in obrtnikom kličemo: "Pomagajte si najprej sami, potem vam bo morda pomagala tudi država." Obrtnijstvo je velika moč, [...] tedaj mu gre tudi v državnem življenji izdatna, vsaj gledé njega odločilna beseda."⁶⁰

Samopomoč je bilo glavno geslo, ki so ga liberalci ponujali kot zdravilo proti perečim socialnim problemom. Najprej so obrtniki ta recept resno prakticirali. Vendar se je tudi med njimi začelo vse bolj širiti spoznanje, da gola samopomoč v boju proti krizi ni dovolj. Glavnina pomoči lahko pride samo s strani države, ki mora s primernimi zakoni zaščititi obrtništvo pred konkurenco industrije. "Al v prvi vrsti mora biti postava, katera vsacemu državljanu v njegovem stanu varstvo daje." Ali lahko kdo sploh "misli, da je pri svobodni obrtniji, kakor jo dandanes vživamo, mogoče, da si rokodelci pomagati more iz svojih nadlog? Taka misel je gola sanjarija, ki ne vidi, kar je."⁶¹ Če s samopomočjo ni mogoče izboljšati položaja obrtnikov in jim tudi država ni pripravljenja priskočiti na pomoč, si obrtniki lahko pomagajo samo tako, da se samoorganizirajo in pritisnejo na državo. Država jim bo nato prisiljena pomagati. Namesto samopomoči naj torej nastopi samoorganizacija obrtnikov v politični lobij, ki naj z vsemi sredstvi agitira za svojo resnico. Na začetku še povsem nepolitično obrtniško gibanje se je tako v sedemdesetih letih začelo vse bolj zavedati svoje moči in se vse bolj odkrito bojevati proti grobem liberalnemu kapitalizmu.⁶²

⁵⁸ Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Geschichte und Gesellschaft, 20, 1994, str. 61, 67; Lachnit, Peter: Staatliche Sozialpolitik für und gegen die Arbeiterschaft. Arbeiterbewegung und Sozialversicherung in Österreich von den Anfängen bis 1918. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1989, str. 39; Silberbauer, Gerhard: Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage, o.c., str. 84-85.

⁵⁹ Ta izrek je pravo zdravilo proti "nečimrnosti, malomarnosti in" obupu "rokodelcev, ki dela neko otrplost med njimi, da krepko ne stopijo na noge za svojo eksistencijo." Obrtniki in rokodelci zdramite se!, Novice, št. 25, 21. julij 1876.

⁶⁰ Sedanji sistem in obrtnija v Avstriji, Slovenec, št. 71, 20. julij 1876.

⁶¹ Minister kupčijstva Chlumetzki in pa avstrijsko rokodelstvo, Novice, št. 31, 30. julij 1879, str. 246.

⁶² Lerch, Friedrich: Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe, o.c., str. 24.

b) Zborovanja obrtnikov med liberalno vlado

Obrtniki niso mogli pričakovati, da bo liberalna vlada ugodila njihovi želji po odpravi obrtne svobode. "Obrtništvo in rokodelstvo namreč - spoznavši, da se država in sistem ne brigata za-nj in nič ne storita njemu v prid, je stopilo na noge in si hoče samo pomagati, ker je obupalo zaradi pomoči od države."⁶³ Ali povedano drugače, obrtniki so začeli prirejati množična obrtniška zborovanja, na katerih so na ves glas zahtevali odpravo obrtne svobode. "Oni s tem ne delajo nikakoršnega punta, ampak kazali bodo, kaj naj tudi vlada stori, da se ojači in krepčá važni stan rokodelcev."⁶⁴ Vlada je sicer lahko ignorirala ta zborovanja. Vendar le toliko časa, dokler zborovanja niso zajela večine obrtnikov. Čeprav se z njihovimi idejami vlada ni mogla strinjati, jim je zaradi političnih razlogov morala vsaj prisluhniti. "Če pride veliko število obrtnikov in rokodelcev v to skupščino (Gewerbetag), imeli bodo pred vsem svetom veljavo njeni sklepi in tudi vlada važnosti teh sklepov ne bode mōgla prezreti, ko jej pridejo v roko."⁶⁵

Zato je bil leta 1876 tudi na Slovenskem toplo pozdravljen namen Štajerskega obrtnega društva iz Gradca, da povabi vsa obrtniška društva iz Avstrije na obrtniško zborovanje.⁶⁶ "Kar naravnost moramo reči, da je ta klic res "beseda o pravem času".⁶⁷ Čez nekaj mesecev so predstojniki dunajskih in brnskih obrtniških društev sklenili, da bodo sklicali velik shod vseh avstrijskih obrtnikov, "da se v tem shodu razodenejo vse rane rokodelstva, pa posvetuje, kaj početi za zboljšanje revnega njih stanú."⁶⁸ Na Slovenskem so ta shod konservativni časopisi seveda z navdušenjem podprli.⁶⁹

Za prihodnjo ukinitve obrtne svobode je bil zelo zaslužen prvi avstrijski katoliški shod leta 1877 na Dunaju. Na tem shodu so avstrijski katoliški krogi prvič namenili socialni problematiki enakopravno vlogo med ostalimi perečimi problemi. Prav pri obravnavi socialne problematike se je pokazal velik vpliv katoliških socialnih reformatorjev, ki so predstavili svoj stanovski katoliško-socialni reformni program.⁷⁰ O problemih obrtniškega stanu sicer niso sprejeli posebne socialne resolucije, vendar je v govoru na ta problem

⁶³ Sedanji sistem in obrtnija v Avstriji, Slovenec, št. 71, 20. julij 1876.

⁶⁴ Obrtniki in rokodelci zdramite se!, Novice, št. 25, 21. julij 1876.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Kako bi se dalo pomagati obrtniji na noge?, Slovenec, št. 13, 29. januar 1876. Graško obrtno društvo je bilo tudi sicer zelo dejavno in je tako konec sedemdesetih let državnemu zboru poslalo več peticij, v katerih je zahtevalo uvedbo izkaza o izučenosti. Hubbard, William H.: Auf dem Weg zur Großstadt. Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850-1914, R. Oldenbourg Verlag, München, 1984, str. 124.

⁶⁷ Čeprav so *Novice* podale tudi nekatere pripombe na račun organiziranja bodočega shoda. Predlog za skuščino malih obrtnikov, Novice, št. 6, 9. februar 1876.

⁶⁸ Obrtniki in rokodelci zdramite se!, Novice, št. 25, 21. julij 1876.

⁶⁹ "V tem oklicu najdemo marsiktero ostro a pravično sodbo o sedanjem sistemu." Sedanji sistem in obrtnija v Avstriji, Slovenec, št. 71, 20. julij 1876.

⁷⁰ Lerch, Friedrich: Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe, o.c., str. 25.

videla v njih dokaz, da se načela, po katerih hoče vravnati novo obrtniško postavo, bistveno vjemajo z željami in zahtevami prizadetega obrtniškega stanu.”⁷⁸ Do teh javnih zahtev potencialnih volilcev ni mogel ostati hladen skoraj nobeden poslanec. Prav ta pritisk je veliko prispeval k zmagi konservativnih elementov v obrtnem odseku novembra 1881, kajti med predhodnimi parlamentarnimi počitnicami “so imeli državni poslanci priliko pozvedeti želje obrtnikov svojih dežel in okrajev, in se prepričati, da obrtniki nobene reči tolikanj odločno ne zahtevajo, kakor omejitve obrtniške svobode in dokaza zmožnosti pri rokodelcih.”⁷⁹

Prav tako ni naključje, da je bil od 13. do 15. novembra 1881 na Dunaju organiziran zelo odmeven prvi avstrijski obrtniški shod. Čeprav sta bila glavna organizatorja shoda liberalna demokrata Franz Löblich in Ernst Schneider, so bile na shodu sprejete resolucije povsem v skladu s konservativnimi zahtevami po omejitvi obrtne svobode.⁸⁰ V začetnem obdobju obrtniškega gibanja na Dunaju so njegovi voditelji še prihajali iz vrst liberalnih demokratov, ki so bili sicer politično, kulturno in versko odločni liberalci, na gospodarskem in socialnem področju pa so se prav tako odločno zavzemali za koristi malega meščana.

Obrtniški shod, ki se je jasno in glasno izrekel proti liberalni obrtni svobodi, je konservativni *Slovenec* seveda z veseljem pozdravil. “Obrtniki, ki so po mestih poprej vedno in večinoma hodili z liberalci, po katerih so se dali preslepiti s praznimi besedami “svobode” in “napredka”, prišli so zdaj do nasprotnega spoznanja, da njih reč je slabo zastopana po liberalnih gospodih.”⁸¹ Pri tem pisca ni prav nič motilo, da je bilo to gibanje takrat še pod patronatom liberalnih demokratov,⁸² veljalo je le “protoliberalno” stališče do obrtne svobode. Vendar takšno mešanje političnih liberalnih in gospodarskih protekcionističnih pogledov pri nemških liberalnih demokratih ni za takratne razmere prav nič nenavadnega. Podobno je veljalo tudi za enega vodilnih liberalnih Slovencev, za Josipa Vošnjaka, ki se je tudi udeležil obrtniškega shoda na Dunaju. Poleg njega sta bila iz slovenskega prostora prisotna še tiskar Anton Klein in krojač Franc Železnikar iz Ljubljane in zaradi svojih delavnih obveznosti v obrtnem odseku tudi Karl Klun.⁸³

⁷⁸ Obrtnijstvo pa državni zbor, *Slovenec*, št. 4, 12. januar 1882.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna*, o.c., str. 62-63; Knoll, Reinhold: *Zur Tradition der christlichsozialen Partei*, o.c., str. 174; Obrtnijski shod, *Slovenec*, št. 129, 19. november 1881; Avstrijski obrtni shod na Dunaji, *Slovenski narod*, št. 264, 19. november 1881.

⁸¹ Narodna stranka in obrtniki, *Slovenec*, št. 137, 10. december 1881.

⁸² Nasprotno pa se je spraševal dopisnik iz Ljubljane: “Od koga drugega pa so voljeni tisti levičarji, če ne od obrtnikov nemških mest. Še tisti Löblich, ki se je ustil pri obrtniškem shodu na Dunaji, ali ni on ud združene nemške levice, ali ne glasuje vedno z liberalci?” *Slovenec*, št. 141, 20. december 1881.

⁸³ Klun se je “zlasti potegoval za to, da naj se od rokodelcev zahteva dokaz, da so se ga res tudi učili.” Vendar je bil v manjšini, ker se je Poljak Weigel pridružil liberalcem. Toda zaradi sprejetih resolucij bo imel Klun “tem več vzroka v obrtniškem odseku ponavljati svoj nasvet, ker se bode lahko skliceval na odločne želje, ki so jih pri obrtniškem shodu razodevali obrtniki in rokodelci sami.” Obrtnijski shod, *Slovenec*, št. 129, 19. november 1881.

Zlasti značilna je bila prisotnost ljubljanskih obrtnikov. Ker položaj obrtnikov na Slovenskem ni bil tako pereč kot položaj dunajskih obrtnikov, je bilo tudi obrtniško gibanje primerno manj silovito. Pri tem pa je izstopala zlasti Ljubljana. Tu se je prav v teh letih razvilo močno obrtniško gibanje. Prav vsi obrtniški problemi, ki so takrat odmevali v Avstriji, so našli svoj odraz tudi v kranjski prestolnici. Ker je bila Ljubljana sedež takrat vodilnih slovenskih časopisov - *Slovenca* in *Slovenskega naroda*, je bilo to gibanje deležno tudi velike publicitete. Obrtniško gibanje sicer ni bilo enotno, saj se je ravno v teh letih razcepilo na konservativno in na obrtniško-demokratsko skupino, vendar se njihove zahteve glede obrtne novele niso pretirano razlikovale. Tako eni kot drugi so se v konservativnem duhu zavzemali za omejitev liberalne obrtne svobode.⁸⁴

Še bolj odmeven kakor prvi avstrijski obrtniški shod leta 1881 je bil shod, ki je na Dunaju potekal od 12.-14. novembra 1882 in so ga prav tako organizirali liberalni demokrati. Ker so pred enim mesecem mali obrtniki, ki so plačevali vsaj 5 goldinarjev direktnih davkov postali volilci, poslanci njihovih želja preprosto niso mogli več ignorirati.⁸⁵ Ta shod je imel zato velik vpliv na sprejetje obrtne novele v mesecu decembru. Tudi po zaslugi tega shoda namreč liberalni poslanci v državnem zboru niso mogli glasovati povsem po svoji vesti. "Odkar so se namreč po vseh krajih tako krepko glasili obrtniki sami, upadel je liberalcem pogum in si več ne upajo nasprotovati postavi, ker bi sicer morda zgubili svoje poslanstvo. Zaradi lepšega torej nekoliko ropotajo, naposled pa vendar le glasujejo za postavo"⁸⁶ Tudi zato je poslanski klub Združene levice svojim poslancem pri glasovanju dal proste roke.⁸⁷

d) Nemški liberalci spremenijo stališče

Čim bolj se je približevala razprava v državnem zboru tem manj so nemški liberalci prav zaradi močne agitacije obrtniških volivcev nasprotovali odpravi obrtne svobode. Marca 1882 se je klub Združene levice odločil podpreti obvezne zadruge in izkaz o izučenosti. Ker je bilo to povsem v nasprotju z liberalnimi stališči, je prišlo do hudih notranjih sporov.⁸⁸ Tudi med parlamentarno razpravo je liberalce vseskozi preveval strah, da bo obrtna novela škodovala industriji, vendar so si po drugi strani na vso moč želeli obrtnike pridobiti na svojo stran.⁸⁹ Čeprav so nekateri liberalci, tako imenovani demo-

⁸⁴ Več o tem glej: Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Krt, Ljubljana, 1984, str. 129-130, 135-142.

⁸⁵ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 64.

⁸⁶ Nova obrtniška postava (7. decembra), Slovenec, št. 139, 12. december 1882.

⁸⁷ Nova obrtniška postava (16. decembra), Slovenec, št. 142, 19. december 1882.

⁸⁸ Knarr, Walter: Das Ministerium des Grafen Taaffe und die soziale Frage, o.c., str. 19-20.

⁸⁹ Lerch, Friedrich: Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe, o.c., str. 38.

Zlasti značilna je bila prisotnost ljubljanskih obrtnikov. Ker položaj obrtnikov na Slovenskem ni bil tako pereč kot položaj dunajskih obrtnikov, je bilo tudi obrtniško gibanje primerno manj silovito. Pri tem pa je izstopala zlasti Ljubljana. Tu se je prav v teh letih razvilo močno obrtniško gibanje. Prav vsi obrtniški problemi, ki so takrat odmevali v Avstriji, so našli svoj odraz tudi v kranjski prestolnici. Ker je bila Ljubljana sedež takrat vodilnih slovenskih časopisov - *Slovenca* in *Slovenskega naroda*, je bilo to gibanje deležno tudi velike publicitete. Obrtniško gibanje sicer ni bilo enotno, saj se je ravno v teh letih razcepilo na konservativno in na obrtniško-demokratsko skupino, vendar se njihove zahteve glede obrtne novele niso pretirano razlikovale. Tako eni kot drugi so se v konservativnem duhu zavzemali za omejitev liberalne obrtne svobode.⁸⁴

Še bolj odmeven kakor prvi avstrijski obrtniški shod leta 1881 je bil shod, ki je na Dunaju potekal od 12.-14. novembra 1882 in so ga prav tako organizirali liberalni demokrati. Ker so pred enim mesecem mali obrtniki, ki so plačevali vsaj 5 goldinarjev direktnih davkov postali volilci, poslanci njihovih želja preprosto niso mogli več ignorirati.⁸⁵ Ta shod je imel zato velik vpliv na sprejetje obrtne novele v mesecu decembru. Tudi po zaslugi tega shoda namreč liberalni poslanci v državnem zboru niso mogli glasovati povsem po svoji vesti. "Odkar so se namreč po vseh krajih tako krepko glasili obrtniki sami, upadel je liberalcem pogum in si več ne upajo nasprotovati postavi, ker bi sicer morda zgubili svoje poslanstvo. Zaradi lepšega torej nekoliko ropotajo, naposled pa vendar le glasujejo za postavo"⁸⁶ Tudi zato je poslanski klub Združene levice svojim poslancem pri glasovanju dal proste roke.⁸⁷

d) Nemški liberalci spremenijo stališče

Čim bolj se je približevala razprava v državnem zboru tem manj so nemški liberalci prav zaradi močne agitacije obrtniških volivcev nasprotovali odpravi obrtne svobode. Marca 1882 se je klub Združene levice odločil podpreti obvezne zadruge in izkaz o izučenosti. Ker je bilo to povsem v nasprotju z liberalnimi stališči, je prišlo do hudih notranjih sporov.⁸⁸ Tudi med parlamentarno razpravo je liberalce vseskozi preveval strah, da bo obrtna novela škodovala industriji, vendar so si po drugi strani na vso moč želeli obrtnike pridobiti na svojo stran.⁸⁹ Čeprav so nekateri liberalci, tako imenovani demo-

⁸⁴ Več o tem glej: Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Krt, Ljubljana, 1984, str. 129-130, 135-142.

⁸⁵ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 64.

⁸⁶ Nova obrtniška postava (7. decembra), Slovenec, št. 139, 12. december 1882.

⁸⁷ Nova obrtniška postava (16. decembra), Slovenec, št. 142, 19. december 1882.

⁸⁸ Knarr, Walter: Das Ministerium des Grafen Taaffe und die soziale Frage, o.c., str. 19-20.

⁸⁹ Lerch, Friedrich: Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe, o.c., str. 38.

krati, že od vsega začetka navdušeno podpirali zahteve obrtnikov in so celo vodili obrtniško gibanje, je večina liberalcev šele sčasoma iz povsem volilnih razlogov začela zagovarjati želje obrtnikov, oziroma jim ni več očitno nasprotovala. "Čas je torej zdaj jako ugoden, zato ga hoče desnica porabiti in obrtniško postavo dovršiti. Izmed levičarjev si mnogi ne bodo več upali ugovarjati in posvetovanje bo veliko hitreje končano, kakor bi bilo pozneje, ko bi se gibanje med obrtniki zopet pleglo."⁹⁰

Podobno pot kot nemški liberalci so ubrali tudi kranjski nemški liberalci, v obravnavanem času še vodilna stranka na Kranjskem. Do leta 1882 so Nemci imeli v rokah ljubljanski mestni svet in do leta 1883 kranjsko trgovsko in obrtno zbornico in celo kranjski deželni zbor. Volilno so Nemci vseskozi obvladali veleposestniško kurijo, slovenski tabor pa kmečko kurijo. Glavni spopadi so torej potekali za mestno kurijo in trgovsko in obrtno zbornico, katero so v sedemdesetih letih prevzeli Nemci.⁹¹ Ti so se v mestih opirali predvsem na uradnike, na bogatejše davkoplačevalce in tudi na najrevnejše davkoplačevalce, ki so bili podvrženi pritiskom. Toda z nastopom Taaffejeve vlade je prenehal pritisk na uradnike. Jeziček na tehtnici volilnih uspehov v mestni kuriji se je začel prevažati na stran Slovencev in nemški liberalci so v prvi polovici osemdesetih let zaradi vrste volilnih porazov izgubili svoj prevladujoči položaj.⁹²

Pri tem se nam zastavi vprašanje, v kolikšni meri so k volilnemu porazu nemških liberalcev na Kranjskem prispevali obrtniški volivci? Znano je, da so slovenski tabor najbolj podpirali volivci s spodnjega konca davčne lestvice. Vendar so bili volivci, ki so plačevali najmanj davkov, torej mali obrtniki, tudi najbolj podvrženi pritiskom in so najprej prodali svoj glas.⁹³ Po drugi strani pa obrtniki nikakor niso mogli biti zadovoljni z nazori nemških liberalcev. Kljub nekaterim previdnim glasovom, ki so zahtevali načrtno zaščitno politiko domačega gospodarstva nasproti brezmejni konkurenci, so v kranjski nemški stranki v šestdesetih in sedemdesetih letih po vzoru večine nemških liberalcev povsem prevladovali zagovorniki liberalnih gospodarskih idej. Ti so bili zagovorniki svobodne trgovine, svobodnega tekmovanja in svobodne podjetniške pobude. Zato tudi ni presenetljivo, da so bili goreči privrženci obrtne svobode.⁹⁴ "Propadanje rokodelcev in obrtnikov [...] naj bi bilo pri tem neizogiben proces, ki ga s svojo nevednostjo in nesposobnostjo prilagajanja modernim potrebam in zahtevam povzročajo in pospešujejo ogroženi in propadajoči sami."⁹⁵

Zato so bile obrtniške zahteve po državni zaščiti za njih povsem neupravičene. Še komaj dva meseca pred začetkom razprave v državnem zboru se je *Laibacher Wochenblatt*

⁹⁰ Slovenec, št. 25, 4. marec 1882.

⁹¹ Melik, Vasilij: Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja, *Zgodovinski časopis*, št. 3-4, 1974, str. 269-271.

⁹² Melik, Vasilij: Volitve na Slovenskem 1861-1918, o.c., str. 211-225.

⁹³ Ibidem, str. 219-220.

⁹⁴ Vodopivec, Peter: O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXVII, 1987, str. 15, 17-18, 20-21.

⁹⁵ Ibidem, str. 21.

postavil proti uvedbi izkaza o izučenosti in obveznemu članstvu v obrtnih zadrugah. "Die eigentliche Lösung der Gewerbefrage besteht also einzig und allein darin, daß es gelingt, die ungünstigeren Productionsbedingungen des Handwerkers mit den günstigeren der Großindustrie möglichst in Einklang zu bringen."⁹⁶ Po liberalni navadi so rešitev za krizo obrtništva iskali izključno v prostovoljnem združnem povezovanju obrtnikov.

Toda z nastopom gospodarske depresije so se tudi liberalnimi Nemci vse manj navduševali nad brezmejno gospodarsko svobodo, čeprav se liberalnim gospodarskim načelom še niso odpovedali.⁹⁷ Tudi njih je postopoma zajel val boja proti obrtni svobodi. V nobenem primeru niso hoteli veljati za nasprotnike obrtniških zahtev, temveč za glavne prijatelje obrtnikov. Zato so se tudi pritoževali nad sovražno propagando. "So oft man eine Verammlung der Reactionären besucht, sowie man die klerikalen, slawischen oder christlich-socialen Blätter zur Hand nimmt, immer wird gegen die deutschfortschrittliche Partei der Vorwurf der Lässigkeit und Lauheit gegenüber dem Kleingewerbe erhoben."⁹⁸ Toda kljub temu, da so hoteli veljati za velike prijatelje obrtnega stanu, so svojo glavno pozornost še naprej posvečali združni organizaciji obrtništva.

Povsem drugačna slika kot med kranjskimi Nemci je bila med spodnještajerskimi Nemci. Pred začetkom gospodarske krize so tudi oni v veliki večini zagovarjali liberalne gospodarske nazore. Vendar so med njimi hkrati tudi močno odmevali glasovi, ki so zahtevali zaščito obrti pred tovarniško konkurenco. Celje, Maribor in Ptuj, kjer so imeli Nemci svoje glavne postojanke, so imeli še zelo obrtniško lice. "Seveda pa je svobodna trgovina, kljub težavam, ki jo prinaša zlasti obrti, vrednota, ki je pomemben sestavni del nazorov spodnještajerskega nemškega meščanstva."⁹⁹

Začetek gospodarske krize je tudi tu prinesel preobrat. Toda ta preobrat je bil veliko bolj radikalen kot na Kranjskem. Ideje gospodarskega liberalizma so se vse bolj umikale v ozadje. Že na državnozborskih volitvah leta 1879 sta kandidata Štajerske napredne stranke zagovarjala spremembe obrtnih zakonov v korist obrtnikov in zahtevala državno podporo za zadruge. S tem programom je soglašala tudi večina spodnještajerskih Nemcev. Svojo protiliberalno lice so še bolj odkrito pokazali par let kasneje, ko so odločno nasprotovali ustanovitvi in delovanju liberalno usmerjene Združene levice. Čeprav so zagovarjali skupen boj vseh nemških sil, so glavno združevalno silo iskali v skupnem nacionalnem boju. Poleg postavljanja nacionalnih interesov na prvo mesto so se še zavzemali za koristi srednjega stanu, ki so mu pripadali.¹⁰⁰ Prav zato jim je bil na kožo pisan tako imenovani Linški

⁹⁶ Zur Gewerbefrage, Laibacher Wochenblatt, št. 115, 28. oktober 1882.

⁹⁷ Vodopivec, Peter: O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja, o.c., str. 25.

⁹⁸ Worte und Thaten für das Kleingewerbe, Laibacher Wochenblatt, št. 663, 22. april 1893.

⁹⁹ Cvirn, Janez: Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914), Založba Obzorja Maribor, Maribor, 1997, str. 79.

¹⁰⁰ Cvirn, Janez: Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914), o.c., str. 89-90, 105-106. Lahko gledaš tudi: Cvirn, Janez: Spodnještajerski ustavoverci v šestdesetih in

program, kjer so se Nemci, ki so nasprotovali liberalni usmeritvi Združene levice, zavzemali za omejitve obrtne svobode.¹⁰¹

S krepitvijo nemškega nacionalizma se je med spodnještajerskimi Nemci vse bolj krepilo tudi odklanjanje liberalizma in zavzemanje za zaščito obrtnikov. "Was man heute liberal nennt, das ist nicht frei und gut, sondern unsern Volk wird dadurch unfrei und verderbt."¹⁰² Večina spodnještajerskih Nemcev se je v okviru Nemškonacionalnega združenja odločno potegovala za koristi obrtnikov. Podpisovali so interpelacije¹⁰³ in organizirali obrtne shode.¹⁰⁴ Zato njihovi nasprotniki niso bili le Slovenci, temveč tudi pretežno liberalno usmerjeni Nemci, ki so bili od leta 1888 združeni v Združeni nemški levici. "Die Haltung der Vereinigten deutschen Linken in gewerblichen Fragen ist auch nicht darnach, um die Gewerbetreibenden viel Vertrauen einzuflößen. Man ist in diesen Kreisen der Ansicht, dass der Vereinigten Linken die Vertretung des Großkapitals viel mehr entspräche, als jene der Forderung des Gewerbestandes."¹⁰⁵

6. Obravnava v državnem zboru

Zaradi množične agitacije obrtnikov¹⁰⁶ in uspešnega dela konservativnih članov obrtnega odseka¹⁰⁷ konec leta 1882 pred zakonskim predlogom na poti do obravnave v držav-

sedemdesetih letih 19. stoletja, Zgodovinski časopis, 49, 1995, št. 2, str. 222-225.

¹⁰¹ Höbelt, Lothar: Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Patreien Altösterreich 1882-1918, Verlag für Geschichte und Politik, Oldenburg, 1993, str. 27-28.

¹⁰² Ta odlomek iz govora poslanca Karla Türka je dober primer protiliberalnega razpoloženja nemških nacionalcev. Der Niedergang der Landwirtschaft und des Kleingewerbes, Marburger Zeitung, št. 121, 7. oktober 1888.

¹⁰³ Die deutsche Partei und die Gewerbebewegung, Marburger Zeitung, št. 134, 9. november 1887; št. 135, 11. november 1887.

¹⁰⁴ Prvi štajerski obrtni shod sta leta 1887 na Ptuj organizirala celjsko in mariborsko obrtno društvo. Cvrm, Janez: Trdnjavski trikotnik, o.c., str. 149.

¹⁰⁵ Der Kampf des Kleingewerbes (Von einem Gewerbetreibenden), Marburger Zeitung, št. 26, 31. marec 1892.

¹⁰⁶ Predvsem je bila pomembna agitacija in ne toliko sodelovanje nekaterih obrtnikov (npr. Löblich) pri nastajanju obrtne novele. "Dennoch ist nicht auszuschließen, daß die Reform der Gewerbeordnung auch ohne Beteiligung der Betroffenen selbst durchgeführt worden wäre, ebenso wie die Hauptleistung der Ära Taaffe, die Einführung einer weltweit vorbildlichen Sozialgesetzgebung für die Arbeiterschaft, ohne die direkte Partizipation der Arbeiter, die keine politische Stimme hatten, durchgesetzt werden konnte." Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 67.

¹⁰⁷ Za to si je zelo prizadeval tudi Karl Klun. "Klub desnega središča je toraj po predlogu g. Kluna slenil, da se ima ta postava rešiti še letos, in eksekutivni odsek je pritrdil temu nasvetu ter obrtniškemu odseku priporočil, naj podviza svoje delo, da bode pred veliko nočjo dovršil posvetovanje in postavlo dotlej predložil zbornici. Takega priporočila pa še ni potreba; obrtniški odsek živo čuti važnost te postave in potrebo nje premembe." Slovenec, št. 25, 4. marec 1882.

nemu zboru nenadoma ni bilo več ovir. Zato "kujmo železo dokler je vroče. Baš sedaj se je jela zanimati vlada nekoliko bolj za domače industrijelno vprašanje videč, da po starem potu ne more dalje, ako neče, da mu obuboža dobra tretjina prebivalcev."¹⁰⁸ Zakonski predlog obrtnega odseka je pred samo razpravo v državnem zboru zbudil veliko zanimanje. Konservativni slovenski član obrtnega odseka Karl Klun je predlog odločno pozdravil. "Od obrtniškega odseka nasvetovana postava v mnogih rečeh vstreza željam in potrebam obrtnikov."¹⁰⁹ Pri tem se je tudi zavedal, da predlagani zakon še zdaleč ni popoln in to zato "ker ne obsega vseh zadev obrtniškega stanu, in [...] ker ne vstreza vsem željam obrtnikov. Toda začetek je storjen, in prepričani smo, da bodo polagoma prišli na vrsto še drugi deli obrtniške postave. [...] Postava je pomanjkljiva, kakor je pomanjkljivo sploh vsako človeško delo, pa čas in skušnja bosta učila, v čem jo bode treba zboljšati ali premeniti."¹¹⁰ S sprejetjem obrtne novele se ne bo končal boj za izboljšanje obrtniškega stanja. Znano je, "da nobena reč ali naprava na svetu ni popolnoma, in da se dostikrat še le po storjeni skušnji pokaže, je li kaj res dobro in koristno, ali pa morda slabo in škodljivo, ker se je prej morda sploh vsem zdelo primerno."¹¹¹

6. decembra 1882 se je v državnem zboru končno začelo zasedanje o obrtni noveli, ki je prinašala tri velike spremembe: 1) razdelitev obrti na svobodne, obrtniške in koncesijske, 2) vpeljava izkaza o izučenosti, 3) obvezne obrtne zadruge.¹¹² Obrtna novela je bila naravnana izrazito proti obrtni svobodi in velikemu kapitalu.¹¹³ Zanimanje za obrtno problematiko je bilo zelo veliko. "Da se ljudstvo jako zanima za to reč, pričale so galerije, ki so bile čez in čez natlačene."¹¹⁴ Tudi slovensko časopisje mu je namenilo precej prostora.¹¹⁵ Zlasti glavni časopisi so o predlagani obrtni noveli pisali precej naklonjeno.¹¹⁶

¹⁰⁸ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 243, 23. oktober 1882.

¹⁰⁹ Shod kranjskega obrtnega društva, Slovenec, št. 82, 25. julij 1882.

¹¹⁰ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 84, 29. julij 1882.

¹¹¹ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 68, 20. junij 1882.

¹¹² Ebert Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 145; Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 64-65.

¹¹³ Poročevalec Belcredi je tako izjavil, da z obrtno novelo stopamo "wir zugleich in einen großen und voraussichtlich harten Kampf, nämlich in den Kampf mit der Herrschaft des Kapitals." Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, IX. Session, 244. Sitzung, str. 8583.

¹¹⁴ Nova obrtniška postava (7. decembra), Slovenec, št. 139, 12. december 1882.

¹¹⁵ Med drugim so npr. *Novice* objavile govor češkega poslanca Karla Adameka in nemškega konservativca Aloisa Liechtensteina: Govor českega poslanca Adameka pri splošnem razgovoru o novi obrtniški postavi v državnem zboru 6. decembra, *Novice*, št. 50, 13. december 1882, str. 395-396; Govor poslana kneza Liechtensteina pri splošnem razgovoru o novi obrtniški postavi v državnem zboru 9. decembra, *Novice*, št. 52, 27. december 1882, str. 414-415; št. 1, 3. januar 1883, str. 4-5; št. 2, 10. januar 1883, str. 12-13.

¹¹⁶ Zato je bil *Slovenec* zelo užaljen, ko so nekateri ljubljanski obrtniki napadli pisanja slovenskih časopisov o obrtniški problematiki. Bil je užaljen, da ga mečejo v isti oš z ostalimi časopisi, "kajti kdor kar tako okoli sebe maha v sveti jezi, utegne zadeti koga, ki mu je bil do tje prav v srcu prijatelj, in ga

“Die lange Debatte, die im Abgeordnetenhaus über die Ausschlußvorlage abgeführt wurde, war ganz allgemein durch eine deutlich opportunistische Haltung eines Teils der Vereinigten Linken charakterisiert.”¹¹⁷ To se je jasno pokazalo pri glasovanju o prehodu iz splošne v specialno debato. Čeprav se je veliko liberalnih poslancev pred glasovanjem umaknilo iz poslanske zbornice, so proti glasovali le trije.¹¹⁸ Tudi kasneje ni bilo težko zbrati dovolj glasov za posamezne dele predlagane obrtne novele. Poslanci s slovenskega ozemlja pri tem niso bili nobena izjema.¹¹⁹ Vendar se pri tem nikomur ni zdelo vredno, da bi se vključil v debato, celo članu obrtnega odseka Karlu Klunu ne.

Obrtna novela ni bila sprejeta povsem brez težav. Hudič je zopet ležal v podrobnostih. Pisec v *Slovenecu* je povsem pravilno napovedal: “Liberalna gospoda se boji za svoje mandate, zato hočejo pri splošnji razpravi sicer glasovati za postavbo, ktere posamezne določbe pa bodo gotovo prav hudo napadali.”¹²⁰ V državnem zboru se je razvila zelo ostra debata.¹²¹ Pri tem so liberalci spretno izkoriščali dejstvo, da se predlagana obrtna novela ni ozirala na interese delavcev. Tako se je zgodilo, da “versuchte die nun in der ‘Vereinigten Linken’ neu organisierte liberale Opposition mit der Einbringung eines Sozialpolitischen Antrags politisches Kapital zu schlagen und die Rolle des Wahrers der Interessen des vierten Standes für sich zu beanspruchen.”¹²² Prav tako niso pozabili omeniti svojih zaslug, ki naj bi jih imeli za obrtni stan. “Levičarji so zares čudni ljudje; prej so zmerom nasprotovali obrtnijski postavi, zdaj pa se pri vsaki priliki bahajo, da so to ali ono izboljšanje odsekovih nasvetov sprožili oni, da se imajo torej obrtniki v prvi vrsti za to njim zahvaliti.”¹²³

7. Izkaz o izučenosti

Z obrtno novelo je bila odpravljena popolna obrtna svoboda in uveden izkaz o izučenosti. “Nova postava nekoliko omejuje svobodo pri izvrševanju kakega rokodelstva ali kake obrtnije in torej temeljito predrugačuje socijalne razmere rokodelcev in obrt-

zgubiti.” *Slovenec*, št. 145, 28. december 1882. Temu problemu posveti tudi uvodni članek v naslednji številki. *Slovenec*, št. 145, 28. december 1882.

¹¹⁷ Ebert Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 146.

¹¹⁸ Nova obrtnijska postava (12. decembra), *Slovenec*, št. 141, 16. december 1882.

¹¹⁹ Za prvi oddelek obrtne novele je tako glasovalo 220 poslancev, proti jih je bilo 75, med njimi s slovenskega ozemlja kranjska veleposestnika Schwegel in Taufferer (katerim se seveda ni bilo potrebno ozirati na obrtniške mestne volilce) in tudi cel Coroninijev klub. Nova obrtnijska postava (16. decembra), *Slovenec*, št. 142, 19. december 1882.

¹²⁰ Nova obrtnijska postava (10. decembra), *Slovenec*, št. 140, 14. december 1882.

¹²¹ Ebert Kurt: Die Anfänge der modernen sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 146-158.

¹²² Ibidem, str. 147.

¹²³ Nova obrtnijska postava (16. decembra), *Slovenec*, št. 142, 19. december 1882.

nikov.”¹²⁴ V primerjavi s starim zakonom iz leta 1859, ki je poznal proste in koncesionirane obrti, je obrtna novela vpeljala še tretjo kategorijo obrti - rokodelske obrti.¹²⁵ Pri tem je bilo zlasti pomembno, da je lahko rokodelske obrti opravljal le tisti, ki je imel izkaz, da se je dotične obrti izučil.¹²⁶ Ker so bile rokodelske obrti po številu strok v primerjavi z ostalima vrsta obrti v večini,¹²⁷ je bilo s tem v glavnem¹²⁸ ugodeno zahtevam obrtnikov po odpravi obrtne svobode z vpeljavo izkaza o izučenosti.¹²⁹

a) Liberalni odpor

To je bilo seveda v popolnem nasprotju z liberalnimi nazori, ki so bili še pred kratkim nepremagljivi. Vladni zakonski predlog iz leta 1880 je še v povsem liberalnem duhu poznal samo proste in koncesionirane obrti, za katere ni bil predviden izkaz o izučenosti.¹³⁰ V tem pogledu je zlasti zanimivo dogajanje v prvemu pododseku obrtnega odseka, katerega referent je bil dunajski tovarnar in liberalni poslanec Michael Matscheko. Njemu je pripadla naloga, da se odloči o prihodnosti obrtne svobode. Član tega pododseka je bil tudi Karl Klun, ki je podal predlog, “naj se pri vseh, ki hočejo kako rokodelstvo pričeti, zahteva izkaz, da so se tega rokodelstva res tudi dejansko učili.”¹³¹ Večina članov je predlog podprla.

Takrat je nastopil problem, kako naj obrtniki dokažejo, da so se obrtništva zares učili. Zopet so sprejeli Klunov predlog, da naj o tem povprašajo primerne strokovnjake. Vendar je liberalni referent k anketi povabil ljudi (razen liberalnega demokrata Löblich) z liberalnimi pogledi na obrtno svobodo. Njih ni zanimal način izvajanja izkaza o izučenosti, temveč so ostro nasprotovali vsakršni uvedbi takšnega izkaza. Zato so liberalci v pododseku zahtevali preklic prej izglasovanega sklepa o uvedbi izkaza o izučenosti. Klun je brez uspeha ugovarjal, “da to ne gre, ker je pododsek že sklenil, da se ima zahtevati dokaz zmožnosti.”¹³²

Dokončni preobrat je nastopil šele konec leta 1881 z zgoraj omenjenim preobratom v

¹²⁴ Nova obrtniška postava, *Edinost*, št. 92, 17. november 1883.

¹²⁵ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 1. del, § 1.

¹²⁶ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 2. del, § 14.

¹²⁷ Seznam rokodelskih obrti je objavljen v: Glavan, Franc: Pravna ureditev obrtništva na Slovenskem, Časopisni zavod Uradni list SRS, Maribor, 1984, str. 18-19.

¹²⁸ Zakonodajalec seveda ni mogel upoštevati takšnih moralnih kvalifikacij: “Dovoljenje se mu da le, ako dokaže da je pošten človek.” Za obrtnike, *Slovenec*, št. 16, 10. februar 1880.

¹²⁹ Primerjaj npr. resolucijo obrtniškega shoda leta 1881 na Dunaju. Obrtniški shod, *Slovenec*, št. 129, 19. november 1881.

¹³⁰ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 133.

¹³¹ Obrtnijstvo pa državni zbor, *Slovenec*, št. 2, 5. januar 1882.

¹³² Obrtnijstvo pa državni zbor, *Slovenec*, št. 3, 10. januar 1882.

obrnem odseku.¹³³ "Obrtnijski odsek je vstregel želji obrtnikov pa tudi v tem, da odslej ne bode mogel vsak šušmar postati samostojen rokodelsk obrtnik, ampak samo oni, ki so se rokodelstva resnično učili."¹³⁴ Liberalni člani obrtnega odseka pri tem niso bili tiho, kajti prav izkaz o izučenosti je bil v popolnem nasprotju z liberalnim socialnim kodeksom. Razvnela se je občina debata, ki pa namere konservativcev ni več mogla več ogroziti.¹³⁵

Podobno je bilo tudi med razpravo v državnem zboru. "Die wahrscheinlich längste und hitzigste Debatte im Rahmen dieser Novelle zur GewO. löste der § 1 mit seiner Dreiteilung der Gewerbe und Einführung des Befähigungsnachweises aus."¹³⁶ Rokodelske obrti so vse tiste, "bei denen es sich um Fertigkeiten handelt, welche die Ausbildung im Gewerbe durch Erlernung und längere Verwendung in denselben erfordern und für welche diese Ausbildung in der Regel ausreicht."¹³⁷ Trgovske dejavnosti in tovarniško vodena podjetja so bila izvzeta. Domača obrt pa sploh ni spada med nobeno od naštetih vrst obrti.

Že takoj se je pojavil problem razmejitve med tovarniškimi in rokodelskimi obrtmi. "Natančna omejitev med obema pa je nemogoča; silno težko je namreč določiti, kje da rokodelstvo jenja in kje se fabrika in tovarna pričinja."¹³⁸ Zato je zakon določil sledeče: "Im Zweifel, ob ein gewerbliches Unternehmen als ein fabriksmäßig betriebenes, beziehungsweise ein Handelsgewerbe im engeren Sinne anzusehen sei entscheidet die politische Landesbehörde, nach Anhörung der Handels- und Gewerbekammer und der beteiligten Genossenschaften und im Recurswege der Minister des Innern im Einvernehmen mit dem Handelsminister."¹³⁹

V okviru izkaza o izučenosti je največ razburjenja povzročil način pridobitve tega izkaza. Liberalci so upravičeno opozarjali, da mora tudi čas, ki ga delavec preživi ob določenem delu v tovarni, veljati za zadosten pogoj za pridobitev izkaza o izučenosti. Te liberalne pripombe so nato sprejeli tudi konservativci.¹⁴⁰ Zakon je tako določal: "Zum Antritte von handwerksmäßigen Gewerben ist [...] der Nachweis der Befähigung er-

¹³³ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 140.

¹³⁴ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 69, 22. junij 1882.

¹³⁵ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 141-142.

¹³⁶ Ibidem, str. 149.

¹³⁷ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 1. del, § 1.

¹³⁸ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 68, 20. junij 1882.

¹³⁹ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 1. del, § 1.

¹⁴⁰ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 149-151. Vendar je državni zbor namesto prvotnega liberalnega predloga, ki ga je podal Jožef Neuwirth, sprejeli predlog konservativca Zallingerja. O glasovanju za ta predlog so ohranjeni tudi poimenski podatki. S slovenskega ozemlja so za konservativni predlog tako glasovali: Obreza, Poklukar, Vošnjak, Klun, Hohenwart, Margheri, Pfeifer, Nabergoj, Tonkli, Valussi, Gödel, Herman, Schmiderer in Moro. Proti so bili: Schwegel, Taufferer, Burgstaller, Vucetich-Bielitz, Witmann, Coronini, Pajer, Lax in Wrann. Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, IX. Session, 215. Sitzung, 15. december 1882, str. 8741.

forderlich, welcher durch das Lehzeugniß und ein Arbeitszeugniß über eine mehrjährige Verwendung als Gehilfe in demselben Gewerbe oder in einem dem Betreffenden Gewerbe analogen Fabriksbetrieb erbracht wird.”¹⁴¹ Za izkaz o izučenosti velja tudi spričevalo obrtniških učnih ustanov, v katerih poteka praktični pouk o dotičnih obrteh. Spričevalo obrtne šole je torej prav tako veljalo za izkaz o izučenosti. S tem pa so v skladu s takratno šolsko politiko obrtne šole obdržale svoj pomen, ki se je z leti samo še večal.¹⁴²

8. Obvezne obrtne zadruge

Poleg izkaza o izučenosti je bila druga gonila sila pri nastajanju prve obrtne novele prav želja po novi zakonski ureditvi obrtni zadrug. Nezadovoljstvo z obstoječo obrtno zadržno ureditvijo iz leta 1859 je bilo vsesplošno. Kot smo že videli je ta zakon dejansko obstajal le na papirju. K temu je precej pripomoglo tudi to, da se je državni zbor že leta 1862 izjasnil proti obveznemu članstvu v teh zadrugah. Posledica je bila pravna nejasnost in ohromelost obrtnih uradov. Klub mnogim liberalnim predlogom odprava obveznega članstva v zadrugah nikoli ni prišla v parlamentarno obravnavo in še kar “stoji na dnevnem redu in do danes [1871] niti vlada niti nemška gospôda državnega zbora niste mislili na to, da bi se rešilo to važno vprašanje.”¹⁴³ Pravna negotovost je obstajala dalje. Toda konservativci so bili lahko zadovoljni, da je predlog iz leta 1862 “zginil iz državne zbornice in se zgubil, da ne vedó kam.”¹⁴⁴ Po drugi strani pa je tudi zakon o društvih iz leta 1867 spodbudil nastajanje svobodnih združenj, ki so konkurirala obveznim obrtnim zadrugam.¹⁴⁵

Konec sedemdesetih let so v nasprotju z liberalnimi predlogi o odpravi obveznega članstva na površje vse bolj prihajali konservativni predlogi. “Tudi obrtnijstvo potrebuje trdnega reda, da bode moglo napredovati, potrebuje vsestranske vredbe, in to zamorejo dati le obligatorične obrtniške zadruge.”¹⁴⁶ Konservativci so vzor za ureditev teh zadrug iskali v starih cehih. Za razliko od cehov nove obrtne zadruge ne bi smele biti omejene le

¹⁴¹ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 2. del, § 14.

¹⁴² O razvoju obrtnega šolstva na Slovenskem glej: Serše, Aleksandra: Strokovno šolstvo v osrednji Sloveniji do leta 1941. S posebnim ozirom na obrtno šolstvo na področju Kranjske, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 1995, str. 30-73. Obrtniki se s to konkurenco obrtnih šol pogosto niso mogli sprijazniti, zaradi česar je med šolami in obrtnimi zadrugami prihajalo do konfliktov. Dular, Andrej: Metliška obrtnonadaljevalna šola, Zgodovinski časopis, 51, 1997, št. 4, str. 518.

¹⁴³ Naši rokodelci in pa današnji liberalizem, Novice, št. 23, 7. junij 1871.

¹⁴⁴ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 83, 27. julij 1882.

¹⁴⁵ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 122, 133-134.

¹⁴⁶ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 83, 27. julij 1882.

na posamezno mesto, temveč na vso državo.¹⁴⁷ Že leta 1876 je pri nas odmevala knjižica M. Simettingerja iz Štajerskega obrtniškega društva v Gradcu, v kateri je bil podrobno predstavljen načrt o organizaciji obrtništva od okrajne preko deželne do državne stopnje. Čeprav je slovensko časopisje lepo pozdravilo njegova prizadevanja in ga v večini primerov podprlo,¹⁴⁸ so nektari tudi dvomili o uresničljivosti takšnega velikopoteznega projekta.¹⁴⁹

Liberalni nazori o zadrugah so bili tudi po nastopu Taaffejeve vlade še zelo živi. Vladni zakonski predlog iz leta 1879 se z obrtnimi zadrugami sploh ni ukvarjal. Šele leta 1880 je vlada pripravila predlog, ki se je sicer v veliki meri naslanjal na liberalni predlog iz leta 1877, vendar je bil vseeno v nekaterih točkah kar precej spremenjen. Med drugim je bil jasno poudarjen princip obveznega članstva.¹⁵⁰ Liberalni poslanci so v obrtnem odseku in državnem zboru še naprej nasprotovali obveznemu članstvu. Liberalci sicer "želé, da bi se smeli obrtniki v take zadruge zbirati, da bi pa ne smeli biti postavno prisiljeni takim zadrugam pristopati."¹⁵¹ Vendar je bila pod vplivom obrtniške agitacije¹⁵² in konservativne prevlade v obrtnem odseku pot nazaj dokončno zaprla. "Sklenila je konservativna večina obrtniškega odseka, da se morajo osnovati obligatorične zadruge in da vsakdo, ki ima v okraju take zadruge samostojno obrtnijo, že po samem nastopu postane ud dotične zadruge in mora spolnovati dolžnosti, ki so s tem združene."¹⁵³ Zakon je tako določal: "Wer in dem Bezirke einer solchen Genossenschaft das Gewerbe, für welches dieselbe besteht, selbstständig betreibt, wird schon durch den Antritt des Gewerbes Mitglied der Genossenschaft und hat die damit verbundenen Verpflichtung zu erfüllen."¹⁵⁴ Od obveznega članstva so bili izvzeti vsi lastniki tovarn,¹⁵⁵ s čimer so dosedanje zadruge, ki so združevale tako obrtnike kot industrijalce, prerasle v prave obrtne zadruge.

¹⁴⁷ "Je nemogoče, da bi bilo rokodelstvo na majhno okrožje omejeno kakor nekdam." Rokodelstvo v srednjem veku, Slovenec, št. 91, 5. avgust 1876.

¹⁴⁸ "Mi se skladamo z velikim delom nasvetovanih sredstev, kakor na priliko, z osnovo obrtniških društev po deželah in njihovimi podružnicami v posameznih okrajih dežele, le nepotrebni se nam zdijo vladni zastopniki v teh društvih." Predlog za skuščino malih obrtnikov, Novice, št. 6, 9. februar 1876.

¹⁴⁹ "Misel je lepa, toda dokler vlada sedanji sistem, skoro ni misliti, da bi prodrla. [...] Vendar se ne vstrašiti dela. Vsak se mora potezati za svoj blagor sam." Kako bi se dalo pomagati obrtniji na noge?, Slovenec, št. 13, 29. januar 1876.

¹⁵⁰ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 134.

¹⁵¹ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 64, 10. junij 1882.

¹⁵² Od do marca 1881 prispelih 51 peticij se jih je velika večina zavzemala za obvezne obrtne zadruge. Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 139; Obvezne obrtne zadruge s širokimi pristojnostmi je zahteval tudi shod obrtnikov leta 1880 v Linzu. Za obrtnike, Slovenec, št. 16, 10. februar 1880; Prav tako tudi obrtniški shod leta 1881 na Dunaju. Obrtnijski shod, Slovenec, št. 129, 19. november 1881; Seveda je to na svojih shodih zahtevalo tudi konservativno Kranjsko obrtno društvo. Primerjaj: Shod kranjskega obrtnega društva, Slovenec, št. 82, 25. julij 1882.

¹⁵³ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 68, 20. junij 1882.

¹⁵⁴ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 7. del, § 107.

¹⁵⁵ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 7. del, § 108.

IV. NEZADOVOLJSTVO S PRVO OBRTRNO NOVELO

1. Pomanjkljivosti zakona

Zagovorniki omejitve obrtne svobode so prvo obrtno novelo dobro sprejeli. "Novi zakon pozdravili so obrtniki z velikim veseljem in zadoščenjem, kajti dasi ni ugajal vsem željam in zahtevam, vendar je bil v obrambo poštenemu delu zoper izkoristenje."¹ Že od vsega začetka so se zavedali, da noben zakon sam od sebe ne odpravi vseh napak. "Sicer ne mislimo, da bi s tem prišel raj na svet, [...] a s to postavbo bode vendar preskrbljeno to, da bode delo redilo moža."² Katoliški krogi niso pozabili dodati, da tudi obrtna novela potrebuje predvsem "duha, kateri jo bo še le oživiljal. [...] Nič se ne pomišljamo tega duha po pravem imenu tudi imenovati in to je oživljajoči duh krščanske pravice in krščanske ljubezni."³

Vendar optimistično razpoloženje ni trajalo prav dolgo. "By 1890 it was clear that the law was having little effect and that the proof of competency was of no value."⁴ Tudi na Slovenskem ni bilo nič drugače. Uveljavilo se je prepričanje, da so bili "poskusi obrtnih prijateljev v državnem zboru [...] hvalevredni, in tudi izvršeni in potrjeni zakoni so nam dajali upanje, da se polagoma obrtnikom razmere spremené na bolje. Toda varali smo se ter prepričali, da so vladajoče razmere pogostokrat silnejše, nego li zakoni."⁵ Obrtna novela ni mogla dramatično izboljšati obrtniškega položaja. Ekonomskih prednosti industrijske proizvodnje preprosto niso mogli odpraviti samo z obrtništvu še tako naklonjeno zakonodajo. Industrijskega pohoda se ni dalo več ustaviti.⁶

Obrtniki so bili prepričani, da je "poglavitni vzrok [...], da zboljšanje obrtno delavskih razmer tako počasi napreduje, so pomanjkljivosti novega zakona."⁷ Za te pomanjkljivosti naj bi bili po mnenju konservativcev seveda krivi liberalci. "Liberalci so pri njih sklepanju znali utihotapiti več škodljivih določeb. Veliki kapital je pa znal tudi dobro upo-

¹ Za obrtniški stan, Slovenec, št. 218, 22. september 1888.

² Na razpotji, Slovenec, št. 1, 2. januar 1883.

³ Slovenec, št. 186, 14. november 1883.

⁴ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848-1897, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1995, str. 64.

⁵ Samostalna obrt, Slovenec, št. 286, 13. december 1890.

⁶ Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Geschichte und Gesellschaft, 20, 1994, str. 58.

⁷ II. shod "Katol. polit. društva" v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 72, 29. marec 1890.

rabiti nekatere pomanjkljivosti.”⁸ Sprejeti zakon je imel “luknje - da Bog pomagaj!”⁹

Matija Kunc je celo menil, da prav zaradi pomanjkljive obrtne zakonodaje Kranjsko obrtno društvo vse bolj pojemale. “Glavni vzrok hiranja je [...], spoznanje mej obrtnim stanom, da so se varali pri vseh merodajnih faktorjih, ker se navzlic dovolj dolgemu času ni upeljala niti jedna reforma dejanski v življenje. [...] In to ugonobilo je itak že malemu številu optimistov mej nami sleherni up.”¹⁰ To razočaranje med obrtniki je lahko zelo nevarno. Tako kot so ljudje izgubili zaupanje v liberalizem, “ne bode trajalo [...] dolgo, da veljavo zgubijo tudi konservativni principi, če bomo mesto dejanj našli le besede in obljube!”¹¹

Čeprav prva obrtna novela ni izpolnila pričakovanj, zagovorniki obrtništva niso iskali rešitve v ponovni uvedbi obrtne svobode, temveč v odpravi pomanjkljivosti obstoječega zakona. “Le z radikalno presnovo tega zakona [se bo] pomagalo malim obrtnikom.”¹² Predvsem se je potrebno prizadevati, “da bi njegovi nejasni članki vendar zadobili avtentično veljavnost, koja bi bila obrtništvu v prospeh.”¹³ Na tej osnovi se je gibanje obrtnikov razvijalo naprej. Zagovorniki obrtništva so bili prepričani, da ne zahtevajo nemogočega in so zato od novega zakona prav tako kot prej pričakovali, da “tudi pridni obrtni rokodelci dobili svojemu delu primerno plačilo, svojemu rokodelstvu varen obstanek in svojemu stanu dolžno spoštovanje.”¹⁴

2. Izkaz o izučenosti

Zagovorniki obrtne novele so zlasti veliko pričakovali od izkaza o izučenosti. “Der Befähigungsnachweis hat zur Folge: Gute Arbeit, entsprechende Bezahlung, Selbstachtung des Gewerbsmannes, Achtung von Seiten der Mitbürger, Verständniß der Geschäftsinteressen, Wahrung derselben durch Organisation der Arbeit und der Genossenschaftshilfe, Berechtigung zur Staatshilfe für genossenschaftliches Streben.”¹⁵ Ker so bila pričakovanja o uvedbi izkaza o izučenosti visoka,¹⁶ je bilo toliko bolj boleče spoznanje,

⁸ Zboljšanje stanja malih obrtnikov, Slovenec, št. 85, 16. april 1891.

⁹ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 219, 25. september 1886.

¹⁰ O naših obrtnih razmerah (Govor gosp. M. Kunca v občnem zboru obrtnega društva kranjskega), Slovenski narod, št. 92, 24. april 1885.

¹¹ O naših obrtnih razmerah (Govor gosp. M. Kunca v občnem zboru obrtnega društva kranjskega), Slovenski narod, št. 94, 26. april 1885.

¹² Slovenec, št. 296, 27. december 1890.

¹³ Za obrtniški stan, Slovenec, št. 218, 22. september 1888.

¹⁴ II. shod “Katol. polit. društva” v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 72, 29. marec 1890.

¹⁵ Wiesthaler, Franz: Befähigungsnachweis und Gewerbebetrieb, Marburger Zeitung, št. 126, 21. oktober 1881.

¹⁶ Našli so se tudi takšni, ki so po bitki trdili, da že od vsega začetka od novega zakona niso pričakovali

da se z njihovo pomočjo ni zmanjšala konkurenca in izboljšala izučenost. Že pred obrtno novelo je bilo število mojstrov kar precej veliko. S sprejetjem novele se njihovo število ni prav nič zmanjšalo, nasprotno, še povečalo se je. Preden je namreč novela stopila v veljavo je veliko pomočnikov pohitelo in prijavilo samostojno obrt.¹⁷ Isto so storili mnogi obrtniki, ki so obrt odprli šele po letu 1860 in niso imeli nobene formalne obrtniške izobrazbe. "Število naznanjenih samostalnih obrtnikov se je vsled postave pomnožilo; in ker jih že poprej ni manjkalo, nastala je tem večja konkurenca."¹⁸ Besede o povečani konkurenci so pretirane. Toda za obrtnike je bilo že dovolj hudo to, da se konkurenca ni zmanjšala.

a) Učna doba

Z zahtevo po izkazu o izučenosti se tudi ni izboljšala potrebna izučenost novopečenih samostojnih mojstrov. Zakon za izkaz o izučenosti ni zahteval posebnega izpita, temveč je moral bodoči mojster samo odslužiti določeno število let kot vajenec in pomočnik. Zato je bilo nemogoče ugotoviti, ali so se bodoči mojstri v teh letih resnično naučili vsega tega, kar bodo potrebovali za samostojno opravljanje obrti. Pogosto so se pritoževali, da znajo novi samostojni mojstri premalo za samostojno opravljanje obrti. Ker goli izkaz o izučenosti ni dovolj, so obrtniki zahtevali, da morajo kandidati za samostojne mojstre opraviti še poseben mojstrski izpit.¹⁹

Nerodno je bilo tudi to, da zakon ni trdno določal dolžine trajanja vajeniške in pomočniške dobe. "Die Bestimmung der Zahl der Jahre, welche der Bewerber sich als Lehrling sowie als Gehilfe verwendet haben muß, erfolgt im Verordnungswege durch den Handelsminister im Einvernehmen mit dem Minister des Innern nach Anhörung der Handels- und Gewerbekammer und der betreffenden Genossenschaften."²⁰ Zato so bila po posameznih deželah učna leta različna, običajno tri do štiri leta.

b) Tovarnarji naj ne bi bili izvzeti

Za obrtnike najbolj sporna določba novega zakona je bilo izvzetje tovarn. Lastnik tovarne tako ni potreboval potrebne izobrazbe o proizvodnji blaga, ki ga je proizvajala

nič dobrega. "Od dokaza sposobnosti že a priori nismo dosti pričakovali." Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 158, 15. julij 1885.

¹⁷ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 99, op. 299.

¹⁸ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 159, 16. julij 1885.

¹⁹ Primerjaj: Obrtniški shod na Dunaji, Slovenski narod, št. 208, 10. september 1884; Obrtni zakon, Soča, št. 30, 21. julij 1893.

²⁰ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 2. del, § 14.

njegova tovarna. "Sposobnostno spričevalo v sedanji obliki je prazna stvar, manj kakor nič, ker sposobnostno spričevalo velja le za reveža, bogatinu ga ni treba. Špekulant more navzlic toliko hvalisani obrtni postavi še vedno brez sposobnostnega spričevala z dletom dreti malega obrtnika."²¹ Zanimivo je, da zakon sploh ni natančno določal, kaj so to tovarniške obrti. Šele odlok trgovskega ministrstva iz 18. julija 1883 je podal nekatere smernice. Najpomembnejša smernica je, da je tovarna zaključen proizvodnji prostor, v katerem je zaposleno 20 ali več delavcev in v katerem se uporabljajo stroji kot nujno potrebni del proizvodnje.²² Obrtniki so se razburjali, da tudi mnoge tovarne proizvajajo obrtniško blago, vendar "ubogi rokodellec, ki ima par pomočnikov, mora znati delati in imeti za to spričevalo, bogati spekulant pa z 20 in več delavci tega ne potrebuje. To je vendar čudno, revež mora biti odgovoren za svoje delo, bogatin pa ne."²³ Zato je bila glavna zahteva obrtnikov, "da morajo imeti sposobnostna spričevala tudi tovarnarji, fabrikantje, ki prodajajo obrtniške izdelke."²⁴ Boj "poštenega" dela proti "izkoriščevalskemu" kapitalu se je s tem nadaljeval.

Vendar prav vsi obrtniki niso zahtevali izkaza o izučenosti tudi za tovarnarje. Že na tretjem avstrijskem obrtnem shodu leta 1884 na Dunaju, kjer so v resoluciji odločno zahtevali izkaz o izučenosti tudi za tovarnarje, je Matija Kunc temu v imenu kranjskega obrtnega društva odločno nasprotoval.²⁵ Njegov poziv je bil na shodu sicer osamljen, čeprav naj bi po sprejemu resolucije tudi glavni organizator shoda Löblich izjavil, "naj vendar velja vsprejeti predlog le za tovarne, katere rokodelski izvajajo svoje proizvode. [...] Res interesantno bi bilo, od tovarnarjev, ki izdelujejo sladkor, spirit, papir i. t. d. zahtevati dokaz zmožnosti."²⁶ Kunc ni nasprotoval le izkazu o izučenosti za tovarnarje, temveč je dvomil v samo koristnost izkaza o izučenosti za obrt. "Kdor misli, da bi zadruga rešile propad obrtnije, če bi imele pravico, ustanavljati in prepovedovati pričetek obrtnije, ta se pač vara. Mogoče, da bi za nekaj časa to koristilo že obrtujočim mojstrom, a v obče ugonobilo bi rokodelstvo še tem prej; ker bi marsikateri nadarjeni talent odpadel na korist veliki industriji."²⁷

Čeprav so se obrtniki na skoraj vseh obrtnih shodih ogrevali za uvedbo izkaza o izučenosti za tovarnarje, jim tega nikoli ni uspelo spraviti skozi parlamentarno proceduro. Vlada, ki ni podpirala le obrti, temveč tudi industrijo, preprosto ni mogla pristati na te, povsem nerealne zahteve. Razlike med industrijo in obrtjo so namreč prevelike. Zato tudi

²¹ Liberalci in obrtniki, Slovenec, št. 72, 1. april 1891.

²² Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., op. 14, str. 448.

²³ II. shod "Katol. polit. društva" v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 72, 29. marec 1890.

²⁴ Liberalci in obrtniki, Slovenec, št. 72, 1. april 1891.

²⁵ Obrtniški shod na Dunaji, Slovenski narod, št. 208, 10. september 1884.

²⁶ Obrtniški shod na Dunaji, Slovenski narod, št. 209, 11. september 1884.

²⁷ O naših obrtnih razmerah (Govor gosp. M. Kunca v občnem zboru obrtnega društva kranjskega), Slovenski narod, št. 93, 25. april 1885.

ni imel nobenih možnosti za uspeh predlog Aloisa Liechtensteina o razširitvi izkaza o izučenosti na industrijo, ki ga je podal 1. decembra 1891.²⁸

c) Podeljevanje izkaza

Poleg opisanih težav pa je imel nov zakon tudi očitno luknjo, skozi katero se je dalo izogniti zahtevanemu izkazu o izučenosti. Tako naj bi zaradi birokracije imel "marsikdo, ki ima dejansko vso pravico pričeti samostalno obrt, večkrat vsled formalnosti nepotrebnega pota in stroške; mej tem pa bode vendar komu mogoče, poiskati si kak pomanjkljaj v postavi, da brez dejanske pravice dobi obrtni list."²⁹ Zakon namreč ni dal potrebnih pooblastil za podeljevanje izkaza o izučenosti le pristojnim obrtnim zadrugam, temveč tudi županom. "Die Lehrzeugniß und das Arbeitszeugniß ist von dem Vorsteher der Genossenschaft und von dem Gemeindevorsteher der Gemeinde, zu welcher der Lehrherr, beziehungsweise der Arbeitgeber gehört, dagegen in jenen Gemeinden, in welchen keine Genossenschaft für das betreffende Gewerbe besteht, sowie in jenen Fällen, in denen die Verwendung des Bewerbers in einem Fabriksbetrieb erfolgte, von dem Gemeindevorsteher zu bestätigen."³⁰ Podoben postopek je veljal tudi za tiste, ki so hoteli prijaviti podobno obrt, kakršno so že opravljali. Občine z liberalnejšimi vodilnimi možmi so bile primerno bolj odprte do različnih prosilcev. Če pa tudi to ni pomagalo, so bila tu še primerna poznanstva in podkupnine.³¹

d) Kaj se lahko proizvaja in problem konfeksionarstva

Ker je vsak obrtnik lahko proizvajal le tisto, za kar se je izučil, se je med obrtniki različnih strok vnel žolčen prepir o tem, kaj določena obrt lahko proizvaja in kaj ne.³² Obrtniki so bili zelo ogorčeni nad tem, da podjetniki brez ustreznega izkaza o izučenosti sicer ne smejo zaposlovati pomočnikov, vendar lahko dajejo delo neposredno drugim delavcem, ki imajo izkaz o izučenosti, čeprav obrti samostojno ne opravljajo. "Ljub-

²⁸ Brusatti, Alois: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, Jupiter-Verlag, Wien, 1965, str. 55; Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 5. del: 1891-1895, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1978, str. 254; Matis, Herbert: Leitlinie der österreichischen Wirtschaftspolitik 1848-1918. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del: Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 48.

²⁹ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 158, 15. julij 1885.

³⁰ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen 2, 2. del, § 14.

³¹ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 99.

³² Ibidem, str. 100.

ljanski mizarji bi o tem vedeli mnogo pripovedovati, kako so hodili od Poncija do Pilata iskat pravice in dela, a niso ničesar dosegli.”³³

Čeprav je zakon tudi določal, da morajo imeti konfekcionarji, če hočejo prodajati določeno blago, izkaz o izučenosti, so se konfekcionarji lahko temu preprosto izognili. Konfekcionar brez izkaza o izučenosti je najel slamnatega moža s potrebnim izkazom o izučenosti. Zakon tudi ni veljal za nazaj, torej za že ustanovljene konfekcijske firme.³⁴ Konkurenco konfekcionarjev so zlasti močno občutili v oblačilni in lesnopredelovalni obrti v velikih mestih. V manjših mestih ta konkurenca ni bila tako opazna. “V Ljubljani še toliko ne čutimo udarca [...], kakor drugod; ali tudi pri nas že konfekcijonarji odjedó dobiček krojaču in mu puščajo samo dobiček od dela.”³⁵

Zlasti se je širilo konfekcijsko izdelovanje oblek, čevljev in pohištva. Konfekcionar je oddajal delo obrtniku, ki je doma izdeloval le določen del končnega izdelka in za to prejel minimalno mezdo. Pri tem je konfekcionar izkoriščal prednosti velikega kapitala in svojih prodajnih in nabavnih zvez. “Die armen Opfer dieser Vampyre haben nur die Wahl, entweder ihre mühsam Samstag Abends fertig gewordene Waare an den Händler [konfekcionarju] halb zu verschenken oder am Sonntag mit ihrer Familie und ihren Lehrjunge zu hungern.”³⁶

V tekstilni konfekciji so bile zaposlene v glavnem ženske, ki drugega dela niso dobile ali pa ga sploh niso iskale. S tem je lahko oblačila industrija znižala cene svojih izdelkov, po katerih je povpraševalo naraščajoče mestno prebivalstvo. Toda to nižanje stroškov je pripeljalo do zelo slabih življenjskih pogojev delavcev.³⁷ “Delati morajo tako usmiljenja vredne robinje 20 ur na dan, da dogotové, kar jim je naročenega. In dekleta so še mlada, navadno 15-18 let stara.”³⁸ Ta konkurenca je močno prizadela krojače in čevljarje, ki so bili prisiljeni sprejeti delo od konfekcionarja. S tem se ni manjšal le njihov zaslužek, temveč tudi njihov družbeni status. Zato ni presenetljivo, da so sestavljali vodilni in najbolj radikalni del obrtniškega gibanja.

3. Težave z obveznimi obrtnimi zadrugami

“The second major provision of the Gewerbeordnung, the strengthening of the craft

³³ II. shod “Katol. polit. društva” v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govori na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 72, 29. marec 1890.

³⁴ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 99-100.

³⁵ Zboljšanje stanja malih obrtnikov, Slovenec, št. 85, 16. april 1891.

³⁶ Anträge zur Hebung gewerblicher Interessen (Von Herrn W. Walter, Obmann der Cillier Gewerbevereins), Marburger Zeitung, št. 48, 22. avgust 1887.

³⁷ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 45-47.

³⁸ Slovenec, št. 268, 23. november 1893.

guilds, proved more successful [kot izkaz o izučenosti], but not in economic terms.”³⁹ Zato je povsem razumljivo, da so bili obrtniki močno nezadovoljni z ureditvijo obveznih⁴⁰ obrtnih zadrug po prvi obrtni noveli. “Po imenu se namreč smejo snovati zadruga, a kaj, ker nimajo skoro nobene pravice; zato vidimo, da take zadruga le životarijo in tude ne bodo krepko oživele, dokler se jim postavno ne dá v obrtnih zadevah odločilna beseda.”⁴¹

Konservativni tvorci obrtne novele so od obveznih obrtnih zadrug pričakovali izboljšanje gospodarskega stanja obrtništva in oblikovanje korporacijske mentalitete med člani zadrug. “Der Zweck der Genossenschaft besteht in der Pflege des Gemeingeistes, in der Erhaltung und Hebung der Standesehre unter den Genossenschaftsmitgliedern und Angehörigen, sowie in der Förderung der gemeinsamen gewerblichen Interessen Ihrer Mitglieder und Angehörigen.”⁴² V tem pogledu se je kmalu pokazalo, da je realnost v veliki meri povsem drugačna od zakonodajalčevih namenov. V ureditvi obveznih obrtnih zadrug so se pokazale resne pomanjkljivosti.

a) Ustanovitev zadrug

Obrtniki novega zakona o obrtnih zadrugah niso poznali najbolje.⁴³ Tudi z leti se poznavanje zakonov ni pretirano izboljšalo.⁴⁴ Poleg tega je bil postopek ustanavljanja obrtnih zadrug kar precej zapleten in dolgotrajen. “Komur so znane določbe obrtnega reda glede osnovanja zadrug, ve, da so te tolikanj komplikovane, da bi bilo treba izredno nadarjenih organizacijskih talentov, ki bi poleg intiligence morali imeti tudi še dovolj časa in novcev.”⁴⁵ Postopek je zavlačevalo zlasti sledeče določilo: “Den Statuten ist das Statut für den schiedsgerichtlichen Ausschuß [...] und das Statut der Gehilfenversammlung [...], sowie das Statut der Krankencasse [...] als intergrierender Bestandtheil desselben an-

³⁹ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 100.

⁴⁰ Zanimivo je, da je še leta 1883 na gradu Haid na Češkem, kjer so avstrijski in nemški krščanski socialci izdelali svoj osnovni socialni program, prišlo do spora med privrženci obveznih in privrženci prostovoljnih obrtnih zadrug. Zmagali so zagovorniki obveznih obrtnih zadrug. Obveznemu članstvu so zlasti nasprotovali krščanski socialci iz Nemčije, zagovarjali pa so jih iz Avstrije. Knoll, Reinhold: Zur Tradition der christlichsozialen Partei. Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratswahlen 1907, Hermann Böhlau Nachf. Gesellschaft, Wien-Köln-Graz, 1973, str. 136-138.

⁴¹ Domoljub, št. 4, 20. februar 1890, str. 34-35.

⁴² Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 7. del, § 114.

⁴³ Zato so se časopisi potrudili zakon podrobno pojasniti. Primerjaj zlasti: Die Genossenschaften nach der neuen Gewerbeordnung, Marburger Zeitung, št. 64, 30. maj 1883; št. 65, 1. junij 1883.

⁴⁴ “Pravila obrtnih zadrug so sicer izdana v slovenskem jeziku, vendar niso povsem jasna. Težko jih je umeti izobraženemu človeku, še težje navadnemu rokodelcu.” Rokodelske zadruga in njih pravila, Slovenski gospodar, Gospodarstvena priloga, št. 1, 24. januar 1889, str. 1.

⁴⁵ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 158, 15. julij 1885.

zureihen.”⁴⁶ Ker je bilo potrebno napisati in sprejeti statute za vse štiri združne oddelke skupaj, je sam postopek potekal kar precej dolgo časa. To bi potekalo veliko hitreje, “ko bi bilo dopuščeno, ustanavljati oddelke za oddelkom pričenši z mojsterskim,”⁴⁷ torej temeljnim oddelkom. Vse te predvidene združne ustanove so po namenu in organizaciji zelo različne. Zato je zelo težko napisati povsem pravilen statut. “Na papirju se seveda vse lepo bere. Paragraf stoji za paragrafom. Jedna stvar se logično ujema z drugo, tako, da bi človek mislil, to mora kar “samo teči”. In vendar ni tako.”⁴⁸ Podobne težave so se pojavile tudi pri ustanavljanju obrtnih društev. Prav zato je Kranjsko obrtno društvo iz Ljubljane predlagalo obrtnikom iz drugih krajev, da naj namesto novih društev raje ustanovijo podružnice ljubljanskega društva.⁴⁹

Obrtne zadruge so se le počasi pojavljale na slovenskem prizorišču. Dve leti po objavi obrtne novele [1885] “nemamo v celej Kranjskeji do sedaj niti jednih pravil za obrtno zadruge od vlade potrjenih. Z drugimi besedami se sme reči, da se faktično še ničesar ni zgodilo.”⁵⁰ Ljubljanski peki⁵¹ in lesnopredelovalni obrtniki⁵² so svojo zadruge ustanavljali že od novembra 1883 dalje. Položaj se je začel popravljati šele v drugi polovici osemdesetih let, ko je kljub vsem birokratskim težavam število zdruget začelo hitro naraščati. Leta 1894 jih je bilo v avstrijski polovici monarhije že 5317.⁵³ Celje je npr. prve zadruge dobilo šele leta 1886, vendar so nato do leta 1889 nastajale skoraj po tekočem traku.⁵⁴ V primerjavi z obrtniško močno zavednim Celjem pa Gorica še leta 1893 ni imela niti ene obrtne zadruge.⁵⁵

b) Kolektivni duh

Vendar z ustanovitvijo obrtnih zdruget težav še ni bilo konec. Zlasti problematično je bilo pomanjkanje kolektivnega duha med obrtniki. “Če se mej sodruge mesto sedaj običajne zavidnosti in škodoželjnosti ne pripravi vzajemnega in prijaznega duha, ne bodo zdrugetam [...] mogoče kaj storiti. To je prvi in jedini pogoj”⁵⁶ za uspeh zdruget. To

⁴⁶ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 7. del, § 126.

⁴⁷ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 219, 25. september 1886.

⁴⁸ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 158, 15. julij 1885.

⁴⁹ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 162, 20. julij 1885.

⁵⁰ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 158, 15. julij 1885.

⁵¹ Slovenec, št. 186, 14. november 1883.

⁵² Slovenec, št. 196, 26. november 1883.

⁵³ Bruckmüller, Ernst: Sozialgeschichte Österreichs, Harold Verlag, Wien, München, 1985, str. 403.

⁵⁴ Gubo, Andreas: Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart, Graz, 1909, str. 427-431.

⁵⁵ Obrtni zakon, Soča, št. 30, 21. junij 1893.

⁵⁶ O naših obrtnih razmerah (Govor gosp. M. Kunca v občnem zboru obrtnega društva kranjskega), Slovenski narod, št. 93, 25. april 1885.

pomanjkanje kolektivnega duha med obrtniki ni prav nič presenetljivo. Individualno naravnani obrtniki iste stroke, ki so bili združeni v istih zadrugah, so si bili večinoma tudi najbolj bridki konkurenti. Proti konkurenci se je seveda potrebno boriti z vsemi sredstvi in še daleč ne sodelovati z njo.

Obrtniki se preprosto niso vedli tako kot so pričakovali konservativci, da se vedejo stanovsko zavedni obrtniki. "Najhujše je, da so po liberalizmu omoteni izgubili že smisel za združenje in zato tudi zadruge, kakor jim narekava državna oblast, nimajo tistega vspeha, kakoršen se je pričakoval."⁵⁷ Nezainteresiranost obrtnikov za zadruge se je najbolj jasno izražala z nizko udeležbo na sestankih.⁵⁸ Zadruge "večinoma vse spé, ker načelniki so zadovoljni s prazno častjo, da enkrat na leto skličejo občni zbor in izvolijo nov odbor, ki naj zopet dremlje eno leto."⁵⁹

Obrtnike je bilo zelo težko združiti v boju proti tuji konkurenci, zlasti tovarnam. Ker posamezni obrtniki stojijo v tržnem boju popolnoma sami in brez upanja na uspeh, so jim tako konservativci kot liberalci stalno pridigali, da bodo samo z združenimi močmi lahko vplivali na dogajanja na trgu. Zato je bil glavni namen Kranjskega obrtnega društva "pomagati domačim obrtnikom k delu in naročilom, ter odstranjevati uvajanje tujega dela, kar pa le društveniki sami morejo pospešiti z dobrimi izdelki po primerni konkurenčni ceni."⁶⁰ Vendar je bilo prav to zelo težko doseči. "Prvi pogoj tacega obrtniškega društva [...] je edinost vseh obrtnikov v namen društva in zaupanje do voditeljev. Kjer ni teh dveh pogojev, društvo tudi nima vspeha; le prepir je na dnevnem redu."⁶¹

Obrtna novela je predvidevala pospeševanje skupnih obrtnih interesov "durch Errichtung von Vorschusscassen, Rohstofflagern, Verkaufshallen, durch Einführung des gemeinschaftlichen Maschinenbetriebes und anderer Erzeugungsmethoden u. s. w."⁶² Vendar je zakon tudi izrecno določal, da zadruge nobenega svojega člana ne smejo prisiliti k udeležbi v teh skupnih ustanovah.⁶³ "S tem so zadrugi roke popolnem zvezane, zakaj nekaj zadružanov našlo se bo povsod, ki se bodo ustavljali takim podjetjem in s tem zadrugam ovirali blagodejno delovanje."⁶⁴ Poleg tega veliko mojstrov sploh ni imelo dovolj denarja, da bi lahko postali člani teh ustanov. Premožnejši člani zadrug so se že tako in tako najbolj okoristili.⁶⁵ "Če pa so v zadrugi možje, ki imajo nekaj več okroglega, znajo se ti okoristiti. Ljudje so pač bili in ostanejo sebični. Če pa v zadrugi sploh ni mož,

⁵⁷ Slovenec, št. 267, 22. november 1892.

⁵⁸ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 100-101.

⁵⁹ Liberalci in obrtniki, Slovenec, št. 72, 1. april 1891.

⁶⁰ Shod konserv. obrtnega društva v Ljubljani, Slovenec, št. 282, 9. december 1893.

⁶¹ Mestne volitve in obrtniki, Slovenec, št. 81, 10. april 1890.

⁶² Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 7. del, § 114.

⁶³ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 7. del, § 115.

⁶⁴ II. shod "Katol. polit. društva" v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 72, 29. marec 1890.

⁶⁵ Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 101.

ki imajo kaj pod palcem, je pa zadruga sama na sebi nesmisel, kajti kjer ni potrebnega kapitala, ni upanja prospeha pri tekmovanju.”⁶⁶ Kljub temu, da so posojilnice,⁶⁷ skladišča surovin,⁶⁸ prodajne tržnice⁶⁹ in strojni obrati⁷⁰ veljali za nujni pogoj uspešne konkurence proti industrijski proizvodnji, je bilo njihovo delovanje daleč od visokih pričakovanj snovalcev obrtne novele.

c) Proti strojem in za umetelno obrt

Mnenja o različnih oblikah združnih organizacij nikoli niso bilo povsem enotna. Matija Kunc je obrtne zadruge že od vsega začetka vneto zagovarjal. “Že od pričetka našega gibanja poudarjal sem jaz, in tudi drugi obrtniki, da je ustanavljanje zadrug mnogo večje važnosti, nego dokaz zmožnosti.”⁷¹ Vendar ni podpiral obstoječe združne ureditve. V skladu z nastrojenostjo obrtnikov in konservativcev proti brezosebnim strojem,⁷² je tudi Kunc nasprotoval uvajanju strojev s pomočjo strojnih obratov. Poudarjal je, “da stroj male obrtnije rešiti ne more, marveč da ji izpodkopava sedanja tla.”⁷³ Če bodo obrtniki delali s stroji, bodo prav tako uničevali ostale obrtnike, kakor jih sedaj uničuje tovarniška strojna proizvodnja. Obrt ne sme iskati rešitve “v upeljavi velikomerne

⁶⁶ Liberalci in obrtniki, Slovenec, št. 72, 1. april 1891.

⁶⁷ “Kjer zadrug najde v potrebi in sili za neznatne obresti denarja na posodo.” II. shod “Katol. polit. društva” v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 72, 29. marec 1890.

⁶⁸ Tam se hrani “blago, katero na debelo ceneje kupijo in po ceni tudi na drobno prodajejo svojim zadrugam.” II. shod “Katol. polit. društva” v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 72, 29. marec 1890.

⁶⁹ Obrtnikom “bode prilika preskrbeti se z delom o časih, ko poidejo naročila in je marsikateri mojster primoran, odpustiti sicer dobrega, veččega in zanesljivega pomočnika. Še mnogo važneje pa je, da o času, ko bi moral biti sicer brez naročil, isti vporabi ter nekoliko ceneje pa dobro izvrši delo za založništvo.” Shod konserv. obrtnega društva v Ljubljani, Slovenec, št. 282, 9. december 1893.

⁷⁰ “Mi protestiramo proti centralizaciji napredka v posamezne firme, iznajdbe na polji mehanike pa pozdravljamo najgorkeje kot pomočnico trpečemu človeštvu. Zaradi tega naglašamo, da je glaven nalog države ali obrtnih zadrug, da skrbé, kako se more okoristiti vsak rokodelc s temi mehaničnimi pripomočki pri svojem delu, a ne samo kapitalist. [...] Skrb obrtnih zadrug naj bode torej pridobitev mehaničnih pomočkov za svoje ude.” Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 244, 24. oktober 1882.

⁷¹ O naših obrtnih razmerah (Govor gosp. M. Kunca v občnem zboru obrtnega društva kranjskega), Slovenski narod, št. 93, 25. april 1885.

⁷² Brusatti, Alois: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, o.c., str. 50; Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken. Deutsche Sozialkatholiken und Sozialisten im 19. Jahrhundert, Geyer-Edition, Wien-Salzburg, 1975, str. 294; Matis, Herbert: Das Industriesystem. Wirtschaftswachstum und sozialer Wandel im 19. Jahrhundert, Verlag Carl Ueberreuter, Wien, 1988, 180-181.

⁷³ O naših obrtnih razmerah (Govor gosp. M. Kunca v občnem zboru obrtnega društva kranjskega), Slovenski narod, št. 92, 24. april 1885.

produkcije v malo obrt", temveč lahko uspeva le tako, "da bode bistveni razloček mej rokodelskimi in tovarniškimi izdelki. Tega, kar napravi človeška roka, ki je umeteljno izvežbana, nikdar ne bode ponarejal mrtvi stroj."⁷⁴

Podobno kot Kunc je takrat razmišljalo veliko ljudi.⁷⁵ "Auf gewissen Gebieten dagegen wird sich das Handwerk stets dem Großbetrieb gegenüber behauptet können, namentlich wenn es hauptsächlich in der Solidität und individualisirenden Kunstfertigkeit der Lieferung zu konkurrieren sucht."⁷⁶ Tukaj so tudi vneti zagovorniki strojev videli tržno nišo, kjer industrija ne more konkurirati obrti.⁷⁷ Zato so vneto zagovarjali umetelno obrt, ki po naročilu dela za individualne naročnike. Upali so, da se bo takšna naravnost obrti z leti vse bolj in bolj obrestovala. "Die Anzahl dieser Kunden, welche sich von der Fabrikationswaare abwenden, wächst mit der steigenden Bildung, mit dem veredelten Geschmack im Volke und mit der aufgeklärten Rechenkunst, die da weiß, daß gute Waare immer wohlfeiler ist als schlechte."⁷⁸ Umetelno obrt in tudi umetelno naravnano industrijo (pohištveno, steklarsko, porcelansko, zlatarsko, preprogarsko in podobno) so poskušali povzdigniti z ustanavljanjem umetnostnih muzejev in šol.⁷⁹ Nekatere takšne obrti so takrat prav cvetele. Vendar vsa razlilčna prizadevanja umetelni obrti niso mogle vrniti starega pomena pri izvozu. Tudi v izvozu se je vse bolj in bolj uveljavljalo industrijsko blago.⁸⁰

d) Razmerje med mojstri in pomočniki

Čeprav je bil spor o (ne)enakopravnosti obrtnikov, pomočnikov in vajencev v obrtnih zadrukah v času oblikovanja in sprejemanja obrtne reforme eden glavnih sporov med konservativci in liberalci, na Slovenskem ta problem skoraj ni doživel odziva. Liberalni

⁷⁴ O naših obrtnih razmerah (Govor gosp. M. Kunca v občnem zboru obrtnega društva kranjskega), Slovenski narod, št. 93, 25. april 1885.

⁷⁵ Glej še: Vodopivec, Peter: Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, Slovenska matica, Ljubljana, 1983, str. 36.

⁷⁶ Egon W.: Das Handwerk und seine geschichtliche Entwicklung, Marburger Zeitung, št. 94, 24. november 1889.

⁷⁷ Pisec v *Libacher Wochenblattu* je v masovni proizvodnji videl privilegirano področje industrije in v individualni proizvodnji privilegirano področje obrti. Vendar je med tema dvema področjema še široko polje dejavnosti, kjer lahko industrija in obrt enakopravno konkurirata. Toda tu je obrt lahko konkurenčna samo takrat, če uvede stroje. Fragen des Kleingewerbes, Laibacher Wochenblatt, št. 226, 6. december 1884.

⁷⁸ Hausindustrie, Handwerk und Großgewerbe, Marburger Zeitung, št. 132, 4. november 1877.

⁷⁹ Mentschl, Josef: Das österreichische Unternehmertum. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del, Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 266-267.

⁸⁰ Tessner, Magnus: Der Außenhandel Österreich-Ungarns von 1867 bis 1913, Müller Botermann Verlag, Köln, 1989, str. 55, 61-64.

zakonski predlogi so hoteli odpraviti neenakost iz obrtnega reda leta 1859. Po njem so v obrtnih zadrugah imeli glasovalno pravico samo mojstri. Zato so se liberalci zavzemali za enakopravno zastopstvo pomočnikov in mojstrov na združenih zborovanjih. Mojstri so temu seveda odločno nasprotovali. In ker so bili prav oni glavna opora obrtniškega gibanja, so jih pri tem podprli tudi konservativni poslanci v obrtnem odseku in kasneje tudi v državnem zboru.⁸¹ Ta prizadevanja je podpiral tudi slovenski tisk. "Že prva želja obrtnikov je bila ta, da bi se zadruge zasnovale le za samostolne obrtnike, da bi se pomočnikom varstvo njih interesov in bolnišne podporne zadeve prepuščale slednjim samim, po njih lastni želji."⁸² Želje mojstrov so imele prednost pred željami pomočnikov.

4. Obrtna zbornica

Obrtniki se niso pritoževali le nad slabo ureditvijo obveznih obrtnih zadrug, preko katerih so imeli premajhen vpliv na gospodarska dogajanja, temveč tudi, da obstoječe trgovske in obrtne zbornice ne zastopajo njihovih interesov. Ustanavljanje trgovskih in obrtnih zbornic je predvideval že zakon iz leta 1848,⁸³ vendar je bila po tem zakonu ustanovljena le zbornica na Dunaju. Ostale trgovske in obrtne zbornice so bile ustanovljene šele leta 1850⁸⁴ z odlokom trgovskega ministrstva. Na Slovenskem so bile trgovske in obrtne zbornice v Ljubljani, Gorici, Trstu, Gradcu, Celovcu in Rovinju.⁸⁵ Zelo pomemben je bil tudi zakon iz leta 1868,⁸⁶ s katerim so se zbornice reorganizirale.⁸⁷

Volilni redi za volitve v trgovske in obrtne zbornice so se s časoma spreminjali. Vendar so v glavnem volili trgovci, industrijalci, obrtniki in lastniki rudnikov. Volilna pravica ni bila enaka. Določeno število članov zbornice je volila vsaka od naštetih skupin in v vsaki skupini glede na davke in velikost podjetij vsaka kategorija posebej. "Majhno število premožnih veletrgovcev ali veleindustrialcev je volilo približno enako število predstavnikov kakor daleko številnejši mali trgovci ali mali obrtniki."⁸⁸ Ta neenaka volilna pravica je bila še toliko bolj pomembna, ker so zbornice volile poslance v deželne

⁸¹ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Die Taaffesche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungsreform (1879-1885), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975, str. 109-110, 127-128, 140, 144, 151-153.

⁸² Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 158, 15. julij 1885.

⁸³ Reichsgesetzblatt, št. 27, 15. december 1848.

⁸⁴ Reichsgesetzblatt, št. 122, 26. marec 1850.

⁸⁵ Melik, Vasilij: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Slovenska matica, Ljubljana, 1965, str. 50.

⁸⁶ Reichsgesetzblatt, št. 85, 29. junij 1868.

⁸⁷ Benedikt, Heinrich: Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit, Verlag Herold, Wien, München, 1958, str. 27-28; Bruckmüller, Ernst: Sozialgeschichte Österreichs, o.c., str. 412-413; Tremel, Ferdinand: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreich, Franz Deuticke, Wien, 1969, str. 346; Matis, Herbert: Leitlinie der österreichischen Wirtschaftspolitik 1848-1918, o.c., str. 34, 54.

⁸⁸ Melik, Vasilij: Volitve na Slovenskem 1861-1918, o.c., str. 50.

in državne zbornice. S slovenskega ozemlja sta graška in celovška zbornica v deželni zbor volili tri poslance, ostale (razen tržaške) po dva. V državni zbor so graška, celovška in tržaška volile enega poslanca, ostale so volile skupaj z mestno kurijo.⁸⁹

a) Različni interesi

Obrtniki so bili v primerjavi s trgovci in industrijalci v manjšini. Zato "so na svojih obilnih shodih in v svojih brezštevilnih prošnjah poleg premembe stare obrtniške postave zahtevali tudi ustanovitev samostojnih, od kupčijskih zbornic ločenih obrtniških zbornic. Prepričali so se, da kupčijske zbornice, v katerih so bili obrtniki v manjšini prav slabo oskrbuje korist obrtniškega stanu."⁹⁰ To pa zato, "ker večina kupčijskega oddelka večidel gleda na svoje koristi, ki so koristim obrtniškim dostikrat ravno nasprotne."⁹¹

Obrtniki so imeli glede marsikaterega gospodarskega vprašanja povsem drugačno mnenje kot ostali člani zbornice, ki so bili v glavnem veliki zagovorniki obrtne svobode.⁹² "Veleobrniki torej, da si so v obrtnem odseku, vendar potegnejo zmerom s trgovci, na katere so radi razpečevanja navezani. [...] Veleobrniki, posestniki rudokopov, in slednjič še denarni in zavarovalni zavodi vselej nagibajo in glasujejo"⁹³ proti interesom obrtnikov.⁹⁴ Idealno razmerje med trgovci (preskrbovalci surovin) in obrtniki (predelovalci surovin) naj bi bilo s tem pretrgano. Trgovina sedaj skupaj z industrijo zatira obrt.⁹⁵

Ta mnenjska razlika se je ostro razkrila ob boju obrtnikov za odpravo obrtne svobode. Drugi člani trgovskih in obrtnih zbornic so ostro nasprotovali odpravi obrtne svobode. Industrija, velika trgovina, finance in rudarstvo so bili še naprej trdna opora liberalnih gospodarskih nazorov.⁹⁶ Takšno nasprotje interesov ni nič presenetljivega. Že lahka in težka industrija sta pogosto imeli povsem različne interese. Toliko prej so se nasprotja pojavila med industrijo in obrtjo. "Die Großindustrie und der Großhandel sind natürliche Antagonisten des Kleingewerbes und Kleinhandels und in jeden Falle prinzipiell Gegner jeder individuellen Entwicklung und Selbstständigkeit des Kleingewerbes und Kleinhandels."⁹⁷

Ta nasprotja so bila še toliko bolj pomembna, ker so trgovske in obrtne zbornice

⁸⁹ Ibidem, str. 50-51.

⁹⁰ Obrtniki pa liberalci v državnem zboru, Slovenec, št. 15, 3. februar 1883.

⁹¹ Shod kranjskega obrtnega društva, Govor gosp. Kluna, Slovenec, št. 83, 27. julij 1882.

⁹² Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 63.

⁹³ Shod konserv. obrtnega društva v Ljubljani, Slovenec, št. 282, 9. december 1893.

⁹⁴ Primerjaj še: Roel: Selbstständige Gewerbekammern, Marburger Zeitung, št. 149, 12. december 1879.

⁹⁵ Anträge zur Hebung gewerblicher Interessen (Von Herrn W. Walter, Obmann der Cillier Gewerbevereins), Marburger Zeitung, št. 48, 22. april 1887.

⁹⁶ Čez čas so poleg liberalne samopomoči in izobrazbe začeli zagovarjati tudi nekatere blažilne ukrepe države. Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, o.c., str. 54.

⁹⁷ Zur Lage des Kleingewerbes und Kleinhandels, Marburger Zeitung, št. 27, 3. marec 1872.

pošiljale poslance v državni zbor. Konservatici so se zato bridko pritoževali nad zanesljivo podporo, ki jo je s tem dobivala liberalna stranka. "Po dosedanji osnovi bile so te kupčijske zbornice zavetišča vstavovernim kandidatom in pribežališča za poslance, ki so morda v drugih volilnih skupinah propadli."⁹⁸ Konservativci so imeli povsem politično volilni interes, da se obrtniki odcepijo od trgovskih in obrtnih zbornic in ustanovijo posebne obrtne zbornice.⁹⁹

Prav zato so se tudi slovenski politiki pritoževali nad obstoječo ureditvijo trgovskih in obrtnih zbornic. Med vsemi zbornicami na Slovenskem je bila le kranjska od leta 1866 dalje v slovenskih rokah (z izjemo obdobja od 1877 do 1883) in je zato volila slovenske poslance. Celovška in graška sta bila trdno v nemških rokah, goriška, tržaška in rovinjska v italijanskih.¹⁰⁰ S tem so bili zlasti nezadovoljni Štajerci, ki so za mariborsko okrožje zahtevali posebno trgovsko in obrtno zbornico v Mariboru. To svojo zahtevo so utemeljevali s številčnimi podatki. V primerjavi z ostalimi zbornicami graška pokriva zelo veliko število prebivalcev. Zato naj bi bili interesi Spodnje Štajerske zapostavljeni v korist Srednje Štajerske. Nič čudnega, da so torej nemški in slovenski obrtniki in trgovci "čedalje bolj nejevoljni z graško zbornico."¹⁰¹ Kljub tem nadnacionalnim gospodarskim interesom Slovenci pri tem niso pozabili svoje konkretne volilne računice. "Če se osnujejo samostojne obrtnijske zbornice in dobimo tako v Maribor, bomo gotovo Slovenci v njej gospodovali."¹⁰²

Trgovske in obrtne zbornice so imele tudi velik vpliv pri oblikovanju in izvajanju obrtnih zakonov. Zbornice so bile ustanovljene kot posvetovalne inštitucije o vseh gospodarskih problemih.¹⁰³ Po obrtni noveli so bile trgovske in obrtne zbornice poleg obrtnih zadrug tisti oblastveni organ, s katerim so se morala pristojna ministrstva posvetovati o mejnih in spornih problemih (npr. katere obrti so tovarniške). Zlasti pa je bilo pomembno, da so imele velik vpliv pri nastajanju novih obrtnih zadrug. "Unter Denjenigen, welche gleiche oder verwandte Gewerbe in einer oder in nachbarlichen Gemeinden betrieben, sammt den Hilfsarbeitern (Gehilfen, Gesellen, Lehrlingen) derselben, ist der bestehende gemeinschaftliche Verband aufrecht zu erhalten und, insoferne er noch nicht besteht, nach Einvernehmung der Handels- und Gewerbekammern, welche diesfalls

⁹⁸ Obrtniki pa liberalci v državnem zboru, Slovenec, št. 15, 3. februar 1883.

⁹⁹ Zato so bile *Novice* najprej zadržane do takšnih idej. Takšna reforma bi namreč morala potekati kot volilna in ne obrtna reforma. Predlog za skuščino malih obrtnikov, *Novice*, št. 6, 9. februar 1876.

¹⁰⁰ Melik, Vasilij: Volitve na Slovenskem 1861-1918, o.c., str. 51.

¹⁰¹ Desterniški: Trgovska in obrtna zbornica za spodnji Štajer, Slovenski gospodar, št. 51, 18. december 1884, str. 410.

¹⁰² I. D.: Trgovinska in obrtnijska zbornica za Spodnje Štajersko v Mariboru, Slovenski narod, št. 74, 2. april 1883.

¹⁰³ Garhofer, Emil: Hundert Jahre österreichische Gewerbepolitik. - Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Springer Verlag, Wien, 1949, str. 487; Matis, Herbert: Die Habsburgermonarchie (Cisleithanien) 1848-1918. - Grundriss der österreichischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte von 1848 bis zur Gegenwart, ÖBV-Klett-Cotta, Wien, 1989, str. 24.

die Beteiligten zu hören hat, soweit es die örtlichen Verhältnisse nicht unmöglich machen, durch die Gewerbebehörde herzustellen.”¹⁰⁴

Čeprav je imel državni zbor pri odločitvi za takšno proceduro povsem dober namen, da pri spornih odločitvah sodelujejo tudi trgovske in obrtne zbornice, ki so bile ustanovljene za takšne namene, je bila za konservativne obrtnike realnost ravno obratna. Liberalne trgovske in obrtne zbornice naj bi vedno delovale v nasprotju z interesi obrtnikov. “Posledica temu je, da se [...] na mnogih krajih še neso osnovala zadruga, in da se drugod, kjer so se osnovala, slišijo živahne in opravičene pritožbe o načinu, po katerem so se osnovala.”¹⁰⁵ Namesto, da bi zbornice spodbujale nastanek obrtnih zadrug, naj bi ustanavljanje z dolgotrajnimi procesi zavirale. “Tako gine izvrstni in z veseljem pozdravljeni zavod v soparu morečega birokratizma. [...] Za vsako najmanjšo stvarco se mora sedaj zadruga obračati k političnemu uradu, ta si poišče podrobnostij pri trgovski zbornici, in ko se stvar tira od Poncija do Pilata, ne more se ganiti zadruga, popolnoma ima zvezane roke.”¹⁰⁶

b) Boj za spremembe

Obrtniki in njihovi konservativni zastopniki so večkrat zahtevali preureditev trgovskih in obrtnih zbornic. Takšne zahteve so ponavljali tudi na Slovenskem.¹⁰⁷ Obrtniki naj bi dobili svoje posebne zbornice, katerih temelj bodo obrtne zadruga in bodo prav tako kot trgovske in industrijske zbornice pošiljale svojo zastopnike v državni zbor. Že januarja 1883 je to predlagal poslanec češkega kluba Karel Mattuš, pri čemer ga je podprl tudi Hohenwartov klub in nemški konservativci.¹⁰⁸ Kljub liberalnim odporom so se želje obrtnikov 31. marca 1883 delno uresničile. Od sedaj naprej so lahko vsi, ki so opravljali kakšno obrt, volili člane trgovskih in obrtnih zbornic.¹⁰⁹

S to reformo volilnega zakona se je moč obrtnikov v trgovskih in obrtnih zbornicah zelo povečala. Zato so industrijalci začeli ustanavljati lastna industrijska zastopstva.¹¹⁰ Vendar so bili obrtniki še kar naprej nezadovoljni z obstoječo ureditvijo trgovskih in obrtnih zbornic, “weil die Zusammensetzung der Gewerbesektion [...] jede Agitation für geeignete Vertreter des Gewerbestandes illusorisch macht und weil eben durch diesen

¹⁰⁴ Reichsgesetzblatt, št. 39, 15. marec 1883, člen II, 7. del, § 106.

¹⁰⁵ Prošnja na cesarja!, Slovenski narod, št. 185, 13. avgust 1888.

¹⁰⁶ Samostalna obrt, Slovenec, št. 286, 13. december 1890.

¹⁰⁷ Primerjaj: Shod konserv. obrtnega društva v Ljubljani, Slovenec, št. 282, 9. december 1893.

¹⁰⁸ Obrtniki pa liberalci v državnem zboru, Slovenec, št. 15, 3. februar 1883; I. D.: Trgovinska in obrtnijska zbornica za Spodnje Štajersko v Mariboru, Slovenski narod, št. 74, 2. april 1883.

¹⁰⁹ Brusatti, Alois: österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, o.c., str. 65.

¹¹⁰ Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 66.

Uebelstandes eine kräftige Entfaltung des gewerblichen Elementes nicht platzgreifen wird noch kann.”¹¹¹ Zato so v državnem zboru na dnevni red prihajali vedno novi predlogi. Decembra 1890 tako ni uspel predlog staročeškega poslanca Josefa Düricha.¹¹² Maja 1891 se je po predlogu poslanca Josefa Dipaulija zgodba zopet neuspešno ponovila. Vladne stranke so ga podpirale, liberalci so mu nasprotovali in desnici očitali volilno preračunljivost.¹¹³

5. Boj za revizijo obrtne novele

S sprejetjem prve obrtne novele boja obrtnikov za čim večjo omejitev obrtne svobode še zdaleč ni bilo konec. “Treba bo v tem oziru bistvenih sprememb v zakonu.”¹¹⁴ Zaradi zgoraj opisanega nezadovoljstva z obrtno novelo je obrtniško gibanje živelo dalje. Pisec v *Slovencu* je upravičeno pripomnil, da čeprav pobudniki novele “niso dosegli precej na prvi mah dejanskih uspehov, pridobili so s tem veliko, ker so vzbudili med obrtniki samimi zanimanje za skupne stanovske koristi, ker so s tem podali neko podlago, na kateri se sedaj razpršeni obrtni stan zbira.”¹¹⁵ Ne samo, da obrtniki niso umolknili, temveč so bili iz leta v leto glasnejši. “Kakor velikanska reka, katere ni moči zaježiti, tako se pojavljajo želje po izboljšanju in premembah v vseh vrstah obrtništva, ki se hoče oprostiti dobrot obrtne svobode, konkurencije in propada. [...] Po vsem cesarstvu čutijo potrebo varstva za pošteno delo, obrambe posameznika proti brezobzirni in zviti konkurenciji.”¹¹⁶

a) Vladne koncesije in umiritev obrtniškega gibanja

V državnem zboru v naslednjih letih niso sprejeli nobenega novega zakona, s katerim bi neposredno še bolj zaščitili obrtniško delo. Vendar je druga obrtna novela leta 1885 obrtnikom posredno prinesla nadaljnje koncesije. S to obrtno novelo je Avstrija dobila eno najboljših delavskih zakonodaj na svetu. Industrijskim delavcem je prinesla za takratne razmere naravnost vzorno socialno zakonodajo. Vendar je konservativna večina

¹¹¹ Anträge zur Hebung gewerblicher Interessen (Von Herrn W. Walter, Obmann der Cillier Gewerbevereins), Marburger Zeitung, št. 48, 22. april 1887.

¹¹² Samostalna obrt, Slovenec, št. 286, 13. december 1890.

¹¹³ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 5. del: 1891-1895, o.c., str. 258; O tem je na obrtniškem shodu na Dunaju govoril tudi poslanec Mihael Vošnjak. Glej: -c.: Dunajski obrtniški shod, Slovenec, št. 94, 27. april 1891.

¹¹⁴ II. shod “Katol. polit. društva” v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), Slovenec, št. 72, 29. marec 1890.

¹¹⁵ Shod obrtnikov na Dunaji, Slovenec, št. 210, 13. september 1890.

¹¹⁶ Želje in nameni našega obrtništva, Slovenec, št. 288, 14. december 1889.

šla obrtnikom v tolikšni meri na roko, da ta socialna zakonodaja ni veljala za delavce zaposlene v obrti, torej za pomočnike in vajence. Za njih ni veljal enajst urni delavnik, otroško delo ni bilo prepovedano do 14., temveč do 12. leta. Ko je v naslednjih letih državni zbor sprejel nezgodno in zdravniško zavarovanje, je to zavarovanje zopet veljalo le za delavce v industriji. Za obrtne delavce so bile namreč pristojne obrtne zadruge. Prav tako so "obrtne" inšpektorji od leta 1883 dalje pregledovali le tovarne in niso bili zadolženi za obrtne delavnice. "Da die in Kleingewerbe und Verlag beschäftigten Hilfskräfte von der fortschrittlichen Arbeiterschutzgesetzgebung, die der Industrie beträchtliche Sozialleistungen abverlangte, ausgeschlossen blieben, erfreute sich somit das Handwerk einer Sonderbegünstigung, die zur Konservierung der kleinbetrieblichen Struktur in der gewerblichen Produktion Österreich beitrug."¹¹⁷ S temi omejitvami gospodarske svobode industrijalcev in nalaganjem dodatnih socialnih stroškov industriji, so konservativci hoteli zavarovati obrt pred konkurenco industrije. Tako se je povečala konkurenčna sposobnost obrti na tistih področjih, kjer jo je doslej industrija neusmiljeno izpodrivala.¹¹⁸

S temi privilegiji je obrtniško gibanje na Slovenskem nekoliko utihnilo. Odtod tudi pritoževanje obrtnika v *Slovenskemu narodu*, da po letu 1882 "od tačasne gorečnosti za naš blagor nesmo ničesar več čuli",¹¹⁹ za kar naj bi bili krivi predvsem katoliški konservativci (Karl Klun), ki so bili prej tako glasni. Tudi Kranjsko obrtno društvo je v svoji spomenici potožilo, da se spominja "iza nekaterih let nazaj na posamezne glasove, zdaj iz tega, zdaj iz onega kraja naše dežele, a ti glasovi bili so "glasovi upijočega v puščavi", nešli neso odmeva, in utrujeni so potihnili."¹²⁰ Skupaj z liberalnim piscem iz *Slovenskega naroda* se je strinjalo, da Slovencem predvsem manjka poslancev, ki namesto, da iščejo slavo v nacionalnih bojih, raje skrbijo za materialne koristi obrtnega stanu. Toda "v teh vprašanjih zaman iščemo genijalnosti, - to ne donaša slave in je le - prozajična skrb za želodec drugih!"¹²¹ Zato morajo obrtniki ponovno pritisniti na poslance. "Sploh bi pa bilo dobro, ko bi se obrtniki v tacih slučajih nekoliko bolj ohrabрили. Jednake pritožbe naj bi po časnikih objavili, da vlada takoj izve, kaj se godi."¹²²

V Avstriji so obrtniški glasovi proti koncu osemdesetih let začeli ponovno mogočno bobneti. "Povsod so se slišali ugovori zoper načela takozvanega liberalizma, ki je povzročil propad poštenega rokodelstva in izročil malega obrtnika razuzdani kon-

¹¹⁷ Matis, Herbert: Die Habsburgermonarchie (Cisleithanien) 1848-1918, o.c., str. 25.

¹¹⁸ Rosenberg, Hans: Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa, Walter de Gruyter, Berlin, 1967, str. 238, 250; Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 68; Silberbauer, Gerhard: Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1966, str. 86.

¹¹⁹ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 159, 16. julij 1885.

¹²⁰ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

¹²¹ Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 13, 17. januar 1885.

¹²² Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 158, 15. julij 1885.

kurenciji, boju na pest za obstanek. Sedanja državoborska večina je pričela novo dōbo obrtniškega gibanja. A to je le pričetek; mnogo bode treba še storiti, predrugačiti in popraviti, da se bodo mogla domača rokodelstva razvijati na zdravu podlagi.”¹²³ In predlogov za revizijo obrtne novele v smislu strožjega spoštovanja izkaza o izučenosti in večjih pristojnosti obveznih obrtnih zadrug res ni manjkalo.¹²⁴

b) Nov zagon obrtniškega gibanja

Po sprejetju prve obrtne novele so nove obrtniške zahteve spet najbolj odmevale na množičnih obrtniških zborovanjih. Že leta 1884 je bil na Dunaju tretji avstrijski obrtni shod. Tako kot prejšnja dva je tudi tega organiziral liberalni demokrat Franz Löblich. Udeležili so se ga tudi slovenski obrtniki. V imenu Kranjskega obrtnega društva so iz Ljubljane prišli Matija Kunc, Filip Zupančič, Stritze, Bernard in Fischer. V sprejetih resolucijah so obrtniki zahtevali še večjo omejitev obrtne svobode.¹²⁵ Toda shod je vse bolj in bolj prihajal pod vpliv dnevne politike. Slovenski obrtniki so Löblichu očitali pristransko samopašnost. Löblich “ni kazal vnanjim, posebno slovanskim zastopnikom [...] nobene prijaznosti. [...] To ni shod odposlancev obrtnikov, ampak zbirališče znanih kričačev”¹²⁶ - Löblichovih pristašev. Zato naj bi Kunc celo odklonil ponujeno mesto zapisnikarja. Na prejšnjih obrtnih shodih slovenskih odposlancev ni prav nič motilo, da je bil Löblich član liberalne nemške Združene levice. Sedaj pa so mu to odločno zamerili.¹²⁷ Tudi zato so se ljubljanski obrtniki vse manj zgledovali po dunajskem obrtniškem gibanju.¹²⁸

V naslednjih letih je bil Löblich skupaj s svojimi liberalnimi kolegi izrinjen iz dunajskega obrtniškega gibanja. Tega so sedaj povsem prevzeli obrtniški antisemiti in ga povezali s krščanskim socialnim gibanjem. Zato je četrti avstrijski obrtni shod, ki ga je septembra 1890 na Dunaju organiziral Ernst Schneider, “pravi “bau-bau” za žide in za liberalne poimenu-kristjane”,¹²⁹ v slovenskem katoliškem tisku zopet pozitivno odmeval. Na shodu so zahtevali popolno revizijo obrtne novele, s katero bi obrtništvo povsem izpodrinilo industrijo. Kot v predindustrijski dobi bi večino izdelkov lahko proizvajala le

¹²³ Želje in nameni našega obrtništva, Slovenec, št. 288, 14. december 1889.

¹²⁴ 5. junija 1888 poslanec Anton Kreuzig, 18. novembra 1888 Max Hajek, 19. december 1888 Heinrich Reicher, 22. marca 1889 Alfred Ebenhoch, 15. februarja 1890 zopet Alfred Ebenhoch in 26. marca 1890 zopet Anton Kreuzig. Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 4. del: 1885-1891, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1978, str. 301-302.

¹²⁵ Obrtniški shod na Dunaji, Slovenski narod, št. 208, 10. september 1884.

¹²⁶ Obrtniški shod na Dunaji, Slovenski narod, št. 207, 9. september 1884.

¹²⁷ Obrtniški shod na Dunaji, Slovenski narod, št. 209, 11. september 1884.

¹²⁸ Primerjaj še: O naših obrtnih razmerah (Govor gosp. M. Kunca v občnem zboru obrtnega društva kranjskega), Slovenski narod, št. 92, 24. april 1885.

¹²⁹ Domoljub, št. 19, 3. oktober 1889, str. 180-181.

obrt.¹³⁰ Podobnih manjših zborovanj s podobnimi zahtevami je bilo še veliko več, tudi na Slovenskem.¹³¹

Največje razburjenje je v tem času povzročil konflikt med konfekcionarji in obrtniki. Konfekcionarji in drugi trgovci so namreč stranki, ki v trgovini z oblekami in čevlji ni našla artikla po svoji meri, vzeli mero, blago nato naročili pri obrtniku in ga prodali kupcu. "Sedaj sme prodajalec z narejeno obleko vsprejemati tudi naročila, in s tem se mu je omogočilo, da je dobil v roke krojaško in čevljarsko, pa tudi marsikatero drugo obrt."¹³² Zato so obrtniki zahtevali, da lahko trgovci prodajajo le serijsko izdelano blago. Krojaška zadruga iz Steyra se je celo pritožila na ustavno sodišče. "Saj se pač samo ob sebi razumeva, da bi mero smel jemati jedino le tisti človek, ki bo delo po meri opravil, namreč krojač sam, ki se je krojaštva naučil, a trgovanje z zgotovljeno obleko je od krojaštva različna obrt."¹³³ Vendar je ustavno sodišče 23. februarja 1888 to pritožbo zavrnilo. Obrtniki so se pritoževali, da je bil s tem odpravljen "upliv dokaza zmožnosti, torej baš to, za kar se je obrtni stan poganjal desetletja."¹³⁴

Ta odločitev je povzročila množične proteste obrtnikov po vsej monarhiji. Peticijo dunajskih obrtnikov¹³⁵ je podpisalo 100.000 ljudi,¹³⁶ samo v Ljubljani osemsto obrtnikov.¹³⁷ To peticijo je deputacija dunajskih obrtnikov pod vodstvom Ernsta Schneiderja nameravala predložiti cesarju. Kranjske interese je v deputaciji predstavljal deželni poslanec in mestni svetnik Anton Klein.¹³⁸ Vendar cesar deputacije sploh ni sprejel. Časopisi so na veliko ugibali o vzrokih za to odklonilno potezo.¹³⁹ Zanimivo je, da *Slovenec* te poteze obrtnikov sčasoma ni več podpiral, kajti zakonodajalec je državni zbor in ne cesar. "Obrtniki bi se torej bili morali obrniti do državnega zbora, da zakon predela."¹⁴⁰ Hkrati pa je na ves glas poudarjal, da so vse skupaj zakuhali liberalci in ne vladajoči konservativci.¹⁴¹

Slovinci so se v teh letih aktivno udeležili še nekaterih obrtniških shodov. Ko je bilo 23. aprila 1891 na Dunaju obrtniško zborovanje, so bili navzoči tudi štirje slovenski

¹³⁰ Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna*, o.c., str. 106-107.

¹³¹ II. shod "Katol. polit. društva" v Št. Vidu nad Ljubljano. Obrtne razmere v Avstriji. (Govoril na shodu v Št. Vidu A. Kalan), *Slovenec*, št. 71, 28. marec 1890.

¹³² Zboljšanje stanja malih obrtnikov, *Slovenec*, št. 85, 16. april 1891.

¹³³ Domoljub, št. 19, 3. oktober 1889, str. 180-181.

¹³⁴ Prošnja na cesarja!, *Slovenski narod*, št. 186, 14. avgust 1888.

¹³⁵ Peticijo je v celoti objavil tudi *Marburger Zeitung*. Zur Bedrägniss des Kleingewerbes, *Marburger Zeitung*, št. 95, 8. avgust 1888.

¹³⁶ Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna*, o.c., str. 100.

¹³⁷ Za obrtniški stan, *Slovenec*, št. 218, 22. september 1888.

¹³⁸ Shod obrtnikov na Dunaji, *Slovenec*, št. 210, 13. september 1890.

¹³⁹ Domoljub, št. 19, 3. oktober 1889, str. 180-181.

¹⁴⁰ Zboljšanje stanja malih obrtnikov, *Slovenec*, št. 85, 16. april 1891.

¹⁴¹ "Konfekcionar še vedno prodaje narejeno obleko, dasiravno še mere ne zna vzeti. In tej opravičeni zahtevi se ustavljajo nemški liberalci." Liberalci in obrtniki, *Slovenec*, št. 72, 1. april 1891.

poslanci. Poleg voditeljev avstrijskih krščanskih socialcev in konservativcev je govoril še slovenski štajerski poslanec Mihael Vošnjak. "Bilo je lepo videti tako modro posvetovanje voditeljev vseh vrst obrtnega stanu in upajmo, da bode veliki novi konservativni klub v državnem zboru zavedel se velike naloge svoje, da vse stori v prospeh in utrditev najzanesljivejših stebrov države, to je obrtniškega in kmetijskega srednjega stanu."¹⁴² Slovenci so prav tako sodelovali na obrtni anketi, ki jo je leta 1893 organiziral državni zbor. Ta je hotel slišati želje obrtnikov, ki naj bi jih nato upošteval pri spremembi obrtniške zakonodaje. Samo iz Ljubljane je prišlo devet predstavnikov, v imenu katerih je govoril Matija Kunc.¹⁴³

Ko govorimo o razvoju konservativno reformnih socialnih idej o obrtništvu na Slovenskem, ne smemo pozabiti prvega slovenskega katoliškega shoda leta 1892 v Ljubljani. Sprejete socialne resolucije tega shoda so bile skoraj povsem v sozvočju s socialnimi resolucijami drugega avstrijskega katoliškega shoda leta 1889 na Dunaju. Resolucije tega shoda so se naslanjale na krščansko socialni program iz leta 1883.¹⁴⁴ Obrtniška resolucija je šla povsem na roke zgoraj omenjenim obrtniškim zahtevam: "1. Einfluß der Gewerbetreibenden auf die Genossenschaftsbildung. 2. Erweiterung der Befugnisse der Genossenschaften bezügl. der Zulassung in dieselbe und Einräumung des Einspruchsrechtes bei Erlangung des Befähigungsnachweises sowie Einführung einer durch die Genossenschaften zu regelnden Meisterprüfung. 3. Erleichterung der Bildung von Genossenschaften und Steuerbegünstigungen. 4. Selbstständige Gewerbekammern. 5. Befähigungsnachweis für fabriksmäßige Betriebe, Beseitigung des Hausierhandels, gesetzliche Beschränkung der gewerblichen Strafhausarbeit, gerechte Einkommenssteuer."¹⁴⁵

Ta program je prevzela tudi nastajajoča krščansko socialna stranka na Slovenskem in ga vnesla v obrtno resolucijo prvega slovenskega katoliškega shoda: "a) Postavnim potom podeli naj se v zadrugah obrtnikom oni vpliv, kateri omogoči zadrugam vspešno delovanje; b) ustanové naj se samostalne obrtne zbornice, kamor naj pošiljajo zadruge svoje odposlance s pravico, javno zastopati koristi obrtnikov; c) omeji naj se obrtno delo po kaznilnicah, s katerimi ne morejo tekmovali; d) pridobitni in dohodninski davek naj se za obrtnike tako določuje, da bode zabranjeno vsako neosnovano ovaduštvo ter da se bode oziralo na opravičene želje obrtnikov; e) v pospeševanje krščanskega življenja in gmotnega stanja rokodelcev snujejo naj se po potrebi rokodelska društva mojstrov, pomočnikov in učencev."¹⁴⁶ Glavnino pozornosti so tako posvečali že zgoraj omenjenim

¹⁴² -e.: Dunajski obrtniški shod, Slovenec, št. 94, 27. april 1891.

¹⁴³ Slovenski obrtniki na Dunaju, Slovenski narod, št. 166, 22. julij 1893.

¹⁴⁴ Knarr, Walter: Das Ministerium des Grafen Taaffe und die soziale Frage, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1948, str. 27-28.

¹⁴⁵ Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät Wien, Wien, 1955, str. 98; O shodu glej še: Silberbauer, Gerhard: Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage, o.c., str. 116-119.

¹⁴⁶ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slov. katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani,

problemom obrtnih zadrug in želji po samostojni obrtni zbornici. Poleg neizogibnega pritoževanja nad davki,¹⁴⁷ so se pritoževali še nad konkurenco zaporniškega obrtniškega dela, kateremu sem posvetil celo naslednje poglavje.

V nasprotju s slovensko katoliško stranko slovenski liberalci nikoli niso predstavili svojega socialnega programa. Svojo pozornost so v glavnem usmerjali v nacionalni boj.¹⁴⁸ Čeprav so glede problemov obrtništva v veliki meri zagovarjali povsem konservativna stališča, so glavnino idejne pobude tudi na tem socialnem področju prepuščali krščanskim socialcem. Ti so se temeljito posvetili tudi obrtniški problematiki. Janez Evangelist Krek je tako v prilogi svoje knjige *Črne bukve kmečkega stanu* prikazal natančen načrt za rešitev perečih obrtniških težav. Obrtne zadruge naj dobijo široke pristojnosti nad življenjem in delom vajencev in pomočnikov, pri pridobitvi izkaza o izučenosti, pri prodajnih, nabavnih, produktivnih in posojilnih zadrugah. Prav tako je podpiral samostojne obrtne zbornice in zahteval ustanovitev obrtnih sodišč. Država naj še prepove oziroma omeji konfekcionarstvo, krošnjarstvo in druge za obrtnike škodljive načine prodaje.¹⁴⁹ Zavzemal se je še proti nedeljskemu delu, zaporniškemu delu, davkom in podobno.¹⁵⁰

Po vzoru na ta Krekov program je bil oblikovan tudi socialni program na drugem slovenskem katoliškem shodu leta 1900 v Ljubljani.¹⁵¹ Za razliko od Krekovega prvotnega programa so se (pod vplivom Kreka) še zavzemali, da naj se "izvrševanje več obrti po enem podjetniku [...] zabrani in razna dela izročajo naravnost mojstru iste stroke."¹⁵² Ta zahteva je bila upirjena predvsem proti stavbnim podjetnikom.¹⁵³ Začeli so se zavedati težkega položaja obrtnih delavcev, zlasti vajencev. Mojstri so namesto pomočnikov, ki so jih morali plačevati, pogosto raje vzeli v uk vajence. "Mestu jednega pomočnika si vzamejo dva, tri fante, katerim nij treba plačevati, od katerih dostokrat še oni dobivajo

Ljubljana, 1893, str. 108-109.

¹⁴⁷ Zaradi zapletenosti davčne problematike v takratni Avstriji obrtniškem pritoževanju nad davki ne bom posvetil posebne pozornosti. Davčni problematiki bi se lahko posvetil le v sklopu celotnega gospodarstva, kar pa bi zahtevalo posebno obravnavo.

¹⁴⁸ Perovšek, Jurij: Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929, Modrijan, Ljubljana, 1996, str. 17-20.

¹⁴⁹ Proti krošnjarstvu je tudi med obrtniki potekala obsežna kampanija. Vendar je bil prvenstveno to vseeno problem trgovine in ga zato nisem posebej obravnaval.

¹⁵⁰ Sovran, J. [Janez Evangelist Krek]: Črne bukve kmečkega stanu, Ljubljana, 1895. V tej knjigi objavljen Socialni načrt slovenskih delavskih stanov je objavljen še v: Janez Evangelist Krek (1865-1917), Slomškova založba, Maribor, 1998, str. 304-306.

¹⁵¹ Lukan, Walter: Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja. - Missiev simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1988, op. 70, str. 122. Več o prvem in drugem slovenskem katoliškem shodu glej: Granda, Stane: I. in II. slovenski katoliški shod. - Missiev simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1988, str. 95-109.

¹⁵² Poročilo o II. slovenskem katol. shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani, Ljubljana, 1901, str. 82.

¹⁵³ Več o zakonski ureditvi tega področja glej: Valenčič, Vlado: Ljubljansko stavbeništvo od srede 19. do začetka 20 stoletja, Kronika, XVIII, 1970, št. 3, str. 135-136.

plačo. Jeden je za pestunjo, jeden za pošiljanje in jeden ali dva se pa izurita za lažjo izvršitev naročenega dela." Po določenemu številu let vajenci postanejo pomočniki. "Nobenemu še mar nij, ako fant tudi kaj zna, saj je zapisano, da je svoja leta doslužil in basta. Novi pomočnik - nov proletarijat."¹⁵⁴ Zato so v resoluciji katoliškega shoda odločno zahtevali, da naj se omeji število vajencev pri enem mojstru. Prav tako so hoteli prepovedati delo pomočnikov na domu.¹⁵⁵

c) Državni zbor se ponovno poprime dela

Tudi po prvi obrtni noveli je vlada obrtništvo še naprej bolj ali manj uspešno reševala. "Trotz aller dieser und zahlreicher anderer Anregungen und Vorschläge war die X. Legislaturperiode [september 1885 - 18. december 1890] ziemlich arm an legislativen gewerblichen Beschlüssen."¹⁵⁶ Vlada se je zato morala bolj resno lotiti obrtniških težav. Samo tako bi lahko pomirila obrtnike, katerih glas je zopet postajal vse močnejši. Novo vladno obrtniško politiko je cesar 11. aprila 1891 naznanil v prestolnem govoru ob začetku novega zasedanja državnega zbora. "Die Pflege der berechtigten Interessen des Kleingewerbes wird auch fernerhin den Gegenstand der wohlwollenden Fürsorge der berufenen Faktoren zu bilden haben und hoffe Ich, daß es bei der erforderlichen selbsttätigen Mitwirkung des Gewerbestandes gelingen werde, die wirtschaftliche Lage dieses für die Gesellschaft bedeutsamen Berufszweiges einer gedeihlichen Entwicklung zuzuführen."¹⁵⁷

Katoliški *Slovenec* je cesarjev govor toplo pozdravil. Vendar morajo v bodoče biti "konservativni zastopniki, katerim je v resnici na srcu blagor "malega moža", [...] jako pozorni [...], da se ne bodo dali zapeljati zopet od zastopnikov velikega kapitala, od liberalcev raznih barv in narodnostij, ki so pa vsi jednako nasprotni nižjim stanovom. Gledati bode treba, da se popravijo oni nedostatki, katerih so se poslužili liberalci, da so naredili ves zakon iluzoričen."¹⁵⁸ Pisec v *Slovincu* je preprosto "pozabil", da so sporni zakon v večini oblikovali prav konservativni poslanci. Za slabe strani zakona so preprosto lahko krivi le sovražni liberalci. V to je potrebno prepričati še obrtniške volilce. Z vedno večjo ločitvijo duhov v liberalni in katoliški tabor se je tudi na Slovenskem

¹⁵⁴ -n.: V preudarek, Slovenski narod, št. 233, 13. oktober 1881.

¹⁵⁵ Poročilo o II. slovenskem katol. shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani, o.c., str. 82. "Mojstru bilo je prijetnejši, da je pomočnika nadzoroval le pri delu, sicer ga pa pustil samega sebi, - pomočnik pa je tudi slišal nekoliko fraz o prostosti, napredku, tudi menil, da je lepši, če mu nihče ne zapoveduje." Bog blagoslovi pošteno rokodelstvo!, Slovenec, št. 110, 15. maj 1886.

¹⁵⁶ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 4. del: 1885-1891, o.c., str. 303.

¹⁵⁷ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 5. del: 1891-1895, o.c., str. 19.

¹⁵⁸ Zboljšanje stanja malih obrtnikov, Slovenec, št. 85, 16. april 1891.

začela odkrita borba za glasove obrtnikov.¹⁵⁹

Slovenski katoliški tabor se je ravno v tem času nazorsko naslonil na avstrijski socialni katolicizem. Vendar za razliko od dunajskega socialnega katolicizma, ki je v nezadovoljnih obrtnikih našel skoraj enoglasno podporo, slovenskemu socialnemu katolicizmu obrtnikov ni uspelo organizirati v zadostni meri. Njegovo glavno polje delovanja so bili kmetje in tudi delavci.¹⁶⁰ Vendar se kljub temu obrtnikom vsaj idejno niso mogli odpovedati. Obrtniki so bili za njih namreč eden od temeljev bodoče stanovske družbe na krščanski podlagi.¹⁶¹

Te stanovske ideje so odmevale tudi v državnem zboru. Tako je Heinrich Reicher 22. junija 1891 zahteval vsedrjavno obvezno obrtno zadružno zvezo. Toda odpor liberalcev je bil premočan. S podobno zahtevo je 29. novembra 1891 nastopil tudi Ervin Špindler. 1. decembra se je s svojimi radikalnimi idejami pojavil še Alois Liechtenstein.¹⁶² Seveda tudi ni manjkalo zahtev po preureditvi vseh napak, na katere so bili obrtniki alergični. "Es fehlte auch in der Folge nicht an zahllosen Anträgen und Anregungen, welche von den Abgeordneten zur Einschränkung gewerblicher Konkurrenz, Abgrenzung der Gewerbe gegeneinander und gegen das Übergreifen des fabriksmäßigen Betriebes im Abgeordnetenhaus eingebracht und dem Gewerbeausschusse zugewiesen wurden."¹⁶³

Vendar se je parlamentarna procedura vlekla in vlekla. Obrtniki so morali še dolgo čakati na totalno revizijo obrtne novele. Šele 5. februarja 1907 je po dolgi in mnogokrat prekinjeni parlamentarni razpravi zastopnikom obrtniških interesov končno uspelo uzakoniti obrtno novelo. Ta sicer ni zadovoljila vseh želja obrtnikov, vendar jim je v veliki meri šla na roko. Izkaz o izučenosti je bil uveden tudi za trgovske dejavnosti in pridobitev izkaza so zaostriili z uvedbo obveznega pomočniškega izpita. V korist obrtnikov so uredili sporno področje popravil blaga in jemanja mer s strani trgovcev.¹⁶⁴ Politika omejevanja obrtne svobode se je s tem nadaljevala vse do konca habsburške monarhije.

¹⁵⁹ Mestne volitve in obrtniki, Slovenec, št. 81, 10. april 1890.

¹⁶⁰ Lukan, Walter: Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja, o.c., str. 117-118.

¹⁶¹ Na drugem avstrijskem katoliškem shodu je to idejo natančno razvil Franz Martin Schindler. O stanovski ureditvi bodoče družbe so sprejeli tudi posebno resolucijo, ki je vplivala tudi na obrtno resolucijo prvega slovenskega katoliškega shoda. Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 96-97; Poročilo pripravljalnega odbora o I. slov. katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, o.c., str. 108.

¹⁶² Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 5. del : 1891-1895, o.c., str. 253-255.

¹⁶³ Ibidem, str. 253.

¹⁶⁴ Garhofer, Emil: Hundert Jahre österreichische Gewerbepolitik, o.c., str. 494-495; Več o obrtni noveli glej še: Kobatsch, Rud.: Die GewerbeGesetzNovelle vom 5. Februar 1907, Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, Wien-Leipzig, 1908, str. 276-315.

V. ZAPORNIŠKO DELO

1. Pomen obrtniškega pritoževanja nad zaporniškim delom

V drugi polovici 19. stoletja so obrtnike težile najrazličnejše težave, ki smo jih opisali v prejšnjih poglavjih. Ta obrtniška problematika je v večji ali manjši meri zaposlovala javnost celotne habsburške monarhije. Močno je odmevala tudi med slovenskimi obrtniki in v slovenskih časopisih. Toda obrtniki v Ljubljani, mestu z največjo koncentracijo obrtnikov na Kranjskem, razloga za svoj vse slabši položaj niso videli le v prej omenjenih problemih, temveč predvsem v konkurenci zaporniškega obrtnega dela. "V krogih naših obrtnikov, katere izsesava in duši vsled prezgodaj upeljane in brezpogojne obrtne svobode veliki kapital, naglaša se razen drugih tudi ta jako opravičena pritožba, da kaznilnice preveč posegajo v delokrog obrtnikov in da so jeden glavnih vzrokov njihovega slabemu stanju."¹ Za večino ljubljanskih obrtnikov je bilo obrtniško delo kaznjencev "najhujši trn v peti"² in tako glavni vzrok, ki "malega rokodelca najbolj in neposredno uničuje."³

Ker sta v Ljubljani izhajala tudi takratna osrednja slovenska časopisa *Slovenec* in *Slovenski narod*, je bila ta problematika deležna precejšnje pozornosti.⁴ "Potrebnost rešitve tega vprašanja priznava se tudi v vseh krogih in mnogo se je že pisalo o tej zadevi."⁵ V primerjavi z drugimi problemi, ki so težili obrtni stan, je bilo zaporniško delo deležno največje pozornosti. "Ni je z lepa v obrtniškem vprašanju točke, ki bi se že tolikanj in tako neprestano bila razgovarjala, kakor obrtniško delo po kaznilnicah. Ne le, da že na tisoče peticij, nabranih v več nego desetletni borbi leži pri vladi in pri državnem zboru, doživeli smo celo hrupnih prizorov pri različnih ljudskih shodih zaradi rečenega vprašanja. Delavci, obrtniki, kupčijske in obrtniške zbornice, mestni in deželni zbori - vsi pečali so se že s to zadevo - a zaman."⁶

Ljubljanski obrtniki so zaporniškem delu posvečali toliko pozornosti, da so celo uštevili vtis, da je obstoj obrtnega stanu odvisen le od ugodne rešitve tega problema.

¹ S: O delu v kaznilnicah, Slovenski narod, št. 17, 22. januar 1883.

² Slovenec, št. 49, 28. februar 1884.

³ Petición kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

⁴ "Sploh se problematika kaznilnic in prisilnih delavnic v tem obdobju največkrat pojavlja v časopisih prav v zvezi s tovrstnimi pritožbami" o delu kaznjencev. Štepec, Marko: Zločin v slovenskem časopisu v 80. letih 19. stoletja, Kronika, 35, 1987, št. 1-2, str. 36.

⁵ S: O delu v kaznilnicah, Slovenski narod, št. 17, 22. januar 1883.

⁶ Obrtniško delo po kaznilnicah, Slovenski narod, št. 258, 11. november 1885.

Obrtniško delo zapornikov je bilo "na dnevnem redu pri vsakem zboru."⁷ Zdelo se je, da je odprava zaporniškega obrtnega dela edina stalna zahteva obrtnega gibanja v kranjski prestolnici. Pripomba, da "to še ne zadostuje za celi program,"⁸ sploh ni naletela na odprta ušesa, čeprav so se tega zavedali tudi najbolj goreči zagovorniki obrtniških zahtev. Tipičen je govor Frana Šukljeta v kranjskem deželnem zboru: "Znam sicer, da še nismo rešili domačih obrtnikov, če uslišimo njih terjatve in odpravimo pritožbe o konkurenci prisilne delavnice. Trebalo bode poseči globokeje, vsi poklicani faktorji bodo morali sodelovati pri rešitvi tega vprašanja. Ali navzlic temu, navzlic tej relativni nedostatnosti uverjen sem, da bomo domačemu obrtu koristili že s tem."⁹ Želje obrtniških volivcev je bilo pač potrebno upoštevati.

2. Različne zaporniške delavnice v Ljubljani

Skoraj na vsakem obrtniškem zborovanju so se obrtniki dotaknili tudi problema zaporniškega dela. Z njim so se ubadali prav vsi avstrijski obrtniki. Vendar to še ne pomeni, da je bil prav za vse avstrijske obrtnike ta problem enako sporen. Ljubljanski obrtniki so problemu zaporniškega dela povsvečali neprimerno večjo pozornost kot ostali obrtniki. Razlog za to je bil povsem preprost. Na Slovenskem je samo Ljubljana imela ustanove, v katerih so zaporniki morali delati. Zato tudi drugje po Kranjskem "ni slišati ni jedne pritožbe."¹⁰

Ljubljanskim obrtnikom je konkurirala kaznilnica na ljubljanskem gradu. Ljubljanski grad je postal kaznilnica že leta 1815 in to za kaznjence obsojene do deset let zopora. Poleg večine običajnih zapornikov so bili takrat na gradu zaprti tudi nekateri italijanski politični zaporniki - karbonarji. Že takrat so za delo sposobni zaporniki v kaznilniških delavnicah tkali, predli, opravljali mizarska, čevljarska in krojaška dela in že takrat so prizadeti obrtniki nad tem glasno negodovali. Obrtniki so odobraval čiščenje ulic in težja dela v meščanskih hišah.¹¹ Zato je uprava kaznilnice večje število kaznjencev celo hotela oddati v zakup zunanjim podjetnikom. Toda, ker so podjetniki ponudili premajhno ceno, je načrt spodletel. Tako je ostala le možnost zaposlitve v kaznilniških delavnicah.¹²

To prvo obdobje kaznilniškega dela se je končalo z revolucijo leta 1848. Takrat so grad v uporabo prevzeli vojaki. Vendar so ga že leta 1868 zapustili. S tem je nastopilo

⁷ Slovenec, št. 49, 28. februar 1884.

⁸ Slovenec, št. 141, 20. december 1881.

⁹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 361.

¹⁰ n.: Odgovor članku: "k spomenici kranjskega obrtnega društva", Slovenski narod, št. 145, 30. junij 1886.

¹¹ Vodopivec, Peter: O odmevu karbonarskih vstaj v Italiji in zaprtih Italijanah na ljubljanskem gradu (1820-1825), Kronika, 27, 1979, št. 3, str. 172-173.

¹² Dolenc, Metod: "Usoda" ljubljanske prisilne delavnice, Kronika slovenskih mest, 4, 1937, št. 2, str. 73.

drugo kaznilniško obdobje, ki je trajalo vse do velikega potresa leta 1895.¹³ V tem času so se ljubljanski obrtniki nenehno bojevali proti obrtniškem delu v kaznilniških delavnicah. Toda za ljubljanske obrtnike ni bilo spomo le obrtniško delo na gradu, temveč skoraj še bolj obrtniško delo v ljubljanski prisilni delavnici.

Denar za izgradnjo te ustanove je pritekal že od leta 1835 dalje in leta 1847 je bila prisilna delavnica končno odprta. Prisilno delavnico je do leta 1866 upravljala deželna provincialna vlada, potem pa jo je prevzela dežela Kranjska. Skoraj ves čas so bili v njej zaprti le moški in so zato ženske pošiljali v Lankowitz na Štajersko. Bila je ena od osrednjih prisilnih delavnic v Avstriji in je tako poleg kranjskih sprejemala še zapornike s Koroške, Štajerske, Primorske, Dalmacije in Benečije.¹⁴ S priključitvijo Benečije Italiji od tu seveda niso več pošiljali prisilnih delavcev. Podobno se je zgodilo, ko je Štajerska leta 1871 v Gradcu zgradila lastno prisilno delavnico. Odvečne kapacitete so najprej uporabljali duševno prizadeti. Leta 1885 so ustanovili poseben oddelek poboljševalnice, kamor so pošiljali osebe mlajše od 18 let. Ljubljanska prisilna delavnica je nato delovala vse do leta 1921.¹⁵

Poleg kaznilnice in prisilne delavnice je v Ljubljani obstajal še preiskovalni zapor deželnega sodišča. Že izučeni obrtniki, ki so bili zaprti v tem zaporu, so lahko v njemu še naprej opravljali svojo obrt. Ljubljanskim obrtnikom so v tem primeru konkurirali le tisti zaprti obrtniki, ki niso izvirali iz Ljubljane in so sedaj delali za naročnike iz mesta. Vendar ta konkurenca ni mogla biti pretirano velika, saj se obrtniki nad njo skoraj niso pritoževali.¹⁶

3. Namen kaznilniških in prisilnih delavnic

Že vse od 16. stoletja dalje sta bila zaporna kazen in prisilno delo zapornikov tesno povezana. Namen zaporne kazni ni bil le kaznovanje, temveč tudi prevzgoja. Delo je v novoveški družbi vse bolj postajalo glavno prevzgojno sredstvo. Z njegovo pomočjo lahko moralno pokvarjeni brezdelnež, ki zaide na pot revščine in zločina, zopet postane koristen član družbe. S tem je bilo med nedelom, revščino in zločinom potegnjena tesna vzročna zveza. Če hočemo brezdelnežu in zločincu pomagati, ga moramo zapreti in ga

¹³ Reisp, Branko: Ljubljanski grad. Zgodovinski oris, Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Založba Obzorja Maribor, Ljubljana, 1985, str. 20-22.

¹⁴ Mitja Hribar omenja še Zgornjo Avstrijo in Tirolsko. Hribar, Mitja: Nadzor nad deviacijami na Slovenskem pred 100 leti, Kronika, 35, 1987, št. 1-2, str. 30.

¹⁵ Dolenc, Metod: "Usoda" ljubljanske prisilne delavnice, o.c., str. 73-75; Melik, Jelka: Skladi kranjskega deželnega premoženja, Kronika, 24, 1976, št. 3, str. 166-167.

¹⁶ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886; Peticija kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

prisiliti k opravljanju častnega in osvobajajočega dela.¹⁷

V 19. stoletju so bile te misli še kako žive. "Delo ni zakletstvo, temveč blagoslov, začetek je in temelj človeških krepostij."¹⁸ Tudi ustanovitelji ljubljanske prisilne delavnice so imeli pred očmi prav te ideje. Kranjski deželni zakon o prisilni delavnici iz leta 1870 je za prisilno delavnico natančno določal, da je to ustanova, "kter ne namerava, da bi se ljudje kaznovali, ampak zboljševali, ima nalogo, da se osebe, ki pridejo v delavnico, k primernemu delu s silo naganjajo in k npravnemu poboljšanju nape-ljujejo."¹⁹ Toda, kdo so ti ljudje, ki jih niso nameravali kaznovati, temveč le prevzgojiti? V prisilne delavnice je potrebno zapreti "le razuzdane in zanikerne osebe, ki se bojé dela in si darežljivost ljudstva privojujejo, kakor tudi take osebe, ki so nevarne ljudem in njihovej lastnini ter se ne morejo izkazati, da si po poštenem potu kruh pridobivajo, ali si ga vsaj pridobiti prizadevajo."²⁰ V prisilno delavnico torej niso za kazen zapirali ljudi, ki bi storili kakšen zločin, temveč tiste ljudi, za katere so predvidevali, da bi zločin lahko storili, če se ne bi poboljšali.

Zato so zapirali ljudi, "ki so zaradi razuzdanega, pohujšljivega življenja, zaradi lenobe in hudodelstev posameznim ljudem in celim občinam v veliko nadlego in škodo, in se pasejo le od žuljev poštenih in delavnih ljudi."²¹ To so bili v prvi vrsti najrazličnejši berači in potepuhi. Na te sloje prebivalstva javnost že dolgo časa ni več gledala z usmiljenjem, temveč z nejevoljo in strahom. V takratnem časopisju najdemo veliko pritožb nad potepuhi, berači in cigani, ki raje živijo od miloščine, kot da bi si v potu svojega obraza služili vsakdanji kruh. Namesto, da bi delali, živijo od žuljev delavnih ljudi. "Povsod po Evropi [je] v času industrializacije cvetelo prepričanje, da socialna pomoč omogoča zajedavsko in zločinsko življenje celim množicam ljudi, sposobnih za delo."²²

Za takratne pisce so bili vedno večji izdatki revnih kmetov za miloščine eden od razlogov za propadanje kmečkega sveta. "Prihaja mu drug za drugim k hiši, keder se bliža poludne ali pa večer, ter ga prosi ali včasih že terja denarja, živeža ali prenočišča." Če jim kmet ni hotel ustreči ali jih je celo prijavil oblastem, ni mogel imeti mirnega spanca. "Sedaj se ubogi kmet po noči, ko mu je toliko treba počitka, ne spi več brez straha, kajti čisto lahko, da mu tak človek požene rdečega petelina na streho."²³ Zato je kmet raje trpel in plačal.

Berači in potepuhi torej niso živeli le na račun drugih, temveč so soljudi tudi ogrožali.

¹⁷ Geremek, Bronislaw: *Usmiljenje in vislice. Zgodovina revščine in milosrčnosti*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1996, str. 232-256, 266-269.

¹⁸ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 359.

¹⁹ Posilna delavnica - kaj je in čemu je, Novice, št. 39, 28. september 1870, str. 312.

²⁰ Ibidem, str. 312.

²¹ Posilne delavnice, Novice, št. 24, 14. junij 1871, str. 188-189.

²² Geremek, Bronislaw: *Usmiljenje in vislice. Zgodovina revščine in milosrčnosti*, o.c., str. 268.

²³ Posilne delavnice, Slovenski gospodar, št. 25, 18. junij 1885, str. 193.

Zato so bili za nekatere ti "moralno bolni ljudje",²⁴ ta "izmeček človeške družbe"²⁵ celo hujši kot prenekateri zločinci. Tako se "je lahko, sicer pošten človek, enkrat v svojem življenju v jezi, naglosti ali nezvedenosti se pregrešil, z obstoječimi zakoni v kolisijo prišel, ter ujetnik postal. Drugače je s prisiljenci v delavnicah. Skoro brez izjeme je tukaj zbrana smetana človeškega zavrženstva."²⁶ Tem ljudem lahko pomagamo samo tako, da jih s pomočjo prisile naučimo delati. "Take ljudi treba vzgojevati, čestokrat se morajo priučiti kakemu rokodestvu, le s tém jim je otvorenjena ona pot, po kateri se morajo zopet povzdigniti med koristne člane socijalnega organizma."²⁷ Ko jim pomagamo, pomagamo tudi celotni družbi.

Podobno je bilo s prisilnim delom v kaznilnici na ljubljanskemu gradu. Glavni namen kaznilnice ni bil odvrčanje problematičnih družbenih elementov od zločinske poti, temveč tako kaznovanje kot prevzgoja že obsojenih zločincev. Toda takratna javnost je bila povsem prepričana, da kaznilnice zločincev ne uspejo učinkovito kaznovati. Za to naj bi bil kriv preveč liberalen zakon, po katerem naj bi zaporniki živeli bolje kot mnogi revni kmetje.²⁸ Zločinci "morajo dandanašnji imeti zračna stanovanja, dobro hrano in še stranski zaslužek, da zamorejo z raznimi jedili bolj zberljivo svoji poželjivosti streči."²⁹ Ker zločinci jedo,³⁰ stanujejo in se oblačijo bolje kot na prostosti, komaj čakajo, da se vrnejo v zapor. Mnogi zato po vrnitvi na prostost zagrešijo nov zločin. Javnosti je imela za te nadloge preprosto zdravilo: zaostri življenjske pogoje v zaporih in dati "hudo-delcem delo, ne prelahko za igračo, ampak težavno, da se učijo, kako se kruh služi."³¹ Delo je v tem primeru tako kazen kot vzgoja.

4. Politika

Ljubljanski obrtniki so se že kmalu zganili proti zaporniškemu delu. Leta 1874 je o tem problemu na shodu Političnega društva Slovenija najprej spregovoril Josip Regali,³² nakar je 149 ljubljanskih obrtnikov pravosodnemu ministrstvu poslalo peticijo o škodljivi konkurenci kaznilnice.³³ Vendar se ministrstvo ni strinjalo, da kaznilniško delo škoduje

²⁴ Obravnave deželnega zbora Ljubljanskega, 20. september 1869, str. 15. (Zarnik)

²⁵ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 359. (Šuklje)

²⁶ Romantičen ujetnik v ljubljanskej prisilnej delavnici, Slovenski narod, št. 295, 28. december 1875.

²⁷ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 359. (Šuklje)

²⁸ Štepec, Marko: Zločin v slovenskem časopisju v 80. letih 19. stoletja, o.c., str. 36.

²⁹ Slovenec, št. 141, 20. december 1881.

³⁰ "Saj je nedavnej nek ubijavec, ki je po parletnem sedežu prišel domu, rekel svoji materi: "kislo zelje, pa spet kislo zelje" - mati, to ne bo nič. Pri tem človek ne more obstati - na "gradu" smo imeli dvakrat na teden meso pa dobrega kruha, da nam je ostajal." Slovenec, št. 139, 24. november 1874.

³¹ Glas izmed naroda, Slovenec, št. 218, 24. september 1886.

³² Slovenec, št. 54, 9. maj 1874.

³³ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

obrnikom in je prošnjo zavrnilo.³⁴ Negativen odgovor liberalne vlade obrtnikom ni vzel volje. Namesto na državno vlado so se sedaj raje obrnili na ljubljanski magistrat³⁵ in deželno vlado. Leta 1876 so kranjskemu deželnemu zboru poslali peticijo, v kateri so prosili, "naj bi se jim škoda ne delala z rokodelstvi v jetnišnici in posilni delalnici."³⁶ Toda tudi sedaj se ni nič premaknilo. "Še vedno se vidi povsod, da gostje hotela na Gradu opravljajo opravila po mestu in okolici."³⁷

Čeprav za ostale avstrijske obrtnike zaporniško delo ni bilo tako problematično, so mu vseeno posvetili kar nekaj pozornosti. Mariborsko delavsko izobraževalno društvo je tako že leta 1869 zahtevalo odpravo prisilnih delavnic.³⁸ Ker so takrat mnogi obrtniki in zlasti pomočniki tvorili jedro delavskih društev, so tudi socialdemokrati nasprotovali zaporniškemu delu. Avstrijska socialdemokratska stranka se je tako leta 1874 na ustanovnem kongresu v Neudörflu v svojem programu zavzela za prepoved nelojalne konkurence zaporniškega dela.³⁹

Seveda so bile te zahteve še bolj glasno izrečene na različnih obrtnih shodih, npr. leta 1880 v Linzu⁴⁰ in na zelo pomembnem prvem avstrijskem obrtniškem shodu novembra 1881 na Dunaju.⁴¹ Tudi ljubljanski obrtniki pri tem niso hoteli zaostajati in so se prav v tem času povsem soglasno pridružili množičnemu avstrijskemu obrtniškemu gibanju. Novembra 1880 sta France Železnikar in France Šturm na shodu v Ljubljani odločno govorila proti zaporniškemu obrtniškemu delu.⁴² Leta 1882 je bila na isti valovni dolžini tudi resolucija kranjskega obrtnega društva.⁴³ "Pritožbe [...] so tako splošnje, da vlada bode morala v tem oziru kaj storiti in na drugačen način jetnikom preskrbeti dela in opravkov."⁴⁴ Obrtniki so pričakovali, da bo prva obrtna novela rešila tudi ta problem. Toda to upanje je bilo prazno. Ker je obrtni red iz leta 1859 za zaporniško delo predvideval poseben zakon,⁴⁵ se tudi obrtna novela ni mogla ukvarjati s tem problemom. Obrtniki so zato še naprej zahtevali odpravo konkurenčnega zaporniškega dela.

Državni zbor je 29. januarja 1884 prejel prošnjo ljubljanskih obrtnikov, v kateri so se

³⁴ Slovenec, št. 152, 24. december 1874.

³⁵ Več rokodelcev: Poslano, Slovenec, št. 138, 21. november 1874.

³⁶ Obrtniki in rokodelci zdramite se!, Novice, št. 25, 21. julij 1876.

³⁷ Slovenec, št. 95, 3. september 1878.

³⁸ Rozman, Franc: Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Založba Borec, Ljubljana, 1979, str. 31.

³⁹ Urban, Otto: Die tschechische Gesellschaft. 1848 bis 1918, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1994, str. 503.

⁴⁰ Za obrtnike, Slovenec, št. 16, 10. februar 1880.

⁴¹ Obrtnijski shod, Slovenec, št. 129, 19. november 1881.

⁴² Ljudski shod v Ljubljani, Slovenec, št. 133, 30. november 1880.

⁴³ Shod kranjskega obrtnega društva, Slovenec, št. 82, 25. julij 1882.

⁴⁴ Obrtnijstvo pa državni zbor, Slovenec, št. 68, 20. junij 1882.

⁴⁵ Ibidem.

zavzemali za ukinitve kaznilnice.⁴⁶ Decembra 1885 je kranjsko obrtno društvo dežel-nemu zboru poslalo odločno peticijo proti konkurenčnemu delu v prisilni delavnici.⁴⁷ Ker so bile njihove želje večinoma preslišane, je obrtno društvo junija 1886 poslalo novo peticijo.⁴⁸ Ta prizadevanja ljubljanskih obrtnikov tudi niso spodbudila slovenskih poslan-cev, da bi se istega leta v državnem zboru udeležili razprave o delu v kaznilnicah.⁴⁹ Zato so se obrtniki še naprej pritoževali. Tako leta 1891 na prvem shodu konservativnega obrtnega društva v Ljubljani⁵⁰ in istega leta še na tretjem shodu, ko so deželnemu zboru poslali spomenico o prisilni delavnici.⁵¹ Vendar tudi tokrat deželni odbor ni hotel ukre-pati v skladu z vsemi njihovimi željami.⁵²

5. Preveč zapornikov

Ljubljanski obrtniki so se stalno pritoževali, da je v kranjskem glavnem mestu odločno preveč zapornikov. Pritoževanje nad prevelikim številom prisilnih delavcev je bil eden njihovih glavnih argumentov proti zaporniškemu delu. Pri tem so imeli celo prav. Skupno število zapornikov v kaznilnici in prisilni delavnici je bilo glede na število prebivalcev v Ljubljani zares kar precejšnje. Leta 1869 je Ljubljana imela 22.593 pre-bivalcev in leta 1890 že 30.505.⁵³ Vendar naj bi bilo na gradu v sedemdesetih letih od 300 do 360 zapornikov⁵⁴ in sredi osemdesetih let že 400.⁵⁵ Prav tako veliko je bilo število odraslih prisiljencev v prisilni delavnici. Na začetku leta 1878 jih je bilo npr. 132⁵⁶ in na začetku leta 1889 že 366.⁵⁷

“Vendar ne pretiravamo, trdeč, da se po vseh teh zavodih v Ljubljani peča najmanj 500-600 oseb dan za dnevom s takim delom, ki se odtegne tukajšnjim rokodelcem.”⁵⁸ Čeprav se večina zapornikov ni ukvarjala z obrtniškim delom, so bili obrtniki nad

⁴⁶ Slovenec, št. 26, 31. januar 1884.

⁴⁷ Peticija, Slovenski narod, št. 4, 7. januar 1886; Peticija kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

⁴⁸ Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 152, 8. julij 1886; št. 153, 9. julij 1886; št. 154, 10. julij 1886; št. 155, 12. julij 1886; št. 156, 13. julij 1886.

⁴⁹ Ta razprava se je vnela med proračunsko debato. Državni zbor. Z Dunaja, 14. aprila, Slovenec, št. 85, 15. april 1886.

⁵⁰ Slovenec, št. 245, 27. oktober 1891.

⁵¹ Konservativno obrtno društvo, Slovenec, št. 275, 1. december 1891.

⁵² Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, Slovenec, št. 156, 12. julij 1892.

⁵³ Melik, Vasilij: Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija, 1956, str. 203.

⁵⁴ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

⁵⁵ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

⁵⁶ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 20. zvezek, 1880, priloga 23, str. 330.

⁵⁷ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, Letno poročilo, 1890, str. 144.

⁵⁸ Peticija kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

obsežnostjo zaporniške konkurence v Ljubljani vseeno zelo zaskrbljeni. "Ko bi se kaznilniško delo razdelilo po celem cesarstvu, bi se konkurenca kaznjencev res malo poznala. [...] Toda ne sme se spustiti spred oči, da so kaznilnice le v nekterih mestih, in da delo jemljejo večidel le obrtnikom dotičnega kraja."⁵⁹ "Ali je pravično, da mej tolikimi mesti v Avstriji, ki nimajo kaznilnic [...], bi morali ravno ljubljanski obrtniki prenašati to tako škodljivo konkurenco v jedno mer, katera je v ljubljanskem mestu, ki nijma posebnega prometa in je v kupčijskem in obrtniškem oziru navezana skoraj le na lastno potrebo, še toliko bolj škodljiva, ker hkrati obrtnikom še tisti mali zaslužek"⁶⁰ odžira. Zaradi te konkurence so obrtniki leta 1884 od državnega zbora preprosto zahtevali, da preseli kaznilnico ven iz mesta.⁶¹

Ker so se obrtniki dobro zavedali, da je nerealno pričakovati ukinitve prisilne delavnice, so ubrali drugačno taktiko. Kot smo videli, je bila ljubljanska prisilna delavnica od leta 1858 dalje centralna prisilna delavnica za Kranjsko, Primorsko, Dalmacijo, Koroško in do leta 1871 tudi za Štajersko.⁶² Zato so bili kranjski prisiljenci vedno v manjšini. Tako je bilo na začetku leta 1884 poleg 35 domačih odraslih prisiljencev še 186 tujih⁶³ in na začetku leta 1889 poleg 65 domačih 301 tuj.⁶⁴

Zaradi tako velikega števila prisiljencev iz drugih dežel so obrtniki močno nasprotovali vsakemu povečanju števila tujih prisiljencev. Ker so zaradi potepuškega zakona iz 24. maja 1885⁶⁵ pričakovali dramatično povečanje števila zaprtih potepuhov, se je kranjski deželni zbor znašel pred težko dilemo: ali naj poveča zmogljivosti prisilne delavnice ali pa naj začne zavračati tuje prisiljence. Če bi storil drugo, bi s tem druge dežele prisilil, da zgradijo lastne prisilne delavnice. V kranjsko prisilno delavnico bi potem zapirali le domačine, "wodurch die Kosten verhältnismäßig viel höher sich stehen würden als gegenwärtig."⁶⁶ Po tej logiki bi se bolj splačalo povečati obstoječo prisilno delavnico.

Ljubljanski obrtniki so se seveda upirali takšnemu povečanju števila prisiljencev na 500, "katerih posledica bode uničenje jako mnogih rokodelskih rodbin."⁶⁷ Poudarjali so, da na prvem mestu ne sme biti skrb dežele za čim cenejšo poslovanje prisilne delavnice, temveč se je potrebno ozirati predvsem na etični namen te ustanove - poboljšanje prisiljencev z delom. "Ekonomična uprava, finančialna stran se nikakor ne sme za-

⁵⁹ Državni zbor. Z Dunaja, 14. aprila, Slovenec, št. 85, 15. april 1886.

⁶⁰ Javni zbor kranjskega obrtniškega društva, Slovenski narod, št. 169, 26. julij 1882.

⁶¹ Slovenec, št. 26, 31. januar 1884.

⁶² Dolenc, Metod: "Usoda" ljubljanske prisilne delavnice, o.c., str. 74-75.

⁶³ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, Letno poročilo, 1886, str. 108.

⁶⁴ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, Letno poročilo, 1890, str. 144.

⁶⁵ Primerjaj: Nova postava zoper potepuhe, Slovenski gospodar, št. 18, 30. april 1885; Posilna delavnica, Slovenski gospodar, št. 26, 25. junij 1885.

⁶⁶ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 4. seja, 9. december 1885, str. 47.

⁶⁷ Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 152, 8. julij 1886.

menjavati s pravim namenom, ampak se na to mora gledati le v podrejeni meri.”⁶⁸ Zaradi ostrega nasprotovanja obrtnikov⁶⁹ do tako dramatične razširitve nato tudi ni prišlo, čeprav se je v naslednjih letih kar precej zidalo.⁷⁰

Obrtniki so celo zahtevali, da naj se v prisilno delavnico sprejema le domačine. Obrtniki so zagovarjali etični namen prisilne delavnice. “Ponavljamo pa, da ima naša dežela po naravi in postavi to nalogo le, kar se tiče zanemarjenih lastnih deželanov.”⁷¹ Tudi na tretjemu shodu konservativnega obrtnega društva leta 1891 v Ljubljani so zbrani obrtniki poudarili, da je prisilna delavnica, ki je bila ustanovljena “le za delomrzne ljudi vojvodine Kranjske, ki se je pa v zadnjem času razširil na mednarodni zavod [...], kar nikakor ne ustreza povotnemu namenu prisilne deželne delavnice. Ker se tedaj v ta zavod impotira na stotine oseb, ki kratijo poštenemu rokodelcu kruh, je razvidno, da tako dalje iti in biti več ne sme.” Zato prosijo deželni zbor, “naj se v prihodnje jedino le osebe, ki imajo domovinsko pravico na Kranjskem, v deželno prisilno delavnico vsprejmejo.”⁷²

Deželni zbor se je branil, da je bilo sprejemanje tujih prisiljencev predvideno že pri ustanovitvi prisilne delavnice. Prav tako s skrčenjem prisiljencev samo na domačine ne bi mogli opravljati že uveljavljenih neobrotnih del in bi zato morali ponovno uvesti konkurenčna obrtna dela. Poleg tega druge dežele prisilni delavnici plačujejo nemajhne denarje za oskrbo svojih prisiljencev. Zato “bi se naložile deželi neprimerno velike žrtve, ako bi se sprejemali le prisiljenci iz Kranjske, žrtve, katerih posledica bi bila ta, da bi se morala davkoplačevalcem naložiti nova bremena.”⁷³ Brez denarja, ki ga dobijo za tuje prisiljence, bi bilo veliko težje vzdrževati prisilno delavnico. Poleg tega s tem prihaja v deželo tuj denar, ki se tu tudi potroši. Že leta 1886 so bili iz prav tega razloga nekateri za to, da se število tujih prisiljencev še poveča⁷⁴ in ne zmanjša kot so zahtevali drugi.⁷⁵

6. Nelojalna konkurenca

Obrtniki so se stalno pritoževali, da jim prisilna delavnica in kaznilnica nelojalno konkurirata z obrtniškim delom. Prav ta očitek je bil glavni argument obrtnikov proti

⁶⁸ Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 153, 9. julij 1886.

⁶⁹ Obrtniki so obtoževali osebje prisilne delavnice, da hočejo razširiti prisilno delavnico zaradi lastnega dobička. Osebje je namreč dobilo tudi del dobička iz tovarniške proizvodnje, ki bi se z večjim številom delavcev seveda primerno povečal. Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 155, 12. julij 1886.

⁷⁰ Dolenc, Metod: “Usoda” ljubljanske prisilne delavnice, o.c., str. 74.

⁷¹ Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 154, 10. julij 1886.

⁷² Konservativno obrtno društvo, Slovenec, št. 275, 1. december 1891.

⁷³ Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, št. 156, 12. julij 1892.

⁷⁴ n.: Odgovor članku: “k spomenici kranjskega obrtnega društva”, Slovenski narod, št. 145, 30. junij 1886.

⁷⁵ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

zapomiškemu obrtniškemu delu. Ker je konkurenca zapomiškega dela nelojalna, lahko zaporji svoje izdelke prodajajo po nižjih cenah kot obrtniki in jim s tem kradejo zaslužek. "Saj bi vsa dela, ki se na gradu izpeljujejo, pripadla njim, ako bi se v jetnišnici ne delala, to je jasno ko beli dan. Škodo trpe na vsak način, kajti ker se na Gradu zelo bolj po ceni dela, je gotovo, da ljudje rajši gori dajo delat, nego domačim rokodelcem in obrtnikom, ki ne morejo tako po ceni delati, kakor jetniki."⁷⁶

Delo kaznjencev je veliko cenejše kot delo obrtnikov. V prvi vrsti zato, ker delo kaznjencev ni obdavčeno. "Ni treba še obširno dokazovati, da ni mogoča konkurenca z delavci, ki ne plačujejo davka."⁷⁷ Ne samo, da je bilo delo obrtnikov obdavčeno, obrtniki so se tudi pritoževali, da so preveč obdavčeni. "Država pobira [...] pridobnino in dohodkarino, davek [...] je veliko preobčutljiv za nižje moči davčnih sil. Dežela in občina navalita tudi nanj svoja bremena."⁷⁸ Vendar to še ni najhujše. Obrtniki morajo s svojimi davki celo vzdrževati zapomiško konkurenco. "Še mi [obrniki], ki nam delo jemljejo, moramo za-nje plačevati."⁷⁹

Za obratovanje zaporov in prisilne delavnice sta namreč država in dežela odrinili kar precej denarja. Zato so obrtniki očitali zapomiški konkurenci, da so njihovi izdelki zato cenejši kot obrtniški, ker jim v ceno izdelkov ni potrebno vračunati vseh tistih stroškov, ki jih imajo obrtniki. "In sedaj naj [obrniki] konkurira s tovarniškim delom po kaznilnicah in prisilnih delalnicah, s podjetnikom, kateremu ni brigati se za stanovanje⁸⁰ in hrano, za kurjavo in svečavo, kateremu država nakupuje najnovejše stroje in veliko zalogo surovine, kateri razpolaga z izredno cenim delavskim materialom, z delavci, ki nikoli ne "štrikajo" in nikoli ne zamude svojega posla!"⁸¹ Z veliko koncentracijo zapomiških delavcev in z nakupi najnovejših strojev, so se na grozo obrtnikov zapomiške delavnice počasi spreminjale v njihovega najhujšega konkurenta, v (manjše) tovarne "Ni več kaznilnica ali poboljševalnica (pokorilnica), marveč tovarna (fabrika), v kateri se gojijo različni stroki obrtnije kakor v fabrikah, v največjo škodo ljubljanskih obrtnikov."⁸²

Zaradi vseh teh konkurenčnih prednosti zapomiških delavnic so ljubljanski obrtniki hudomušno predlagali tole: propadajoči obrti bi šlo bolje "ako bi imeli prosto stanovanje na Gradu; ako bi" kot čuvaji "od države plačo imeli, obleko pa kruh na funte dobivali, pa

⁷⁶ Slovenec, št. 152, 24. december 1874.

⁷⁷ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

⁷⁸ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

⁷⁹ Slovenec, št. 95, 3. september 1878.

⁸⁰ Najemnine naj bi bile vedno višje. "Če se pomisli, kako ogromno so v Ljubljani v teku dveh desetletij poskočile cene stanovanj; da mora rokodelca za delavske prostore, ki so prej stali 50-60 gld., plačevati kar po 100 gld. več na leto; da že najprimitivnejše stanovanje velja nad 100 gld. na leto, da se v tej zadevi smemo meriti že s Trstom in z Gradcem." K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

⁸¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360. (Šuklje)

⁸² Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

naši pomagači kakor arestanti bili preskrbljeni.”⁸³

Tu se nam seveda zastavi vprašanje, v kolikšni meri so bile pritožbe obrtnikov upravičene in v kolikšni meri so bile le gola propaganda proti neprijetni konkurenci? Tako je ljubljanska kaznilnica zaslužek, ki ga je dobila s pomočjo zaporniškega dela, uporabila za vzdrževanje kaznilnice. Zaporniki torej niso živeli le od denarja davkoplačevalcev, temveč tudi od lastnega zaslužka. Vendar to še ne pomeni, da je z delom zaslužen denar zadostoval za pokritje vseh stroškov kaznilnice in prisilne delavnice. Sodobniki so se zavedali, da prisilna delavnica ne more živeti le od dela prisiljencev in da zato potrebuje še proračunski denar. “Mogoče, da bi gdo mislil, da posilna delavnica deželi ne more mnogo stroškov napraviti, ker prisiljenci delajo in si tedaj živež sami prislužijo. Al tukaj je treba najprej v ozir vzeti to, da se ljudje k delu silijo in vadijo v delu, katerega morebiti še svoje žive dni v rokah niso imeli.”⁸⁴ Poleg tega so tudi upravni stroški za takšen zavod precej višji kot za tovarne. Prisilna delavnica je morala imeti zaposlene paznike, zdravnika in tudi duhovnika. Zato so lastni zaslužki le v manjši meri pokrivali stroške vzdrževanja prisilne delavnice.⁸⁵

Zaradi vzdrževanja prisilne delavnice in kaznilnice z denarjem davkoplačevalcev lahko v resnici govorimo o nekakšni nelojalni konkurenci. Vendar je bila takšna praksa povsem sprejemljiva. Kot smo že videli je bil glavni namen takšnih ustanov prevzgoja. Za opravljanje tega socialnega poslanstva v korist družbe pa so bili upravičeni do javne pomoči. Toda pri tem se je pojavil velik ekonomski problem, kajti “za dela, ki se izdelujejo v posilnih delalnicah, [se] veliko manj plačuje kot drugej in sicer zato, da se delo lažje dobi, ker je treba skrbeti, da ga nikdar ne primanjkuje.”⁸⁶ Zaradi deželnih subvencij si je prisilna delavnica lahko privoščila dumpinške cene. To pa je že bila očitna nelojalna konkurenca, ki je prizadeti obrtniki niso mogli trpeti. Zato so za zaporniške izdelke odločno zahtevali povišanje cen na nekonkurenčno raven.

Vlada teh zahtev ni mogla preslišati. Zato je z ukazom 18. marca 1883 od kaznilnic zahtevala realne cene za njihove obrtniške proizvode.⁸⁷ Zaradi tega “se zdaj [1884] na Gradu ne izdeluje ceneje, kako pri drugih rokodelcih ali obrtnikih, če niso s svojo ceno prenapeti. S tem je doseženo, da vsak raji nese delat v mestu komu, kakor, da bi plezal na Grad.”⁸⁸ Konkurenčno razmerje se je torej počasi obrnilo v prid obrtnikom.⁸⁹ Tudi prisilna delavnica je bila prisiljena cene svojih izdelkov zvišati na njihovo realno vred-

⁸³ Več rokodelcev: Poslano, Slovenec, št. 143, 3. december 1874.

⁸⁴ Posilne delavnice, Novice, št. 24, 14. junij 1871, str. 189.

⁸⁵ Proračun prisilne delavnice za leto 1886 je tako predvideval zaslužek v znesku 22900 gld., vendar tudi stroške v višini 61671 gld. Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 1886, priloga 17 A, str. 202.

⁸⁶ Posilne delavnice, Novice, št. 24, 14. junij 1871, str. 189.

⁸⁷ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

⁸⁸ Slovenec, št. 49, 28. februar 1884.

⁸⁹ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

nost. Poleg tega je morala za delo prisiljencev zaračunati še dodatnih 15%. Zato se je sedaj uprava prisilne delavnice pritoževala, da so njihovi izdelki predragi v primerjavi s konkurenco izven Ljubljane. Reševala naj bi jih le še boljša kvaliteta.⁹⁰ Dumpinga torej ni bilo več, vendar so se obrtniki nad zaporniško konkurenco še naprej bridko pritoževali.

Kakršne koli so že bile cene izdelkov iz zaporniških delavnic, so za obrtnike pomenile resno konkurenco, ki je ogrožala njihov materialni obstanek in življenjski slog, ki so ga bili vajeni. "Vprašamo, je-li prav in potrebno, da zaslužek dobiva pošten rokodellec, ki skerbi in se bori, da sebe in svoje pošteno preživi, otroke odgaja, da bodo dobri udje sv. cerkve in poštene državljani, - ali pa da se daje zaslužek tolovajem in morivcem, goljufom in tatovom."⁹¹ Obrtnikom je šlo zlasti v nos, da so zaporniki ob izhodu na prostost dobili tudi nekaj prisluženega denarja. "Ta je pa lepa: poštene delavci morajo stradati, lumpi pa imajo hrano in stanovanje, nobenih skrbi in kedar ven pridejo, še jim se zasluženi denar našteje; pošten delavec pri teh časih ne more nič prištediti, oni, ki je zaprt, pa lahko, ker je z vsem priskrbljen. Ali ne bo bolje, če se damo vsi zapreti?"⁹² Zato so mnogi odločno nasprotovali (delnim) izplačilom zaporniškega zaslužka. "Die Verbrecher [...] sollen sich so viel verdienen, daß sie Ihrer Lebensunterhalt selbst bestreiten, sie sollen aber keinen Antheil von ihrer Verdienste erhalten."⁹³ "Po kakovej pravnej teoriji in principu sme država na korist posameznih uničevati cele stanove svojih podložnikov? Res žalostno je, da delo onega, ki je v svobodi kalil mir in žalil postave, uničuje potem, ko ga doleti železna pravica, zaslužek onemu, katerega je oškodoval, morda baš pred kratkim, po tatvini in drugih hudodelstvih."⁹⁴ Le redki so bili tisti, ki so zagovarjali (majhen) zaslužek zapornikov. "Der Schträfling [...] soll einen Sparpfennig besitzen, wenn er das Gefängniß verläßt, durch die Noth gezwungen sei, wieder den Pfad des Verbrechens zu betreten."⁹⁵

7. Nasprotje med interesom za prevzgojo in ekonomskim interesom

Zaradi gospodarskih interesov so obrtniki odločno nasprotovali obrtniškemu zaporniškem delu. Vendar je takratna splošna javnost povsem podpirala socialni namen zaporniških ustanov, torej prevzgajanje zapornikov s pomočjo dela. Le redki niso verjeli v moč prisilnega dela pri zdravljenju problematičnih članov takratne družbe. "Z zaporom teh ljudi se navadno doseže le jeden in jedini ta namen, da je tuje blago za čas zaprtja

⁹⁰ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358.

⁹¹ Več rokodelcev: Poslano, Slovenec, št. 143, 3. december 1874.

⁹² Slovenec, št. 95, 3. september 1878.

⁹³ Unser modernes Arrestwesen, Marburger Zeitung, št. 68, 8. junij 1887.

⁹⁴ Liberius: V obrambo domače obrtnije, Slovenski narod, št. 245, 25. oktober 1882.

⁹⁵ Wiesthaler, Franz: Gegen die Strafhaus-Arbeit, Marburger Zeitung, št. 120, 7. oktober 1883.

prisiljenec pred njihovimi kremplji sigurno, in da je dežela njihovega rojstva vsaj za ta čas pred odgonskimi in bolniškimi stroški zavarovana.”⁹⁶ Velika večina ljudi, tudi obrtnikov,⁹⁷ pa se je povsem strinjala, da morajo zaporniki delati.

Toda obrtniki so bili hkrati odločni nasprotniki takšnega zaporniškega dela, ki so ga opravljali tudi oni. Zaporniško obrtniško delo je namreč povečevalo konkurenco in ljubljanskim obrtnikom prevzemalo stranke. In prav tu se je pojavila dilema. Politiki so morali upoštevati želje obrtniških volivcev in časopisi so morali iti na roko svojim obrtniškim bralcem. Hkrati pa so tudi morali dati prav javnosti, ki je podpirala zaporniško delo. “Prav je, da vjetniki delajo in da ne posedajo brez dela. [...] Pa v prvi vrsti se mora gledati, da bodo pošteni ljudje kaj dela imeli in da ne bodo glada trpeli, da jih ne obide skušnjava, vkreniti na pot krivice in nepoštenja, ali pa celó do silnostnih činov.”⁹⁸ Tudi obrtniki so se zavedali pomena zaporniškega dela “A prepričani smo tudi, da se mora tak vsem narodno-gospodarskim načelom nasprotujoči, nenaravni pritisk na vrednost prostega dela obrniti v škodo dežele, posebno pa v propad glavnega mesta, kteremu nastane temveč škode, kolikor več se obrtnega dela v prisilni delavnici izvrši.”⁹⁹

O tej dilemi, o kateri se razpravlja “že nekaj desetletji ne samo v Avstriji ampak tudi v inozemstvu,”¹⁰⁰ je v kranjskem deželnem zboru pri razpravi o usodi prisilne delavnice Fran Šuklje takole spregovoril: “Z jedne strani uvidevamo baje vsi brez razločka, da je taka, rekel bi, roparska konkurenca deželnega zavoda neprimerna, obrtnemu stanu sila škodljiva, iz druge strani pa zopet ne moremo iz očíj izpustiti denarni interes deželne blagajnice in prvotni namen prisilne delavnice, s strogim delom povzdigniti ono nesrečno človeško sodrogo, katero je človeška družba pahnila v take zapore. Težko je združiti oboja ozira.”¹⁰¹

8. Ogrožene obrti

Razumljivo je, da zaporniško delo vseh obrti ni ogrožalo enako. V tem času ravno krojaštvo in čevljarstvo doživljala velike spremembe. Predvsem na Dunaju je samostojnim mojstrom nova konfekcijska proizvodnja vse bolj spodmikala tla pod nogami. Zato te obrtnike najdemo med najbolj dejavnimi pripadniki obrtniškega gibanja. Podobno je bilo v Ljubljani. “Skupno jim je bilo nezadovoljstvo z njihovim položajem, ki se je po njihovih ugotovitvah stalno slabšal zaradi svobodne konkurence in obrtniškega dela po

⁹⁶ Romantičen ujetnik v ljubljanskej prisilnej delavnici, Slovenski narod, št. 295, 28. december 1875.

⁹⁷ “Mi dobro vemo, da je državi dolžnost skrbeti za to, da imajo jetniki primernega opravka” Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

⁹⁸ Slovenec, št. 95, 3. september 1878.

⁹⁹ Peticija kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

¹⁰⁰ Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 153, 9. julij 1886.

¹⁰¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

kaznilnicah in prisilnih delavnicah.”¹⁰² Zaporniška konkurenca je najbolj prizadela prav krojače in čevljarje, ki so tudi zato bili gonilna sila ljubljanskega obrtniškega gibanja. Obrtniki in pomočniki iz teh dveh obrtnih panog so npr. sestavljali glavnino delavskega izobraževalnega društva.¹⁰³

Nekateri so sicer te obrtnike opozarjali, da obrtniške krize ni povzročilo le konkurenčno zaporniško delo. Za krizo ni kriva prisilna delavnica, temveč to, “da vsak pomočnik, jedva da ima spričevalo v rokah, začne delati na svojo roko, kot pravi, včasih pa tudi le kot zakotni mojster, ne da bi oznanil svojo obrt oblastvu. [...] Silna konkurenca, če ne najhujša, izvira tem obrtnikom, iz konfekcionarskih štacun, kjer se prodava storjena obleka.”¹⁰⁴ Vendar ti argumenti, ki so jih drugi avstrijski obrtniki povsem sprejeli, ljubljanskih krojačev in čevljarjev niso prepričali.

Prisilna delavnica in kaznilnica sta bili za te obrtnike kar velika konkurenca. O tem, kaj so delali v prisilni delavnici, so leta 1871 *Novice* poročale takole: “Navadna opravila v delalnici so pa tkavska, čevljarska, krojaška in mizararska dela.”¹⁰⁵ Največ so se torej ukvarjali prav s spornim krojaštvom in čevljarstvom. Skoraj nič manj sporno ni bilo mizarstvo, ki je bilo v Ljubljani četrta najmočnejša obrtna dejavnost, skoraj povsem primerljiva s pekarstvom.¹⁰⁶ Toda v obrtniškem gibanju njihov glas ni bil tako odmeven kot krojaški in čevljarski. Po mnenju nekaterih je zaporniška konkurenca uničevala tudi knjigoveštvo. Problematična naj bi bila zlasti kaznilnica, ki si je za vezanje knjig priskrbelo celo potrebne stroje.¹⁰⁷ Do leta 1886 naj bi se po podatkih pisca v *Slovenskem narodu* v 15. letih število pomočnikov v tej dejavnosti zmanjšalo od 50 na komaj 9.¹⁰⁸ V resnici se je število knjigovezov v osemdesetih letih zmanjšalo na polovico.¹⁰⁹ Knjigoveštvo je torej v resnici preživljalo krizo, vendar ne tako veliko kot so jo prikazovali nasprotniki zaporniškega obrtniškega dela.

Pisec v *Slovenskem narodu* omenja velik padec zaposlenih pomočnikov tudi za krojaštvo, čevljarstvo in mizarstvo. V enakem obdobju naj bi se število pomočnikov od 470 zmanjšalo na 130.¹¹⁰ Tudi Šuklje omenja podobne podatke za padec števila krojaških pomočnikov. Sicer je zaradi obrtne svobode veliko pomočnikov postalo mojstrov, vendar neprimerno manj kot jih je izginilo neznano kam.¹¹¹ Za to krizo naj bi bilo krivo prav

¹⁰² Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Krt, Ljubljana, 1983, str. 129.

¹⁰³ Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, o.c., str. 64-65.

¹⁰⁴ n.: Odgovor članku: “k spomenici kranjskega obrtnega društva”, Slovenski narod, št. 145, 30. junij 1886.

¹⁰⁵ Posilne delalnice, Novice, št. 24, 14. junij 1871, str. 188.

¹⁰⁶ Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, o.c., str. 59.

¹⁰⁷ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

¹⁰⁸ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

¹⁰⁹ Od 11 leta 1880 na 5 leta 1890. Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, o.c., str. 59.

¹¹⁰ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

¹¹¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

konkurenčno delo zapornikov. Te zaskrbljujoče številke so nasprotniki zaporniškega obrtniškega dela s pridom izkoriščali, čeprav so jim pri tem nekateri očitali manipulacijo.¹¹²

Proti takšnim argumentom tudi upravi prisilne delavnice in kaznilnice nista mogli ostati ravnodušni. Sčasoma sta vse bolj klonili pod pritiski in sta krojaštvo, čevljarstvo, mizarstvo in knjigoveštvo postopoma črtali iz svojega programa. Do srede osemdesetih let je bila tako v prisilni delavnici knjigoveznica "popolnem opuščena, krojaški in čevljarški obrt pa se nesta razširila, tem manj, ker se odraščeni, kolikor je nam znano, ne učé teh obrtov."¹¹³ Odrasli prisiljenci, ki niso bili izučeni obrtniki, se torej dejansko spornih obrti niso več učili. To prakso je deželni zbor 4. januarja 1887 tudi uzakonil.¹¹⁴ Število že izučenih prisiljencev, ki so se ukvarjali s spornimi obrtmi, pa je bilo zelo majhno.¹¹⁵ Zato se tudi zaslužek od obrtnih dejavnosti ni pretirano zviševal, čeprav se je skupni zaslužek precej povečal.¹¹⁶ Tudi to, da so se spornih obrti učili le mladoletni varovanci poboljševalnice, ni vplivalo na trend zmanjševanja obrtniškega dela v prisilni delavnici. "Je pri mladih korigendih glavni smoter, zaradi katerega se pridružujejo v zavodu ta, da se priučijo kakemu delu, katero jim omogoča eksistenco, kadar zapustijo delavnico. A tudi v tem oziru se prizadeva deželni odbor rokodelski obrt še nadalje omejiti. Tik zavoda napravljajo se veliki vrtovi, zlasti v ta namen, da se učijo mladi korigendi saditi zelenjad, ter bavijo s sadjerejo, a pouk v drugih rokodelstvih se zajedno deloma opušča."¹¹⁷ Kar polovica mladoletnikov je bila zaposlena s kmetijskimi opravili.¹¹⁸

Uprava prisilne delavnice se je proti obrtniškem negodovanju borila tudi tako, da spornih obrtniških izdelkov ni izdelovala za neposrednega potrošnika. Čeprav so se v prvi polovici osemdesetih let zaslužki od krojaštva, čevljarstva in mizarstva povečevali, se je uprava zagovarjala, da "od tega [...] odpade na ono vrsto rokodelcev, o katerih je tukaj sploh mogoče govoriti, da delajo kako konkurenco rokodelcem Ljubljanskega mesta" le majhen del.¹¹⁹ Prisilna delavnica dela večinoma za deželne in mestne uradnike,

¹¹² Če se je število pomočnikov res toliko zmanjšalo, za to ni kriva prisilna delavnica, kajti v teh 15. letih je ona celo omejevala to sporno obrtniško delo. n.: Odgovor članku: "k spomenici kranjskega obrtnega društva", Slovenski narod, št. 145, 30. junij 1886.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Slovenec, št. 260, 12. november 1889.

¹¹⁵ Od okoli 350 prisiljencev jih je bilo le 30 zaposlenih v spornih obrteh. Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 23. novembra 1889, str. 370.

¹¹⁶ Npr. leta 1884 je bilo od skupnega zaslužka okoli 13300 goldinarjev le 2600 zasluženih z obrtjo. Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 1886, Letno poročilo, str. 112. Leta 1888 je od skupnega zneska okoli 27300 gld. le 2000 gld. odpadlo na obrt. Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 1889, Letno poročilo, str. 132.

¹¹⁷ Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, št. 156, 12. julij 1892.

¹¹⁸ Dolenec, Metod: "Usoda" ljubljanske prisilne delavnice, o.c., str. 75.

¹¹⁹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358.

osebje prisilne delavnice, za revne šolarje in otroke¹²⁰ in nenazadnje za stare stalne stranke.¹²¹ Celo uradniki boljše obleke kupujejo drugje. Eno tretjino res naredijo za občasne stranke, vendar "se večinoma sme trditi, da to, kar se izdeluje v prisilni delavnici, je v prvi vrsti namenjeno le za prebivalstvo najubožnejše, katero nikakor ne more plačati dragega oblačila!"¹²² Obrtniki s takšnim zagovorom niso bili zadovoljni. Pod njihovim vplivom so se nekateri deželnozborski poslanci pritožili, da v prisilni delavnici še naprej "opravljajo rokodelska dela tudi za privatne osebe, zlasti čevljarska, mizarska, krojaška, knjigovezna in druga taka dela."¹²³

9. Neškodljivo delo

Obrtniki so po eni strani odločno nasprotovali obrtniškem zaporniškemu delu, po drugi strani pa so se dobro zavedali, da zaporniki iz socialnih razlogov morajo delati. Po njihovem mnenju se ti dve težnji ne izključujeta. "Mi dobro vemo, da je državi dolžnost skrbeti za to, da imajo jetniki primernege opravka, toda to naj bi se godilo na tak način, da se po njih ne godi škoda obrtnikom, ki tako po davkih morajo plačevati drago njihovo vzdrževanje. In to se kar lahko vravna. Naj se dajo jetnikom zopet tista dela, ki so bila prejšnje čase po kaznilnicah vpeljana, naj predejo in tkejo, naj izdelujejo take reči, ki se rabijo v kaznilnici sami."¹²⁴

Obrtniki so zaporniško delo hoteli potisniti nazaj v preteklost, ko so se zaradi pomanjkanja preje v prisilnih delavnicah in kaznilnicah v glavnem ukvarjali s predenjem.¹²⁵ S predenjem se mestni obrtniki praviloma niso ukvarjali in so to opravilo prepuščali podeželanom. V manjši meri je to veljalo tudi za tkalstvo. Z nastopom industrializacije je bilo to ročno delo obsojeno na smrt. V nobenem primeru ni moglo tekmovali s tovarniško strojno proizvodnjo. "Wo finden und sehen wir heute [1889] noch Handspinnerei? Sie ist entschlummert, wie eine alte hochbetagte Greisin."¹²⁶ V prvi polovici 19. stoletja sta bila v Ljubljani največ dva predilca. Leta 1859 ni bilo več

¹²⁰ Za njih so npr. dali narediti čevlje, s katerimi so jih obdarili za božič. Konservativno obrtno društvo, Slovenec, št. 275, 1. december 1891.

¹²¹ Nove privatne naročnike naj bi dosledno odklanjali. Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, Slovenec, št. 156, 12. julij 1892.

¹²² Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358.

¹²³ Interpelacijo je vložil poslanec Klein. Podpisali so jo še: Bleiweis, Svetec, Tavčar, Šuklje, Hribar, Kavčič, Povše, Lavrenčič, Žitnik, Dragoš, Klun, Gorup, Pakiž, Ogorelec. Slovenec, št. 260, 12. november 1889.

¹²⁴ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

¹²⁵ Kulišer, Josif: Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka II, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1959, str. 587.

¹²⁶ Egon, W.: Das Ende der Hausindustrie, Marburger Zeitung, št. 66, 18. avgust 1889, str. 5.

nobenega. Število tkalcev je npr. od leta 1814 do leta 1860 padlo iz 24 na komaj 5.¹²⁷ V sedemdesetih letih je tkalstvo dokončno izginilo in leta 1880 v Ljubljani ne zasledimo več nobenega tkalca.¹²⁸ Ker torej tkalcev ni bilo več, jim zaporniško tkanje ni moglo konkurirati. Zato so se v prisilni delavnici precej ukvarjali s tkalstvom. Seveda to ni bilo več ročno tkalstvo, temveč strojno "und doch ist dies der wichtigste und rentabelste Industriezweig, gegen dessen Hebung man keine Bedenken tragen kann, da dem Kleingewerbe [...] keine Concurrenz durch diese Arbeit geboten wird; die Concurrenz, welche [...] der Großindustrie verursacht wird, brauchen wir nicht so zu berücksichtigen."¹²⁹ V prisilni delavnici so izdelovali še nekatere izdelke (škatlice za vžigalice, papirnatih izdelkov, pletenje mrež in slame), s katerimi niso konkurirali obrtnikom.¹³⁰ Nekateri so tudi predlagali, da naj država monopolizira izdelovanje vžigalic, ki bi jih nato izdelovali zaporniki.¹³¹

Za obrtnike niso bila sporna tudi različna javna dela, "z. B. Anlegen von Kanälen, Regulierung von Flußen, Trockenlegung von Sümpfen, Urbarmachung wüster Landstriche."¹³² Zlasti popularno je bilo urejanje hudournikov in gradnja in vzdrževanje cest in železnic. Toda pri takšnih delih se je pojavil nov problem. "Da bi bilo pa s tem pritožeb konec, se ne dá misliti, ker namesto obrtnikov bodo sedaj pa zidarji, pomagači in dninarji tožili, da jim kaznjenci odjemljejo delo."¹³³ Obrtnikov seveda takšen argument ni prav nič ganil.

Za nasprotnike zaporniškega obrtniškega dela so bila kmetijska dela najbolj primerna oblika za zaposlitev zapornikov. Ker so se kmetje venomer pritoževali, da jim primanjkuje cenene in zanesljive pomožne delavne sile, naj bi bili zaporniki dobra rešitev za ta problem. Vsaj nekaj mesecev v letu bi zapornike zaposlili pri kmečkih delih.¹³⁴ Ker je bila

¹²⁷ Valenčič, Vlado: Pregled ljubljanske obrti od začetka 18. stoletja do obrtnega reda iz leta 1859 ter njen gospodarski in družbeni razvoj. - Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana 4, Ljubljana, 1977, str. 142.

¹²⁸ Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, o.c., str. 59; Podobno je bilo tudi v drugih slovenskih mestih. Zaradi propadanja tkalstva so morali v Celju tkalski ceh v tridesetih letih prejšnjega stoletja celo ukiniti. Orožen, J[anko]: Propadle panoge celjskih obrti: Kronika slovenskih mest, II, 1935, št. 2, str. 162.

¹²⁹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 9. december 1885, str. 48.

¹³⁰ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358-359.

¹³¹ Leta 1893 je v državnem zboru to predlagal poslanec Rudolf Polzhofer. Zanimivo je, da je svoj predlog utemeljeval iz zdravstvenih stališč, saj je zaradi škodljivosti dela (fosfor) v zaporu možna strožja kontrola delavneh postopkov kot pa v tovarnah, kjer delavcev ni mogoče tako natančno nadzirati. Ta njegov predlog je *Marburger Zeitung* navdušeno podprl. Ein wünschenswertes Staatsmonopol, *Marburger Zeitung*, št. 18, 2. marec 1893.

¹³² Zum Schutze der freien Arbeit, *Marburger Zeitung*, št. 123, 15. oktober 1876.

¹³³ Državni zbor. Z Dunaja, 14. aprila, Slovenec, št. 85, 15. april 1886.

¹³⁴ Vendar so se ljubljanski obrtniki prav zaradi sezonske narave kmečkega dela spraševali. "Kaj pa naj bodo prisiljenci delali ves drugi čas, ko ne bode dela na polju. Delati bodo v delavnici." Spomenica Kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 155, 12. julij 1886.

poleg tega večina slovenskega prebivalstva kmečkega, je bilo tudi največ zapornikov iz podeželja. "Kaj hasni tedaj tacemu kmetskemu kaznencu, ako se uči razna mehanična in obrtniška dela, za katera potem, ko pride iz zapor, nema ni kupca, mnogokrat pa tudi ne potrebnega kapitala, da bi je na svojo roko izgotavljal, navadno kmetsko delo, kateraga je bil vaje izma mladih let, za katero ima največ nagnjenja in največ zmožnosti, pa pozabi ali se ga pa odvadi?"¹³⁵ V zaporu bi se tudi lahko naučil modernih kmetijskih metod.

Z izvajanjem takšnih del naj ne bi bilo večjih težav. "Za stražo jim pa dajte primernih oddelkov vojašine, ki so drugod velikrat brez premnovega opravila. Sej so tudi sicer ob ječah na straži."¹³⁶ Nekateri so celo predlagali, da bi zapornike preprosto oddali kmetom. Zapornike "gebe man an gute beleumendete Bauern oder Gewerbetreibende. [...] Die Sträfling ist natürlich zu bemerken, daß wenn es seinen Dienst verläßt oder er nicht gut thun [...], ihm die Strafe geradezu schrecklich verschärft wird."¹³⁷ Vprašanje je, če bi bila takšna grožnja učinkovita, saj je bilo celo množično delo na prostem pod nadzorom paznikov povezano z velikimi težavami. Zato "se smejo odpošiljati, kakor se že samo po sebi umeje, le boljši elementi, od katerih se ni že naprej bati, da bodo pobegnili in gledé katerih se je nádejati, da bode mogoče vzdrževati disciplino, kar je pri zunanjih delih že samo po sebi jako težavna stvar, a takih prisiljenecv v večjem številu ni na razpolago."¹³⁸ Občasno je tudi prišlo do težav. Leta 1890 so "pri vsih oddelkih [...] prisiljenci dobro delali in se prav povoljno vedli, le v Jaršah jih je več pobegnilo ter se je zaradi tega ta oddelek moral v zavod vrniti."¹³⁹

10. Delo za vojsko, državo in obrtnike

V prisilni delavnici so izdelovali obrtniške izdelke tudi za državne uradnike in različne javne ustanove. To je bilo v skladu s takratnim prepričanjem, da lahko država in tudi posamezne javne ustanove, ki imajo to možnost (npr. zapor in prisilne delavnice),¹⁴⁰ sami poskrbe za svoje potrebe. V začetku leta 1880 je tako proračunski odsek državnega zbora sprejel resolucijo, "da naj se ujetniki rabijo za izdelovanje erarju, zlasti vojnemu potrebnih stvari, vojaških oblek, obuval itd."¹⁴¹ Josip Vošnjak se je zavzel, da bi kaznjenci za državo opravljali potrebna popravila. Čez nekaj let so poslanci vladi zopet

¹³⁵ S: O delu v kaznilnicah, Slovenski narod, št. 17, 22. januar 1883.

¹³⁶ Zgodnja danica, št. 49, 4. grudon 1885, str. 388.

¹³⁷ Unser modernes Arrestwesen, Marburger Zeitung, št. 68, 8. junij 1887.

¹³⁸ Konservativno obrtno društvo v Ljubljani, št. 156, 12. julij 1892.

¹³⁹ Obravnave deželnege zbora Kranjskega v Ljubljani, Letno poročilo, 1890, str. 150.

¹⁴⁰ Na obrtnem shodu leta 1881 na Dunaju samo takšno obrtniško delo ni bilo sporno. Obrtnijski shod, Slovenec, št. 129, 19. november 1881.

¹⁴¹ Kaznilnice kot konkurentije obrtnikom v obravnavanju v budgetnem odseku državnega zbora, Slovenski narod, št. 24, 30. januar 1880.

priporočili, "da naj po kaznilnicah v prvi vrsti izdelujejo reči, ki jih država potrebuje za svoje lastne potrebe."¹⁴² V kranjskem deželnem zboru je Šuklje zastopal enako stališče. "Nimam nič ugovarjati, ako deželna uprava, ako vsi deželni zavodi dotične svoje obrtne potrebščine tam si preskrbe, kjer jih najmanj stane, v prisilni delalnici namreč."¹⁴³

Najbolj popularna je bila oskrba vojske. Ta je bila namreč največji državni porabnik najrazličnejših izdelkov. Zato so veliko pričakovali od napovedi, da se bo delo po kaznilnicah "napeljalo [...] na novo polje, katero bo kaznjencem vedno zadosti dela, obrtnikom pa nobene škode prinašalo. Vojni minister ga misli vzeti v zakup."¹⁴⁴

Vendar to obrtnikov ni niti malo pomirilo. Šuklje se je uštel, ko je pričakoval, da bi z vojaškimi naročili "kaznilnice [...] imele dovolj posla, in malemu obrtniku ne bi bilo povoda, pritoževati se nad nejednakim tekmejem."¹⁴⁵ Že leta 1882 se je *Slovenec* odločno postavil proti temu prepričanju. "Gotovo potrebuje država veliko reči, ki bi jih lahko izdelovali po kaznilnicah in pokorilnicah, vendar pa si ne drznemo trditi, naj se vsa ta dela izključljivo izroče kaznilnicam, ker bi tudi na ta način nekterim krajem odšel velik zaslužek."¹⁴⁶

Obrtniki so pričakovali, da bo država tiste izdelke, ki jih izdeluje tudi obrt, naročevala pri njih. "To vprašanje bilo je že predmet neštevili posvetovanjem, in obrtniki sklenili so v nebrojnih resolucijah v tem zmislu, da je pri vojaških dobavah še največ dobička in so torej nekak temelj dohodkov."¹⁴⁷ Čeprav je Avstro-Ogrska v primerjavi z drugimi tedanjimi evropskimi velesilami za vojsko porabila manj denarja in so se po koncu vojn za združitev Italije in Nemčije izdatki za vojsko glede na celoten proračun stalno zmanjševali,¹⁴⁸ je bila v avstrijski javnosti globoko zasidrana zavest o previsokih izdatkih za vojsko. "Toda ako se že mora toliko izdati za vojaške potrebe, tedaj bi bilo tudi pravično, da se denar vrača tje nazaj, od koder je prišel, da gosposka za vojake kupuje pri kmetu žito in živino, pri obrtniku blago in dá rokodelcem naročila izdelovati vojaško obleko in obutev."¹⁴⁹

Leta 1887 je vlada obrtnikom sicer hotela ustreči, vendar je že sam zakon vseboval nekatera določila (enake surovine, strojna izdelava), zaradi katerih so obrtniki izpadli iz konkurence.¹⁵⁰ Vojska si preprosto ni mogla privoščiti, da bi velike količine blaga naku-

¹⁴² Državni zbor. Z Dunaja, 14. aprila, Slovenec, št. 85, 15. april 1886.

¹⁴³ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

¹⁴⁴ Slovenec, št. 88, 19. april 1886.

¹⁴⁵ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 360.

¹⁴⁶ Obrtništvo pa državni zbor, Slovenec, št. 68, 20. junij 1882.

¹⁴⁷ Vojaške potrebe in mali obrtniki (Iz obrtniških krogov.), Slovenec, št. 145, 26. junij 1888.

¹⁴⁸ Wysocki, Josef: Die österreichische Finanzpolitik. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del, Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 92.

¹⁴⁹ Domoljub, št. 4, 20. februar 1890, str. 34-35.

¹⁵⁰ Eine gewerbliche Interpellation, Marburger Zeitung, št. 33, 18. marec 1887.

povala neposredno pri malih proizvajalcih. Zato je potrebovala posrednike med proizvajalci in vojsko, ki so kot pogodbeni oskrbovalci nakupovali pri posameznih proizvajalcih in velike količine nakupljenega blaga nato prodali vojski. Ti podjetniki so včasih znali svoj položaj pošteno izkoristiti in so vojski z velikim dobičkom prodajali blago najslabše kvalitete.¹⁵¹ V takratnem časopisju so zelo odmevali sodni procesi proti takšnim goljufom. Zato je javnost zahtevala odpravo dosedanjega nabavnega sistema. Vojsko naj bi odslej obrtniki oskrbovali skupaj. "Ako torej hočejo mali obrtniki dobivati večja dela, ki donašajo obilnejši zaslužek, treba, da se zberejo v"¹⁵² obrtne zadruge. Kljub slabim izkušnjam, ko se v preteklosti cehi niso preveč obnesli pri takšnih poslih,¹⁵³ so obrtniki od skupnega nastopa v zadrugah veliko pričakovali. "Bi bile vojaške potrebe preskrbljene ne samo ceneje, nego i solidneje, in dobiček, koji bi iz tega imel posredno mali obrtnik, okrepil in zvekšal bi davčno moč te važne vrste prebivalstva."¹⁵⁴ Zlasti pripravne naj bi bile produktivne zadruge, ki so jih po prvi obrtni noveli obrtniki lahko ustanovili v okviru obveznih obrtnih zadrug. Vendar zaradi znanih razlogov te zadruge v obravnavanem času še niso zaživele. Neuspešne so bile tudi že ustanovljene zadruge, katerih glavni namen naj bi bila oskrba vojske.¹⁵⁵ Vendar so kasneje nekatere obrtne zadruge zaživele v civilni proizvodnji prav zaradi prvotnega namena - serijskega oskrbovanja vojske.¹⁵⁶

Obrtniki so problem zaporniškega dela hoteli rešiti tudi tako, da bi zaporniki preprosto delali za njih. Leta 1874 so celo predlagali, da jih lahko zaposlijo tovarne.¹⁵⁷ Za takšno rešitev se je npr. leta 1880 zavzel obrtniški zbor v Linzu¹⁵⁸ in kasneje tudi trgovska in obrtna zbornica iz Gradca.¹⁵⁹ Prisilna delavnica v Ljubljani je tudi tako ugodila obrtniškim željam¹⁶⁰ (tudi pri spornem čevljarjem delu)¹⁶¹ in jim je ponudila sporne mizarske storitve.¹⁶² Pomočnikom seveda ni bil všeč takšen način razreševanja obrtniških težav. To je dobro "le za mojstre, ki bi dobili bolji kup delavcev. Nepravičen pa je

¹⁵¹ Primerjaj: Zalaganje armade, Slovenec, št. 165, 20. julij 1888.

¹⁵² Domoljub, št. 4, 20. februar 1890, str. 34-35.

¹⁵³ Slokar, Ivan: Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860. - Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana 4, Ljubljana, 1977, str. 71-72.

¹⁵⁴ Vojaške potrebe in mali obrtniki (Iz obrtniških krogov.), Slovenec, št. 145, 26. junij 1888.

¹⁵⁵ Dunajski čevljarji so tako ustanovili zadrugo, preko katere bi delali za vojsko čevlje. Vendar vojaško ministrstvo pri zadrugi ni naročevalo. Zato je zadruga morala prenehati s svojim delom. Slovenec, št. 296, 27. december 1890.

¹⁵⁶ Tako npr. leta 1908 Čevljarska gospodarska zadruga na Dobračevi pri Žireh. Stanonik, Marija: Zgodovina žirovskega čevljarstva, Loški razgledi, XVIII, 1971, str. 134.

¹⁵⁷ Prošnja ljubljanskih obrtnikov zarad obrtniškega dela na Gradu, Slovenec, št. 100, 25. avgust 1874.

¹⁵⁸ Za obrtnike, Slovenec, št. 16, 10. februar 1880.

¹⁵⁹ Slovenec, št. 115, 19. maj 1888.

¹⁶⁰ S: O delu v kaznilnicah, Slovenski narod, št. 17, 22. januar 1883.

¹⁶¹ Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 23. novembra 1889, str. 370.

¹⁶² Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 358-359.

nasproti poštenim pomočnikom, [...] kateri bi potem službe zgubili ali jih težje dobili, ko zdaj. Srečna osoda: pošteni pomočnik naj gre po svetu beračit, da bo vsak drugi dan zaradi vagabundiranja zaprt, - samo da bodo lumpi na Gradu delo imeli in denar služili!"¹⁶³

11. *Interes drugih obrtnikov in potrošnikov*

Zaporniško obrtniško delo je v glavnem prizadelo le krojače, čevljarje, mizarje in knjigoveze. Drugim obrtnikom pa naj bi velika koncentracija zapornikov v Ljubljani celo koristila. "Velika večina Ljubljanskih obrtnikov ni prizadeta od dela v delavnici in [...] imajo tudi Ljubljanski trgovci in obrtniki ravno po delavnici več ali manj dohodka. Kar se potrebuje za hrano in obleko 300 mož, za 25 pazniških rodbin itd. ves ta konsum ostane v Ljubljani."¹⁶⁴ To veliko množico zapornikov in pripadajočega osebja na čelu s pazniki je bilo namreč potrebno nahraniti, obleči in oskrbeti s potrebnimi dobrinami in uslugami (frizer). Tudi poslopja so potrebovala različne usluge in popravila. Za kar kaznilnica in prisilna delavnica nista mogli poskrbeti sami, sta kupili pri domačih obrtnikih in trgovcih. Tako so npr. sredi osemdesetih let na račun prisilne delavnice kmetje iz okolice Ljubljane zaslužili 1000 gld. na leto in obrtniki iz Ljubljane celo 31143 gld. Poklukar je pri teh številkah upravičeno pripomnil: "To je pravi ugovor upravištva prisilne delavnice, da, ako morebiti nekaterim vrstam obrtnikov Ljubljanskih prizadeva nekoliko škode, je pa dolga vrsta obrtnikov, katerim dá izdatnega zaslužka."¹⁶⁵

Nasproti mogočni obrtniški agitaciji so se postavili le redki posamezniki, ki so pri problemu obrtniškega zaporniškega dela zagovarjali interese potrošnikov. V nasprotju z obrtniki, ki so svoje blago hoteli prodajati čim dražje in s čim večjim dobičkom, so potrošniki to blago hoteli kupiti čim ceneje. Interesi potrošnikov in obrtnikov so bili torej povsem nasprotni. Iluzorno je bilo pričakovati, da bi se lahko sporazumeli glede "pravične" cene obrtniških izdelkov. "Tukaj je pač tako, kakor na tehnici ali vagi; če šine ta kvišku, mora ona pasti, kajti ravnotežje se skoro ne dá doseči."¹⁶⁶

V časopisih so se pojavili le redki glasovi, ki so zagovarjali potrošniške interese in še na te so se obrtniki ostro odzvali.¹⁶⁷ Potrošnika ne zanima slab položaj obrtnikov. "Vsega tega nisem jaz kriv, zato ni moja dolžnost, memo drugih bremen nositi še to. Ne gre tudi rokodelc svaje reči kupovat tje, kjer jih ceneje dobi? [...] Mogoče je, da ne more ceneje delati, potem mu jaz ne morem pomagati, kajti mene ne briga to, koliko delo njega stane, marveč to, koliko moram jaz plačati za-nj. Če dajem torej na Grad ali v posilno delavnico

¹⁶³ Slovenec, št. 95, 3. september 1878.

¹⁶⁴ n.: Odgovor članku: "k spomenici kranjskega obrtnega društva", Slovenski narod, št. 145, 30. junij 1886.

¹⁶⁵ Obravnave deželne zbornice Kranjskega v Ljubljani, 21. januar 1886, str. 357.

¹⁶⁶ Slovenec, št. 49, 28. februar 1884.

¹⁶⁷ Več rokodelcev: Poslano, Slovenec, št. 143, 3. december 1874.

izdelovat, česar potrebujem, nimam namena, zaslužek dajati izmečku človeštva, marveč hočem le ceneje shajati, ker nimam toliko dohodkov, da bi mi bilo veselje vsako reč na pol dražje plačevati.”¹⁶⁸

Tudi obrtniki niso mogli spregledati potrošniškega argumenta. “Ker so posebno konsumenti nižjih krogov izgubili zmožnost kupovanja, ni čuditi se, da se potrebščine naročajo ondu, kjer se more izdelovati za neznatne cene, za zasobne stroške davko-plačevalcev.”¹⁶⁹ Vendar so kljub temu zagovarjali lastne interese. “Smo v mestnem zboru [...] slišali besede, “da bode dobro, če se prisilna delavnica razširi, ker bodo vsled tega meščani lahko dobivali ceno obuvalo in obleko!” Kjer prevladujejo taki nazori o temeljnih zakonih narodnega gospodarstva, tam je pač sleherna beseda v nasprotnem smislu “bob v steno”. ”¹⁷⁰

Tihemu meščanu, “ki pa marsikaj gnjilega zapazi”,¹⁷¹ je prekipelo ob nenehnih tožbah obrtnikov in jim je povsem v brk povedal, da so njihovi zaslužki v primerjavi z zaslužki ostalih meščanov kar veliki, njihov dobiček pa naravnost gromozanski. “Kdo razen advokatov, ministrov, milijonarjev in takih ljudi zasluži”¹⁷² toliko kot obrtniki? “Ali je dolžnost moja, plačevati zajturke in večerje, bokale in vrčke svojemu krojaču, čevljarju itd., memo ktereга sem v gostilnici lačen, v nedeljah in praznikih gledé obleke berač, vse druge dni pa gledé dela suženj ali hlapec?”¹⁷³

Le redki so bili takšni glasovi, ki so poudarjali, da obrtnikom sploh ne gre tako slabo kot se pritožujejo. Obrtno vprašanje je še naprej ostajalo eden glavnih socialnih problemov svojega časa. Tudi zaporniško obrtno delo je bilo pomemben del problemov, s katerimi so se spopadali zagovorniki obrtnega stanu. Toda v nasprotju z drugimi zahtevami, s katerimi so hoteli omejiti obrtno svobodo, zakonodajalec tega vprašanja nikoli ni rešil zadovoljivo za obrtnike. Z enakimi besedami kot na prvem slovenskem katoliškem shodu¹⁷⁴ so se nad zaporniškim delom pritoževali tudi na drugem slovenskem katoliškem shodu leta 1900.¹⁷⁵ Zaporniki morajo delati tudi dandanes,¹⁷⁶ utihnile so le pritožbe obrtnikov.

¹⁶⁸ Tihi meščan: Poslano, Slovenec, št. 145, 8. december 1874.

¹⁶⁹ Peticija kranjskega obrtnega društva do deželnega zbora kranjskega, Slovenec, št. 8, 12. januar 1886.

¹⁷⁰ K spomenici kranjskega obrtnega društva, Slovenski narod, št. 143, 26. junij 1886.

¹⁷¹ Tihi meščan: Poslano: Slovenec, št. 139, 24. november 1874.

¹⁷² Tihi meščan: Poslano, Slovenec, št. 145, 8. december 1874.

¹⁷³ Tihi meščan: Poslano: Slovenec, št. 139, 24. november 1874.

¹⁷⁴ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slov. katoliškem shodu kateri se je vršil 1892 leta v Ljubljani, Ljubljana, 1893, str. 108-109.

¹⁷⁵ Poročilo o II. slovenskem katol. shodu ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani, Ljubljana, 1901, str. 82.

¹⁷⁶ Tomažič, Agata: Jetniki so ponosni na blagovno znamko. Delavnice v slovenskih zaporih, Delo, 29. oktober 1998, str. 12.

VI. NAZORI O OBRESTIH IN ODERUŠTVU

1. Oderuhi

“Bil sem pri tisti pijavki, tisti zverini, pri tistem [...] oderuhu, ki nas je tako daleč prignal. Bog vé, da nisem prevzeten človek, ali serce se mi je kerčilo, noga se mi je ustavljala, ko sem se bližal tistemu nesrečnemu pragu; gorjé, kedor ga je enkrat prestopil - njemu ni več pomoči! Ko zagledam óno suho, sključeno pošast, one prežeče, bodeče oči z onim vražjim pogledom; ko pomislim: da ta prikazen je kriva vse naše nesreče, zgrabi me jeza, vse je vrelo in kipelo po meni [...] -toda spomnim se tebe [žene] in otrok, zatajím se. [...] Jamem ga prositi kakor se bog prosi.”¹ Mile prošnje seveda niso ganile trdosrčnega oderuha, naj je prezadolženi kmet, ki naj bi mu naslednji dan kmetijo prodali na dražbi, še tako ponižno prosil usmiljenje. Krute oderuhove logike ni mogel spodbiti, on mu ni storil krivice, kajti “posodil sem ti, na mízo sem ti naštel gotovega, dobrega denarja, samega poštenega denarja.” Vselej kadar si potreboval denar “si prišel k meni, prosil si in molédoval; dal sem se omečati; jaz sem dober človek, predober človek; dal sem ti, [...] na tisto tvoje siromaštvo. Če si slabo gospodaril, ali sem jaz kriv? Svoje hočem nazaj.”²

S kom je simpatiziral pisec te drame iz leta 1876 ni težko uganiti. Na eni strani imamo obubožano, pošteno in verno kmečko družino, ki si je v trenutku stiske, ko ji je zmanjkalo nekaj denarja za plačilo davkov ali nakup najnujnejšega, potrebni denar morala izposoditi za oderuške obresti. Dolg pa je z leti rasel in rasel, potrebna so bila nova posojila in kmetija je kmalu šla na boben. Na drugi strani pa imamo nemoralnega oderuha, ki ni pripravljen pomagati soljudem v stiski, temveč njihovo stisko izkorišča in jim za astronomske obresti posoja denar. Seveda postane kmalu zelo bogat in svoj “pošteno” zaslužen denar z novimi posojili venomer pomnožuje. Ali bi ob taki zgodbi kdo sploh lahko ostal hladen in ne sočustvoval z ubogo kmečko družino, hkrati pa ne obsojal oderuha in s tem oderuštva? Tudi takratno slovensko javno mnenje je bilo odločno proti oderuštvu, se pravi proti previsokim obrestim, in je zato zahtevalo ponovno uvedbo zakonov o oderuštvu, ki bi določili najvišjo dopustno obrestno mero.

Boj proti oderuštvu je bila ena temeljnih nalog konservativne socialne zakonodaje v obdobju Taaffejeve vlade. Po konservativnem prepričanju se bo s prepovedjo oderuštva odstranil tudi glavni vzrok za vse večjo dolžniško krizo. “Žrtve oderuštva najdete v vseh slojevih človeške družbe. [...] Glavno svoje polje pa ima v produktivnih spodnjih vrstah

¹ B. M.: Odertnik, Zvon, Dunaj 1876, str. 12.

² B. M.: Odertnik, o.c., str. 13.

človeštva. Mali obrtnik, delavec in kmet, na te se oderuštvo spravlja.”³ Kot smo spoznali, so bili ravno kmetje in obrtniki tisti družbeni sloj, na katerih so konservativci gradili, oziroma hoteli zgraditi svojo moč in z njihovo pomočjo odvrniti grozečo socialno revolucijo. Sestavni del njihove socialne politike v korist srednjega stanu je bila tudi zaščita tega stanu pred brezmejnimi oderuštvi. Tudi v tem pogledu so se konservativci in drugi katoliški socialni reformatorji spustili v boj z liberalnimi načeli. “Manchesterske⁴ teorije proste trgovine brez carine, slobodnega obrtstva brez dokaza sposobnosti za obrt, prostega lihvarstva (oderuštva) so kmalu podkopale obstanek neštevilnim poprej vsaj pošteno shajajočim obrtnim in trgovskim rodbinam, tako da nahajamo zdaj v mestih mnogoštevilne nad glavo zadolžene obrtnike in nekoliko bogatašev.”⁵

Konservativna protioderuška politika je bila istočasno usmerjena tako v zaščito obrtnikov kot v zaščito kmetov. Toda zaradi prevlade kmečkega prebivalstva in očitne kmečke dolžniške krize je na Slovenskem ta politika dajala prvenstveno vtis boja za zaščito kmečkega stanu. Kljub temu, da sem se s svojo magistrsko nalogo prvenstveno usmeril na prikaz socialne politike v korist obrtnikov, se v poglavju o oderuštvu ne bom mogel izogniti problemu oderuštva na podeželju. Zakoni o oderuštvu so bili namreč sprejeti tako zaradi zaščite kmetov kot zaradi zaščite obrtnikov. Zato so v pogledu oderuštva tudi problemi obeh slojev neločljivo povezani.

2. Liberalno obdobje

V času gospodarske depresije po letu 1873 se je avstrijsko in slovensko javno mnenje odločno postavilo proti oderuštvu in zahtevalo uvedbo strogih zakonov o oderuštvu. Vendar ni bilo vedno tako. Avstrijsko cesarstvo je imelo podobno kot ostale evropske države bogato tradicijo zakonov o oderuštvu. Ko je naš pisec napisal zgornjo, srce parajočo zgodbo, je minilo komaj osem let, ko so bili ti zakoni preklicani. Takratne zahteve pa so bile ravno obratne. “Ni ga morebiti časnika, ni ga deželnega zbora, ki ne bi bil že govoril zoper obrestne postave (Wuchergesetze). Vriskanje je skoraj jednoglasno po prenapredbi, celó po preklicu obrestnih postav.”⁶ Kako je lahko v obdobju komaj enega desetletja prišlo do tako temeljitega preobrata v pogledih na obresti?

³ Govor slovenskega državnega poslanca viteza Schneida, Slovenski narod, št. 21, 27. januar 1881.

⁴ S tem izrazom so označevali teoretično najbolj skrajni liberalizem, ki je kljub socialnim nepravilnostim odklanjal vsakršno poseganje države na socialno področje.

⁵ Vošnjak, J[osip]: Socialni problem in kmetski stan, Letopis Matice slovenske, 1885, str. 6.

⁶ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, Čitalnica, I. zvezek, Gradec, 1865, str. 12.

a) Stari zakoni o oderuštvi

Obrestni zakoni, ki so določevali najvišjo obrestno mero ali so v skrajnih primerih celo prepovedali obrestovanje, so imeli takrat že dolgo tradicijo. V antiki so tako zakonsko določili najvišjo obrestno mero. S krščanstvom pa so sčasoma vsakršno jemanje obresti označili za oderuštvo in ga zato prepovedali. Srednji vek je klasično obdobje najstrožjih obrestnih zakonov in tudi klasično obdobje sholastične utemeljitve prepovedi obrestovanja. Z napredovanjem denarnega gospodarstva in z vse večjim razvojem so se te prepovedi vedno bolj rahljale. Oderuški zakoni so priznavali vedno več izjem in glas za popolno odpravo teh zakonov je bil vse močnejši. Žal so do prevlade liberalizma vsi poskusi bolj ali manj neslavno propadli.

V takratnem avstrijskem cesarstvu ni bilo nič drugače. Obrestne zakone, ki so dovoljevali le 4-6 % obresti je že leta 1787 odpravil Jožef II. Novi zakon je veljal le do leta 1803. "Eine vieljährige durch häufige Beyspiele bestätigte Erfahrung hat die Erwartung, in welcher die vormahls gegen der Wucher erlassenen Gesetze durch das Patent vom 29. Januar 1787 aufgehoben wurden, nur zu sehr widerlegt. An die Stelle der durch diese Begünstigung beabsichtigten freyern Verwendung der Capitalien zur Unterstützung nützlicher Unternehmungen, trat ungemäßigte Gewinnsucht, die auf die Thorheit der Verschwendung und die Drangumstände des Bedürfnisses speculirte, Fleiß und Betrieb-samkeit muthlos machte, den Privat-Credit unterdrückte, und die schädlichsten Folgen auf Sitten und Gesinnungen verbreitete."⁷ Odprava zakonov o oderuštvi torej ni uresničila pričakovanj. Po občem državnem zakoniku je bilo tako dovoljeno zaračunati največ 4 do 6% letnih obresti. Višina obrestne mere je bila odvisna od različnih pogojev kreditnega poslovanja.⁸ Višje obresti so veljale za oderuštvo in oderuštvo je bilo kaznovano z denarno kaznijo, če je bil oderuh brez denarja pa z zaporom od osem dni do šest mesecev.

b) Vzroki za odpravo zakonov o oderuštvi

Že v predmarčni dobi so se pojavila javna nasprotovanja zakonom o oderuštvi z zahtevo "po svobodnejšem, a vseeno nadzorovanem denarnem trgu",⁹ torej po reformah teh zakonov. Z liberalno dobo zaupanja v napredek in svobodo v šestdesetih letih 19. stoletja ljudje niso bili več naklonjeni tem omejevalnim zakonom. Po liberalnem prepričanju naj bi ravno postave o oderuštvi "nenaravno vzviševale obresti. One so pa

⁷ Aufhebung des Wucher-Patents vom 29. Januar 1787, Sr. k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze und Verordnungen, Zwanzigster Band, Wien 1807, str. 131-132.

⁸ Das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch, § 993-1000.

⁹ Vodopivec, Peter: Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi, Doktorska disertacija, II. del, Ljubljana 1978, str. 263.

tudi vzrok bile, da se je denar najemal zunaj cesarstva; one so ljudem morale nagnjenje do varčnosti ter so bile škodljive zlasti v tem, da so se z denarnimi posojili pečali le najnižje vrste ljudi, ki so bile najhujše pijavke in da so se od denarne trgovine odtegovali najboljši kapitalisti ne samo zastran odtrijskih postav, ampak že stran madeža, ki se je prijel njega, kogar se je prijel priimek "odrtnik."¹⁰

Zato "ni je skoraj dandanašnji večje pritožbe od ljudi vsakega stanu kakor "da denarja dobiti ni", "da so obresti od posojil tako velike, da nikdo brez svoje očividne škode si posojevati ne more". Da bi le enkrat bilo dosti denarja, da bi ga le za male obresti lahko si izposodil, bi si lahko v kratkem času spreobrnil čelo gospodarstvo!"¹¹ Ljudje so se torej pogosto pritoževali nad pomanjkanjem kapitala, nad tem, da je bilo za primerne obresti težko dobiti dovolj denarja, s katerim bi lahko začeli dobičkonosno podjetje. Povsem naravno je bilo, da so se v isti sapi pritoževali tudi nad previsokimi obrestmi. Ker je bila industrija in trgovina v velikih primerih izvzeta iz določil zakonov o oduštvu, je bilo zlasti kmetijstvo tisto, ki je trpelo zaradi pomanjkanja kapitala. Zemljiška posojila so bila zelo redka, "ja selbst bereits bestehende Hypotheken werden fort und fort gekündet, dem Grundbesitze entzogen, und zwar nicht der Industrie und dem Handel zugeführt, wohl aber theils im Auslande, theils in Staatspapieren placirt."¹²

c) Liberalna teorija

Zaradi teh razlogov so se nekateri tudi na Slovenskem v skladu z liberalnimi nazori odločno zavzemali za odpravo zakonov o oduštvu. V slovenščini je o tem najbolj nazorno leta 1865 pisal Ivan Geršak.¹³ Geršakov članek o obrestih je v *Novicah* naletel na ugoden sprejem. Recenzent je od Gešaka le še zahteval, da bi "stopil iz teorije in zgodovine v našo ubogo sedanost, in obširno razlagal, zakaj posebno kmet in stanovnik na kmetih tako težko kapitala dobí, čeravno ponuja popolno varnost zastran kapitala in obresti, in bi tudi povedal, kako bi se kmetu in malemu obrtniku pomagalo iz silnih denarnih zadreg."¹⁴ Čeprav so *Novice* tudi ob drugih priložnostih podpirale odpravo oduških zakonov,¹⁵ je liberalne nazore o obrestih v slovenščini tako jasno in obširno zagovarjal le Ivan Geršak.

Ni pa manjkalo nemških spisov o tej problematiki. Med njimi najdemo tudi delo

¹⁰ Svoboda kapitala, *Novice*, št. 1, 2. januar 1867, str. 2.

¹¹ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postav, o.c., str. 3.

¹² Costa, E[bin] H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirthschaft im Herzogthume Krain, Verhandlungen und Mittheilungen der iuristischen Gesellschaft in Laibache, Verlag der iuristischen Gesellschaft, Laibach, 1866, str. 386.

¹³ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postav, o.c., str. 3-21.

¹⁴ Slovensko slovstvo. Še nekaj o "Čitalnici", *Novice*, št. 9, 1. marec 1865, str. 69.

¹⁵ Svoboda kapitala, *Novice*, št. 1, 2. januar 1867, str. 1-3.

domačega avtorja Etbina Costa iz leta 1866.¹⁶ Tako Geršakovo kot Costino delo sta bili povsem v znamenju liberalnih nazorov, "welche eine durchgängige Giltigkeit beanspruchen und überall gleichmäßige Anwendung finden."¹⁷ Geršak se je opiral predvsem na delo "neumrlega Adama Smith-a, ki so moje prizadevanje do celega prešinile."¹⁸ Costa je v nasprotju z njim navajal modernejše avtorje, tako Smithovega teoretičnega naslednika Johna Stuarta Milla, potem Wilhelma Roscherja, utemeljitelja nemške zgodovinske ekonomske šole in naposled še Lorenza Steina, uglednega predstavnika avstrijskega državnega socializma. Njihova gospodarska teorija se je prav tako kot vsa takratna liberalna teorija "einstimmig gegen jede Art von Zinsbeschränkungen und Zinstaxen ausgesprochen."¹⁹ Zato tudi Geršak in Costa nista imela kaj dodati k takrat prevladujočemu mišljenju. "Die Aufhebung jedweder Art von Zinsbeschränkungen und Zinstaxen ist vom theoretischen und practischen Standpunkte bereits so vielfach erörtert worden, daß es eine sehr eitle Hoffnung wäre, hierin auch nur das geringste Neue vorbringen zu wollen."²⁰

Vpliv Adama Smitha je pri Geršaku zelo očiten. Ko on razlaga o narodnogospodarskih zakonih, ki vplivajo na obresti, se ob tem neizogibno pojavi liberalni trg ponudbe in povpraševanja. Tu se povsem nasloni na Smithovo oblikovanje cene v pogojih popolne svobodne konkurence, ki je tudi odgovorna za oblikovanje višine obrestne mere.²¹ Tako kot je cena blaga na trgu odvisna po eni strani od ponudbe tega blaga in po drugi strani od povpraševanja po temu blagu, se tudi obresti ravna po ponudbi in povpraševanju po kapitalu. Več, ko je kapitala, ki se ponuja na posodo, nižje bodo obresti (in obratno) in več, ko je povpraševanja po kapitalu, višje bodo obresti (in obratno).

Ponudba kapitala je odvisna od varčnosti in omike. Večja je varčnost, več kapitala je na razpolago in večja je omika, več ljudje pridelajo in zato več prihranijo. "Omika je zato vir bogastva, omiko morajo vsi tisti želeti u svojo vas, ki bi radi denarja imeli za svoje podvzetje."²² Vsemogočna omika, ki ji Geršak v skladu z liberalnim prepričanjem posveča največjo možno pozornost, pa vpliva tudi na zakonodajo, ki varuje posojen kapital pred nevarnostjo, da ne bo več vrnjen. Večja je varnost, več ljudi posoja in s tem obresti padajo. Visoka omika, svoboda in naravna bogastva vplivajo na večje povpraševanje.

¹⁶ Costa, E[tbín] H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirthschaft im Herzogthume Krain, o.c., str. 382-387.

¹⁷ Ibidem, str. 385.

¹⁸ Gršak, Ivan: Slovenci!, Čitalnica, Podučni list za slovenski narod, I. zvezek, Gradec 1865, str. 2.

¹⁹ Costa, E[tbín] H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirthschaft im Herzogthume Krain, o.c., str. 382.

²⁰ Ibidem, str. 382.

²¹ Primerjaj: Schmolders, Günter: Geschichte der Volkswirtschaftslehre. Überblick und Leseproben, Rowohlt, München, 1965, str. 27-28, 164-172; Ekelund, Robert B. in Hébert, Robert F.: Povijest ekonomske teorije i metode, MATE, Zagreb, 1997, str. 108-113.

²² Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 9.

Tudi pri razlagi, kako se na svobodnem trgu oblikuje obrestna mera, je Geršak povzemal Smithove nauk. Na svobodnem trgu ponudbe in povpraševanja obresti niso nikoli previsoke. Če so obresti previsoke, bo vsakdo hotel posoditi svoje prihranke, hkrati pa bo kapital prišel še iz tujine. Obresti bodo zato padle. Če pa so obresti prenizke, bodo ljudje denar raje vlagali v neposredno proizvodnjo ali pa ga posojali v tujino in obresti se bodo zato zvišale. "Tako čudovitno, pa tudi čisto navadno in prosto (einfach) se giblje obrest okolj svojega središča, sedaj poskakaje, sedaj padaje po prostih narodarskih zakonih."²³ Prav tako kot Geršak so tudi *Novice* opozorile na to liberalno prepričanje, da se bodo v pogojih tržne svobode obrestne mere prej kot slej znižale.²⁴

Ali lahko za stalno določimo obresti, ki se ravna po ponudbi in povpraševanju svobodnega trga? Geršak deli obresti na dva dela. Najprej je tu zavarovalna premija, torej vsota s katero posojevalec zavaruje svoje posojilo za primer, da ga ne dobi povrnjenega. Čim večje je posojevalčevo tveganje, tem večja je premija. Toda tveganje pri nobenem posojilu ni povsem enako.²⁵ Prav to, da kreditna sposobnost posojilojemalca vpliva na posojilno tveganje in s tem na višino obresti, se je povsem jasno pokazalo dobro desetletje kasneje, ko je veljala posojilna svoboda. Manj zadolženi kmetje so tako dobili posojila po precej nižji obrestni mere kot bolj zadolženi.²⁶

Drugi del obresti je dolžnikovo povračilo za rabo denarja, saj je s posojilom dolžnik dobil možnost zaslužka, kateri se je po drugi strani posojevalec odrekel. Tudi tega dela obresti se ne da za stalno določiti, ker različni ljudje z izposojenim denarjem različno zaslužijo. Previsoke obresti so zato le tiste, pri katerih dolžnik z izposojenim denarjem zasluži manj kot znašajo obresti. "Le če moram več od denarja plačati kakor mi je dobička donesel brez mojega truda, plačujem preobresti, to so prevelike obresti. Dokler pa mi denar več hasne kot obresti znašajo, ne bom preobresti plačeval, naj že plačujem od njega malo ali veliko."²⁷

S takšno liberalno definicijo previsokih obresti in oderušstva, se je Costa povsem strinjal. Oderušstvo je, "wenn ein Capital geliehen wird, für dessen Benützung der Darleihende wissentlich mehr fordert, als der Ertrag ist, den der Empfänger vermöge des Darlehens machen kann."²⁸ Takšna posojila zato nikoli ne morejo koristiti produkciji, temveč le uničujejo dolžnikovo gospodarsko podlago. Vendar previsoke obresti težijo predvsem kmetijstvo in ne obrti, industrije in trgovine. Dobiček slednjih je namreč neprimerno višji kot kmetijski. "Pri poljedeljstvu ne raste dobiček tako kakor stroški,

²³ Ibidem.

²⁴ Svoboda kapitala, *Novice*, št. 1, 2. januar 1867, str. 3.

²⁵ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 5-7, 16.

²⁶ Namesto do 25% so plačevali 12% obresti. Visoke obresti tarejo kmeta, *Edinost*, št. 13, 31. marec 1880.

²⁷ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 16.

²⁸ Costa, E[duard] H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirtschaft im Herzogthume Krain, o.c., str. 383.

ampak čisti dobiček ima svojo mējo ktere človek ne more prekoračiti, če že tako napenja svoje moči. [...] Kmetu je mēja postavljena, na kateri je zapisano: do tod a dalje ne! Na banderi obrtnikovi pa stoji: Naprej s pomočjo dušnega in denarnega kapitala!”²⁹ Vlaganje v modernizacijo kmetijstva res prinaša več pridelka, ki pa je dražji. Najcenejše pridelke ima najbolj primitivno kmetijstvo, z modernizacijo pa se pridelki dražijo. Zato morajo biti posojila za kmetijstvo precej nižja kot pa za industrijo.

Vendar to še ne pomeni, da je za kmetijstvo potrebno obdržati najvišjo dovoljeno obrestno mero. Ravno obratno. “Das wirkliche Resultat derartiger gesetzlicher Bestimmungen besteht nur in einer wesentlichen Erschwernung der Darlehen und in einer Steigerung des Zinsfußes.”³⁰ Namesto v kmetijstvo kapitalisti svoj kapital raje nalagajo v druge, bolj dobičkonosne gospodarske panoge. Zato se tudi *Novice* ne strinjajo s strahom zemljiških posestnikov, da se bo zaradi obrestne svobode znižala vrednost njihovih posesti. “Mi smo pa tega prepričanja, da so te misli krive; kajti kapitalisti, ki so hotli varno naložiti svoj denar, so prav zastran omejenih obresti zemljiščinim posestnikom v novejših časih odtegovali posojila,”³¹ ker so lahko denar drugje naložili bolj dobičkonosno. Tudi državni vrednostni papirji s svojimi zanesljivimi in visokimi obrestmi spodkopavajo nizko obrestno mero.³² Prav to državno zadolževanje, ki zvišuje obrestno mero, so liberalci tudi kasneje uporabljali kot argument proti ponovni uvedbi zakonov o oderuštvi. Po njihovem mnenju se obrestna mera ne more spustiti z administrativno odločitvijo, temveč šele z odpravo zadolževanja državnega proračuna.³³

Obrestna mera je preprosto odvisna od premnogih spremenljivih dejavnikov, zaradi česar se je ne da za stalno določiti. Zato tudi zakoni o oderuštvi nimajo nobenega smisla. Ti zakoni obrestno mero samo povišujejo.³⁴ Dolžnik namreč veliko bolj potrebuje posojilo kot pa upnik potrebuje ugodno naložbo. “Wie leicht also wird er [dolžnik] sich durch Eid oder Ehrenwort binden lassen, und muß nunmehr dem Gläubiger außer dem natürlichen Zinse und der sonstige Affecuranzprämie noch die besondere Gefahr vergüten, welche das Gesetz diesem androht.”³⁵

Kljub tem razlogom za odpravo obrestnih zakonov Geršak v njih ni videl le slabih strani. Angleški zakoni so se mu zdeli celo pametni, “dasiravno je tam prostost za nar

²⁹ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 19.

³⁰ Costa, E[bin] H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirthschaft im Herzogthume Krain, o.c., str. 384.

³¹ Svoboda kapitala, *Novice*, št. 1, 2. januar 1867, str. 2.

³² Costa, E[bin] H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirthschaft im Herzogthume Krain, o.c., str. 384; Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 17.

³³ Staatshaushalt und Wucherfrage, *Laibacher Tagblatt*, št. 141, 23. julij 1879.

³⁴ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 16-18.

³⁵ Costa, E[bin] H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirthschaft im Herzogthume Krain, o.c., str. 385.

važniši temelj narodarstva spoznana in častljena." Ti namreč dopuščajo prosto jemanje obresti le nad določeno manjšo vsoto (10 funtov), posojila pod njo pa so podvržena obrestnim omejitvam. "Ker je ravno pri malih denarjih nar več treba plačati obresti in male denarje si izposujejo navadoma tudi le mali, to je revni ljudje, ki za silo denarja imeti morajo."³⁶ To zakonitost je opazil tudi avtor v *Edinosti*: "Dober kmet neče previsocih obresti plačevati, rajši ne vzame denarja na posodo, revež pa mora živeti, plača obresti, kolikor se jih zahteva."³⁷

Kasneje je znani avstrijski ekonomist Eugen Böhm-Bawerk v neposredni navezavi na Wilhelma Roscherja opozoril na to, da so v nerazvitih ekonomijah posojila skoraj izključno porabniška posojila ali celo posojila v stiski in zato običajno povezana z zelo visokimi obrestnimi merami. Oderuška posojila prizadenejo v prvi vrsti eksistenčno ogrožene reveže, zaradi česar so tudi zakoni o oderuštvu zakoni za zaščito revežev.³⁸ Geršak teh nazorov ni prevzel od Böhm-Bawerka, temveč od Roscherja, katerega delo je prav tako kot Costa poznal tudi on.

Vsi zakoni o oderuštvu torej niso slabi in zlasti kmetijstvo potrebuje zelo nizke, neoderuške obresti, a po liberalnem prepričanju se je vendarle potrebno zavzeti za odpravo zakonov o oderuštvu. Geršak odločno poudarja, da bosta šele svobodna ponudba in povpraševanje pripeljala do znižanja obrestnih mer in bosta odpravila pomanjkanje kapitala v Avstriji. Kmetijstvu pa bi pomagal z hipotekarnimi bankami, hranilnicami in nenazadnje s poučevanjem kmeta.³⁹ Geršakova stališča se torej povsem ujemajo s takrat prevladujočimi liberalnimi nazori, ki so jih npr. zastopali tudi Nemci na Kranjskem, ko "podpirajo zahteve po odpravi raznih omejitev na denarnem trgu (zakon o oderuhih!) in dokazujejo, da se je mogoče problemu oderuštva učinkovito upreti le z urejeno mrežo vsem dostopnih posojilnih ustanov."⁴⁰

Costa je z odpravo zakonov o oderuštvu pričakoval prav tisto kot skoraj vsi njegovo sodobniki: "Dagegen ist es wahrscheinlich, das, daß nach Aufhebung der Wuchergesetze selbst auswärtige Capitalien hier angelegt, und daß bei größerem Zinssatze auch einheimische Capitalisten [...] ihre Geld demselben zuführen, und daß endlich bei so entstehender Concurrenz der Zinsfuß nicht nur nicht übermäßig gesteigert, sondern, wenigstens mit der Zeit, erniedrigt werden wird. Vielleicht werden damit jene Wuchergeschäfte ihr Ende finden."⁴¹

³⁶ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 14.

³⁷ Visoke obresti tarejo kmeta, *Edinost*, št. 13, 31. marec 1880.

³⁸ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken. Deutsche Sozialkatholiken und Sozialisten im 19. Jahrhundert, Geyer-Edition, Wien-Salzburg, 1975, str. 352.

³⁹ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 20-21.

⁴⁰ Vodopivec, Peter: O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja, o.c., str. 22-23.

⁴¹ Costa, E[bin] H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirthschaft im Herzogthume Krain, o.c., str. 387.

3. Odprava zakonov o oderuštvi

“Dandanes je splošno prepričanje, da so ograje pri posojilih gospodarstvu in pravu nasproti - le malo ljudi je še, ki mislijo, da se bode svet podrl, ako država ne čuje nad posojili in ako postave ne branijo previsocih obresti.”⁴² Tega se je seveda zavedala tudi vlada, katere gospodarska politika je bila že od neoabsolutizma dalje v skladu z liberalno gospodarsko doktrino. Zato je že leta 1863 vlada napovedala, da bo državnemu zboru predložila zakon o odpravi oderuških zakonov. Vendar je do tega prišlo šele leta 1866.⁴³ S tem zakonom so bile odstranjene prejšnje omejitve obrestne mere na 5-6% in so bili omiljeni predpisi o kaznovanju oderuhov.⁴⁴ Prav tako so bile sedaj dovoljene obresti od obresti. Vendar s tem kaznovanje oderuštva še ni bilo popolnoma odpravljeno. Zakon je določal, “da kazni odrtije zapade tak, kdor nadlogo, lahkomišljenost, neskušnost ali slabo pamet dolžnikovo v občutljivo škodo njegovo zato rabi, da sebi ali drugim kakor koli nakloni dobiček, ki je v očitni neprimeri z obresti, ki so v tistem kraju navadne in v nobenem primeri s stroški, ki jih je posodnik imel s svojim posojilom, s kako zgubo ali sicer s kakim drugim žrtovanjem.”⁴⁵ Kdaj je kakšno posojilo oderuško je bilo sedaj odvisno od mnogih subjektivnih dejavnikov. Tistega, ki ga je sodnik spoznal krivega tega zločina, je kaznoval z denarno kaznijo, zločinskega povratnika pa tudi z zaporom do dveh let.

Oderuški zakoni torej še niso bili popolnoma odpravljani. Zato se je nadaljeval tudi liberalni boj proti zakonom o oderuštvi.⁴⁶ Šele marca 1868 so o tem razpravljali v državnem zboru in sprejeti zakon je bil nato 14. junija uzakonjen.⁴⁷ Takrat je liberalna večina povsem v skladu z liberalnimi nazori odpravila vse omejitve pri pogodbenih določitvah obresti. “Die bisher bestehende gesetzliche Beschränkungen des vertragsmäßigen Zinsfußes und der Höhe der Conventionalstrafe bei Darlehen und creditirten Forderungen treten außer Kraft.”⁴⁸ Višine obrestnih mer, ki jih je določal splošni državni zakonik, so bile sedaj odpravljene. Prav tako kot pri zakonu iz leta 1866 je bilo zakonsko določena 6% obrestne mere le takrat, če v posojilni pogodbi upnik in dolžnik nista natančno določila obrestne mere. Obrestna mera sedaj ni bila z ničemer več omejena in prav očitne oderuške obresti niso bile več kaznive.

⁴² Svoboda kapitala, Novice, št. 1, 2. januar 1867, str. 2.

⁴³ Reichsgesetzblatt, št. 160, 14. december 1866.

⁴⁴ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung, 1. del: 1848-1869, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1972, str. 332.

⁴⁵ Svoboda kapitala, Novice, št. 1, 2. januar 1867, str. 2.

⁴⁶ Več o novem zakonu, o njegovih prednostih in njegovih pomanjkljivostih glej: Kaltenegger, Fried[rich]: Erörterungen zum neuen Wuchergesetze, Verhandlungen und Mittheilungen der juristischen Gesellschaft in Laibach, Verlag der juristischen Gesellschaft, Laibach, 1867, str. 89-103.

⁴⁷ Reichsgesetzblatt, št. 62, 14. junij 1868.

⁴⁸ Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates, I. Session, 78. Sitzung, 12. marec 1868, str. 2191.

Kljub temu, da je velika večina takratnih sodobnikov nasprotovala zakonom o odedu, so se tudi v državnem zboru našli poslanci, ki so tej liberalni potezi odločno nasprotovali. Konservativci so izrabili to priložnost in z vsemi močmi napadli liberalni kapitalizem.⁴⁹ Najglasnejši je bil prav Joseph Greuter, ki je prav ob tej priložnosti prvič v državnem zboru načel socialno vprašanje na temelju krščanskega socialnega programa.⁵⁰

Vpliva državnih poslancev s Slovenskega med debato skoraj ni bilo čutiti. Nobeden ni sodeloval v generalni debati, v specialni debati pa se je oglasil le štajerski nemški poslanec Jožef Waser. Oglasil se je v razpravi o petem paragrafu, o katerem je tudi sam mislil, "daß dieser Paragraph für das Zustandekommen des ganzen Gesetzes nicht wesentlich ist."⁵¹ Razen zagovarjanja pravne jasnosti petega paragrafa je povedal zelo malo. Tako je opozoril, da "ich glaube aber nicht, daß diese Bestimmung [jemanje obresti je nezdržljivo s posojilom] für die gegenwärtige Zeit paßt, ich glaube nicht, daß das canonische Recht das Mittel ist, um die soziale Frage zu lösen. [...] Ich glaube nicht, daß man Aufrechthaltung solcher Beschränkungen [obrestni zakoni] den Capitalsuchenden Vortheile bieten würde."⁵² Povsem jasno se je torej postavil na liberalno stališče, ki je prav v tej debati bilo veliko načelno bitko s katoliškim taborom. Stare cerkvene nazore o nujnosti določitve najvišjih obrestnih mer so zlasti ostro zagovarjali tirolski poslanci. Ta opozicijski tabor je bil sicer prešibek, da bi lahko preprečil ukinitve obrestnih postav, vendar je njegov glas vseeno prišel do izraza. To se je npr. jasno pokazalo prav pri glasovanju o petem paragrafu, ki je bil sprejet le z nekaj glasovi večine. Ker so bili takrat slovenski poslanci v opoziciji, so vsi po vrsti glasovali proti temu paragrafu.⁵³ K takšnemu izidu glasovanja je še bolj pripomoglo dejstvo, da so bili kranjski slovenski poslanci takrat v veliki meri odvisni od duhovščine in se zato niso smeli očitno postaviti na liberalno stran. Tudi slovenski štajerski poslanci, ki so zaradi volilne nedejavnosti duhovščine takrat občasno še lahko prisegali na liberalne nazore,⁵⁴ so v tem primeru glasovali proti liberalnemu predlogu.

Državni poslanci s slovenskega ozemlja se niso postavili na liberalno stališče. Niso pa se odločno postavili tudi na nasprotno stran. Odločili so se, da se ne bodo aktivno

⁴⁹ Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung*, 5. del: 1848-1869, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1972, str. 332-333.

⁵⁰ Wadl, Wilhelm: *Liberalismus und soziale Frage in Österreich, Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867-1879)*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, Wien 1987, str. 63.

⁵¹ *Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates*, I. Session, 77. Sitzung, 9. marec 1868, str. 2148.

⁵² *Ibidem*, str. 2149.

⁵³ Proti so tako glasovali Jožef Emanuel Barbo, Karel Coronini, Alojzij Lenček, Janez Lipold, Lovro Pintar, Luka Svetec in Lovro Toman. Od poslancev s slovenskega ozemlja pa so za glasovali le Vinko Klun, Luigi Pajer in Jožef Waser. Glej: *Ibidem*, str. 2157.

⁵⁴ Cvirn, Janez: *Slovenska politika na Štajerskem ob koncu šestdesetih let 19. stoletja*, *Zgodovinski časopis*, 47, št. 4, 1993, str. 523-529.

udeležili razprave. Vendar njihovo nezanimanje za obravnavano tematiko niti ni tako presenetljivo. V teh letih namreč zadolževanje, predvsem kmečko, še ni doseglo tistega grozečega obsega, kot ga je imelo v naslednjem desetletju. Prav nasprotno. Takratna kmečka zadolženost še ni bila visoka. V naslednjih letih je odprava obrestnih zakonov celo dajala upanje v upravičenost liberalnih nazorov. Leta 1869 so se tako dolgovi na Kranjskem znižali.⁵⁵ Vendar ta nizka zadolženost ni bila posledica odprave oderuških zakonov. Leta 1867 se je namreč pričelo "sedem debelih let" avstrijskega gospodarskega vzpona. Poleg ugodnega finančnega stanja sta bili v monarhiji ravno v letih 1867 in 1868 rekordni letini, drugje po Evropi (razen v Ukrajini) pa so se ubadali s slabimi letinami. Kmetijstvo je za seboj v gospodarski vzpon potegnilo tudi ostale gospodarske panoge, ki so nato cvetele vse do gospodarske krize leta 1873. To je bila resnično "doba ustanavljanj", ko so nove delniške družbe rasle kot gobe po dežju. Gospodarstvo se je vse bolj vrtelo okoli napihnjenih in nerealnih vrednostih na dunajski borzi, ki so se dokončno sesule z borznim polomom leta 1873. Ker pa si je liberalizem pripisoval vse uspehe za ta gospodarski vzpon, so z borznim polomom doživele polom tudi liberalne ekonomske ideje.⁵⁶

4. Neomejeno oderušstvo

Čeprav so tudi v teh letih dolgovi na Slovenskem naraščali, dolžniška kriza zaradi gospodarskega vzpona, ki se je odražal tudi med večinskim kmečkim prebivalstvom, še ni bila pereča. S krizo je padalo povpraševanje, konkurenca tujih, zlasti ameriških in ruskih pridelkov se je večala, stroški in davki niso bili prav nič manjši, temveč so se nasprotno povečevali, postranskih zaslužkov ni bilo več, primernih posojil je bilo vse manj.⁵⁷ Vse to je krepilo zadolževanje in povečevalo obrestne mere, s čimer so nastali idealni pogoji za divje oderušstvo. V pretežno kmetijskih slovenskih deželah⁵⁸ s slabo razvitimi denarnimi ustanovami in slabimi možnostmi za primeren zaslužek je bilo težko dobiti denar na posodo. Nesorazmerje med povpraševanjem po posojilih in njegovo ponudbo je bilo zelo veliko. Zato si je kmet v veliki stiski potrební denar izposodi pač

⁵⁵ Več o višini dolgov do srede osemdesetih let prejšnjega stoletja glej Vošnjak, J[osip]: Socialni problem in kmetski stan, o.c., str. 18-20.

⁵⁶ Rumpler, Helmut: Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804-1914, Ueberreuter, Wien 1987, str. 459-466.

⁵⁷ Lazarevič, Žarko: Kmečki dolgovi na Slovenskem, Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948, Znanstveno in publicistično središče Ljubljana 1994, str. 13-16.

⁵⁸ Prizanešeno ni bilo nobeni slovenski pokrajini. Tudi v Prekmurju, ki ga zaradi od avstrijske polovice monarhije različne ogrske zakonodaje ne bom obravnaval, so bile običajne obresti tja do 160%. Keršovan, Ferdo G.: Spomini na gospodarsko in socialno življenje v Prekmurju, Kronika, št. 3, 12, 1964, str. 172.

kjer koli ga je že dobil.⁵⁹ Obračal se je na vaške mogočnejše, večinoma gostilničarje, velike kmete in trgovce, ki so razpolagali s primerno zalogo gotovega denarja. Le ti pa so seveda izkoristili stisko posojilojemalca in mu denar posodili le za zelo velike, resnično oderuške obresti. Ustvarjeni so bili vsi pogoji za pojav predstave o izkoriščevalskemu oderuhu in njegovi nemočni žrtvi, ki smo jo spoznali na začetku. Ta slika se je vtisnila globoko v slovensko zavest.

a) Oderuške obresti

Slovensko, zlasti katoliško časopisje je to razpoloženje proti liberalnim nazorom pridno podpihovalo. Liberalno prepričanje, da se bodo po odpravi zakonov o oderuštvi obrestne mere znižale, se je izkazalo za lažno. "Zgodilo se je ravno narobe. Oderuhi, ki so prej iz strahu pred postavo nesramno svoje početje vsaj skrivali, so sedaj brez vse sramote začeli stiskati reveče, ki so denar iskali na posodo."⁶⁰ Na Kranjskem so kmetje zelo težko dobili denar na posodo. Zato si je kmet v stiski potrební denar izposodi pač kjer koli ga je že dobil. Hipotečna posojila od 20 do 50% so bila nekaj povsem običajnega. Kmet je celo plačeval pet krajcarjev od sposojenega goldinarja tedensko, kar je na leto znašalo 250% obresti. Pri tako kratkih plačilnih roki je bila vedno prisotna nevarnost, da bo kmet zamudil s plačilom obresti, s čimer je zapadel celoten dolg skupaj z obrestmi. Da bi se kmet temu izognil je oderuhu plačeval tako imenovane uslužnostne obresti, ki jih je kmet plačal v naravi⁶¹ ali pa mu jih oderuh po zelo nizkih odkupnih cenah zapisal kot novi dolg. Ker so bile te obresti odločno previsoke, da bi jih bil dolžnik sposoben izplačati iz svojih rednih dohodkov, se je moral vedno bolj zadolževati. Dolgovi so naraščali toliko časa, dokler ni bila posest že tako zadolžena, da je oderuh s pomočjo sodišča sprožil javno dražbo.⁶²

Tako "se je že marsikateremu dolžniku vrat zavil. Vsak dan se sliši, kako tu in tam odrtniki kri pijó ljudém, ki so od njih kaj na posodo vzeli." Tako kot zgodba o posojenih 40 gld., katerih obresti so po dobrem letu znašale neverjetnih 2468 gld. "To ni izmišljena

⁵⁹ "Pa mi utegne kdo ugovarjati: "Zakaj pa so tako neumni, da tolike obresti plačujejo?" Kdor pozna kmečke razmere, bo ob enem zadel, da lakota je hud tat." Iz Pivke, Slovenec, št. 67, 9. junij 1974.

⁶⁰ Postava zoper odrtijo, Slovenec, št. 144, 7. december 1875.

⁶¹ Takšno prakso dolenjskih oderuhov je leta 1876 Janez Trdina opisal takole: "Denar posojajo na silne obresti ali ne zahtevajo novcev ampak in natura, češ da ubožec kmet, ki jim se strašno smili, ne bi tako občutil bremena, zlasti kak lep hrastič, kak cent suhih sliv, nekoliko veder dobre kapljice jim diši, ali se ne branijo niti kakega prašička ali telička." Trdina, Janez: Podobe prednikov: Zapisi Janeza Trdine iz obdobja 1870-1879, 2. knjiga, Knjižna zbirka Krt, Ljubljana 1987, str. 615.

⁶² Zoper oderuhe. Govor slov. poslanca g. Viljema Pfeiferja v seji državnega zbora od 26. aprila, Slovenski narod, št. 101, 4. maj 1877; Govor slovenskega poslanca Viljema Pfeiferja, Slovenski narod, št. 23, 29. januar 1881.

historija, ampak gola resnica. Precartano maslo današnjega liberalizma!”⁶³ Pred dolgimi prsti lakomnih oderuhov niso bili varni niti ljudje iz višjih krogov. Zlasti primerne tarče so bili oficirji, katerih življenjski stil je bil daleč nad njihovimi dohodki. Zelo veliko so dajali na svojo čast. Zadolženost za njih ni bila nečastna, temveč nekaj povsem običajnega. Nečastna je bila le plačilna nesposobnost, ki so jo skrbno prikrivali.⁶⁴ Tudi oficirski podmladek pri tem ni bil izvzet. Tako je neki oderuh dosegel, da so iz artilerijske kadetske šole vrgli trideset učencev, katerih skupni dolg je v treh letih narasel za 1600%, pri nekemu od njih v poldrugem letu celo za neverjetnih 2600%.⁶⁵

“V večjih mestih je dosti taci, ki imajo le malo premoženja, pa s takimi denarskimi opravili velik dobiček uživajo, ki v to svrhu celo mešetarje dobro plačujejo in si pri tem na tisoče zaslužijo.”⁶⁶ Zlasti zanimiva je bila vloga specializiranih mešetarjev - posrednikov.⁶⁷ Tudi v Ljubljani je bilo zelo veliko posrednic (žensk!) med posojilodajalci (tudi v večini primerov žensk) in posojilojemalci, ki so si zaračunale 3 do 5% provizijo pri vsakem posojilu na menico. Upniki so na mesec dobivali 5% obresti, dolžniki pa so plačevali še veliko več, saj so morali plačati še posredničin zaslužek. Posojilojemalec je dolžniško menico izpolnil na račun posrednice. Posrednice so nato upnikom izplačevale dogovorjene obresti. Pogosto se zato dolžniki in upniki niti niso poznali.⁶⁸

Menice so bile zelo pripravne za prikrito oderuštvo. Veliko navadnih ljudi sploh ni razumelo funkcije menice, čeprav so z njimi poslovali. Tako je npr. sodnik neki preprosti dekl pokazal menico in jo vprašal, če ve, kaj je to menica. Ona mu odgovori: “Kaj bom vedela!”⁶⁹ Zato niso bili redki primeri, ko so upniki s pomočjo menic dolžnike zavajali ali celo goljufali. Prav tako kot vse dolžniške pogodbe sta upnik in dolžnik tudi menično

⁶³ Novice, št. 27, 5. julij 1876, str. 216-217.

⁶⁴ Nove šega sleparstvo, Slovenec, št. 89, 20. avgust 1878; št. 91, 24. avgust 1878; št. 92, 27. avgust 1878; št. 93, 29. avgust 1878.

⁶⁵ Zgodnja Danica, št. 39, 26. kimovca 1879, str. 310. Ker so bili študentje večinoma plačilno nesposobni oziroma je njihova kreditna sposobnost temeljila na premoženju staršev, so bile razumljivo tudi obresti zelo visoke. “Kolikor večja je nevarnost, toliko večje so obresti, n. pr. jud posodi vsakemu študentu, pa mu zaračuna tudi visoke obresti, ker pri mnogih svoj posojeni denar izgubi.” Visoke obresti tarejo kmeta, Edinost, št. 13, 31. marec 1880. Primer kako je oderuh odiral kadete je v javnosti zelo odmeval. Proti temu oderuhu so nato tudi sprožili sodni proces in ga obsodili na šest let zapora. Zur Wucherfrage, Laibacher Tagblatt, št. 171, 29. julij 1880.

⁶⁶ Nove šega sleparstvo, Slovenec, št. 89, 20. avgust 1878.

⁶⁷ Ti so svojo obrt opravljali tudi v časih, ko so še veljali zakoni o oderuštvu. Zakon iz leta 1866, s katerim so omili oderuške zakone, je tako tudi za te “mešetarje” predvideval denarne kazni. Svoboda kapitala, Novice, št. 1, 2. januar 1867, str. 2.

⁶⁸ Ta sistem je zelo lepo deloval, dokler neka velika posojilojemalka, ni več mogla kriti svojih dolgov, ki jih je plačevala z novimi posojili. Piramida se je začela sesuvati, ko so ljudje začeli dvomiti v njeno premoženje in ko so nato končno razkrili njene goljufije z menicami. Sodišče jo je skupaj z glavno posrednico obsodilo na dve leti težke ječe. Izpred sodnije, Slovenski narod, št. 47, 27. februar 1874; št. 48, 28. februar 1874; št. 49, 1. marec 1874; št. 50, 3. marec 1874.

⁶⁹ Izpred sodnije, Slovenski narod, št. 48, 28. februar 1874.

pogodbo lahko sklenila povsem brez ovir. Zadostoval je le njun podpis. Nepismene osebe pa so menično pogodbo lahko sklenile le v prisotnosti dveh pisмениh prič in notarja. Notarjeve usluge so imele primerno visoko ceno. Te upravne stroške meničnega poslovanja so še povečali obvezni državni koleki.⁷⁰ Pri vsaki spremembi je bila zopet potrebna pomoč notarja. "Pri vknjiževanju in izknjiževanju je prevelika sitnost, draga pota in preveliki troški, ker se brez advokata nič ne naredi. [...] Vsi troški pri vknjiževanju in izknjiževanju z advokatom vred so za 100 gold. 8-9 goldinarjev, potem 6% in pota, koja sva obadva naredila, morajo se tudi računati."⁷¹

Zaradi teh dragih sitnosti so oderuhi dolžnike skoraj brez težav hitro prepričali, da so sami sklenili posojilno pogodbo z menico. Če dolžnik ni znal pisati, "je postrežni upnik sam tako priljuden, da drži kmeta za roko in si na ta način prislepari njegov podpis."⁷² Nepismen dolžnik je s tem podpisal naravnost oderuške obresti. Povsem običajno je bilo, da je posojilojemalec upniku izdal menico za vsoto, ki je bila veliko višja kot tista, ki jo je prejel. Ponavadi so tudi obresti že takoj odšteli od prejete vsote. Nič čudnega, če so se konservativni poslanci vneto zavzemali za omejitev poslovanja z menicami. Zlasti neukemu kmetu naj bi takšno poslovanje sploh prepovedali. "Menica, neizogibna kupčevalcu, bankirju, obrtniku, je pogin neukretnemu kmetu."⁷³

Vendar so posojilodajalci tudi te sloje s pomočjo menic veselo odirali. Neki ljubljanski trgovec naj bi tesarju posodil 55 oziroma 67 goldinarjev za dva tedna. Vendar mu je moral obrtnik podpisati menico za 100 goldinarjev, za katero je upnik dobival nadaljnjih 6% obresti. Prizadeti obrtnik je odgovoril na to novico in zapisal (prostovoljno ali pod pritiskom upnika?), da upnik razen dogovorjene odškodnine kljub že poldrugi mesec zapadli menici zahteva le 6% obresti. "Sicer moram pripoznati, da sem imel priliko spoznavati drugih "oderuhov" tukaj v Ljubljani" in zato svojega upnika razglasi za poštenjaka.⁷⁴ Le kakšne so bile potem obresti pri resničnih oderuhih, če te visoke obresti za obrtnika niso bile oderuške?

Takšno poslovanje z menicami je bilo povsem običajno tudi v velikem poslovnem svetu. Celo država je za prejeta posojila dobila veliko manj kot pa je bila imenska vrednost dolga. Obrestne mere so bile bolj ali manj enake, količina realno prejetega denarja pa je bila odvisna od kotiranja posojilojemalca na mednarodnem denarnem trgu.⁷⁵ Ne samo država, tudi najvišja družbena elita ni bila varna pred takšnimi finančnimi operacijami. "Ogerski knez Esterhazi je na svoja posestva, ki so bila za 12

⁷⁰ Tavčar, Ivan: Slovenski Pravniki. Poduk o najpotrebnejših zakonih, Družba sv. Mohorja, Celovec, 1883- str. 479-481.

⁷¹ Visoke obresti tarejo kmeta, Edinost, št. 13, 31. marec 1880.

⁷² Zoper oderuhe. Govor slov. poslanca g. Viljema Pfeiferja, Slovenski narod, št. 101, 4. maj 1877.

⁷³ Govor slovenskega poslanca Viljema Pfeiferja, Slovenski narod, št. 23, 29. januar 1881.

⁷⁴ Glej: Slovenec, št. 38, 1. april 1875; Popravek, pojasnilo!, Slovenec, št. 39, 4. april 1875.

⁷⁵ Kot primer zelo črno naslikane slike o trgovanju z državnimi dolgovi pogledj: Pavlica, Josip: Socijalno vprašanje ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva, Gorica, 1902, str. 67-70.

milijonov goldinarjev cenjena, vzel na posodo na delnice ali akcije 6 milijonov pri dunajskem Judu. [...] Po tem takem je Jud 6 milijonov goldinarjev dolga dal vknižiti na posestvo kneza Esterhazija, dal mu je pa v resnici le samo eden milijon, pet milijonov je on kot bankir ali denarni mešetar v žep vteknil.⁷⁶ Ta svet visokih financ je bil navadnemu človeku še bolj nerazumljiv in zato še bolj sumljiv kot katero koli navadno oderuštvo, zato je tudi finančni svet vrednotil prav tako negativno kot oderuštvo.

b) Brezvestni dolžniki

Ne le, da navadni ljudje niso razumeli logike takšnih finančnih operacij, temveč pogosto tudi niso razumeli delovanja in posledic povsem navadnih posojil. Preprosto podeželsko prebivalstvo se večinoma sploh ni zavedalo, da si s posojili, katerih obresti so bile višje kot donosnost kmetij, spodkopava tla pod nogami. Kmetje so stara posojila pogosto plačevali z novimi, še večjimi in nič manj oderuškiimi. Pri tem pa so bili kratkovidno še veseli, "če dobe na posodo 100 f. da plačajo dolžnih 50 f. Zdi jim se, kakor da dobili so zastonj posojene denarce - lahkodušni ne pomislijo, da bo treba vrniti in da bo teže vrniti 100 f. nego pred 50."⁷⁷ Med Dolenjci je tako Trdina opazil skrajno neodgovoren odnos do svojega premoženja in brezvesten odnos do upnika. Kadar on nujno potrebuje nekaj denarja na posodo (dostikrat za življenjsko nebstvene stroške) "je sladak, ves skrušen, obeta za obresti vse, kar je in ni mogoče dati. Sprejemši novce pa ne misli skoraj nikoli ne na povračilo ne na obresti, treba ga je prijeti s hudo, navadno še tožiti in potem sovraži in raznaša upnika, da je joj."⁷⁸ Zato tudi Josip Godina-Verdelski svari pred zapravljivimi dolžniki, ki si denar izposodijo le zato, da ga zapravijo. Takšne dolgove "déla kak neporédnež za to, da jih porabi samo za nepotrébne, ali celó škodljive reči, in katérih tudi ravno zató po navadi ne izplačuje [...], kér mu zapravljljivost in potrata ves denar požira." Takšen dolžnik "je po navadi tudi vélik lažnjivec in sčasoma celó - tat."⁷⁹

Črno bela slika o zlobnih oderuhih in ubogih dolžnikih je bila vsekakor daleč od resnice. Pogosto so se ljudje v dolgove spuščali brez vseh pomislekov. Šele takrat, ko jih je upnik tožil in jim je grozil rubež, so začeli resno ukrepati. V slogu slovenske pravdne strasti je bila njihova naravna reakcija nemalokrat pravdanje na sodišču. Sicer so po izgubljenih tožbah zbrali dolžen denar, vendar so sedaj na grbi imeli še velike sodne

⁷⁶ V: Ne volite liberalcev, nemčurjev, prijateljev oderuhov in Judov!, Slovenski gospodar, št. 33, 15. avgust 1878, str. 265.

⁷⁷ Trdina, Janez: Podobe prednikov, I. knjiga, o.c., str. 141.

⁷⁸ Ibidem, 3. knjiga, str. 922.

⁷⁹ Godina-Verdelski, Josip: Izvirek premožnosti ali pravi pomoček za nje napravo in vstanovitev med ljudstvom, Trst, 1873, str. 46-47. Vendar se pisec pri tem sploh ne zaveda posojil v stiski, temveč kot sredstvo za preprečevanje škodljivega zadolževanja omenja le čvrsto moralo.

stroške. Pred rubežom so mnogi dolžniki upnika povsem zavestno tudi ogoljufali. Svoje premoženje so preprosto prepisali na ženo in otroke, ga prodali bližnjim sorodnikom, na posest naložili dolg v korist sorodnikov ali ženine dote in podobno.⁸⁰ Takšne goljufije so bile onemogočene šele leta 1884,⁸¹ ko je bilo določeno, da so neveljavne vse takšne pogodbe, ki so bile sklenjene eno leto pred rubež. Dolžniki so lahko pred rubežom svoje premoženje tudi skrili, npr. ga shranili pod lažnim imenom v hranilnici. Od leta 1884⁸² dalje je bil zato dolžnik na sodno zahtevo upnika dolžan pod prisego pred sodiščem naznaniti vse svoje premoženje.⁸³

Dolžniki so si lahko pomagali tudi na bolj divjaški način. "Brezvestni dolžniki [...] uničujejo zarubljena (eksekvirana) posestva z ogromno prekanjenostjo: gozdi se izsekavajo in golijo, poslopja ali njihovo ostrežje in kozolci se prodajajo in zapravljajo, da celo sadonosno drevje po vrtilih se posekuje."⁸⁴ Še več, nekdo je "celo rodovitno zemljo za 1 1/2 do 2 čevlja globoko prodal in odpeljati dal."⁸⁵ Na pohodu je bila logika: če jaz ne morem imeti, potem tudi drugi ne bo imel, povrhu pa mi lahko pade še kak goldinar v žep. Pri tem početju so prišli na svoj račun tudi kupci, ki so poceni kupili posekan les in dele razstavljenih kmečkih poslopij.

Oderuštvo je bilo tako vzrok, da je bil posestnik "z ženo in otroci siromak, stari oče in mati berača, upniki, kateri si z oderuškimi obresti prej niso pomagali, ogoljufani."⁸⁶ Noben zakon namreč ni prepovedoval uničevanje posestvi pred prodajo na dražbi. "Če je upnik v strahu za svoj denar prosil, da naj nikar ne podira, smejal se mu je dolžnik v obraz, ter ga še zasmehoval."⁸⁷ Mnoge seveda ni motilo, da so tako oškodovali upnike - oderuhe. Takšno početje so hoteli prepovedati, ker to škoduje bodočemu normalnemu delovanju kmetije in s tem kmetijstvu vse dežele. Poleg tega pa vsi upniki niso oderuhi in imajo to "potem v zahvalo, da je denar posodil in sosedu v potrebi pomagal."⁸⁸

Ker je odlok iz 20. oktobra 1870, po katerem so se preganjala takšna dejanja, malo zalegel,⁸⁹ se je pričelo pritiskati na poslance in vlado, da naj onemogočijo takšno

⁸⁰ Tavčar, Ivan: Slovenski Pravnik, o.c., str. 467-474.

⁸¹ Reichsgesetzblatt, št. 36, 16. marec 1884.

⁸² Ibidem, št. 35, 16. marec 1884.

⁸³ Tavčar, Ivan: Slovenski Pravnik, o.c., str. 484-487.

⁸⁴ Ogulin, Anton: Zarubljenih posestev uničevanje po dolžnikih, Slovenski narod, št. 16, 21. januar 1877; Ogulin, Anton: Zarubljenih posestev vničevanje po dolžnikih, Novice, št. 4, 24. januar 1877, str. 26.

⁸⁵ Ogulin, Anton: Še enkrat: zarubljenih posestev uničevanje po dolžnikih, Slovenski narod, št. 24, 31. januar 1877.

⁸⁶ Potreba postavne obrambe zoper oderuštvo, Slovenski gospodar, št. 38, 18. september 1879, str. 303-304.

⁸⁷ Tavčar, Ivan: Slovenski Pravnik, o.c., str. 475.

⁸⁸ Slovenec, št. 11, 28. januar 1882.

⁸⁹ Ogulin, Anton: Še enkrat: zarubljenih posestev uničevanje po dolžnikih, Slovenski narod, št. 24, 31. januar 1877.

početje.⁹⁰ Tudi protioderuško naravnani poslanci so se povsem zavedali tega problema.⁹¹ Državni zbor je zato ukrepal in leta 1883⁹² je končno stopil v veljavo zakon, ki je prepovedoval takšno početje. Državna oblast je bila dolžna z vsemi sredstvi preprečiti takšno škodljivo početje. Brezvestnemu upniku, delavcu, ki mu je pomagal uničevati in kupcu, ki se je okoristil s tem početjem, so bile zagrožene visoke zaporne kazni, tudi do dveh let.⁹³

c) Javno mnenje

Kljub veliki tveganosti posojilodajalcev se je javno mnenje zaradi vse bolj očitnega oderuštva nagibalo na stran dolžnikov. Za eno glavnih vodil uspešnega gospodarjenja so razglašali: "Ne delaj dolgov!" in "Váruj se odrtnikov!"⁹⁴ Res je, da so sicer za svoj žalostni položaj "veliko krivi sami zanikarni dolžniki; pa vendar se mora pravemu rojaku srce zjokati, če vidi reveža v največji sili stotak si izposoditi, pa upniku že naprej plačati 30 forintov za obresti."⁹⁵ Prav tako je tudi prav, "da je vsakemu prosto, za denar, ki ga komu drugemu posodi, tolike obresti jemati, kolike mu je le mogoče dobiti, kajti nihče ni prisiljen za posojilo več plačati, kakor sam hoče; ali vse drugo je, če taki posojevalec denarja zadrego onega, ki denarja na posodo išče, prevarljivo, goljufno porabi in iz neskkušenosti njegov dobiček vleče."⁹⁶ V začetku se je javno mnenje v večji meri obračalo proti najrazličnejšim prevarantom, ki so kljub liberalnim zakonom posojali na meji zakonitega, če ne že povsem nezakonito. Vendar se je sčasoma javno mnenje začelo obračati tudi proti zakonsko dovoljenemu oderustvu, proti previsokim obrestnim meram, ki so jih morali plačevati ljudje v stiski.

Vse bolj razkačeno javno mnenje proti oderuhom tudi liberalcev ni puščalo hladnih. Po Geršaku ni tako jasno liberalnih pogledov na obresti zagovarjal več noben Slovenec.

⁹⁰ "Schon seit Jahren wurde von krainischen Vertretungskörpern darüber Klage geführt, daß die Hypothekargläubiger manchen ländlichen Realitätenbesitzern gegenüber schutzlos dastehen, indem es oft vorkommen," da dolžniki pred dražbo dobesedno opustošijo svojo zadolženo posest. Ein namentlich für Krain nothwendiges Gesetz, Laibacher Wochenblatt, št. 73, 7. januar 1882.

⁹¹ Že med sprejemanjem zakonov o oderustvu je Viljem Pfeifer opozoril na to pomanjkljivost. Zakon bi moral biti v področju kazenskega prava, "ker oškodovani največkrat néma denarjev, da bi se dolgo in drago pravdal ter bi bila tedaj civilnopravna pomoč iluzorna, a pri kazenskopravni uredbi stopi sodnik na oškodovanega mesto." Govor slovenskega poslanca Viljema Pfeiferja, Slovenski narod, št. 23, 29. januar 1881.

⁹² Reichsgesetzblatt, št. 78, 25. maj 1883.

⁹³ Tavčar, Ivan: Slovenski Pravniki, o.c., str. 474-476.

⁹⁴ Lapajne, Ivan: Glavna vodila umnega gospodarstva na majhnem poséstvu in z malim iméttjem, Kranjska kmetijska družba, Ljubljana, 1880, str. 6.

⁹⁵ Iz Pivke, Slovenec, št. 67, 9. junij 1974.

⁹⁶ Nove šege sleparstvo, Slovenec, št. 89, 20. avgust 1878.

Nasprotno, tudi liberalni *Slovenski narod* se je odločno postavil proti oderuštvu. "Jemanje prevelicah obrestij ali interesov od posojenega kapitala, oderuštvo [...] se je tako strašno razširilo, da kakor gosenica v zelji žré na telesu našega državnega narodnega gospodarstva, in zmirom bolj se množe glasovi, kateri terjajo, naj se zopet ostre postave naredé, ki bodo vsaj nekoliko zabranjevale širjenje te krvopije ali sesavke."⁹⁷ Napadel je celo liberalno gospodarsko doktrino, po kateri nima smisla omejevati posojevalčevo svobodo, kajti upnik in dolžnik sta povsem svobodna subjekta, ki sama odgovarjata za svoja dejanja. Toda njuna svoboda naj bi po prepričanju konservativcev veljala le v "idealnej državi, kjer sta upnik in dolžnik jednako izobražena, kjer dolžnik pozna gospodarstvene posledice svojih zavez nasproti upniku", kar pa ne velja za takratno Avstrijo kjer so še "narodno-gospodarstveni otroci".⁹⁸ Svoboda ravnanja za vse bo torej možna šele, ko bodo ljudje dovolj poučeni o gospodarstvu.

Tudi nemški liberalci pod pritiskom javnega mnenja niso več tako ostro nasprotovali zakonom o oderuštvu. Ko se je liberalni dolnjeavstrijski deželni zbor zavzel za zakone o oderuštvu, jim je katoliški *Slovenec* očital, da "liberalni gospodje so tako tudi le sklenili, ker se bojé za svojo gospodarstvo, ter so primorani, se vendar nekoliko ozirati na ljudske želje."⁹⁹ Zlasti v predvolilnem obdobju se v javnosti ni bilo pametno ponašati s takšnimi liberalnimi nazori. Pred volitvami leta 1879 so se "tudi Dunajski židovski [liberalni] časnikarji [...] nekoliko spametovali in sedaj kličejo vlado in postavodajalstvo na pomoč zoper odrtnike."¹⁰⁰ Reformno usmerjeni *Marburger Zeitung* pod vodstvom Franca Wiesthalerja seveda ni imel pomislekov pri obsojanju oderuštva.¹⁰¹

Liberalni kranjski Nemci so se veliko bolj trdno oklepali liberalnih nazorov. V predvolilnem času so bili bolj previdni in *Laibacher Zeitung* je celo objavil članek iz prve številke na Češkem izhajajočega časopisa z zgovornim naslovom *Der Wucherfeind*.¹⁰² Po volitvah pa so bili s svojo protioderuško naravnostjo že bolj umirjeni. Sicer so se še zavzemali za zakone o oderuštvo, s katerimi bi kazensko preganjali najbolj krivično oderuštvo, vendar so hkrati upravičeno dvomili, da bodo samo ti zakoni pomagali izkoreniniti oderuštvo. Poudarili so, "daß die Wucherpest als solche keineswegs als eine besondere soziale Krankheitserscheinung aufgefaßt und in diesem Sinne behandelt

⁹⁷ Proti oderuhom, *Slovenski narod*, št. 66, 21. marec 1879.

⁹⁸ Odrtniki, *Slovenski narod*, št. 5, 8. januar 1879.

⁹⁹ *Slovenec*, št. 116, 22. oktober 1878.

¹⁰⁰ K. Lj.: Iz Dunaja (Odrtniki v Avstriji), *Slovenski gospodar*, št. 14, 3. april 1879, str. 104.

¹⁰¹ "Darum sagen wir: wir brauchen Strafbestimmungen gegen den Wucher, und wir lassen uns auch nicht durch den Einwand beirren, daß durch Wuchergesetze der Wucher doch nicht ausgerottet werde. Es werden dann jedenfalls die ärgsten Ausschreitungen der Wucherer weggefallen." *Gegen der Wucher*, *Marburger Zeitung*, št. 154, 25. december 1878.

¹⁰² Zlasti zgovorne so tele besede: "Nun, jetzt muß das Volk selbst zu Gerichte sitzen, und ob Recht ob Unrecht, ein Lynchgericht der öffentlichen Vervehmung halten, es muß seine Vampyre unbarmherzig an der Prager stellen. Das sei der erste Schritt, die Initiative, der endlich die Regierung auch folgen muß." *Die Wucherfrage*, *Laibacher Tagblatt*, št. 95, 26. april 1879.

werden dürfe, sondern daß sie vielmehr mit unseren gesammten wirthschaftlichen Verhältnissen so eng zusammenhängt, daß nur von einer gründlicher Besserung der letzteren auch ein erfolgreicher Kampf gegen das leider in so erschrecklicher Weise grassierende Uebel des Wuchers abhängig zu machen ist."¹⁰³ Odločno so tudi zavračali konservativni očitek, da je prav liberalna odprava zakonov o oderuštvi povzročila splošno kmečko zadolženost.¹⁰⁴

Vendar s temi (upravičenimi) argumenti javnega mnenja vseeno niso uspeli usmeriti nazaj v liberalni mišljenjski tok. Nekateri liberalni prvaki so se spreobrnili, kar je seveda katoliško časopisje s pridom izkoriščalo. Pokesala sta se Anton Schmerling in Franc Hein, ki sta obžalovala svojo zmoto, da bo odprava oderuških zakonov in prosti trg za posojila pripomogel k znižanju obrestne mere. Zato tudi onadva priporočata ponovno uvedbo zakonov o oderuštvi.¹⁰⁵ Poročevalec o tej spreobrnitvi tako zmagoslavno zapiše, da "sicer pa je res lepo, da sta [...] svoje zmote v tej reči tako pošteno priznala. Kedaj bodo pa liberalci še ostale svoje zmote spoznali in na pokoro misliti začeli? Čas bi že davno bil!"¹⁰⁶

Schmerling in Hein sta še izrecno obžalovala, da morata kot sodnika pomagati oderuhom pri ožemanju ubogih ljudi. "Sodnik, ki deželo ljubi, je dandenes v strašnem položaji; on, ki je čuvaj pravice, pokrovitelj poškodovanih, mora s krvavečim srcem, z roko, ki se strmenja trese, izročati nesrečnega dolžnika v roke nesramnega krvopivca in to v imenu pravice."¹⁰⁷ "Najžalostnejša posledica odpravljanja zakonov zoper oderuhe pa je ta, da mora sodnik velikokrat najgrše oderuške čine ne samo sankcionirati nego mora še dostaviti: v imenu Nj. veličanstva cesarja."¹⁰⁸ Marsikateri nasprotnik oderuštva, ki je globoko sočustvoval z obubožanimi dolžniki, se je znašel v neprijetnem položaju, da se je kot pravnik moral držati zakona, po katerem je bila pravica na strani oderuha. "Der Wucherer mißbraucht die Form des Rechtes, um das materielle Recht mit Füßen zu treten; [...] der Wucherer mißbraucht den Rechtsschutz, welchen Eigenthum und Vertrag bei uns genießen, um Andere ihres Eigenthums zu berauben; dem Wucherer ist das Recht nur das Mittel, um das schreiendste Unrecht zu verüben."¹⁰⁹

Javno mnenje je tudi zato negodovalo proti oderuštvi, ker so bile z oderuštvom

¹⁰³ Staatshaushalt und Wucherfrage, Laibacher Tagblatt, št. 141, 23. julij 1879. Pisec meni, da je najprej potrebno sanirati državni proračun. Ker se država na veliko zadolžuje s tem vpliva na višanje obrestne mere. Privatne osebe preprosto ne morejo zahtevati nižje obresti, kakor jih je za svoje varne državne papirje pripravljena odšteti država.

¹⁰⁴ Kmetje prihajajo k oderuhom šele potem, ko se že zabredli v nerešljive težave. Zur volkswirtschaftlichen Lage, Laibacher Wochenblatt, št. 102, 29. julij 1882.

¹⁰⁵ Proti oderuhom, Slovenski narod, št. 84, 14. april 1877.

¹⁰⁶ Oderuštvo pa očaki liberalizma v Avstriji, Slovenski gospodar, št. 27, 5. julij 1877, str. 216.

¹⁰⁷ Proti oderuhom, Slovenski narod, št. 84, 14. april 1877.

¹⁰⁸ Iz govora poslanca Greuterja, Slovenski narod, št. 19, 25. januar 1881.

¹⁰⁹ Gegen den Wucher, Marburger Zeitung, št. 154, 25. december 1878.

povezane mnoge osebne tragedije. Javnost pogosto "sieht nur das letzte Aufzucken eines verlöschenden Lebenslichtes, hört einen Pistoletenknall, einen dumpfen Fall in's Wasser, - sie schneidet einen Erhängten ab, trägt einen Vergifteten zu Grabe - oder sie siecht die wirthschaftlich und sittlich Vernichteten und Verzwifelnden in das Irrenhaus geleitet oder dem Teufel Alkohol verfallen."¹¹⁰ Zlasti pred volitvami leta 1879, ko so časopisi poročali o mnogih samomorih propadlih dolžnikov, "wurde allenthalben der Ruf nach Erlaß eines Wuchergesetzes laut. In Vereinen wurde über die Nothwendigkeit gesetzlicher Verfügungen debatiert, um dem blutsaugerischen Treiben geldgieriger Vampyre Schranken zu setzen; die Presse bemächtigte sich des gleichen Gegenstandes, und bald gingen die Wogen der öffentlichen Meinung in dieser Frage so hoch,"¹¹¹ da tudi politiki niso mogli ostati neprizadeti.

Časopisi niso samo pritegnili temu negativnemu javnemu mnenju proti oderuhom, temveč so ga tudi aktivno oblikovali. Pri tem je bil zlasti dejaven katoliški tisk. V katoliškem tisku, ki je bil namenjen širšim ljudskim množicam, so veliko pozornost posvečali najrazličnejšim moralnim zgodbicam. Glavni namen teh zgodb je bil vzgajanje ljudi na temelju katoliške morale. S pomočjo teh zgodb naj bi se ljudje ponovno oprijeli krščanske morale, ki so jo zapustili zaradi oderuške svobode. "Veliko poštenjakov postalo je po njej odrtnikov. [...] Nekristjansko ravna sosed s sosedom, odvetnik s svojim pooblastnikom, upnik, odrtnik s svojim dolžnikom."¹¹²

V teh zgodbah so bili oderuhi prikazani v povsem negativni luči, kajti "pervi je napuh, drugi je lakomnost. Tedaj samo napuh je še gerši, precej pa je za njim lakomnost!"¹¹³ In prav oderuhi so poosebljanje lakomnosti - pohlepa. "Ljudstvo imenuje te vrste posojevalce denarjev "pijavice", češ, da onim, ki jim v roke pridejo, kri popijejo, toda so še huji ko roparji, ki žrtve najpoprej umoré in jo še le potem oropajo."¹¹⁴ Še na smrtni postelji, kjer se vsak kristjan odkritosrčno pokesa svojih grehov, jim je bilo prvo in glavno vodilo pohlep po denarju. "Od hiše in zemlje bi se bil še ločil, ali od denarja, tega pa ne. Dal bi bil vse, da bi le denar ostal njemu. Vedel je tudi, da je jemal previsoke obresti, žal mu je bilo zato, a znižati jih vendar ni hotel."¹¹⁵

Vendar lahko "moralno" ljudstvo tudi takšne oderuhe užene v kozji rog. Ko je tako neki oderuh prevzel kmetijo propadlega kmeta, so "kmetje, katerim se je prejšnji gospodar v srce smilil, sklenili maščevati se nad oderuhom. Nobeden mu ni hotel delati niti za novce ne. [...] Žito je dozorelo, al oderuh nima koga, da bi ga požel. Naposled je

¹¹⁰ Th. F.: Die Erlebnisse eines Ausgewucherten. Ein Beitrag zur Lebensfrage des Beamtenthums, Marburger Zeitung, št. 74, 14. september 1890.

¹¹¹ Staatshaushalt und Wucherfrage, Laibacher Tagblatt, št. 141, 23. julij 1879.

¹¹² K. Lj.: Iz Dunaja (Odrtniki v Avstriji), Slovenski gospodar, št. 14, 3. april 1879, str. 104.

¹¹³ Oderuštvo pa očaki liberalizma v Avstriji, Slovenski gospodar, št. 27, 5. julij 1877, str. 216.

¹¹⁴ Nove šege sleparstvo, Slovenec, št. 89, 20. avgust 1878.

¹¹⁵ Kako je oporočal Matevž Skopár, Domoljub, št. 14, 26. julij 1893, str. 170.

hotel oderuh žito prodati, al nikdo ga ni hotel kupiti, in žito je ostalo na polju v hrano ticom pod nebom, ki ga niso sejale.”¹¹⁶ Namesto, da bi se oderuh mastil z žitom, ki ga ni sejal, so le tega pozobale ptice. Preprosta zgodba o skoraj bibličnemu maščevanju.

Če poznamo vse te različne moralne zgodbe o grdih oderuhih, nas ne smejo presenetiti nekateri skrajni predlogi za boj proti oderuštvu. V *Zgodnji danici* so tako za rešitev oderuškega vprašanja predlagali malo bolj nasilno metodo. Po zgledu srednjeveške zgodbe bi oderuha skupaj z vsem njegovim premoženjem zaprli v ječo, kjer mu ne bi dajali niti kruha niti vode. Majhen košček kruha in požirek vode bi sicer lahko kupil od ječarja, vendar le po visoki, zares oderuški ceni. Ko oderuh ne bi hotel plačati tako visoke cene, bi se ta višala in višala, dokler ga lakota ne bi prisilila, da si kupi hrano. Tako bi moral kupovati toliko časa, dokler ne bi zapravil vsega svojega po krivici pridobljenega denarja. Potem bi ga izpustili, mu povedali hudo moralno pridigo in oderuhovo poboljšanje naj bi bilo zagotovljeno.¹¹⁷ Ta predlog seveda ni nič drugega kot le zanimiva moralna zgodba, vendar bi bilo vseeno zanimivo videti reakcije na takšen zakonski predlog.

5. Ponovna uvedba zakonov o oderuštvu

Posledice spremenjenega mišljenja o oderuštvu so se kmalu pokazale. Najprej se je pričelo agitirati proti oderuštvu v zaostali Galiciji,¹¹⁸ kjer so bili kmetje na milost in nemilost izpostavljeni oderuhom, ki so bili večinoma židovskega rodu. Agitacija se je nato razširila še na Moravsko in dalje “in zdaj leté od vseh strani peticije v državno zbornico in tudi po drugih skupščinah se glasno zahteva, da bi se oderuštvo, ki je na ta način stopilo čez svoje vojnice, zopet zgradilo s primernimi postavami.”¹¹⁹

Iz Galicije je prišel prvi konkretni predlog o ponovni uvedbi zakonov o oderuštvu. To pobudo je poslanec Andrej Rydzowski podal že leta 1874. Vlada je oktobra 1875 predložila željeni zakon, ki pa naj bi bil omejen le na Galicijo in Bukovino.¹²⁰ 5. decembra je vladni predlog obravnaval državni zbor. Čeprav je vlada priznala, da so razmere zares kritične, je vendar v povsem liberalnem duhu odločno nasprotovala ponovni uvedbi najvišje dovoljene obrestne mere. “Zopetna vpeljava postavne obrestne mere ali kaznovalnih postav zoper oderuštvo pa bi vendar gotovo odrtije ne odstranilo,”¹²¹ temveč le prikrilo, zaradi česar bi bile obresti še višje kot so sedaj. *Slovenec* se je odločno po-

¹¹⁶ Novice, št. 36, 3. september 1879, str. 288.

¹¹⁷ Kako težko se skopuh spreobrne, *Zgodnja danica*, št.44, 29. vinotoka 1886, str. 350.

¹¹⁸ O razmerah v Galiciji primerjaj: Landeshilfe gegen Wucherer und wirtschaftlichen Ruin, *Marburger Zeitung*, št. 118, 2. oktober 1878.

¹¹⁹ Zoper oderuhe, *Slovenec*, št. 33, 25. marec 1879.

¹²⁰ Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*, 2. del: 1869-1879, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1972, str. 514.

¹²¹ Postava zoper odrtijo, *Slovenec*, št. 144, 7. december 1875.

stavil proti tej liberalni logiki in čeprav so tudi v državnem zboru konservativci poudarjali nezadostnost zakonskega predloga, je predlog vseeno šel v nadaljnjo parlamentarno obravnavo.¹²²

Državni zbor je šele aprila 1877 začel obravnavati zakonski predlog in ga tudi sprejel. Oderuštvo je sedaj postalo kaznivo. O tem, kdaj so obresti previsoke, je odločal sodnik. Poskus razširitve teh omejitev na vse ostale dežele takrat še ni uspel,¹²³ čeprav so oderuhi "po Kranjskem in v Galiciji enaki, samo več jih je v Galiciji. Gališke primerjam z kobilicami, kranjske pa samo z gosenicami, pa resnično je, da kobilice in gosenice požro vse, kar dobodo, in enake bolezni morajo se zdraviti z enakimi zdravili."¹²⁴ S to slikovito primerjavo in z opisom žalostnih razmer na Kranjskem kranjskemu državnemu poslancu Viljemu Pfeiferju ni uspelo ganiti večine državnega zbora.

Pritisk javnosti je bil vse večji in večji. Tudi v času volitev leta 1879 se poslanci temu problemu niso mogli izogniti. Že pred volitvami je bil dopisnik v *Slovenskem gospodarju* glede tega zelo odločen: "Prvo naše vprašanje do kandidatov bodočega drž. zbora mora pa biti, kako in kaj mislijo in sodijo o svobodnih obrestih."¹²⁵ Volivci so glede oderuštva trdo prijeli poslanske kandidate. "Prebivalstvo kmetsko je povsod, mestno pa pogosto, pri zadnjih volitvah glasno tirjalo od kandidatov, da morajo biti za oderuške postave, ako hočejo voljeni biti."¹²⁶ Volilno razpoloženje je bilo grobo rečeno preprosto takšno, "daß bei den bevorstehenden Reichsrathswahlen keine Wählerversammlung vorübergehen könne, in welcher nicht dem Kandidaten seiner Stellung zu Wucherfrage auf den Zahn gefühlt würde."¹²⁷ Volilni kandidati "brez izjeme obljubujejo, delovati v to svrhu in upati smemo, da se v bodoče poslanci ne bodo tako lahkega srca izneverili obljubam."¹²⁸

Zato ni nič čudnega, da se je tudi na novo sestavljena Taaffejeva vlada morala spopasti s tem problemom, kajti z njo je konservativna socialna in gospodarska politika dobila prevladujoč vpliv. Dne 9. oktobra 1879 je August Weeber v državnem zboru predložil zakonski predlog, po katerem bi bila obrestna mera pri posojilih, kjer posojilna pogodba obrestne mere ni natančno določila, šest procentov. Ta zakonski predlog je bil povsem civilno pravne narave. Za konservativno večino je bilo to odločno premalo, zaradi česar je vlada pripravila svoj zakonski predlog, ki je posegel tudi na kazensko področje. Najvišja dovoljena obrestna mera naj bi bila 10% in oderuštvo bi zopet postalo zločinsko

¹²² Postava zoper odrtijo, *Slovenec*, št. 144, 7. december 1875; št. 145, 11. december 1875.

¹²³ Dopisnik v *Slovenskem narodu* je čez nekaj let zatrjeval, da so ta zakon le poskusno omejili na Galicijo, preden bi na njegovih negativnih ali pozitivnih izkušnjah pripravili zakon za celotno državo. Graška trgovinska zbornica in oderuštvo, *Slovenski narod*, št. 148, 1. julij 1879.

¹²⁴ Govor slovenskega poslanca g. Vilj. Pfeiferja v državnem zboru, 18. maja t. l., *Slovenski narod*, št. 122, 31. maj 1877.

¹²⁵ K. Lj.: Iz Dunaja (Odrtniki v Avstriji), *Slovenski gospodar*, št. 14, 3. april 1879, str. 104.

¹²⁶ Potreba postavne obrambe zoper oderuštvo, *Slovenski gospodar*, št. 38, 18. september 1879, str. 303.

¹²⁷ Staatshaushalt und Wucherfrage, *Laibacher Tagblatt*, št. 141, 23. julij 1879.

¹²⁸ Graška trgovinska zbornica in oderuštvo, *Slovenski narod*, št. 148, 1. julij 1879.

dejanje, ki bi bilo podvrženo zakonskim kaznim.¹²⁹

Liberalci so po volitvah zopet dvignili svoj glas¹³⁰ in se takšnemu zakonskemu predlogu odločno upirali. "Brž je ista klika, ki v dunajskih časnikih zagovarja odrtijo, planila čez ta predlog, ga obira, da se Bog usmili, in se upira na kupčijske zbornice, ki so se večinoma izrekle zoper postavo o odrtiji." Avtor članka razume, "da take pijavke, ki so vajene brez dela si svoje mavhe polniti z óderanjem ljudi, kričijo, da ni treba take postave",¹³¹ pa tudi razume, da trgovce v trgovskih in obrtnih zbornicah ne tarejo tako močno previsoke obresti kot kmete. Logika teh njegovih tez je povsem ista kot pri Geršaku in Costi, ki opozarjata na premajhno dobičkonosnost kmetijstva v primerjavi z industrijo in trgovino, katera zato lažje plačujeta višje obresti za sposojen kapital.¹³² Njegov sklep pa je ravno obraten in zahteva zakonsko omejitev te takratne svobode.

Ta liberalni odpor je vlado prisilil, da je predlagani zakonski predlog umaknila. V novemu zakonskemu predlogu ni več določila o najvišji obrestni meri. Takrat so bili člani vlade še nekateri ministri z liberalnim svetovnim nazorom, ki so ostro nasprotovali zakonom o oderuštvi.¹³³ Taaffe je namreč prva leta svoje vladavine še poskušal pridobiti podporo nemških liberalcev. Vendar se je liberalna vez s vlado vse bolj krhala in liberalni ministri so zato odstopali. Le nekaj dni pred začetkom razprave o zakonih o oderuštvi, sta na začetku leta 1881 odstopila še zadnja dva liberalna ministra. Taaffejev prelom z liberalci je bil v tem trenutku popoln.¹³⁴ To seveda še ne pomeni, da je bil ravno zato sprejet novi zakon. Zahteve po vpeljavi obrestnih omejitev so bile namreč preglasne, liberalni ekonomski nauki pa preveč omajani. To pomeni le, da vlada od tega trenutka ni mogla več računati na podporo levice in se ji zato ni bilo več potrebno ozirati na njene želje.

Januarja 1881 se je v državnem zboru končno začela debata o zakonu o oderuštvi. Konservativci so v razpravi porabili vse svoje moči, da bi dokazali napačnost in pogubnost liberalnih nazorov. Prav tako kot leta 1868 je bil tudi sedaj najglasnejši Jožef Greuter, ki ni le ostro napadel liberalizma, temveč se mu je celo zakonski predlog zdel preveč blag. Greutnerjev govor¹³⁵ je "naredil velik vtis na vse kroge in proti njemu

¹²⁹ Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*, 3. del: 1879-1885, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1972, str. 69-70.

¹³⁰ *Staatshaushalt und Wucherfrage*, *Laibacher Tagblatt*, št. 141, 23. julij 1879.

¹³¹ Postava zoper odrtijo in pa kmetijstvo, *Novice*, št. 49, 3. december 1879.

¹³² Prav to dejstvo naj bi tudi manjšalo vrednost zemljiške posesti. Če kmetija prinaša v najboljšem primeru 5-6%, posojen denar pa najmanj enkrat več, bo vrednost kmetije primerno manjša. Napačna razmera med tem, kaj posestniku nese kmetijstvo, in kar kapital v denarji, *Novice*, št. 10, 6. marec 1878, str. 73.

¹³³ Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*, 3. del: 1879-1885, o.c., str. 70-71.

¹³⁴ Obširneje o tem glej: Jenks, William A.: *Austria Under the Iron Ring 1879-1893*, The University Press of Virginia, Charlottesville, str. 51-70.

¹³⁵ Njegov govor je objavil tudi *Slovenski gospodar*, za uredništvo zanimivejše odlomke pa tudi *Slovenski narod*. Možata beseda zoper svobodno oderuštvo, *Slovenski gospodar*, št. 10, 10. marec 1881, 78-79; št. 11, 17. marec 1881, str. 86-87; št. 12, 24. marec 1881, str. 93; Iz govora poslanca Greuterja, *Slo-*

zginejo vsi drugi, dasi tudi izvrstni govori.”¹³⁶ Vendar debata, ki se je nato razvnela ni temeljila toliko na gospodarski teoriji kot na razpravi o židovskem vprašanju.¹³⁷ Tako kot ostali konservativci je tudi Greuter Jude preprosto enačil z liberalnim kapitalizmom in tega z oderuštvom.

Vendar v Greuterjevem govoru zasledimo tudi besede, ki nam lepo prikažejo domet gospodarskih nazorov konservativcev, ki so gospodarstvo obravnavali bolj z moralne kot znanstvene plati. Tako se je spraval na sam temelj liberalnih ekonomski nazorov, na svobodni trg ponudbe in povpraševanja. Pomanjkljivosti svobodnega trga je slikovito opisal s sledečim primerom: “Der Staat hätte einen Zinssatz von sechs Percent; die Wucherer denken sich: dieser Zinssatz ist uns zu gering, wir können das Risiko eines Gelddarlehens nicht wagen, wir behalten das Geld, dasselbe wird eingesperrt, in die Erde vergraben, ja vielleicht auch noch in einen alten Strumpf eingebunden. Jetzt heißt es auf einmal: der Zinssatz wird frei: da öffnen sich gleich die Riegel, das Geld kommt aus der Erde, es kommt unter die Leute. Und warum haben jetzt die Wucherer und Geizhalse ihre Cassen geöffnet? Weil sie vielleicht glauben, daß der Zinsfuß vier oder fünf Percent wird, wird er das Geld gleich wieder zurückziehen, dasselbe noch mehr als früher verschließen; wenn er nicht einmal zu sechs Percent leiht, so wird er Geld bei fünf Percent oder vier Percent gewiß gleich wieder hinter Schloß und Riegel zurückbringen. So sagt man aber nicht. Gebt den Zinssatz frei, dann kommt viel Geld, welches vergraben war, wo viel Geld, da herrscht Concurrenz, wo Concurrenz, da ist es wohlfeiler.”¹³⁸

Konservativci so z levo roko odpravljali liberalno prepričanje, da se bo zaradi zakonov o oderuštvu kapital potuhnil in ga bo zato primanjkovalo. “Poštenosti ni, prejšnja poštenost manjka, zato ni več prejšnjega kredita najti. Postava naj varuje poštenost, naj goji pravičnost, postava naj ne brani odrtije [...] in prejšnji kredit se bode zopet oživel.” S tem, ko ljudje ne bodo mogli več posojati za visoke (oderuške) obresti, se bo vrnila poštenost in bodo rade volje posojali za nizke obresti. Ker preostali oderuhi ne bodo hoteli posojati, za vse res ne bo dovolj posojil, vendar “raje brez kredita v skrbeh in tiskah živeti, kakor po odrtniji poginoti.”¹³⁹

Da je v desetletju in pol vprašanje obrestnih mer postalo zelo aktualno tudi za slovenski prostor, nam dokazuje to, da sta med generalno debato od sedmih govornikov bila kar dva iz našega prostora in to iz Kranjske. To sta bila slovenska poslanca Jožef Schneid in Viljem Pfeifer, ki sta skoraj v en glas nastopila za uvedbo zakonskih predlogov. Tudi ona dva sta se pridružila splošni obsodbi tistih liberalnih nauk, ki so

venski narod, št. 19, 25. januar 1881.

¹³⁶ Slovenec, št. 10, 25. januar 1881.

¹³⁷ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 3. del: 1879-1885, o.c., str. 70-71.

¹³⁸ Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates, IX. Session, 104. Sitzung, 18. januar 1881, str. 3669.

¹³⁹ K. Lj.: Iz Dunaja (Odrtniki v Avstriji), Slovenski gospodar, št. 14, 3. april 1879, str. 104.

pripeljali do perečega dolžniškega vprašanja. Prav tako sta opazila veliko razliko v razpoloženju ljudi v primerjavi z letom 1868. Takratni liberalni politiki so zahtevali odpravo obrestnih postav, ljudje pa so nasedli njihovim besedam. Vendar ljudem ne smemo zameriti, da so nasedli. "Te vrste borilcev za svobodo tačas ljudstvo še nij poznalo. [...] Ljudstvo, plemenito in dobro, kakeršno je, hodeč po svojem idealnem potu, dovolilo je zavoljo svobode, v katere imenu se je pregovoriti dalo, v odpravljenje postave, ki se je ustvarila ter izvrševala samo njemu v obrambo." To svojo naivnost so ljudje seveda drago plačali. "Od tačas je minila doba, napoljena s potoki solza, s tisoč uničenih eksistenc ter z gospodarskim propadom celih dežel. [...] Mi stojimo danes res na bojišči oderuštva ter vemo, kaj pomenja njegova zmaga."¹⁴⁰

Razumljivo je, da so zaradi perečega oderuštva naenkrat skoraj vsi za ponovno uvedbo zakonov o oderuštvu. "Da izprevidi ljudstvo in da izprevidijo, kakor mislim, vse stranke te visoke zbornice, kako treba, da se oderuštvu s postavami nasproti stopa, to je važna prikazen našega družabnega življenja."¹⁴¹ Oba poslanca pa sta kljub pozitivnemu zakonskemu predlogu vseeno menila, da je predlog za popolno odpravo oderuštva preveč blag. Kot mnogim drugim govornikom so se jima zlasti kazni zdele preveč mile. Schneid se je z zahtevo po višjih kaznih neuspešno vmešal v specialno debato. Na koncu pa sta se oba, tako kot večina drugih poslancev, sprijaznila z realnostjo in glasova za zakonski predlog. Utemeljitve glasovanj so si bile zelo podobne: "Glasujem za predležeči zakon zoper oderuhe, ne zato, ker morebiti odgovarja vsem potrebam, ampak, ker imam raji sploh kak zakon, če tudi nij povsem dovršen, kakor pa neomejeno gospodarstvo oderuštva."¹⁴²

6. Pomanjkljivosti zakonov o oderuštvu

S sprejetim zakonom¹⁴³ pa skoraj nihče ni bil zadovoljen. Na prvemu slovenskemu katoliškemu shodu leta 1892 je Fran Povše resda pohvalil državni zbor, ki je priporil "toliko potrebno postavbo proti grdemu, nekrščanskemu oderuštvu, ki je, kakor prava pijavka, popilo mnogo krvi iz žuljavih kmečkih rók",¹⁴⁴ vendar je tako kot vsi drugi tudi on odločno poudaril perečo dolžniško krizo. Oderuški zakon je predvsem prinašal manj, kakor so upali zagovorniki njegove ponovne vpeljave. Tako kot oderuški zakon iz leta 1866¹⁴⁵ tudi s tem zakonom ni bila določena najvišja dovoljena obrestna mera, temveč je bilo s kaznijo zagroženo posojevalcu, ki "zlorabi lahkomišljenost, revščino, slaboumnost,

¹⁴⁰ Govor slovenskega državnega poslanca viteza Schneida, Slovenski narod, št. 21, 27. januar 1881.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Govor slovenskega poslanca Viljema Pfeiferja, Slovenski narod, št. 23, 29. januar 1881.

¹⁴³ Reichsgesetzblatt, št. 47, 28. maj 1881.

¹⁴⁴ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, Ljubljana 1893, str. 245.

¹⁴⁵ Svoboda kapitala, Novice, št. 1, 2. januar 1866/7, str. 2.

neskušnost ali razburjenost izposojevalca na ta način, da sebi ali kaki tretji osebi izgovori dobiček, ki je po svoji neprimerni velikosti zmožen uničiti izposojevalca ali pogubo njegovega premoženja pospešiti.”¹⁴⁶ To, kakšne obresti lahko uničijo dolžnika, je bilo torej odvisno od subjektivne presoje sodišča. Tudi kazni naj bi bile premile. Za vse svoje prestopke in zvijače je oderuh dobil le od enega do šest mesecev zapora ali od 100 do 1000 goldinarjev denarne kazni.

Razen najbolj očitnega, oderuštvo torej še ni bilo odpravljeno, s tem pa se nazori ljudi o oderuštvu in oderuhih niso prav nič spremenili. Oderuhi so še naprej ostajali “uši, ki se v živo človeško telo zajedó in ga do belih kosti oberó, ako se jim človek prepusti.”¹⁴⁷ Neznani dopisnik iz Ljubljane se pri izražanju svojih čustev do njih ni prav nič obotavljal in jih je slikovito primerjal z vampirji. “Grozne pripovedke in bajke o krvosésih, volkodlakih, ki se po noči frfotaje prikazujejo in živim kri pijejo dotlej, dokler jih kdo ne izkoplje in jim glave ne odseka, izginile so skoro iz ljudskih pravljic; a vendar so še vedno na svetu take – pijavke.”¹⁴⁸ Poleg zelo priljubljenih vampirjev so za upodobitev njihovega značaja uporabljali tudi druga bitja. “Wie ein unheimlicher Polyp, der die besten Säfte einem Körper entsaugt und diesen, trotz aller üppigen Nahrung darben und verkümmern läßt, so zieht der Wucher [...] die Kraft aus unserem Volkskörper.”¹⁴⁹ Take ostre besede so si prislužili oderuhi, ki so kljub prepovedi jemali velikanske obresti, tudi tja do 180%.

Tako poročilo iz “tužne” Istre, kjer je denarja “treba, kot suhi zemlji kapelj” poroča o oderuštvu italijanskih priseljencev iz severne Furlanije - “karnjelov”. “Karnjelska familija z gotovim denarjem 1000 gld. živi gosposko, ker si prisluži z glavnico 1000 gld. tudi 1000 gld. obresti.”¹⁵⁰ Z razmeroma majhnim kapitalom so torej te družine živele zelo dobro. Edini predpogoj je seveda bil, da so imele kapital naložen v gotovini. Te je med kmeti primanjkovalo, saj so imeli kapital naložen večinoma v nepremičninah. Ker se je oderuštvo še kako splačalo, so mnogi tvegali in se poprijeli tega posla. “Oderuhi se nahajajo med meščani in vaščani, odirajo bogatini, nekteri trgovci, obrtniki in kmetje, odirajo taki ljudje, ki so se svoje dni kaj učili, pa tudi taki, ki se niso ničesar učili, ki ne znajo nit pisati, niti brati.”¹⁵¹

¹⁴⁶ Oderuška postava, Slovenec, št. 62, 4. junij 1881. Zakon o oderuštvu je preveden tudi v *Slovenskemu gospodarju*. Oderuh je zopet kaznovanja vreden škodljivec, Slovenski gospodar, št. 23, 9. junij 1881, str. 177. “Kdor si pri posojilih od reveža, o katerem ve, da je v denarnih stiskah, take interese obljubiti da, o katerih ve, da jih dolžnik nikdar drugače plačevati ne bode mogel, nego tako, da bo od leta do leta v večji dolg lezel, ter končno na beraško palico prišel, ta je oderuh, bodi si da zida pri tem oderuške svoje namere na lahkomišljenost, ali neskušnost, ali pa na revščino dolžnikovo.” Tavčar, Ivan: Slovenski Pravnik, o.c., str. 483.

¹⁴⁷ Slovenec, št. 77, 6. april 1886.

¹⁴⁸ Slovenec, št. 68, 24. maj 1892.

¹⁴⁹ Th. F.: Die Erlebnisse eines Ausgewucherten. Ein Beitrag zur Lebensfrage des Beamtenthums, Marburger Zeitung, št. 74, 14. september 1890.

¹⁵⁰ K. J. [Kristan Josip]: Dopis iz Istre, Zadruga, št. 10, 31. oktober 1885, str. 39.

¹⁵¹ Iz Ptuja (Ali imamo pomoč proti oderuhom?), Slovenski gospodar, št. 18, 30. april 1885, str. 140.

Sodišča so bila po novem zakonu dolžna ukrepati proti takšnemu oderuštvu. Veliko oderuhov sodišča sploh ni videlo. Mnogo žrtev namreč oderuhov sploh ni naznanilo sodišču. "Die raffinierte Kunst des Wuchers besteht darin, seinen Opfern zugleich den Mund zu schließen. Und so fallen alljährlich Tausende und Abertausende dem heimlich schleichenden gefräßigen Ungeheuer der Wucherei anheim, ohne daß die Welt etwas davon erfährt."¹⁵² Seveda so obstajali tudi primeri, ko je oderuh prejel zaslužen kazni. Tako je npr. znani ptujski oderuh Engelhart moral kmetu vrniti preveč plačane obresti in še poravnati nemajhne sodne stroške. "Tako so se oderuhu krivični groši zopet iz žepa stepili."¹⁵³

V tej zgodbi spoznamo težavno pot, ki jo je dolžnik prehodil, preden je prišel nazaj do svojega denarja. Najprej je moral spoznati, da so tako visoke obresti, ki jih je plačeval, oderuške. Potem je moral oderuha tožiti in je zato najel dragega odvetnika. Oblasti oderuhov niso kazensko preganjale, temveč so proti njihovem početju ljudje lahko sprožili le civilne tožbe, ki pa so zahtevale čas in denar.¹⁵⁴ Mnogi se zato niso odločili za takšno potezo, čeprav so jih pozivali, naj to storijo. "Sploh pa svetujem vsem onim, koje so dobili oderuhi v roke, naj se opirajo na [zakone o oderuštvu], ter iščejo pri sodnji pomoči."¹⁵⁵ Precej oderuhov je še naprej opravljalo svojo dejavnost, kljub temu, da jih je okolica dobro poznala. Resda so imeli malo manj trden spanec kot pred letom 1881, vendar dobički niso bili skoraj nič manjši.

"Postava proti oderuhom je vsaj nekoliko omejila oderuštvo z denarjem; oderuhi so se vsaj nekoliko ustrašili in niso več tako drzni; ali vsaka postava ima skrivna vratca, skozi katera se morejo rešiti prefriganci."¹⁵⁶ Oderuhom ni manjkalo domišljije, ko so iskali nove načine odiranja.¹⁵⁷ Tako so pred trgatvijo kmetom posodili denar. Po trgatvi so jim kmetje glavnico morali vrniti v gotovini, namesto obresti pa že vnaprej določeno količino vina, katerega vrednost je presegala vrednost posojenega denarja.¹⁵⁸ Podoben način odiranja je slikovito opisal tudi *Slovenski narod*: Reven kmet, kateremu je davkarja zaradi

¹⁵² Th. F.: Die Erlebnisse eines Ausgewucherten. Ein Beitrag zur Lebensfrage des Beamtenthums, Marburger Zeitung, št. 74, 14. september 1890.

¹⁵³ Iz Podvinca pri Ptui (Oderuh Engelhart), Slovenski gospodar, št. 8, 23. februar 1882, str. 60.

¹⁵⁴ Že med sprejemanjem zakonov o oderuštvu je Viljem Pfeifer opozoril na to pomanjkljivost. Zakon bi moral biti s področja kazenskega prava, "ker oškodovani največkrat nima denarjev, da bi se dolgo in drago pravdal ter bi bila tedaj civilnopravna pomoč iluzorna, a pri kazenskopravni uredbi stopi sodnik na oškodovanega mesto." Govor slovenskega poslanca Viljema Pfeiferja, Slovenski narod, št. 23, 29. januar 1881.

¹⁵⁵ Od Drave (Oderuhi), Slovenski gospodar, št. 39, 28. september 1882, str. 308.

¹⁵⁶ Novošegni oderuhi, Edinost, št. 57, 18. julij 1885.

¹⁵⁷ *Domoljub* je poročal o zanimivem primeru iz Nemčije, kjer so upniki dolžniku morali pustiti nujna sredstva za preživetje. Nekemu kmetu je tako ostala le krava. Zato se oderuh domisli in medeno prijazno revežu kupi kozo, da bi kmet imel še drugo sredstvo za preživetje (kozy) in bi mu tako lahko zaplenil kravo. Vendar je revež preden so mu prišli rubiti, kozo zaklal in pojedel. Tako oderuh ni mogel zapleniti krave, ostal pa je tudi brez koze. *Domoljub*, št. 6, 17. marec 1892, str. 66.

¹⁵⁸ Od Drave (Oderuhi), Slovenski gospodar, št. 39, 28. september 1882, str. 308.

zaostalih davkov hotela prodati zadnjo kravo, je potreben denar dobil od bogatega gostilničarja. Namesto posojenega denarja bi kmet po treh tednih moral gostilničarju dobaviti dogovorjeno količino lesa. Če tega ne bi mogel priskrbeti (gostilničar je dobro vedel, da ne bo mogel), bi mu moral vrniti dvojno količino izposojenega denarja. K sklenitvi takšne kupčije je veliko pripomoglo tudi gostilničarjevo vino, ki ga je kmet pil na up. Kmet zahtevanega zneska seveda ni mogel plačati, zato so njegovo kmetijo zelo kmalu prodali na dražbi.¹⁵⁹ Takšna oderuška posojila so poznali tudi v logaškemu okraju. Vendar je tu proti takšnim postopkom uspešno nastopil okrajni glavar. Najprej je s pomočjo okrožnic prek uradnih organov in duhovščine ljudi seznanil s kaznivostjo takšnega postopanja. Nato so "zoper najhujše zatiralce kmetov došle do glavarstva ovadbe, in zdaj se vrše pri naših sodiščih preiskave. Ta razglas je imel v etičnem in gospodarskem oziru neprecenjen nasledok. Iz našega glavarskega okraja je izginilo oderuštvo skoraj popolnoma."¹⁶⁰

Oderuštvo je cvetelo tudi s pomočjo privatnih tajnih posojilnic, ki so zaračunavale visoke obresti in so zastavljeni predmet, katerega vrednost je bila seveda višja od denarja, ki ga je dobila stranka, poskušale čim prej prodati. Zakon, ki je uredil področje zastavljanja, je bil sprejet šele leta 1885.¹⁶¹ Če upniki od dolžnika niso mogli dobiti vsega denarja, temveč le premoženje pod hipoteko, so na vse načine poskušali dobiti povrnjen celotni dolg. Takrat so dolžniku na dom pošiljali ironično vljudna in hkrati žaljiva pisma, na stene pisali žalitve, mu grozili z javnim škandalom, pri katerem ga bodo razkrinkali in očrnili pred sosedi in v službi. Zlasti prizadevno so hodili v njegovo službo, ga tam nadlegovali in črnili pred njegovimi predpostavljanimi.¹⁶²

7. Obrestovanje je oderuštvo

Ko je v Avstriji vladala popolna obrestna svoboda, je pisec v *Novicah* kot vzrok za omejitve te svobode omenil, da imajo "volkovi [...] prav, če zahtevajo svobodo, ovce pa, katere po svobodi hrepenijo, kažejo, da so res ovce."¹⁶³ Te ovce so bile seveda preprosto kmečo ljudstvo, za pastirje, ki jih bo branilo pred liberalnimi volkovi pa so se jim ponujali ljudje s katoliškimi in konservativnimi svetovnimi nazori. Njihov namen v tem idejnem boju večinoma ni bil v znanstvenem dokazovanju napačnosti liberalnih nazorov, temveč predvsem v njegovem negiranju. Dostikrat so bili liberalni nazori predstavljeni povsem korektno,¹⁶⁴ vendar pa so se našle tudi propagandno naravnane poenostavitve in

¹⁵⁹ Način, kako se izogniti oderuškej postavi, Slovenski narod, št. 119, 28. maj 1883.

¹⁶⁰ Kmetovalec, št. 24, 31. december 1887, str. 219.

¹⁶¹ Slovenec, št. 98, 1. maj 1885.

¹⁶² Zoper oderuhe in trdosrčne upnike, Slovenec, št. 297, 27. december 1889.

¹⁶³ Postava zoper odrtijo in pa kmetijstvo, Novice, št. 49, 3. december 1879.

¹⁶⁴ Primerjaj npr.: Zoper oderuhe, Slovenec, št. 33, 25. marec 1879.

groba obtoževanja. "Pravi liberallec se ravna po sledečem geslu: ljubi sam sebe črez vse, denar pa kakor sam sebe ter odiraj bližnjega, dokler se iz njega kaj nadreti da! Zato pa tudi takega pravega liberalca nič toliko ne razdraži, kakor če se njegovej sebičnosti zlasti pa njegovemu denarju ovire delajo." V popolnem nasprotju s tem naj bi bila glavna krščanska zapoved: "Ljubi Boga črez vse, bližnjega pa kakor sam sebe,"¹⁶⁵ iz česar tudi izhaja cerkvena prepoved oderuštva.

a) Rojstvo nove teorije

Časopisi so v glavnem le negodovali nad perečim zadolžovanjem in preklinjali kapitalistično oderuštvo. Vendar teoretično o pojavu oderuštva vseeno niso pisali.¹⁶⁶ "Menda izvzimiš gg. duhovnike in pravnike le malokdo ve, da je kristjanu sploh prepovedano zahtevati in jemati obresti od denarnih posojil."¹⁶⁷ Če se torej že velika večina takratnih izobražencev teoretično ni ukvarjala s problemom oderuštva, so se navadni ljudje še tem manj. "Ljudje so popolno pasivni v tej zadevi; obresti niti ne zagovarjajo, niti jim ugovarjajo, le plačujejo jih neradi in težko."¹⁶⁸ Toda problem oderuštva je življenjsko navezan na nauk o obrestih, o tem, kaj obresti so, ali so koristne ali škodljive, ali so moralne ali nemoralne, ali so upravičene ali neupravičene in če so upravičene ali so dovoljene tudi (pre)visoke in če niso, kje je meja, ki določi, kdaj to so.

Po že predstavljenem Geršakovem članku, ki je glede obresti zagovarjal povsem klasične liberalne nazore, ni v slovenščini o obrestih in oderuštvu nihče več pisal z liberalnega stališča. Z začetkom gospodarske krize v sedemdesetih letih so liberalni nazorji tako in tako začeli izgubljati svojo privlačnost. Namesto njih so se začeli vse bolj uveljavljati gospodarski nazorji, ki so po eni strani temeljili na porajajočem se socializmu in po drugi strani na protekcionizmu, konservativizmu in katoliškem reformizmu.

Prvo resno delo o oderuštvu s katoliškega stališča, torej o odnosu Cerkve do oderuštva in kaj o tem uči krščanska vera, je že leta 1877 v *Slovenskem gospodarju* predstavil neznan avtor.¹⁶⁹ Vendar njegove misli niso originalne, temveč slonijo na dveh člankih, ki ju je na začetku leta 1877 v osrednji avstrijski katoliškem časopisu *Vaterland* objavil Karl Vogelsang.¹⁷⁰ S tem je nadaljeval bogato dominikansko tradicijo boja proti

¹⁶⁵ Oderuštvo pa očaki liberalizma v Avstriji, Slovenski gospodar, št. 27, 5. julij 1877, str. 215.

¹⁶⁶ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 264, 16. november 1888.

¹⁶⁷ Vošnjak, J[osip]: Socijalni problem in kmetski stan, Letopis Matice slovenske, 1885, str. 14.

¹⁶⁸ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 273, 27. november 1888.

¹⁶⁹ Odrtija pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 40, 4. oktober 1877, str. 326-327; št. 41, 11. oktober 1877, str. 334-335; št. 42, 18. oktober 1877, str. 340-341.

¹⁷⁰ Opis članka glej v: Klopp, Wiard: Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherrn von Vogelsang, Typographische Anstalt, Wien, 1930, str. 261-264.

obrestim.¹⁷¹ Vogelsangove misli so sprožile burno razpravo, ki se še nekaj desetletij ni polegla. Kljub mnogim ugovorom tudi s katoliške strani je na začetku s svojimi nazori o oderuštvi žel velik uspeh v konservativnih katoliških krogih. Na prvem avstrijskem katoliškem shodu 3. maja 1877 na Dunaju mu je uspelo z oderuškim problemom vplivati na potek razprave o socialnem vprašanju.¹⁷² S tej je odločilno pripomogel k sprejetju resolucije o oderuštvi v sledeči obliki: "Angesichts der in Wahrheit erschreckenderweise um sich greifenden Wirkungen des Wuchers und des dringenden Bedürfnisses, eine gründliche Heilung dieses gefährlichen Zustandes anzustreben, spricht der Katholikentag die Überzeugung aus, daß, um zu derselben zu gelangen, von den auf diese Angelegenheit bezüglichen naturrechtlichen und geoffenbarten Rechtsgrundsätzen ausgegangen werden müsse und empfiehlt deshalb auf das nachdrücklichste die wissenschaftliche Erörterung derselben."¹⁷³

Teoretična razprava o obrestih in oderuštvi se je nato vse bolj razvnamala. Vogelsang se je tako sredi osemdesetih let pritoževal, da problem oderuštva in delavsko vprašanje zasedata skoraj ves prostor v takrat osrednji krščansko socialni reviji *Monatsschrift für christliche Sozialreform*. V reviji objavljeni članki niso bili golo pritrdjevanje Vogel-sangu.¹⁷⁴ Iz katoliških vrst, katerim je sicer pripadal tudi Vogelsang, je doživel burno kritiko, ki se je razrasla v veliko polemiko.¹⁷⁵ Prav ta nikoli razrešena polemika v katoliškem taboru je spodbujala k pisanju obsežnih razprav o tem problemu. Pri tem tudi slovensko ozemlje ni ostalo izolirano.

Toda po prvi osamljeni lastovki leta 1877 te razprave še dolgo niso dosegle slovenskega ozemlja. Šele leta 1885 je Josip Vošnjak v svoji razpravi *Socijalni problem in kmetski stan*¹⁷⁶ na kratko opisal tudi obrestno vprašanje na znanstveni podlagi. Iz teksta je razvidno, da je Vošnjak spremljal takratno polemiko o obrestnem vprašanju. Pri svojem opisu se tako naslanja na Karla Vogelsanga in Lorenza Steina.¹⁷⁷ Omenja pa tudi enega Vogelsangovih velikih nasprotnikov iz katoliškega tabora - Augusta Lehmkuhla. Čeprav je bil Vošnjak zelo dobro seznanjen s takratno polemiko o obrestnem vprašanju, temu

¹⁷¹ Knoll, Reinhold: Zur Tradition der christlichsozialen Partei. Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratswahlen 1907, Hermann Böhlau, Wien, Köln-Graz, 1973, str. 125-126, 131-133.

¹⁷² Bader, Erwin: Christliche Sozialreform. Beiträge zur Sozialphilosophie in einer veränderten Welt, Herder, Wien, 1991, str. 77-78.

¹⁷³ Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien, 1955, str. 58.

¹⁷⁴ Bader, Erwin: Christliche Sozialreform. Beiträge zur Sozialphilosophie in einer veränderten Welt, o.c., str. 69.

¹⁷⁵ Knoll, Reinhold: Zur Tradition der christlichsozialen Partei. Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratswahlen 1907, o.c., str. 127-129.

¹⁷⁶ Vošnjak, J[osip]: Socijalni problem in kmetski stan, o.c., str. 14-18.

¹⁷⁷ Stein je imel velik vpliv na Vošnjaka zlasti pri njegovi analizi agrarnih razmer. O Steinu primerjaj: Frauendorfer, Sigmund: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik, 1. del, BLV Verlagsgesellschaft, München-Basel-Wien, 1963, str. 343-346.

problemu ni dajal velike teže. Z njim je le poudaril dramatičnost kmečke dolžniške krize.

O obrestih in oderuštvi se je temeljito šele leta 1888 razpisal Ivan Belec. Ta je sicer že leta 1882 obširno pisal o naravi kapitala in kmetijstvu¹⁷⁸ in leta 1885 o dolžniški problematiki,¹⁷⁹ vendar se je z obrestno teorijo, ki je bila povsem na ravni takratne avstrijske razprave, spopadel šele v seriji člankov z naslovom *Obresti v socialnem oziru*,¹⁸⁰ ki so izhajali v *Slovenecu* in jih je kasneje izdal tudi v knjižni obliki.¹⁸¹ V glavni meri se tudi on opira na delo Karla Vogelsanga. Temeljito pozna še dela drugih dveh pomembnih katoliških teoretikov - Georga Ratzingerja in Josefa Scheicherja, vendar pri tem tudi ostro polemizira z Ratzingerjem, Vogelsangovim velikim nasprotnikom pri obrestnem vprašanju. Na Ratzingerjevo stran pa se je proti Belcu in s tem Vogelsangu postavilo uredništvo *Slovenca*, ki je Belcevo razpravo opremilo s poučnimi opombami.

Vendar tudi ta razprava ni imela velikega odmeva. "Sodobniki [...] Belca niso upoštevali tako, kakor bi zaslužil. Njegovi članki so ostali skoraj neopaženi."¹⁸² Spet je bilo potrebno počakati dobro desetletje. V tem času je tudi na Slovenskem v katoliških in konservativnih krogih prevladal krščansko socialni nauk. Mlajša duhovščina je ta nauk prevzela od dunajskega krščansko socialnega kroga, v katerem je bil takrat vodilna idejna figura prav Karl Vogelsang. Čeprav so se slovenski krščanski socialci bolj zanimali za konkretne gospodarske in socialne teme kot pa za teoretično razpravljanje o obrestih, se zaradi široke idejne vpletenosti slovenskega socialnega katolicizma v takratni avstrijski socialni katolicizem, tudi temu problemu niso mogli izogniti.

Leta 1899 je Josip Pavlica objavil "tisto veliko, temeljito, žal da premalo upoštevano

¹⁷⁸ Belec, Ivan: Zemljišče in kapital, *Slovenec*, št. 108, 26. september 1882; št. 110, 30. september 1882; št. 118, 19. oktober 1882; št. 119, 21. oktober 1882; št. 120, 24. oktober 1882; št. 121, 26. oktober 1882; št. 122, 28. oktober 1882; št. 123, 31. oktober 1882; št. 124, 4. november 1882; št. 125, 7. november 1882; št. 128, 14. november 1882; št. 129, 16. november 1882.

¹⁷⁹ Belec, Ivan: Kmetom v pomoč, *Slovenec*, št. 83, 14. april 1885; št. 84, 15. april 1885; št. 85, 16. april 1885; št. 86, 17. april 1885; št. 87, 18. april 1885; št. 88, 20. april 1885; št. 89, 21. april 1885; št. 90, 22. april 1885; št. 91, 23. april 1885; št. 92, 24. april 1885; št. 93, 25. april 1885; št. 94, 27. april 1885; št. 95, 28. april 1885; št. 96, 29. april 1885; št. 97, 30. april 1885; št. 98, 1. maj 1885; št. 100, 4. maj 1885; št. 101, 5. maj 1885; št. 102, 6. maj 1885; št. 103, 7. maj 1885; št. 106, 11. maj 1885.

¹⁸⁰ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, *Slovenec*, št. 264, 16. november 1888; št. 265, 17. november 1888; št. 267, 20. november 1888; št. 268, 21. november 1888; št. 270, 23. november 1888; št. 273, 27. november 1888; št. 276, 30. november 1888; št. 281, 6. december 1888; št. 284, 11. december 1888; št. 287, 14. december 1888; št. 289, 17. december 1888; št. 296, 27. december 1888; št. 298, 29. december 1888; št. 299, 31. december 1888; št. 1, 2. januar 1889; št. 2, 3. januar 1889; št. 3, 3. januar 1889. Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*. Pristavek, *Slovenec*, št. 7, 9. januar 1889; št. 8, 10. januar 1889; št. 9, 11. januar 1889.

¹⁸¹ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, Ljubljana 1889, 71 str.

¹⁸² Lukan, Walter: *Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja*. - Missiev simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1988, str. 116. Janez Juhant meni, da je s svojimi spisi predvsem "spodbujal k razmišljanju o družbenih problemih pri nas." Juhant, Janez: *Krekovo berilo*, Mohorjeva družba, Celje, 1989, str. 46.

razpravo”¹⁸³ *O bistvu kapitalizma*.¹⁸⁴ V poljubni obliki je kasneje te svoje nazore (med množico drugih socialnih nazorov) objavil še v knjižici *Socijalno vprašanje*.¹⁸⁵ Po njegovi smrti je njegovo delo na tem področju nadaljeval njegov brat Andrej Pavlica. Zlasti pomembni sta dve njegovi razpravi.¹⁸⁶

Skupna nota vseh teh slovenskih razprav je enačenje kakršnih koli obresti z oderuštvom. Obrestovanje pa je bistvo kapitalističnega sistema. Kapitalistični obrestni sistem je torej oderuštvo. “Zdaj [...] hočemo imenovati obrestovanje ali kapitalizem s pravim imenom - oderuštvo.”¹⁸⁷ “Kapitalizem je z obrestmi v najožji zvezi, je skoraj identičen ž njim. [...] Odpravite obresti in kapitalizem bo pal sam.”¹⁸⁸ Glede tega sta bila Belec in Pavlica na povsem isti valovni dolžini z Vogelsangom. Tudi zanj v obrestovanju tiči celotni kapitalizem. Zato je obrestno vprašanje temeljna točka socialne reforme.¹⁸⁹ Boj za odpravo oderuštva, za odpravo obrestovanja, je tudi boj proti sovražnemu liberalnemu kapitalizmu, za katerega je značilna tudi brezmejna konkurenca.

b) Proti brezmejni konkurenci

Belec je sicer priznaval koristnost konkurenčnega boja, vendar se je v isti sapi odločno postavil proti brezmejni konkurenci. “Konkurenca je vsem potrebna, onemu, ki kupuje, ker brez nje bi moral predrago plačevati; trgovcu, ker brez nje bi bil preveč zanikern; delavcu samemu, ker bi se brez nje tako ne izuril. Pritožiti se more le čez konkurenco, ki ne pozná nikakoršnih mej in to kar je napravilo konkurenco neomejeno, je naša od Boga odpadla doba, ki ima za svoj najvišji namen služiti mamenu, kopičiti bogastvo.”¹⁹⁰ Zato Belec odločno odklanja liberalni nauk o samoumevnosti konkurenčnega boja na svobodnemu trgu, ki je gonilo bogatenja (sposobnih) ljudi in s tem celotnega napredka. Ta konkurenčni boj naj bi izhajal iz Darwinove teorije boja za obstanek, ki je bila vsakemu krščansko mislečemu človeku takrat trn v peti. Boj za obstanek naj bi namreč človeka ponižal na raven živali in na kaj takšnega takratno krščanstvo ni moglo pristati. Ta teorija naj bi tudi opravičevala nezmerno bogatenje “sposobnih” bogatašev in njihovo

¹⁸³ U[šeničnik], A[leš]: † Dr. Josip Pavlica, Katoliški obzornik, letnik 6, 1902, str. 270.

¹⁸⁴ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, Katoliški obzornik, leto III, Ljubljana 1899, str. 89-111, 185-202, 297-326.

¹⁸⁵ Pavlica, Josip: Socijalno vprašanje ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva, Gorica, 1902.

¹⁸⁶ Pavlica, A[ndrej]: Marxov nauk o delu in veljavi, Čas. Znanstvena revija Leonove družbe, 5. letnik, 1911, str. 58-68; Pavlica, A[ndrej]: Najvažnejše vprašanje sociologije, Čas. Znanstvena revija Leonove družbe, 9. letnik, 1915, str. 260-272. Svoje nazore o obrestih je leta 1914 v skrajšani obliki objavil tudi v znani reviji *Monatsschrift für christliche Sozialreform*.

¹⁸⁷ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 303.

¹⁸⁸ Belec, Ivan: Obresti v socijalnem oziru. Pristavek, Slovenec, št. 9, 11. januar 1889.

¹⁸⁹ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 349.

¹⁹⁰ S-n [Ivan Belec]: Moderna zgodba ali faliment, Slovenec, št. 281, 5. december 1884.

brezmejno izkoriščanje "nesposobnih" revežev.¹⁹¹

Vendar brezmejna konkurenca¹⁹² ni le v škodo revežev, temveč celotnega gospodarstva in s tem tudi bogatašev. "Konkurenca dirja po svetu kot splašen konj; pod svojimi kopiti pomendra reveže in bogatine. Brez prenehanja, brez milosti in usmiljenja nadaljuje svoje klanje."¹⁹³ Tudi pisec v *Slovenskemu gospodarju* poudarja neusmiljeno moč oderuške konkurence. "Ubogi mož, rokodelec ali kmet [...] mora obnemoci v krempljih čankolizne ali šeškarske pohleponosti oderuhov. Jednako se godi tudi velikim posestnikom, fabrikantom in trgovcem, vsi zdihujejo v hlapčevskem robovanju pod jarmom oderuškega kapitala."¹⁹⁴ Zaradi gromozanskega pritiska konkurence so kapitalisti prisiljeni, da čim bolj izkoriščajo svoje delavce. Zlasti tisti, na katere pritiskajo oderuški dolgovi, morajo biti brez usmiljenja.¹⁹⁵ "Nagon, ohranjati samega sebe, je močnejši, kakor ljubezen do bližnjega. Gospodar ne more biti dober, sicer je sam v kratkem času uničen."¹⁹⁶ Izkoriščan proletariat se temu upira po svojih najboljših močeh. Ljudje tako živijo v stalnem medsebojnem boju, v katerem ne smejo popuščati, če hočejo preživeti. Socialne napetosti bodo torej obstajale dokler bo obstajalo oderuštvo.

Ne le proizvajalci, posredno za Vošnjaka tudi potrošniki trpijo zaradi previsokih obresti. "Sploh moramo v tem, da kapital išče prav visokih obresti, iskati glavni vir tisti divji konkurenciji, katera uničuje pošteno obrt in zdravo trgovino." Vsak dolžnik hoče toliko zaslužiti, da lahko vrne dolgove in ima še sam dobiček. "Torej mu je vsako sredstvo dobro in ker se taki prinosi ne dajo po poštenem poti dobiti, zaide dolžnik na stranske, nepoštene."¹⁹⁷ Torej tako, da goljufa svojo stranko.

c) Čisti dobiček

Temeljni kamen razmišljanj Ivana Belca o obrestih je njegov nauk o tako imenovanem čistem dobičku. V primerjavi z večino članka, ki ga v veliki meri povzema po Vogel-sangu, Ratzingerju in Scheicherju, so njegove misli o čistemu dobičku povsem izvirne.¹⁹⁸

¹⁹¹ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 264, 16. november 1888.

¹⁹² Za krščanske socialce ni bila škodljiva vsaka konkurenca, temveč le brezmejna. Zato so priznavali dobre strani konkurence. "Tekmovanje samo za-se je dobro, če so sredstva poštena. V produkciji in v prodaji vtegne biti tekmovanje le tedaj slabo in občeopogubno, če tekmovalci rabijo slaba in nepoštena sredstva. Tekmovanje nam daje blago bolj obilno, bolje in ceneje." Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 102-103.

¹⁹³ S-n [Ivan Belec]: Moderna zgodba ali faliment, Slovenec, št. 281, 5. december 1884.

¹⁹⁴ Odrtija pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 41, 11. oktober 1877, str. 335.

¹⁹⁵ S-n [Ivan Belec]: Moderna zgodba ali faliment, Slovenec, št. 281, 5. december 1884.

¹⁹⁶ Odrtija pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 41, 11. oktober 1877, str. 335.

¹⁹⁷ Vošnjak, J[osip]: Socialni problem in kmetški stan, o.c., str. 17.

¹⁹⁸ "Kar bom pa o tako imenovanem "čistem dobičku" napisal, pa še nikjer nisem čital, to bo izvirno." Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 264, 16. november 1888.

“Čisti dobiček je nesramna kapitalistična izmišljotina, katere narava ne pozna.”¹⁹⁹ Čisti dobiček iz katerega naj bi izhajale obresti je za Belca čista izmišljotina. Da čisti dobiček ne more obstajati, nam po Belcu govori zakon narave, da moramo vsako stvar, ki jo porabimo, nekako nadomestiti, če nočemo, da vse propade. “Ako se na zemljišči, pri obrtu, v deželi ali državi več porabi ali izdâ, kakor se more nadomestiti, dotični faktor peša in se polagoma uniči.”²⁰⁰ In prav to se dogaja pri plačevanju obresti, čeprav so te še tako majhne. Čisti dobiček bi po tem takem lahko obstajal le, če bi se na zemljišču več pridelalo, kakor se hkrati porabi. Vendar to (razen s čarovnijo)²⁰¹ ni mogoče.

Po naravnem pravu so vsi pridelki in izdelki človeka določeni le za njegovo porabo in njihovo kopičenje nima nobenega smisla. Če bi bil na svetu le en lastnik, ne bi imel prav nič čistega dobička. Vse kar bi pridelal bi moral porabiti, drugače bi to propadlo. “Ko bi bila pa dva lastnika na celi zemlji, bi pa že utegnil eden imeti čisti dobiček, ali kolikor bi imel eden čistega dobička, toliko ali pa še več bi imel drugi zgube.”²⁰² Presežek pridelka bi prodal drugemu, ki bi pridelal manj kot potrebuje. “Čisti dobiček je torej ali izmišljotina ali pa osvojevanje tujega imetja, oderuštvo.”²⁰³ Zato si mora dolžnik, če hoče plačati obresti, ta denar odtrgati od ust²⁰⁴ ali pa mora delati veliko več kot bi moral delati za lastno preživetje. Delati mora tudi za upnika. Pod vplivom Vogelsanga je do povsem enakega zaključka prišel tudi Josip Vošnjak. “Obrtnik, kateri je prisiljen izposojevati si tuj denar, mora ne le toliko zaslužiti, da preživi sebe in svojo rodbino, ampak toliko več, kolikor znašajo obresti za posojilo. To je le mogoče, ako svoje sile napenja nad navadno mero”²⁰⁵ ali če goljufa druge ljudi.

d) Delovna teorija vrednosti

Prav tako kot Belec se je tudi Josip Pavlica v veliki meri naslanjal na Vogelsangov nauk.²⁰⁶ Še bolj pa je naj vplival Karl Marx s svojo delavno vrednostno teorijo. Josip

¹⁹⁹ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 267, 20. november 1888.

²⁰⁰ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 268, 21. november 1888.

²⁰¹ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 270, 23. november 1888.

²⁰² Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 2, 3. januar 1889.

²⁰³ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 296, 27. december 1888.

²⁰⁴ “Ali ker ima pritrgovanje gotove meje, treba bi bilo kmalu novega posojila in z novim posojilom bi prišle nove obresti in to bi se ponavljalo, dokler bi ne bilo vse do zadnjega krajcarja zadolženo.” Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 268, 21. november 1888. S takšnim scenarijem se uredništvo *Slovenca* ni strinjalo.

²⁰⁵ Vošnjak, J[osip]: Socialni problem in kmetijski stan, o.c., 1885, str. 17.

²⁰⁶ Vogelsang je tudi s svojo pojavo in avtoriteto na Pavlico naredil velik vtis. Prvič ga je videl na drugem katoliškem shodu leta 1889 na Dunaju, ko so bile Vogelsangove ideje (vendar ne o oderutvu) deležne najvišjega priznanja. “Pri katoliškem shodu na Dunaji videl sem v prvi vrsti na skrajni levisi odra skromnega moža, sedečega poleg cerkvenih dostojanstvenikov, poleg odličnih prvoboriteljev krščanske

Pavlica je temeljni kamen za nazore o obrestih iskal prav v analizi vrednosti. "Die Wertproblematik war in der ökonomischen Theorie des 19. Jahrhunderts *die* Problematik schlechthin."²⁰⁷ O tem kaj tvori vrednost stvari so potekale težke in nikoli rešene polemike. Ena najbolj razširjenih in upoštevanih analiz vrednosti je bila prav Marxova. V navezavi na klasično liberalno teorijo je tudi Marx poznal uporabno vrednost in menjalno vrednost. Uporabnost predmeta oblikuje njegovo uporabno vrednost. Menjalna vrednost pa je stvar menjave. Ker se menjavajo zelo različni predmeti, je potrebno najti skupni imenovalac, da jih lahko sploh zamenjamo. Za Marxa je ta skupni imenovalac samo delo oziroma strjeno abstraktno družbeno povprečno potrebno delo, ki je bilo ob povprečni stopnji delavčeve produktivnosti in intenzivnosti potrebno, da smo blago izdelali. Torej samo takšno abstraktno delo proizvaja menjalno vrednost. Delo je edino merilo vrednosti.²⁰⁸

Ta Marxova delovna teorija vrednosti je bila zaradi poudarjanja vloge dela tudi v krščanskih krogih zelo dobro sprejeta. Vogelsang se je tako že leta 1880 pri analizi vrednosti opiral po eni strani na Tomaža Akvinskega in po drugi strani na Marxa.²⁰⁹ Po svojih besedah je tudi Pavlica do delavne teorije vrednosti prišel prav preko branja Marxovega *Kapitala*.²¹⁰ Pri tem je vsaj pri kasnejši nadrobnejši interpretaciji nanj zelo vplival nemški krščanski mislec Wilhelm Hohoff. Ta je bil eden največjih, če ne celo največji poznavalec in zagovornik Marxovih misli v katoliškem svetu. Za tisti čas je bilo to precej pogumno dejanje, saj Marxa takratna širša znanstvena skupnost ni sprejemala z lahkoto. Zaradi težav z objavljanjem svojih obsežnih tekstov v domovini, je navezal stike z avstrijskimi krščanskimi demokrati, ki so mu omogočili objavlanje.²¹¹ Zlasti pomembni so bili mnogi članki objavljeni v letih 1893/95 v reviji *Monatsschrift für christliche Sozialreform*.²¹² Prav na te članke se je v obilni meri opiral tudi Josip Pavlica.

misli. Skoraj da je bil preskromen na toli častnem mestu. [...] Na obrazih vseh navzočih svetila se je radost zmage gotove, navdušenje za boljšo bodočnost. Neznanec naš pa je resno gledal po govornikih in poslušavcih in tiho molčal. Tudi ko smo se vsi smejali, ni smejal se on." Mladi govornik nato spoštljivo nagovori neznanca: "Trudoljubi in izborni pisatelj - Vogelsang." Oni tihi gospod pa je vstal in lahno poklanjal se občinstvu. Tako sem prvič osebno spoznal Vogelsanga!" Pavlica, J[osip]: "Monatsschrift für christliche Socialreform.", Rimski katolik, Gorica, 1890, str. 242.

²⁰⁷ Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 334.

²⁰⁸ Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 324-325; Ekelund, Robert B. in Hébert, Robert F.: *Povijest ekonomske teorije i metode*, o.c., str. 271-272; Merhar, Viljem: *Marxov ekonomski sistem kot kritika tržne družbe. - Politična ekonomija tržne družbe*, Opcija publisher, Ljubljana, 1990, str. 246-247. Celotni Marxov nauk Pavlica obsežno prikaže na sledečih straneh: Pavlica Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 185-202.

²⁰⁹ Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 330.

²¹⁰ Pavlica, Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 91.

²¹¹ Šmon, Franc: *Uvod. - Hohoff Wilhelm: Temelji krščanskega gospodarskega nauka, O kapitalu in oderuštvi*, Družba Sv. Mohorja, Celje 1950, 12-19.

²¹² Na srečo so vsi ti članki prevedeni v knjigi: Hohoff Wilhelm: *Temelji krščanskega gospodarskega nauka. O kapitalu in oderuštvi*, o.c., 55-185.

Tudi on je poudarjal, "da na sploh je vsaka stvar v prodaji toliko vredna in se za toliko ceni in prodaja, kolikor je stala človeka dela in truda. [...] Zatorej je tudi bogastvo toliko vredno, kolikor je človeškega dela v njem."²¹³ Za Pavlico je bila prav ta delavna teorija vrednosti podlaga, na kateri je v nadaljevanju zgradil obrestno teorijo. V ta namen je moral tudi sprejeti Marxovo analizo presežne vrednosti. Pri tem je pustil ob strani podrobnosti, ki so bile za njegovo analizo obresti brez pomena. Presežna vrednost nastane pri menjavi denarja za blago in nato spet tega blaga za denar. Ker pri tej vrsti menjave ni neposredne koristi kot pri menjavanju blaga za (preko denarja) novo blago, ki ga potrebujemo, je glavni namen takšnega menjavanja pomnožitev vloženega denarja. Na ta način se lahko denar množi nepretrgoma. Ta denar lahko množi le delavčevo delo. Delavec proda svojo delavno moč kapitalistu. On mu plača le za preživetje nujno potrebno mezdo. Zato ostane kapitalistu vse, kar med delavnim časom delavec naredi nad vrednostjo svoje mezde. Kapitalistov denar narašča zaradi delavčevega dela.²¹⁴

To kapitalistično izkoriščanje delavcev je v tesni zvezi z izkoriščanjem z obrestmi. "Obrestovanje je bistveno isto kar kapitalizem, namreč izkoriščanje delavske moči." Industrijski kapitalizem "je naravnost izkoriščanje dela z blagom (s kapitalom) v delu, obrestovanje pa je sicer indirektno izkoriščanje ali zato tudi neomejeno in občno ne gledé ali je kapital v produkciji ali ne."²¹⁵ "Obresti so novi tvor, katerega pred posojilom ni bilo, kateri se je pojavil po delu delavčevem. [...] Na vsak način so obresti del onega izdelka, katerega izdelava delavec s porabo izposojenega blaga." Z izposojenim denarjem delavec z delom naredi novo vrednost. "Človek bi si mislil, da je novi tvor delavčev, ali ni tako." Del zaslužka pobere upnik. "Ta odšteti zaslužek, ta odbitek od izdelkov in pridelkov so obresti."²¹⁶ Teh ne bi bilo, če bi delavec delal s svojim denarjem.

S to Pavlicino, se pravi Hohoffovo razlago obresti kot presežka dolžnikovega dela, katerega se polasti upnik, so se v grobem strinjali tudi ostali slovenski teoretiki, ki so se ukvarjali z obrestnim vprašanjem. Andrej Pavlica je pri tem problemu na povsem isti mišljenjski ravni kot njegov brat, čeprav svoje raziskave ni toliko usmeril na problem obresti, temveč veliko bolj na analizo vrednosti.²¹⁷ Delavno vrednostno teorijo sta pod vplivom Vogelsanga zagovarjal tudi Ivan Belec in Josip Vošnjak, vendar jo pri tem nista razložila. Veliko večji vpliv je Marxov nauk imel na Janeza Evangelista Kreka, "ki je sledil v tem oziru nemškemu katoliškemu duhovniku Wilhelmu Hohoffu, čeprav se je

²¹³ Pavlica, Josip: Socijalno vprašanje ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva, o.c., str. 57-58.

²¹⁴ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 191-196; Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 347-348; Merhar, Viljem: Marxov ekonomski sistem kot kritika tržne družbe, o.c., str. 258-265.

²¹⁵ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 302.

²¹⁶ Ibidem, str. 299-300.

²¹⁷ Pavlica, A[ndrej]: Marxov nauk o delu in veljavi, o.c., str. 58-62; Pavlica, A[ndrej]: Najvažnejše vprašanje sociologije, o.c., str. 260-263.

pozneje spet oddaljil od [nekaterih] marksističnih ekonomskih stališč.”²¹⁸ Za Kreka je tako “najgora razžalitev človeškega dostojanstva, če se delo vzporeja s kapitalom. Po delu je človek tvorni vzrok tvarnih dobrin. [...] Kapital je torej delu popolnoma podrejen po etiških načelih. [...] Denar je umetno plodovit, le na škodo dela. Čim večji delež pripada denarju, tem manj dobi delo.”²¹⁹ Pri Kreku najbolj očitno stopi v ospredje etična obsodba obresti. Katoliški socialni teoretiki so namreč obresti vedno v večji ali manjši meri obsojali tudi kot moralno nepravilne.²²⁰

e) Krščanstvo in delo

Za vse te mislece, ki smo jih do sedaj spoznali, je bilo tudi značilno, da so zagovarjali odpravo kapitalistične družbene ureditve, na mestu katere bi zgradili krščansko stanovsko družbo, ki sem jo opisal v poglavju o obrtniških nazorih. To so bili tako imenovani zagovorniki socialne reforme. Za njih je bilo tudi značilno, da so povezovali krščanstvo z ekonomskimi teorijami marksizma.²²¹ Toda pri delavni teoriji vrednosti se niso sklicevali le na Marxa, temveč so za teoretsko podkrepitev segli veliko dlje v preteklost. Krščanski teoretiki so si zelo prizadevali, da bi svoj nauk prepričljivo utemeljili na večnem cerkvenem nauku. Zato so se sklicevali na zgodovino cerkvenega nauka in to ne le na Sveto pismo, temveč tudi na ugledne cerkvene očete in sholastike. “Überhaupt reduziert sich der katholische Zinsstreit in vielfacher Weise auf die Textexegese; d. h. auf den Wert und auf die Bedeutung der ‘Tradition’.”²²²

Tudi slovenski avtorji so pomemben del svojih člankov namenili prav zgodovini protiobretnosti misli. V času neotomizma je bil nauk Tomaža Akvinskega prva avtoriteta na katero so se sklicevali, vendar niso zanemarjali tudi drugih avtorjev. Striktno so poučevali okrožnico papeža Benedikta XIV. iz leta 1745, ki je bila naravnana povsem proti obrestim. Zlasti Josip Pavlica se je v boju proti nasprotnim teorijam poglobljeno lotil razlage cerkvenih očetov in sholastikov. Enako kot Hohoff²²³ je tudi Pavlica v starih krščanskih naukih iskal potrditev Marxove delavne teorije vrednosti. “O samem sebi moram priznati, da sem iskal kapitalovega pojma povsod poprej nego v katekizmu in da sem ga našel - če sem ga sploh našel - beroč Marxov “Kapital”, a kar sem nazadnje našel, ni bistveno nič več, kakor kar je v katekizmu zapisano, kar so sv. očetje učili, kar so

²¹⁸ Lukan, Walter: Janez Ev. Krek - biografski in bibliografski pregled. - Krekov simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1992, str. 11.

²¹⁹ Krek, Janez Ev.: Etiški temelji gospodarske vede, Katoliški obzornik, VII, 1903, str. 376-377.

²²⁰ Ravno v tej točki se je marksistična obrestna teorija bistveno razlikovala od krščanske. Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 356.

²²¹ Lukan, Walter: Janez Ev. Krek - biografski in bibliografski pregled, o.c., str. 11.

²²² Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 350.

²²³ Ibidem, str. 343.

krščanski mislitelji že davno dognali.”²²⁴ Že krščanstvo je “povzdignilo delo do najvišje gospodarske časti. [...] V resnici, to je velika zasluga, da je bilo delo priznано kot prvi vir vse gospodarske produkcije in gospodarskega obstanka.”²²⁵ S tem delavna teorija vrednosti zaživi že v starem krščanskem nauku, katerega resničnost je neomajna. Ta krščanski nauk “stoji trden in nepremičen, ker je nauk večne resnice Jezusa Kristusa.”²²⁶

Zato Hohoff ni iskal potrditve le v starih krščanskih tekstih, temveč tudi v najvišji socialni avtoriteti tega časa, v socialni okrožnici *Rerum novarum*. Kakor mnogokrat, se je tudi tokrat spor odvijal okoli razumevanja v latinščini napisanega izvirnika okrožnice.²²⁷ Pri prevodu spornega mesta se je seveda Andrej Pavlica postavil na Hohoffovo stran. “Rimski papež Leon XIII. je s tem priznal nauk o delu in veljavi, kakor ga je učila Smith-Riccardova šola in kakor ga je izpopolnil in neizpodbitno dognal dr. Karel Marx. Divitiae civitatum, t. j. družabno bogastvo, ni plod narave, ampak izključno le dela. Narava ne proizvaja veljave.”²²⁸ Proti takšni interpretaciji pa se je nato odločno postavil Aleš Ušeničnik.²²⁹

f) Denar kot menjalno sredstvo

Nasprotniki obresti pri svoji argumentaciji niso posegli le po starih krščanskih avtorjev, temveč tudi po Aristotelovem nauku o denarju in obrestih.²³⁰ Njegov nauk o denarju kot menjalnem sredstvu je v srednjem veku prevzel in razvil Tomaž Akvinski, nesporna avtoriteta tudi glede vprašanja obresti.²³¹ Na to denarno teorijo, iz katere je izhajal protiobrestni nauk o nerodovitnosti denarja, so se naslanjali vsi nasprotniki obresti. Po Vogelsangovem vzoru je pisec v *Slovenskem gospodarju* poudaril, da so ljudje “denarje začeli kovati, da bi ljudem služili za menjalo.”²³² Tudi za Belca “denar ni neizogibno potreben, brez njega bi mogli ljudje živeti; denar sam na sebi nima nikakeršne vrednosti, on dobi svojo vrednost, svojo korist še le v prometu. Denar ima namen

²²⁴ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 91.

²²⁵ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 325. O pomenu dela v krščanski religiji je obširno pisal že Belec, ki se je pri tem v glavnem skliceval na Ratzingerja. [Belec, Ivan]: Krščanstvo in pa delo, Slovenec, št. 71, 27. junij 1882; št. 72, 1. julij 1882; št. 73, 4. julij 1882; št. 74, 6. julij 1882; št. 75, 8. julij 1882; št. 76, 11. julij 1882.

²²⁶ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 326.

²²⁷ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 343-344.

²²⁸ Pavlica, A[ndrej]: Marxov nauk o delu in veljavi, o.c., str. 64. Primerjaj še: Pavlica, A[ndrej]: Najvažnejše vprašanje sociologije, o.c., str. 268-269.

²²⁹ Ušeničnik, A[leš]: Opombe k Marxovi teoriji o delu in veljavi, Čas. Znanstvena revija Leonove družbe, 5. letnik, 1911, str. 74.

²³⁰ Ekelund, Robert B. in Hébert, Robert F.: Povijest ekonomske teorije i metode, o.c., str. 23.

²³¹ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 352.

²³² Odrtija pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 40, 4. oktober 1877, str. 326.

olajšavati medsebojno menjavanje pridelkov in izdelkov, olajšavati promet. Denar ima svojo veljavo le v prometu, njemu je edini namen biti menjevalno sredstvo; denar nima rodovitnosti.”²³³

Josip in Andrej Pavlica se po Marxovem zgledu s tem povsem strinjata. “Denar je zgolj določena vrednost in nič drugega ni v njem, ne posebnega umetnega dela (čez vrednost), ne rodovitnosti, ne porabnosti, ničesar, kar bi bilo vredno za en novčič čez pravo vrednost. [...] V obče pa je denar denar in pomeni čisto vrednost stvari, katere menjavaš za drugo stvar.”²³⁴ Prav zato je nauk o nerodovitnosti denarja povsem resničen. Ker je le delo merilo vrednosti, je resničen tudi “drug važen nauk, ki ga je svojčas z neizprosno strogostjo poudarjala sv. Cerkev in kanonično pravo: Denar ne more denarja roditi, kar pomeni, da veljava ne more veljave roditi.”²³⁵

S tem se povsem strinja tudi Krek. Zanj je denar “samo menjalno sredstvo, potrebno za lažje kroženje blaga. Denar potemtakem ni plodovit in ne more postati plodovit. Iz sebe ne rodi nič in ako si torej prisvaja kak dobiček, ga mora odtrgati od drugod,”²³⁶ od dela. Za zlo kapitalistične družbe je krivo prav to, da kapitalistični svet denar obravnava kot blago in ne le kot menjalno vrednost. Zato Krek poudari, da moramo denarju “vrniti njegovo menjalno vlogo in človeku njegovo dostojanstvo in osebno vrednost.”²³⁷

Prav zaradi menjalne vloge denarja Belec meni, da mora denar tudi stalno krožiti in ga ne smemo kopičiti. “Kar pri ljudeh denarja zaslužim, moram ga precej ljudem nazaj zaslužiti dati. Denar mora vedno biti v prometu. Ako denar spravljam in ga ne dam v produkcijo, škodujem produkciji.”²³⁸ “Denar, dokler je na kupu, nima nobene vrednosti; mora ga torej izdati ali v dobrodelne namene (v občno korist) ali pa v svojo in svoje rodbine korist.” In to le tako, da izboljša družinsko posest, na kateri živijo in delajo družinski člani. Pokrajina je tako vse bolj obdelana. “Na ta način denar nikomur ne škoduje, pač pa neizrečeno koristi občemu blagostanju.”²³⁹ Prav tako kakor je nenaravno kopičiti denar je tudi nenaravno kopičiti zemljiško posest, ker je zemlja določena za to, da ljudje od nje živijo. “Zemljišče in človek nimata in ne moreta imeti tega namena, da bi človek brez truda vžival sad zemlje.”²⁴⁰

Ker je denar samo menjalno sredstvo pri menjavanju ne izgubi svoje vrednosti. Denar je namreč prav zato menjalno sredstvo, ker se cene vseh drugih predmetov izražajo le

²³³ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 267, 20. november 1888.

²³⁴ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 298.

²³⁵ Pavlica, A[ndrej]: Marxov nauk o delu in veljavi, o.c., str. 62.

²³⁶ Krek, Janez Ev.: Etiški temelji gospodarske vede, o.c., str. 377.

²³⁷ Denar, Slovenec, št. 235. - Krek, Janez Ev.: Izbrani spisi, II. zvezek, Prvih pet let javnega dela (1892-1897), 2. snopič, uredil Ivan Dolenc, Družba sv. Mohorja, Celje, 1929, str. 251.

²³⁸ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 3, 4. januar 1889. Primerjaj še: Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 268, 21. november 1888.

²³⁹ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 267, 20. november 1888.

²⁴⁰ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 276, 30. november 1888.

preko njega. Vrednost denarja je zato vedno ista. "Vrednost ne rodi vrednosti sama iz sebe."²⁴¹ Zato tudi "izposojeni denar ali izposojeno vrednost vračamo tako, kakršno smo prejeli brez vsake izgube vrednosti ali posebnosti, lepote, dohodkov."²⁴² Obrestovanje posojila je "nenaravno, ker je zgolj menjavanje vrednosti. V pojmu menjavanje pa je že povedano, da je treba enake vrednosti menjavati, ker vsaka zamena je enačba $D=D$."²⁴³ "Ako pa jaz denar posodim, preide denar popolno v dolžnikovo last in ves dobiček, kar ga dolžnik s svojo lastjo napravi, je dolžnikov."²⁴⁴ Vendar upnik od dolžnika pri posojilni pogodbi zahteva še nekaj čez to vrednost - obresti.²⁴⁵ "Posojilna pogodba je že sama po sebi precej nepravilna. Skoro vselej je posojilcu bolj ugodna, kakor dolžniku. Prvi si že naprej določi svoj dobiček in nima dalje nobene posebne skrbi; dolžnik pa mora skrbeti za obresti, z kapitalom trdno in opazno delati."²⁴⁶ To je krivično, ker "ko upnik denar posodi, preide denar v popolno last dolžnikovo in zato od rabe denarjeve ne more nič zahtevati, ker denar ni več njegova last. [...] Posojilo samo na sebi je brezplačna pogodba" in "posojilni zakon obstoji v enakosti posojene in vrjene vsote."²⁴⁷

g) Srednjeveški ideal

Nasprotniki obresti so v sholastičnem nauku iskali oporo za svoj boj proti obrestim. Vendar njihov vzor ni bil le srednjeveški nauk, temveč srednjeveška družba v celoti. Kot smo že spoznali v poglavju o obrtništvu, je bila za krščanske reformatorje srednjeveška družba nekakšen ideal po katerem bi morali oblikovati novo stanovsko družbo, kjer bi vsakdo živel stanu primerno in bi svoj pridobljeni denar svojemu stanu primerno tudi zapravljjal. "Natori človeški in krščanstvu je edino primerno, da si vsak išče toliko dohodkov, kolikor jih potrebuje za svoje potrebe. Ako pa kdaj komu kaj ostaja, naj se pa spomni, da je ud človeškega društva, v katerem je vedno dosti potrebnih ljudi in potrebnih naprav."²⁴⁸ Srednji vek je bil za konservativne socialne reformatorje skoraj²⁴⁹ zlata doba, ko je vladal "krščanski socialni red, ki je po očetovski skrbel, da so ljudje,

²⁴¹ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 313-314.

²⁴² Ibidem, str. 298.

²⁴³ Ibidem, str. 314.

²⁴⁴ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 289, 17. december 1888.

²⁴⁵ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 299.

²⁴⁶ Odrtija pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 41, 11. oktober 1877, str. 335.

²⁴⁷ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 265, 17. november 1888.

²⁴⁸ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 296, 27. december 1888.

²⁴⁹ "S tem pa nikakor ne trdim, da je bilo v srednjem veku v socialnem oziru vse dobro in nikakor ne želim, da bi se srednje-veške institucije nepremenjene prestavile v našo dōbo. Obleka se izpreminja po času in okoliščinah ali srednjeveška glavna socialna načela, ki niso drugzega kot praktična npravstvena načela, morajo ostati vedno nespremenljiva." Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 268, 21. november 1888.

kar so v potu svojega obraza pridobivali, tudi zadovoljno sami uživali.”²⁵⁰ Srednjeveška družba je bila srečna družba, ker je cerkev prepovedovala jemati obresti.²⁵¹

To povečevanje srednjeveške družbe je seveda v popolnem nasprotju z zgodovinskimi dejstvi. Vendar za nas to ni pomembno. Mi hočemo spoznati nazore o oderuštvi in takratne interpretacije zgodovine nam to odlično pokažejo. V primerjavi s krščanskim pogledom na zgodovino je bil liberalni povsem drugačen. Geršak tako zapiše, da “na nizki stopnji omike ali kulture povsod obresti niso dovoljene, - nas uči zgodovina.”²⁵² Prepoved jemanja obresti je po tem takem mogoča le na nizki civilizacijski stopnji, le v izjemnih, nenaravnih primerih tudi v razvitih družbah. Tudi konservativne *Novice* tako zapišejo: Zakonodaje proti oderuštvi “se nahajajo pri vseh narodih, ki so na nižji stopnji omike ter so se do najnovejših časov ohranile tudi v omikanih evropskih državah.”²⁵³

Takšen način razmišljanja je bil diametralno nasproten od takratnih katoliških nazorov, ki v srednjem veku - “ko je sv. Cerkev z krščanskimi načeli najbolj vplivala na evropske narode, ko je bila znanost in pravo, gospodarstvo in politika, kralji in države v tesni zvezi s krščanstvom”²⁵⁴ - niso videli zaostale družbe, temveč so prav v njej iskali tisto idealno stanovsko družbo, družbo pristne krščanske morale in harmonije, ki se je s koncem srednjega veka pričela rušiti pod udarci kapitalizma. Če je torej liberalizem videl v počasnem rahljanju prepovedi jemanja obresti družbeni napredek, je katolicizem v tem videl propad. Če so vseeno priznali določen napredek, zlati gospodarski in tehnični, ga seveda niso pripisali svobodnemu oderuštvi. “Komu gre v resnici zasluga za ves napredek XIX. veka? Delu in Bogu, ki je dal svoj blagoslov, ne mamonu, ki je žel, kjer ni sejal, in žrl, kjer ni delal!”²⁵⁵

h) Cerkev in kapitalistična realnost

Idealno brezobrestno družbo je izrinila oderuška kapitalistična družba, v kateri naj bi bila tudi cerkev v svojem križarskem pohodu proti obrestim brez moči. Tudi cerkev je del kapitalističnega vsakdanjika, ki se mu mora prilagajati. Zagovorniki obresti so poudarjali, da v sedanjih kapitalističnih razmerah celo cerkev več ne enači tako strogo obresti z oderuštvom. Tudi cerkev je spoznala novo realnost in njej prilagodila svoj nauk. Nasprotniki vsakršnih obresti pri tem niso mogli ostati tiho in so se postavili v bran cerkve in njenega “večnega” oderuškega nauka. Prvi je obrambno teorijo podrobno razvil Vogel-

²⁵⁰ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 298, 29. december 1888.

²⁵¹ Primerjaj zlasti Pavličin obsežen prikaz. Pavlica, Josip: Socialno vprašanje ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva, o.c., str. 85-98.

²⁵² Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 12.

²⁵³ Svoboda kapitala, Novice, št. 1, 2. januar 1867.

²⁵⁴ Odrtija pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 40, 4. oktober 1877, str. 326-327.

²⁵⁵ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 323.

sang.²⁵⁶ Po njem je ta nauk že leta 1877 prevzel pisec v *Slovenskem gospodarju*²⁵⁷ in desetletje kasneje tudi Belec. Hohoff²⁵⁸ in zato seveda tudi brata Pavlica so prav tako stali na istem obrambnem položaju.

S prevlado kapitalizma v moderni družbi "so obresti prešinile skoraj vse socialno-gospodarske razmere tako, da tudi najboljšemu človeku ni bilo mogoče, da bi ne bil v nikakoršni dotiki z obrestmi."²⁵⁹ Celo država mora plačevati obresti. "To ne dokazuje drugega, nego da je lakomnosti duh dobil tako moč, da se mu morajo uklanjati še mogočni tega sveta. [...] Kdo bi zameril državam, ako v sili ponujajo obresti? Saj bi še meni, ki pišem zoper obresti, ko bi prišel v zadrego, najbrže nihče kaj takega ne zameril."²⁶⁰ "Ljudje so trdosrčni, brez ljubezni."²⁶¹ Če bi se v teh razmerah verniki držali cerkvene prepovedi, bi na njihov račun in na račun celotne družbe s posojili bogateli le tisti, ki ne bi spoštovali te prepovedi. "Krščanska družba bi bila tako ubožala in se tako globoko pogreznila v proletarijat, da bi se jej zdaj najbrže ne moglo več pomagati."²⁶² Prav tako bi na račun drugih držav ubožala tista država, ki bi se edina držala cerkvene prepovedi jemanja obresti.²⁶³ Zato je "jemanje obresti od strani kristjanov v kapitalističnem veku" preprosto le "bramba vi sili."²⁶⁴

To je spoznala tudi cerkev in zato "ne terja od vernikov strogega izpolnjevanja njene zapovedi zoper odrtijo od pike do pike; ker v dobi, v kateri je vse v oderuštvo zakopano, se drugače ravnati ne more."²⁶⁵ Preprosto se je odločila, da "v spovednici ni treba vznemirjati ljudi, če se držijo splošne navade in si vsled tega niso v svesti greha."²⁶⁶ Vendar to še ne pomeni, da cerkev sedaj opravičuje ali celo zagovarja obresti.²⁶⁷ "Vsak

²⁵⁶ Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 349.

²⁵⁷ Odrtija pa krščanska vera, *Slovenski gospodar*, št. 41, 11. oktober 1877, str. 334-335.

²⁵⁸ Šmon, Franc: Uvod. - Hohoff, Wilhelm: *Temelji krščanskega gospodarskega nauka. O kapitalu in oderuštvu*, o.c., str. 51.

²⁵⁹ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*. *Pristavek, Slovenec*, št. 7, 9. januar 1889.

²⁶⁰ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, *Slovenec*, št. 276, 30. november 1888.

²⁶¹ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, *Slovenec*, št. 273, 27. november 1888.

²⁶² Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*. *Pristavek, Slovenec*, št. 7, 9. januar 1889.

²⁶³ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*. *Pristavek, Slovenec*, št. 8, 10. januar 1889.

²⁶⁴ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*. *Pristavek, Slovenec*, št. 7, 9. januar 1889.

²⁶⁵ Odrtija pa krščanska vera, *Slovenski gospodar*, št. 41, 11. oktober 1877, str. 334. V nasprotju s tem opravičilom Franc Kovačič Cerkvi očita, da glede tega vprašanja ne bi smela nikdar popustiti. Šmon, Franc: Uvod. - Hohoff, Wilhelm: *Temelji krščanskega gospodarskega nauka. O kapitalu in oderuštvu*, o.c., str. 49. Iz povsem nasprotnega razloga sta katoliška zagovornika obresti Franc Xaver Funk in August Lehmkuhl temu Vogelsangovemu argumentu očitala, da ima zelo slabo mnenje o Cerkvi, ki ima tako ohlapno moralo. Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 356.

²⁶⁶ Pavlica, Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 325. Uredništvo *Slovenca* je odkrito dvomilo v resničnost takšnega načina razmišljanja. "Nam ne gré v glavo misel, da smatra sv. cerkev obresti za greh, recimo velik greh; kristjan se izpové tega velikega greha (obresti), a izpovednik: pustí naj ga v miru, da dela velike grehe, kakor mu drago!" Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, *Slovenec*, št. 284, 11. december 1888.

²⁶⁷ Celo uredništvo *Slovenca*, za katerega obresti zaradi spremenjenih razmer niso več krivične, priznava,

dobiček od posojila samega na sebi je lihvarski in zategadelj prepovedan po natornem, božjem in cerkvenem pravu. Časi se res izpreminjajo, a natorno in božje pravo je vedno neizpremenljivo. Zato so obresti bile, so in bodo vedno protinaravne in krivične.”²⁶⁸

Obresti cerkev trenutno samo tolerira,²⁶⁹ vendar se hkrati na vso moč prizadeva, da bi jih odpravila. “Kapitalizem se le dopušča, nad njim visi Damoklejev meč, ki bo gotovo pal, kadarkoli se bo cerkvi zdel za to ugoden čas.”²⁷⁰ Toda ta pot bo še zelo dolga. “Obresti so zlo, s katerim moramo potrpenja imeti, ker ga ne moremo precej odpraviti, a prizadevati si moramo, da se odpravi, kaj najprej mogoče.”²⁷¹ “Sv. stolica nima več tiste moči nad državami in narodi, da bi mogla na en udarec premeniti položaj. Zato čaka potrpežljivo, dokler se narodi sami ne odvržejo težkega jarma krivičnega obrestovanja, ki so si ga naložili.”²⁷² Na to ugodno priložnost bo potrebno čakati še zelo dolgo. “Prej morajo ljudje spoznati pogubnost kapitalistično in prej se mora kolikor toliko v socialnem in pravnem življenju pot uglati taki prepovedi.”²⁷³ “Zlo je občno zlo, za katerim boleha celotna družba, treba je torej tudi leka za celo družbo”²⁷⁴ in za cel svet.²⁷⁵

8. Upravičene obresti

Po cerkvenem nauku so bile obresti strogo prepovedane. Vendar je bila tudi v “zlatem” srednjem veku teoretična prepoved obrestovanja daleč od resnične prakse. Zlasti je cvetelo prikrito oderuštvo. Tudi cerkev ni mogla delovati brez obrestnih posojil, bodisi kot upnica ali dolžnica. Zato so si izmislili različne “obrestne naslove”, s katerimi je bilo mogoče izogniti zakonom o oderuštvu. Zaračunavanje obresti je bilo sicer še vedno oderuštvo, vendar je v določenih primerih upnik lahko dobil nazaj več kot je posodil. Takšne izjeme, za katere je bilo mogoče zahtevali odškodnino, je priznavala tudi

da čeprav cerkev obresti trpi, to še ne pomeni, da jih priporoča. Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 284, 11. december 1888.

²⁶⁸ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru. Pristavek, Slovenec, št. 8, 10. januar 1889. Glej še: Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 284, 11. december 1888.

²⁶⁹ “Tolerancija je potrpenje z manjšim zlom v ta namen, da se večje zlo odvrne. Zato ima vsaka tolerancija kako slabo stran.” Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru. Pristavek, Slovenec, št. 7, 9. januar 1889.

²⁷⁰ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 284, 11. december 1888. Cerkev tudi obresti ni že takoj prepovedala, temveč šele v srednjem veku. Podobno je cerkev ravnala tudi v pozni antiki, ko je šele ob ugodnem času prepovedala suženjstvo. Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 307.

²⁷¹ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru. Pristavek, Slovenec, št. 9, 11. januar 1889.

²⁷² Pavlica, A[ndrej]: Marxov nauk o delu in veljavi, o.c., str. 64.

²⁷³ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 284, 11. december 1888. Prav zato, da bi med ljudi razširil to spoznanje in s tem pripomogel k bodoči odpravi obresti, je Belec napisal to razpravo. Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 264, 16. november 1888.

²⁷⁴ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 325.

²⁷⁵ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru. Pristavek, Slovenec, št. 8, 10. januar 1889.

cerkev. Vendar pri tem ni natančno določila, kateri "obrestni naslovi" so upravičeni in kateri so oderuški. Zato so različni katoliški misleci o tem imeli različna mnenja. "Um die Bedeutung und die Ausdehnung dieser "äusseren Titel" geht der ganze katholische Zinsstreit."²⁷⁶

a) Delitev nevarnosti

V skladu s prepričanjem nasprotnikov zaračunavanja obresti upnik od dolžnika ne more "drugega zahtevati, kot da ti ga vrne v izgotovljenem obroku, ker sta denar in riziko prešla v tujo last."²⁷⁷ Dolžnik je postal popoln lastnik izposojenega denarja. S tem denarjem lahko odpre kakšno podjetje in na račun njega potegne iz posojila krasne denarje. Vendar je ves zaslužek samo dolžnikov. Upnik nima pravice terjati dela tega zaslužka, saj je samo dolžnik vložil delo v uspešen posel. Dolžnik je namreč precej tvegati, kajti s svojim podjetjem bi lahko pridelal tudi izgubo in ne le dobiček. Upnik ni tvegati prav nič, kajti nazaj je dobil celotno vsoto, ne glede na dobiček ali izgubo. Pri obrestnem posojilu se torej upnik "za nevarnost dolžnikovo ne zmeni in tako sklene neenako in zategadelj krivično pogodbo, ker je le on in ne tudi njegov dolžnik zavarovan."²⁷⁸

Vendar bi bil upnik upravičen do dela dobička (ali izgube), če bi skupaj z dolžnikom delila poslovno tveganje. "Če pa je kdo toliko željan dobička, naj se sé svojim denarjem pridruži trgovcu podjetniku kot družnik (ne kot upnik) in tedaj bo smel deliti s trgovcem dobiček ali moral bo ž njim deliti tudi nevarnost in izgubo. Delež dobička bode mu vračunjen po delu in skrbi, kateri je imel pri podjetju."²⁷⁹ Samo na podlagi takšne "pogodbe se sme več tirjati, kakor se je dalo."²⁸⁰

Zaradi tega razloga so bile posojilne zadrage, ki so dajale posojila le svojim članom, idealna oblika legitimnih obrestnih posojil. Ne le idealna, temveč celo edina opravičljiva oblika kreditnih ustanov.²⁸¹ Iz istega razloga naj bi krščanski nauk dovoljeval tudi delniške družbe. Delničar na svoj rizik vloži lastni denar v delniško družbo, v kateri sta potem enakopravno združena denarni kapital in delo. Albert Maria Weiß je že leta 1882 teoretično utemeljil sprejemljivost delniške gospodarske organizacije²⁸² in tudi sam

²⁷⁶ Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 349.

²⁷⁷ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, Slovenec, št. 270, 23. november 1888.

²⁷⁸ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, Slovenec, št. 287, 14. december 1888.

²⁷⁹ Pavlica, Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 316.

²⁸⁰ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, Slovenec, št. 281, 6. december 1888.

²⁸¹ "Kar se pa tiče nevarnosti za glavnico, je treba 1. da nevarnost izvira iz posojila, in 2. da upnik to nevarnost na-se sprejme, ker ako dolžnik nosi vso odgovornost, tedaj nevarnost ni v kvar upniku. To pa se godi pri združnih podjetjih." Pavlica, Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 323.

²⁸² Knoll, Reinhold: *Zur Tradition der christlichsozialen Partei*, o.c., str. 126-127.

Vogelsang delniškim družbam ni nasprotoval.²⁸³ Delniške družbe so torej tudi za nasprotne obresti upravičena oblika denarne naložbe, čeprav seveda to še ne pomeni, da so odobravali tudi borzne špekulacije z delnicami.

Slovenski teoretiki so ponavadi imeli pred očmi le špekulativno naravo delništva. V nasprotju s Vogelsangom je bil Josip Pavlica povsem na isti ravni kot takrat prevladujoča slovenska (in tudi državna)²⁸⁴ nastrojenost proti izkoriščevalskemu delniškemu velekapitalu.²⁸⁵ V tem mu je bil povsem podoben tudi Krek. Zanj so delniške družbe neetične, ker je pri njih kapital na prvem mestu, pred delavci. "Etiška načela zametujejo tako obliko skupnega gospodarstva, kjer vlada tvar človeku. Kjer nastopa človek kot gospodar, se mora kazati tudi njegova osebnost. On mora z osebno odgovornostjo stopiti na dan. Temu načelu primerno obliko imamo v zadružništvu, ki je torej popolnoma nasprotno delniškim družbam; pri njih stoji v ospredju človeška osebnost, ne tvar."²⁸⁶ Pri tem je zlasti odločno zavračal delnice, ki se niso glasile na posameznikovo ime in s katerimi se je na borzi prosto trgovalo.²⁸⁷ Ostale vrste delnic sicer ni hotel prepovedati, vendar je za njih zahteval uvedbo natančnega nadzora.²⁸⁸

b) Povrnitev škode

Že v srednjem veku so se sholastiki skoraj brez problemov sporazumeli, da ima upnik pravico do odškodnine, če pri posojilu utрпи škodo.²⁸⁹ "Upniku mora dolжник vso škodo povrniti, ker nihče ni zavezan bližnjega bolj ljubiti kot sebe. Ako upnik terja povračilo škode, ki jo bo vsled posojila gotovo imel ali jo je imel, ne tirja s tem obresti."²⁹⁰ To niso obresti, temveč upravičena odškodnina.²⁹¹ Pri tem ni bila sporna odškodnina, ki je na-

²⁸³ Klopp, Wiard: *Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherrn von Vogelsang*, o.c., str. 256-259.

²⁸⁴ Država je delniškim družbam naložila veliko večje davke kot drugim oblikam podjetij. Matis, Herbert: *Leitlinie der österreichischen Wirtschaftspolitik 1848-1918. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, I. del: *Die wirtschaftliche Entwicklung*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 50.

²⁸⁵ Pavlica, Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 104-111; Pavlica, Josip: *Socijalno vprašanje ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva*, o.c., str. 73-74.

²⁸⁶ Krek, Janez Ev.: *Etiški temelji gospodarske vede*, o.c., str. 378.

²⁸⁷ Sklepamo lahko, da je te vrste delnic zavračal zaradi tega, ker niso bile neposredne naložbe s skupnim tveganjem, temveč so bile blago, s katerim se je špekuliralo na borzi.

²⁸⁸ Sovran, J. [Janez Evangelist Krek]: *Črne bukve kmečkega stanu*, Ljubljana, 1895, str. 317. Ta del knjige, ki nosi naslov *Socialni načrt delavskih stanov* je objavljen tudi v: *Janez Evangelist Krek (1865-1917)*, Maribor, 1998, str. 301-302; Krek, Janez Ev.: *Izbrani spisi*, II. zvezek, *Prvih pet let javnega dela (1892-1897)*, o.c., str. 316.

²⁸⁹ Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 353.

²⁹⁰ Belec, Ivan: *Obresti v socijalnem oziru*, Slovenec, št. 281, 6. december 1888.

²⁹¹ Pavlica, Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 305.

stopila zaradi škode, ker upnik ni dobil posojila vrnjenega v tistem času, katerega je predvidevala posojilna pogodba. Odškodnina (ne obresti) je bila predvidena tudi ob nevarnosti, da upnik izgubi posojeni denar. Če je npr. dolžnik z izposojenim denarjem kupil blago, ki s časom izgublja svojo vrednost, bi upnik v primeru dolžnikove smrti dobil nazaj manj kot je posodil. Zato je takrat upravičen do odškodnine.²⁹²

Kljub temu pa se Belec strinja, da se v nekaterih primerih lahko več vrne, kolikor se je sposodilo. Vendar to niso obresti. Že Geršak je pojasnil vlogo zavarovalne premije in negativne škode, ki bi prizadela upnika, če bi se mu ne bi pravočasno vrnilo posojilo.²⁹³ "V resnični škodi in v izvanredni nevarnosti za posojilo sme torej upnik več tirjati, kakor je dal",²⁹⁴ vendar pri tem ne sme zahtevati vnaprej določene obresti za morebitno škodo. Prav tako morata biti škoda in nevarnost točno ocenjeni, ker upnik ne sme dobiti več od resnične škode in nevarnosti. To pa se uredništvu *Slovenca* zdi pretirana zahteva, saj je že Geršak ugotovil, da se vnaprej tega ne da določiti, ampak je vse odvisno od okoliščin posameznega primera. "Večkrat najboljše zavarovanje ne pomaga proti zvitim ptičem."²⁹⁵

Vendar opozorilo takšne vrste nima nobenega vpliva na Andreja²⁹⁶ in Josipa Pavlico. Oba sta opozarjala, da je upravičena le točno določena odškodnina. Vse kar je več od škode so obresti in s tem oderuštvo. Za Josipa "večina posojil sploh niso kot taka v nevarnosti, a kar jih je po resnici v nevarnosti, bi smela zahtevati toliko odškodnine, kolikor zahtevajo poštene zavarovalnice zavarovalnine t. j. 0.1-0.3%. Namesto zdanjega oderuštva bi prišla neznatna zavarovalnina v varstvo izposojene svote in to na račun dolžnika le tedaj, ako nevarnost izvira iz posojila in ako jo prevzame upnik."²⁹⁷ Vendar je Josip pri tem povsem spregledal, da majhni posojevalci niso velike zavarovalnice, ki lahko tveganje porazdelijo med množico svojih strank.

Bolj problematična je bila škoda, ki jo je upnik utrpel, ker je v času posojila izpustil morebitni dobiček. Z denarjem, katerega je posodil, bi se upnik lahko lotil posla in z njim veliko zaslužil. Vendar je zaradi posojila zamudil to priložnost za zaslužek. Čeprav so nekateri sholastiki zagovarjali to odškodnino, so jo zgodnji sholastiki, med njimi tudi Tomaž Akvinski, zavračali. Na to največjo avtoriteto se je oprl tudi Karl Vogelsang, ki je to vrsto odškodnine najodločneje zavračal.²⁹⁸ Zato tudi na Slovenskem pri tistih teoretikih, ki so se naslanjali na Vogelsanga, ta vrsta odškodnine ni bila deležna podpore. Pisec v *Slovenskemu gospodarju* celo na kratko zavrne zgornje, ne tako sporne odškod-

²⁹² Belec, Ivan: Obresti v socijalnem oziru, *Slovenec*, št. 281, 6. december 1888.

²⁹³ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postavbe, o.c., str. 4-7.

²⁹⁴ Belec, Ivan: Obresti v socijalnem oziru, *Slovenec*, št. 281, 6. december 1888.

²⁹⁵ Belec, Ivan: Obresti v socijalnem oziru, *Slovenec*, št. 287, 14. december 1888.

²⁹⁶ Pavlica, A[ndrej]: Marxov nauk o delu in veljavi, o.c., str. 63-64.

²⁹⁷ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 323.

²⁹⁸ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 349, 353.

nine. "Navedeni razlogi odrtije ne opravičujejo, ostre cerkvene zapovedi nikakor ne pobijajo, ampak prejemanje obresti le izgovarjajo v časih, kakoršni so danes."²⁹⁹ Tudi Vošnjak odločno odklanja obresti, ki so plačilo za izgubo morebitnega dobička. "Tak izgovor je prazen za tistega posojevalca, kateri se le s posojanjem denarja peča ali kateri se le živi od obresti."³⁰⁰ Pri tem se mu pridružita tudi Belec³⁰¹ in Josip Pavlica, ki priznava upravičenost odškodnino, vendar odločno odklanja obresti, ki jih je potrebno plačati zaradi morebitne odškodnine.³⁰²

Na težave, ki bi nastopile pri upoštevanju tako natanko določenega odškodninskega principa, je opozorilo uredništvo *Slovenca*. "Obresti iz vzroka "škode" se kakor druge obresti najprej določijo in stavijo v pogodbo. Nikakor pa ni vselej mogoče naprej preračunati škodo. Zadostuje to, da bo škoda skoraj gotovo. Ako je končna škoda večja, kakor so obresti proračunjene, vendar ne sme upnik več terjati, kakor je v pogodbi; ako pa je škoda manjša od obresti, pa dolžnik ne sme obresti utrgati."³⁰³ Tudi v tem pogledu je bilo uredništvo povsem v skladu s takratnimi katoliškimi zagovorniki obrestovanja posojil.

c) Najemnina in renta

Kdor plača upniku pravično odškodnino, mu ne plača obresti in zato ne zapade v oderuštvo. Plačevanje najemnine ni plačevanje obresti. Zagovorniki obrestovanja so poudarjali, da tisti, ki plačuje najemnino, plačuje obresti za uporabo najete stvari (npr. hiše, zemljišča). V nasprotju z njimi Belec pri tem ločuje "stvari, ki se v rabi porabijo, od stvari, ki se v rabi ne porabijo. Med prve se šteje denar, med druge pa hiša." Ker je denar le menjalno sredstvo se med rabo ne obrabi. Povsem drugače pa je s stvarmi, ki se z uporabo obrabijo in s tem izgubljajo svojo vrednost. "Nihče ne dobi hiše, ki jo je dal v najem, tako nazaj, kakor kapital, ki ga je posodil. [...] In nevarnost za zgubo hiše ni pri najemniku, mej tem ko je nevarnost za zgubo kapitala pri dolžniku."³⁰⁴ Tudi Josip Pavlica se povsem strinja z Belcem, da je lastnik stvari, ki jo je dal v najem, upravičen do primerne odškodnine - najemnine, ker najeta stvar v nasprotju z denarjem izgublja svojo vrednost in ker najeta stvar v nasprotju z denarjem ne preide v last najemnika, temveč ostane last lastnika, ki zato sam nosi tveganje.³⁰⁵

Vendar to še ne pomeni, da tudi najemnina ne more biti oderuška. Tudi odškodnina, ki

²⁹⁹ Odrtja pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 41, 11. oktober 1877, str. 334.

³⁰⁰ Vošnjak, J[osip]: Socijalni problem in kmetski stan, o.c., str. 16.

³⁰¹ Belec, Ivan: Obresti v socijalnem oziru, Slovenec, št. 281, 6. december 1888.

³⁰² Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 305. Glej še str. 323.

³⁰³ Belec, Ivan: Obresti v socijalnem oziru, Slovenec, št. 281, 6. december 1888.

³⁰⁴ Belec, Ivan: Obresti v socijalnem oziru. Slovenec, št. 276, 30. november 1888.

³⁰⁵ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 298-299, 314, 318.

je večja kot resnična škoda, je obrestovanje in s tem avtomatično oderuštvo. Vogelsang je tako sicer opravičeval najemnino, vendar le takrat, ko ni bilo prizadeto načelo delitve nevarnosti in potrebnega dela.³⁰⁶ Povsem v skladu s Vogelsangom se tudi Belec³⁰⁷ in Josip Pavlica zavedata oderuštva prek najemnin. "Gospodar ve prav dobro, koliko naj bi bila najemščina, ki bi zadostovala, da se mu povrne kapital, ki je investiran v stavbi, in da se mu poravnajo škode in poplačajo skrbi, ki jih ima, a hoče imeti povrh še nekaj več, da lahko brez drugega dela živi na račun drugih. [...] V bistvu je oderuštvo pri sleparskih najemščinah isti ko pri posojevanju denarja."³⁰⁸

Prav tako kot pri najemnini se tudi pri zemljiški renti³⁰⁹ lastninska pravica ne prenese od lastnika do obdelovalca. Vse tveganje nosi lastnik.³¹⁰ Po tej logiki tudi dohodki veleposestnikov niso obresti in s tem oderuštvo. Vendar to še ne pomeni, da lahko veleposestnik brezdelno uživa svoje zemljiške dohodke. "Zemljišče in človek nimata in ne moreta imeti tega namena, da bi človek brez truda vžival sad zemlje. [...] Kjer je pravica mora biti tudi dolžnost."³¹¹ Tej dolžnosti dela zlasti Pavlica pripisuje velik pomen.³¹² Veleposestniki "nimajo pravice bogateti in dobičke grabiti, ampak imajo dolžnost živeti z delom. [...] Ta gospod imej zavest, da so v nje velikem posestvu uknjižene dolžnosti do ljudstva, socialne in politične dolžnosti."³¹³ Posestniki, ki ne živijo neposredno od dela na svojem posestvu, torej niso oderuhi, če le opravljajo druga dela - svetovalna, uradniška, politična in podobno. Zato tudi trgovina ne sme biti preprodaja zaradi dobička, temveč je trgovska marža lahko le plačilo za trgovčevo delo.³¹⁴ Celo dobrodelne ustanove, ki živijo od obresti svoje glavnice,³¹⁵ niso oderuške ustanove, če so le te obresti njihovo plačilo za delo. "Dohodek teh delavcev je plača, katera jim gre po pravici, ako delajo."³¹⁶

³⁰⁶ Klopp, Wiard: *Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherrn von Vogelsang*, o.c., str. 252-253, 257-261.

³⁰⁷ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, Slovenec, št. 276, 30. november 1888.

³⁰⁸ Pavlica, A[ndrej]: *Najvažnejše vprašanje sociologije*, o.c., str. 266.

³⁰⁹ Pisec v *Slovenskemu gospodarju* tako priporoča rente kot sredstvo za boj proti oderuštvi. Dovoljuje celo prodajanje in nakupovanje rent, ki kot nepovračljive naložbe prinašajo stalni dohodek. Odrtija pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 42, 18. oktober 1877, str. 340.

³¹⁰ Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 352.

³¹¹ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, Slovenec, št. 276, 30. november 1888.

³¹² Zanj je seveda tudi umsko delo brezpogojno pravo delo. Pavlica, Josip: *Socijalno vprašanje ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva*, o.c., str. 58-61.

³¹³ Pavlica, Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 320.

³¹⁴ Ibidem, str. 315.

³¹⁵ Različne dobrodelne ustanove so bile ustanovljene z denarnimi darovi. To glavnico so nato varno naložile za nizke obresti, ponavadi v hranilnice in v državne vrednostne papirje. S tako pridobljenimi obrestmi so nato financirale svoje delovanje. Za Kranj primerjaj: Rogelj, Monika: *Skrb za revne v Kranju v drugi polovici 19. stoletja*, Kronika, št. 3, 46, 1998, str. 58-67.

³¹⁶ Pavlica, Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 321. Belec, ki delu ne daje tolikšne teže kot Pavlica, bolj ostro presoja poslovno prakso takšnih ustanov. "Ko bi bili ljudje pobožni, bi potrebnemu z veseljem

d) Recepti za odpravo obrestovanja

Stališča nasprotnikov obrestovanja so torej jasna. Vsakršne obresti so oderuštvo, dovoljene so le obresti v obliki odškodnine ali pri delitvi poslovnega tveganja. Od teh odločnih nasprotnikov obrestovanja bi seveda pričakovali, da bi se zavzemali za takojšnjo prepoved oderuštva, se pravi obrestovanja. Vendar je bil njihov konkretni boj proti obrestovanju veliko bolj stvaren in previden. Opravičevanje cerkvene tolerance do obresti v kapitalistični realnosti smo že spoznali. Zaradi bistvenega pomena obresti v kapitalističnem gospodarskem svetu preprosto niso mogli zahtevati takojšnje odprave obrestovanja v finančnih operacijah. Tako že Karl Vogelsang leta 1877 ni zahteval takojšnje prepovedi obresti, temveč se je odločno zavzel za njihovo sistematično odpravljanje.³¹⁷ Njegov postopni načrt za odpravo obrestovanja so prevzeli tudi slovenski borci proti obrestim.

Prvi ga je v povsem nespremenjeni obliki priporočil pisec v *Slovenskem gospodarju*. Po njegovem mnenju morajo katoličani poiskati tista sredstva, s pomočjo katerih bi se dalo oderuštvo zatreti ali vsaj omejiti, ne da bi se pri tem oviral denarni promet. Obrestovanje se ne sme prepovedati, saj bi bilo to v kapitalistični družbi povsem nerealno in celo škodljivo. "Najboljše storimo, ako tudi v tej zadevi lepo posnemamo sv. katoliško Cerkev. Začnimo na njo upirajé se polagoma in previdno pritiskatini na odrtijo, da jo sicer po malem toda tem bolj gotovo zatremo!"³¹⁸ Najprej je zato potrebno z oderuškimi zakoni določiti najvišjo obrestno mero. V naslednji stopnji je potrebno z zakoni prisiliti vse denarne zavode, da posojajo le za tako nizke obresti, pri katerih dobiček ne presega upravnih stroškov.³¹⁹ Na zadnji stopnji pa bi namesto spornih obrestnih posojilnih pogodb uvedli nesporne rente in družbene posojilne pogodbe.³²⁰ Tudi Belec se na kratko loti načrta za odpravo obresti. Glavno upanje polaga na odpravljanje zadolževanja s pomočjo kmečkih stalnih domov in zadružništva. Zaradi manjšega zadolževanja bi nato padla obrestna mera, s čimer bi tudi država počasi dobila priložnost da odplača svoje

radi posojevali brez obresti; ker pa niso, mora še cerkev" in dobrodne ustanove zapasti v oderuštvo, če hočejo izpolnjevati svoje poslanstvo. Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 273, 27. november 1888.

³¹⁷ Opis članka glej v: Klopp, Wiard: Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherrn von Vogelsang, o.c., str. 263-264.

³¹⁸ Odrtija pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 42, 18. oktober 1877, str. 340.

³¹⁹ Podobno, širše razdelano idejo je kasneje povzel po dunajski *Reform* tudi *Slovenec*. V članku se pritožujejo nad Avstro-ogrsko banko, ki ji zaradi gospodarske krize v blagajni ležijo veliki denarji, katere ne more posoditi. Vendar kljub temu ne zniža obrestnih mer. Ko bi jo vlada v to prisilila, bi to morale storiti tudi druge banke in prav tako hranilnice. Njim bi bilo za upravne stroške dovolj že 1/2% in prav toliko bi morale biti obresti za posojila višja od obresti hranilnih vlog. S podobnimi argumenti je *Slovenec* že dolgo časa nadlegoval kranjsko hranilnico, kar pa si je lahko privoščil tudi iz političnih razlogov, ker je bila ta trdno v nemških rokah. Glej: Proti oderuhom, Slovenec, št. 36, 1. april 1879.

³²⁰ Odrtija pa krščanska vera, Slovenski gospodar, št. 42, 18. oktober 1877, str. 340.

dolgove. In šele nato pride na vrsto popolna kanonična in pravna prepoved obrestovanja.³²¹ Tudi protioderuško naravnani Krek ne zahteva takojšnje prepovedi obrestovanja, temveč bi se za začetek zadovoljil s sledečim socialnim programom: "Nastaviti se mora najvišja obrestna mera, ki velja za posameznike in družbe, in uvesti se morajo stroge denarne in telesne kazni proti oderuštvi."³²² Podobno tudi Pavlica zahteva, da "je treba omejiti in skoraj tudi prepovedati obrestovanje."³²³

Vsem načrtom za odpravo obrestovanje je skupno postopno odpravljanje obrestnih posojil. Kot prvo stopnjo so priporočali zakonsko določitev najvišje dovoljene obrestne mere. Vendar kot smo videli, je avstrijski državni zbor prepovedal očitno oderuštvo, oblikovanje obrestne mere pa je še naprej prepuščal trgu. Zato tudi navijanje za najvišjo dovoljeno obrestno mero ni nikoli potihnilo. Krščanskim socialcem, ki so nasprotovali vsakršnemu obrestovanju, je bila določitev najvišje obrestne mere šele prvi korak na poti v brezobrestno družbo. Z vse hitrejšim vstopanjem krščanskih socialcev v realno gospodarsko življenje se je ta cilj vse bolj oddaljeval od uresničitve. Zadrugištvo je bilo v skladu s protiobrestno teorijo, zaradi česar so ga borci proti obrestovanju odločno priporočali. Drugače je bilo s poslovnim bančništvom, kjer so se ukvarjali tudi z klasičnimi obrestnimi posojili. Ko se je Slovenska ljudska stranka leta 1910 z ustanovitvijo Kranjske deželne banke spustila v klasično posojilno poslovanje,³²⁴ to seveda nikakor ni bilo v skladu z protiobrestnimi nazori, ki so jih zagovarjali tudi nekateri vodilni predstavniki te stranke. Vendar je gospodarska realnost premagala teoretični gospodarski idealizem.

9. Obresti so dovoljene

Že omenjeni obrestni nazori seveda niso bili sprejeti s pretiranim navdušenjem. Teoretično so se jim nasproti postavili zagovorniki obrestovanja, ki niso prihajali le iz liberalnih in posvetih krogov, temveč tudi iz povsem katoliških. "Die Wucherlehre der Kirche stehe unveränderlich fest. Die Kontroverse beschränkte sich somit auf die Interpretation dieser Lehre und auf das stärkere oder schwächere Einbeziehung der veränderten historischen Umstände."³²⁵ Tudi na Slovenskem so se med katoliškimi krogi nahajali nekateri posamezniki, ki so bili v skladu z naukom teh teologov, zlasti Georga Ratzingerja in Augusta Lehmkuhla. Celó v *Rimskem katoliku* so se pojavile tele besede,

³²¹ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 3, 4. januar 1889.

³²² Krek, Janez Ev.: Izbrani spisi, II. zvezek: Prvih pet let javnega dela, 2. snopič, o.c., str. 316.

³²³ Pavlica, Josip: Socialno vprašanje ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva, o.c., str. 168.

³²⁴ Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 532; Guštin, Damijan: Odnos deželnozborske večine SLS do pglavitnih gospodarskih vprašanj Kranjske v letih 1908-1914, Kronika, št. 1, 31, 1983, str. 51.

³²⁵ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 356.

ki jih je avtor povzel po delu neosholastika liberalne katoliške smeri Juliusa Costa-Rosettija: "Obresti jemati od izposojenega kapitala pri današnjih okoliščinah ni proti krščanski pravici; kajti kapital, s katerim more gospodar svobodno razpolagati, donaša res dobiček, ker mu pomaga porabiti vsako vgodno priliko o pravem času za gospodarstvo. Obresti navadno ne morejo biti višje, kaker zamore koristiti dolžniku izposojen kapital; ne morejo pa tudi biti nižje, kaker bi koristil kapital v rokah upnikov. Više obresti, kaker koristijo dolžnikom, so mogoče le pri slabih gospodarskih razmerah ali pa pri nezanesljivosti dolžnikov."³²⁶

a) Vloga denarja v spremenjenih razmerah

Ker so se katoliški zagovorniki obresti zavedali, da so obresti po kanonskem pravu prepovedane in ker je bila tudi za njih vera in cerkev najvišja avtoriteta, so poudarjali, da so današnje razmere povsem drugačne kot so bile razmere, ko je cerkev prvič sprejela zakone proti oderuštvi. "Dandanes je gospodarsko življenje tako razvito, da kdor kaj ima, ima tudi upanje, da s svojim prisluži dobičke. To upanje dobičkov sé svojim delom iz svoje lastnine mi daje pravico, terjati dobiček tudi brez svojega dela in tudi če dobička v resnici nič ne bo!"³²⁷ Ker lahko v modernih gospodarskih razmerah vsak brez problemov naloži denar (npr. v banko) in zato dobi obresti, ima upnik pri brezobrestnem posojilu nujno škodo in dolžnik dobiček. Uredništvo *Slovenca* tako opozori na problem, da lahko dolžnik v vsakem primeru upnikov denar naloži za obresti in ima od tega dobiček in upnik škodo.³²⁸ "Pravičnost je tirjala in tirja, da mora dolžnik upnika odškodovati, ako ima poslednji zgubo vsled posojila. Dandanes se mora pa upnik v vsacem slučaju odškodovati. Vsak, ki bi posodil brez obresti, imel bi zgubo."³²⁹

V kapitalističnih modernih razmerah denar ni več samo menjalno sredstvo. Če je bil nekoč denar nerodoviten je sedaj rodoviten. Pri nas najbolj jasno to misel izpove uredništvo *Slovenca*: "Denar ima toliko rodovitnost, kolikor pripomore delavnemu človeku do blagostanja; in da res denar k temu pomaga, kdo bi tajil?"³³⁰ Pri tem se je opiralo na nauk moralnega teologa Augusta Lehmkuhla, za katerega je bila rodovitnost denarja v

³²⁶ L.: Kratko pojasnenje socialnega vprašanja s posebnim ozirom na Slovence, Rimski katolik, Gorica, 1890, str. 19.

³²⁷ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 323-324.

³²⁸ "Kdor more dokazati, da se tako ne more ali ne sme zgoditi, ta nas je premagal." Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 1, 2. januar 1889.

³²⁹ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 287, 14. december 1888. Vendar Belec takšnemu argumentu odločno ugovarja: "Tat ima tudi škodo, ako ga odpodé. Dobiček, ki si ga kdo z napačnimi sredstvi pridobi, vendar ne more biti opravičen dobiček, ako bi se tudi vsi ljudje posluževali napačnih sredstev."

³³⁰ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 267, 20. november 1888.

modernih razmerah izhodiščna točka pri njegovem zagovarjanju (zmernih) obresti. Poudarjal je, da to ni v nasprotju z cerkvenim naukom, kajti cerkev nikoli ni zagovarjala absolutno in splošno prepoved obrestovanja. Cerkev je obresti prepovedovala le zato, ker je izhajala iz nerodovitnosti denarja. Takrat je obravnavala denar "na sebi". Sedaj pa tudi Cerkev denar razume kot konkreten denar v konkretnih gospodarskih razmerah - kot rodovitno stvar.³³¹

S takšno interpretacijo cerkvenega nauka se seveda po vzoru Vogelsanga tudi slovenski borci proti obrestim niso strinjali. Pavlica je tako v slogu svoje delavne teorije vrednosti poudaril, da "ni res, da niso skolastiki vedeli, kako rodoviten je denar pri delu, toda po njih mnenju gre sad dela tistemu, ki je delal."³³² Prav tako tudi Belec ni mogel razumeti, "zakaj bi bil denar naenkrat rodoviten postal. Da je denar za kapitaliste rodoviten rad verjamen ali da bi bil denar tudi za druge ljudi ali sam na sebi rodoviten, naj verjame, kdor more",³³³ saj je denar nedvoumno le menjalna vrednost. Zato podjetniško posojilo namenjeno izboljšanju produktivnosti nima nobenega učinka, še več, podjetju celo škoduje. "Novo posojilo produkcijo za nekaj časa omami, ali ko je treba plačati nove večje obresti, ko prej še manjših ni mogla, pride razočaranje. Vse obresti, ki jih upniki ne obračajo v svoje potrebe, ampak v zopetno obrestno posojilo, bi producentom manj škodovala, ko bi se sproti metale v morje."³³⁴

Kljub tej, z ekonomsko pametjo povsem skregano logiko, je bilo na Slovenskem še uveljavljeno prepričanje, da je denar kot sestavni del produkcije rodoviten. Najbolj jasno ga je v katoliških krogih s sklicevanjem na Lehmkuhla spet poudarilo uredništvo *Slovenca*.³³⁵ Denar zanj ni le menjalno sredstvo in produkcija ne poteka le s pomočjo dela. Prav tako kakor delo je za produkcijo pomembna tudi snov, ki jo lahko dobimo le za denar. Zato je denar nujen del produkcije, za uporabo katerega moramo plačati obresti. "Kdor priznava prvemu faktorju - delu pravico do odškodovanja, mora tudi drugemu faktorju priznavati primerno odškodovanje."³³⁶ Tudi Aleš Ušeničnik se je zavedal enakopravne vloge delavnih sredstev v produkciji. "Moramo reči, da je tak kapital po svoje produktiven, daje namreč sile in kakovosti, ki jih človek sam ne more dati ali jih da le s težkim delom. Tako kapital poveča rabno vrednost, z rabno vrednostjo pa tudi veljavo in menjavno vrednost."³³⁷ To spoznanje, ki je v popolnem nasprotju z delavno vrednostjo teorijo, je še jasneje izrazil liberalo usmerjeni Vaso Petričič. "Kakor človeška roka s stroji in kakor svet, ki daje prvotna sredstva za plodonosno delovanje, tako je

³³¹ Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 356.

³³² Pavlica, Josip: *O bistvu kapitalizma*, o.c., str. 313. Na str. 317 Pavlica nastopi tudi proti Ratzingerjevi trditvi, da so sholastiki od Aristotela prevzeli napačni nauk o nerodovitnosti denarja.

³³³ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*. *Pristavek*, *Slovenec*, št. 9, 11. januar 1889.

³³⁴ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, *Slovenec*, št. 270, 23. november 1888.

³³⁵ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, *Slovenec*, št. 276, 30. november 1888.

³³⁶ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, *Slovenec*, št. 267, 20. november 1888.

³³⁷ Ušeničnik, A[leš]: *Opombe k Marxovi teoriji o delu in veljavi*, o.c., str. 71.

kapital v obliki denarja, tretji element ali faktor”,³³⁸ kateri sodeluje pri produkciji. Vsi ti gospodarski elementi sami ne morejo nič, temveč lahko delujejo le skupaj, zato tudi kapitalu pripada eden del dobička - obresti.

b) Subjektivna vrednost

O pomembnosti denarja za produkcijo so v tem času najbolj prodorno spregovorili predstavniki avstrijske ekonomske šole. Ustanovitelj te šole Karl Menger je neodvisno in istočasno kot nekateri drugi ekonomisti (William Stanley Jevons, Leon Walras) spoznal pomanjkljivosti objektivnega vrednostnega nauka, ki so ga iz razsvetljenske dediščine razvijali liberalni klasični ekonomisti (Adam Smith, Ricardo David) in po njih potem v drugo smer tudi Karl Marx. Menger je spoznal, da za razlago gospodarskega življenja ne zadostuje le menjalna vrednost, ker se s tem negirajo posameznikove potrebe. Vsak človek le v tolikšni meri ceni razpoložljivo blago, v kolikor ga potrebuje. Torej vrednost ni objektivna lastnost blaga, temveč temelji na razmerju med blagom in človekom. Na mesto objektivne teorije nastopi subjektivna teorija vrednosti. Stroški po tem takem ne morejo biti podlaga za ceno blaga, temveč je to lahko le koristnost tega blaga za posameznika.³³⁹

Nadaljevalec Mengerjevega dela Eugen Böhm-Bawerk je svojo glavno pozornost usmeril prav v sporni problem obresti in kapitala. V letih 1884 in 1889 je o tem izdal prva dva dela svoje knjige *Capital und Capitalzins*. Tudi on je denarnemu kapitalu pripisoval velik pomen pri produkciji. Njegova največja zasluga je bila, da je pri tem v ekonomsko znanost vnesel razmišljanja o času. Človek z modernimi in bolj zapletenimi delavnimi sredstvi - kapitalom naredi veliko več kot s primitivnim ali celo nikakršnim orodjem. Vendar za izdelavo orodij potrebuje čas. Čim bolj zapleten je stroj, tem več časa potrebuje. Toda pri tem se mu splača potrpeti, ker bo lahko v prihodnosti izdelal veliko več kot v sedanjosti. Ker je torej kapital zelo pomemben del proizvodnje, ga je potrebno plačati z obrestmi. Ker pa ljudje bolj cenijo sedanje kot bodoče potrebe so obresti plačilo za zadovoljitev sedanje potrebe v razmerju do prihodnje, saj bo kapital naložen v sedanjosti nesel veliko več kot če bi ga naložili šele v prihodnosti. Upniku je

³³⁸ Petričič, Vaso: Kaj pomeni padanje obrestne mere?, Slovenski narod, št. 46, 25. januar 1893.

³³⁹ Brusatti, Alois: Die Entwicklung der Wirtschaftswissenschaften und der Wirtschaftsgeschichte. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del: Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der Österreichischen akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 611-614; Brusatti, Alois: Wirtschafts- und Sozialgeschichte des industriellen Zeitalters, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1979, str. 126; Weber, Wilhelm: Wirtschaftswissenschaft und Wirtschaftspolitik in Österreich 1848 bis 1948. - Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Springer Verlag, Wien, 1949, str. 634-636; Schmolders, Günter: Geschichte der Volkswirtschaftslehre, o.c., str. 75-76, 235-252; Ekelund, Robert B. in Hébert, Robert F.: Povijest ekonomske teorije i metode, o.c., str. 324-329.

preprosto potrebno plačati, da se odreče sedanjosti na račun prihodnosti.³⁴⁰

Seveda Böhm-Bawerk ni bil prvi teoretik, ki je opazil vlogo časovnega faktorja pri določitvi časa. Že leta 1834 je angleški ekonomist John Rae razvil obrestno teorijo na podlagi razlike med vrednostjo bodočega in vrednostjo sedanjega blaga. Vendar Raeu njegove teorije ni uspelo povezati v strjeno teorijo, zaradi česar ni imela nobenega vpliva na razvoj ekonomske znanosti.³⁴¹ Kljub temu, da je knjiga Johna Raea utonila v pozabo, je desetletja pozneje prav na Slovenskem našla zvestega bralca. Njegovo knjigo je tako poznal Janko Pajk, ki leta 1872 v svoji knjigi povzel teorijo, po kateri je varčevanje žrtvovanje sedanjih užitkov na račun bodočih večjih dobičkov.³⁴²

Z Böhm-Bawerkovo obrestno teorijo se je na Slovenskem bolj obsežno ukvarjal Josip Pavlica.³⁴³ Ker avstrijska ekonomska šola odločno zavrača denar kot le menjalno sredstvo in nasprotuje objektivni vrednostni, se Pavlica v nobenem primeru ni mogel strinjati z Böhm-Bawerkom. Zlasti še, ker je bil Böhm-Bawerk oster in zelo pronicljiv nasprotnik Marxovega vrednostnega nauka. Njegove tehtne argumente so sprejeli tudi nekateri katoliški teoretiki, ki so zagovarjali obresti.³⁴⁴ Böhm-Bawerk je Marxu preprosto očital, da je s svojim zagovarjanjem enake menjalne vrednosti povsem na ravni srednjeveških sholastikov.³⁴⁵ Ta očitek za Pavlico seveda v nobenem primeru ni mogel biti sporen, saj se je po Hohoffovem vzoru ves čas prizadeval dokazati, da ni Marxova teorija nič drugega kot nauk Svetega pisma in sholastikov. Ta očitek je bil zanj le potrdilo, da so Marxove teze pravilne. Zato je tudi njegova kritika Böhm-Bawerka povsem preprosta, naivna in predvsem nezadostna. Subjektivna vrednostna teorija je zato napačna, "ker je nova, nasprotna naukom vseh starih šol. [...] Vrednost ne more biti le nekaj, kar se nam "zdi"."³⁴⁶

Tehtnejše Böhm-Bawerkove argumente proti Marxu, ki jih je ta razvil v knjigi *Zum Abschluß des Marx'schen System* izdani leta 1896, Pavlica sploh ni komentiral oziroma jih ni poznal. To je bila sploh prva resna znanstvena kritika Marxovega nauka, ki je imela

³⁴⁰ Ekelund, Robert B. in Hébert, Robert F.: Povijest ekonomske teorije i metode, o.c., str. 345-348; Weber, Wilhelm: Wirtschaftswissenschaft und Wirtschaftspolitik in Österreich 1848 bis 1948, o.c., 637-638; Brusatti, Alois: Die Entwicklung der Wirtschaftswissenschaften und der Wirtschaftsgeschichte, o.c., str. 614-616; Recktenwald, Horst Claus: Geschichte der politischen Ökonomie, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1971, str. 431-432.

³⁴¹ Pribram, Karl: Geschichte des ökonomischen Denkens, 1. del, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998, str. 337-338, 597-598.

³⁴² Pajk, Janko: Izbrani spisi, Prvi zvezek: Politični, narodno-gospodarstveni, naučni spisi, Maribor, 1872, str. 115-123.

³⁴³ Njegovo teorijo tudi konkretno povzame. Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 95-96, 99-100.

³⁴⁴ Pavlica tako med pomembnimi omenja Augusta Lehmkuhla, Matthäusa Liberatoreja in Josefa Biederlacka. Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 97, 100.

³⁴⁵ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 338.

³⁴⁶ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 322.

tudi velik vpliv na katoliške socialne mislece, med njimi zlasti na Heinricha Pescha.³⁴⁷ Preko Pescha je Böhm-Bawerkova kritika odmevala tudi na Slovenskem. Ko je leta 1911 Andrej Pavlica objavil razpravo o Marxovi delavni vrednostni teoriji v interpretaciji Hohoffa, s katero je nadaljeval delo brata Josipa,³⁴⁸ mu je odločno odgovoril Aleš Ušeničnik.³⁴⁹ Ker je bil Pesch za Ušeničnika največja avtoriteta glede socialnega vprašanja,³⁵⁰ je tudi njegova kritika Andreja Pavlica in Karla Marxa povsem na isti ravni kot Böhm-Bawerkova³⁵¹ in Peschova³⁵² kritika. Tako se je Ušeničnik kot najpomembnejši predstavnik tako imenovane socialne politike na Slovenskem, tudi glede obrestnega vprašanja postavil proti že opisanim predstavnikom tako imenovane socialne reforme,³⁵³ ki so svoj protiobrestni sistem gradili tudi na Marxovem nauku.³⁵⁴

Kot Böhm-Bawerk je tudi Ušeničnik Marxu pri njegovi določitvi vrednosti kot strnjenga abstraktnega družbeno povprečno potrebnega dela očital teoretično abstrakcijo. "Naloga vede je tolmačiti to, kar je, a ne umetno polagati v stvari, česar v njih ni. Kjer je enota, naj jo veda pokaže, a naj si ne umišlja enote, kjer je ni."³⁵⁵ Marxova delavna teorija vrednoti je povsem nezadostna. Tudi Pavlica ni pojasnil, zakaj "prihaja pri menjavanju blaga le veljava kake stvari (to je: v njej nakopičeno delo), a ne nje rabna vrednost v poštrev"? to je osrednje vprašanje vse teorije. [...] Prepričevalnega odgovora na to vprašanje pa ne moremo najti ne pri Marxu, ne v razpravi dr. Pavlice."³⁵⁶

Ušeničnik s tem opozori na znano Marxovo protislovje: če delo oblikuje menjalno vrednost blaga, kako se lahko pojasni izkustveno dejstvo, da so tržne cene posameznega blaga pogosto povsem različne od delavnih vrednosti. Prav tako je nerazumljivo, zakaj so stopnje dobička v celotnem gospodarstvu enotne, če se za različno blago porabi različno veliko časa in bi torej tudi presežna vrednost morala biti različna. Marx je na to protislovje poskusil odgovoriti v tretji knjigi *Kapitala*, vendar njegovi argumenti Böhm-

³⁴⁷ Brusatti, Alois: Die Entwicklung der Wirtschaftswissenschaften und der Wirtschaftsgeschichte, o.c., str. 616; Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, str. 341.

³⁴⁸ Pavlica, A[ndrej]: Marxov nauk o delu in veljavi, o.c., str. 58-68.

³⁴⁹ Ušeničnik, A[leš]: Opombe k Marxovi teoriji o delu in veljavi, o.c., str. 68-74.

³⁵⁰ Ušeničnik se pri tem opira v glavnem na svojo leta 1910 izdano *Sociologijo*. Pri tem se Ušeničnikova kritika marksizma ne loči bistveno od drugih takratnih katoliških avtorjev. Pirc, Jožko: Aleš Ušeničnik in znamenja časov. Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja, Družina, Ljubljana, 1986, str. 179, 181.

³⁵¹ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 338-339.

³⁵² Ibidem, str. 341-342..

³⁵³ Privrženci socialne politike v nasprotju s socialnimi reformatorji niso hoteli odpraviti kapitalizma, temveč so socialno vprašanje hoteli rešiti v okviru tedanje družbe. Katoliški spor o obrestih je bil tesno povezan z odnosom do kapitalizma. Najodločnejši nasprotniki obresti so bili po pravilu tudi najodločnejši nasprotniki kapitalizma in obratno.

³⁵⁴ Lukan, Walter: Janez Ev. Krek - biografski in bibliografski pregled, o.c., str. 11.

³⁵⁵ Ušeničnik, A[leš]: Opombe k Marxovi teoriji o delu in veljavi, o.c., str. 70.

³⁵⁶ Ibidem, str. 68.

Bawerka niso prepričali. Zato niso prepričali tudi krščanskih kritikov, med njimi tudi Ušeničnika.³⁵⁷

Ušeničnik nadalje priznava, da dalo oblikuje vrednost. "Delo je pač najimenitnejši činitelj vrednosti. Saj bi brez dela ne bilo nobenih obrtnih izdelkov"³⁵⁸ Vendar na vrednost stvari hkrati vpliva tudi kakovost in redkost/pogostost teh stvari. Prav tako je potrebno upoštevati uporabno vrednost, ki ji je avstrijska ekonomska šola pripisovala tolikšen pomen. "Se veljavna in menjavna vrednost večja tudi s porabnostjo, to je, z rabno vrednostjo, in je rabna vrednost ne le plod človeškega dela, temveč tudi prirodnih sil in kakovosti, ki tiče v orodjih in strojih."³⁵⁹ Zaradi teh ugotovitev je zato Marxov nauk, ki ga zagovarja Pavlica, povsem napačen.

Sedaj je Ušeničnik moral ovreči le še Pavlicino in s tem Hohoffovo enačenje Marxovega nauka s cerkvenim. Najprej je opozoril na krščanske mislece, za katere dobiček ni le posledica dela. Sicer se strinja, da bi vrednost moralo določevati delo, vendar naj bi bilo to le idealno etično načelo. Tudi svetopisemske besede: "kdor noče delati, naj tudi ne jé",³⁶⁰ ne dajejo delu vse pravice do produktov dela. "Da bi se ta izrek porabil v zmislu Marxove teorije, bi bilo treba dokazati, da zapoved tega izreka ni le etična zahteva, temveč prava zahteva pravičnosti. To dvojje je namreč treba dobro ločiti. Le tedaj bo človek, ki ne dela, a jé, oderuh, če s tem komu dela krivico. Ako ne dela nikomur krivice, greši sicer proti nravni dolžnosti dela, a nikogar ne odira."³⁶¹

c) Zmerne obresti

Klub temu, da so katoliški zagovorniki obresti obrestnim posojilom priznavali velik pomen pri proizvodnji, vseeno niso podpirali liberalnega tržnega oblikovanja obrestne mere. Za liberalce je bilo namreč nemogoče mimo trga določiti tisto obrestno mero, ki ni oderuška. Costa je menil, da se teoretično za kmetijstvo sicer da določiti najvišja obrestna mera, ki ni oderuška, vendar je za druge gospodarske panoge to popolnoma nemogoče.

³⁵⁷ Ekelund, Robert B. in Hébert, Robert F.: *Povijest ekonomske teorije i metode*, o.c., str. 273-275; Ušeničnik, A[leš]: *Opombe k Marxovi teoriji o delu in veljavi*, o.c., str. 70.

³⁵⁸ Ušeničnik, A[leš]: *Opombe k Marxovi teoriji o delu in veljavi*, o.c., str. 70.

³⁵⁹ *Ibidem*, str. 71.

³⁶⁰ *Sveto pismo Stare in Nove zaveze*, Svetopisemska družba Slovenije, Ljubljana, 1996, str. 1776.

³⁶¹ Ušeničnik, A[leš]: *Opombe k Marxovi teoriji o delu in veljavi*, o.c., str. 73. Glede vloge morale in pravne pravičnosti daje pisec v Slovenskem gospodarju večjo in odločilno vlogo (krščanski) morali. Ta je nad pravičnostjo. "Slehermo socialno, če prav samo gospodarstveno prašanje, mora biti v tesni zvezi z pravom in moralo [...]; temu se tudi prašanje zastran odrtije odtegovati ne more. Pravo se naslanja na moralo, a morala, za nas katoličane edino veljavna je pa tista, katero sv. Cerkva [...] oznanja." *Odrtija pa krščanska vera*, Slovenski gospodar, št. 40, 4. oktober 1877, str. 326. Podobno misli tudi Belec. "Sicer je vprašanje o obrestih po mojih mislih pred vsem bogoslovsko vprašanje." Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*, Slovenec, št. 264, 16. november 1888.

“Das Maß des Ertrages der gewerblichen Thätigkeit läßt sich nie allgemein bestimmen. Es gibt daher bei den zum Zwecke des Gewerbes gemachten Darlehen auch keinen Wucher im allgemeinen. Höchstens im einzelnen Falle kann derselbe bestimmt werden, jedoch auch dieses nur sehr schwer.”³⁶² Tudi za Geršaka je obrestna mera odvisna od mnogih spremenljivih dejavnikov in se je zato ne da za stalno določiti, zaradi česar tudi obrestni zakoni nimajo nobenega smisla.³⁶³

V nasprotju s tem liberalnim prepričanjem pa je uredništvo *Slovenca* poudarilo, “da delo in kapital lahko izhajata, ako kapital zahteva le primerne obresti.”³⁶⁴ Le previsoke obresti so oderuške, zmerne obresti pa ne uničujejo gospodarstva in so zato upravičene.³⁶⁵ Že leta 1879 je v Nemčiji Peter Reichensperger zagovarjal obresti, vendar je hkrati odločno nasprotoval popolni obrestni svobodi. Po njegovem mišljenju je za ekonomsko učinkovitost potrebno določiti najvišjo obrestno mero.³⁶⁶ Kljub njegovemu soglasju z zgoraj opisanimi prizadevanji za sprejetje zakonov o oderuštvi, ki naj uveljavijo najvišjo dovoljeno obrestno mero, pa je bil v avstrijskih in slovenskih teoretičnih krogih v ospredju predvsem nauk Georga Ratzingerja. Uredništvo *Slovenca* se nanj povsem naslanja. Pri tem je zlasti pomembna Ratzingerjeva knjiga *Die Volkswirtschaft*, ki je izšla leta 1881. Prav tako kot Hohoff tudi on izhaja iz Marxa, vendar on iz Marxa ne izpelje obrestne prepovedi. Dokler je bil denar le menjalna vrednost, so bile obresti upravičeno prepovedane. Vendar je sedaj denar prevzel vlogo kapitala in s tem stopil v tesno zvezo z delom. Zato so obresti pri kreditnih operacijah dovoljene.³⁶⁷ Vendar te obresti ne smejo presegati zaslužka podjetja. Zasluzek mora pokriti plače delavcev, reprodukcijo naloženega materialnega kapitala in plačilo obresti. Če so obresti višje od pokritja teh zahtev, so oderuške.³⁶⁸

Ta teorija med slovenskimi teoretiki, ki so se resno ukvarjali s problemom oderuštva, ni naletela na preveliko razumevanje. Josip Pavlica njegov nauk odpravi kot povsem napačnega³⁶⁹ in mu očital, da (skupaj s svojimi somišljeniki) zanika večni nauk Cerkve.³⁷⁰ Zlasti sistematično je Ratzingerjev nauk po vzoru na Vogelsanga pobijal Ivan Belec. “Jaz med malimi in velikimi obrestmi ne najdem družega razločka, kakor med

³⁶² Costa, E. H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirtschaft im Herzogthume Krain, o.c., str. 383.

³⁶³ Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, o.c., str. 16-18.

³⁶⁴ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 270, 23. november 1888.

³⁶⁵ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 276, 30. november 1888; Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 287, 14. december 1888.

³⁶⁶ Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken, o.c., str. 356.

³⁶⁷ Ibidem, str. 357.

³⁶⁸ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 289, 17. december 1888; Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 321.

³⁶⁹ Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, o.c., str. 101.

³⁷⁰ Ibidem, str. 311, 316.

malo in veliko krivico.”³⁷¹ Proti Ratzingerjevemu nauku navaja menjalno vlogo denarja, ki pri posojilu povsem preide v dolžnikovo last.³⁷² Ker po njegovem mišljenju čisti dobiček ne more obstajati, so tudi kakršne koli obresti oderuštvo. Zato tudi meje med upravičenimi in neupravičenimi obresti preprosto ni mogoče potegniti.³⁷³

d) Sprejemljivost obresti

Čeprav so v srednjeevropskem prostoru številčno prevladovali zagovorniki obresti, je bil na Slovenskem odmevnejši glas nasprotnikov obrestovanja. Po eni strani je imel pri nas največji vpliv Karl Vogelsang in po drugi Wilhelm Hohoff. S svojo marksistično analizo je bil Hohoff že tako in tako na obrobju krščanskega teoretičnega sveta. Vendar je bila tudi Vogelsangova obrestna teorija v katoliškem svetu sprejeta z velikim nezaupanjem in nasprotovanjem.³⁷⁴ Če so bila na prvem avstrijskem katoliškem shodu leta 1877 na Dunaju Vogelsangova stališča sprejeta z velikim odobravanjem, je bila na drugem avstrijskem katoliškem shodu leta 1889 situacija povsem spremenjena. Že v pripravljalnem odboru za socialna vprašanja so se spopadla nasprotna mnenja. Medtem ko je Vogelsang stal na načelu brezpogojne zavrženosti obrestovanih posojil, se je Franc Schindler zaradi spremenjenih razmer postavil le proti previsokim obrestim. Schindlerjevo stališče je s podporo Karla Luegerja med razpravo zmagalo.³⁷⁵ S tem je glede pogleda na obresti zmagalo zmernejše stališče zastopnikov socialne politike. Predvsem pa je zmagala oportunistična politika, po kateri niso hoteli vznemirjati katoliških prejemnikov obresti.³⁷⁶ Oderuškemu vprašanju zato niso posvetili posebne pozornosti in so se mu zaradi njegove spornosti elegantno ognili. Kljub nespornemu ugledu, ki ga je užival Vogelsang s svojo socialno miselnostjo, je večina avstrijskih katolikov njegov nauk o

³⁷¹ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru. *Pristavek*, Slovenec, št. 9, 11. januar 1889.

³⁷² Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 289, 17. december 1888.

³⁷³ Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Slovenec, št. 296, 27. december 1888.

³⁷⁴ Vogelsangovi nazorji so bili očitno potisnjeni na rob že leta 1883 na konferenci v gradu Bor u Tachova (Haid) na Češkem, kjer so nemški in avstrijski katoliki pretresali žgoče socialne probleme. Zlasti nemški katoliki so pri obrestnem vprašanju nasprotovali tako radikalnim avstrijskim idejam. Bruckmüller, Ernst: *Razvoj krščanskih socialcev v Avstriji do prve svetovne vojne*. - Krekov simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1992, str. 133; Knoll, Reinhold: *Zur Tradition der christlichsozialen Partei*, o.c., str. 135-136, 140, 144. O Vogelsangovih nasprotnikih primerjaj še: Klopp, Wiard: *Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherrn von Vogelsang*, o.c., str. 264-268

³⁷⁵ Celerin, Alfred: *Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts*, o.c., str. 84.

³⁷⁶ Karl Lueger je tako jasno povedal: "Wir Katholiken sind im allgemeinen arme Leute, aber ein paar Rentenobligationen oder Hypothekenbriefe besitzt doch jeder von uns. Da ware es nun nach meiner bescheidenen Ansicht eine bedenkliche Beunruhigung unserer Leute, wenn man ihnen durch eine derartige Resolution Sorge wegen ihrer paar Kupons bereitete. Ich bitte Sie daher dringend, meine Herren, von einer Aufstellung eine solche Resolution (über Zins und Wucher) abzusehen." Knoll, Reinhold: *Zur Tradition der christlichsozialen Partei*, o.c., str. 124-125.

obrestih tudi v naslednjih letih negativno vrednotila.³⁷⁷ Čeprav se je znanstveni spor o obrestih nadaljeval po prvi svetovni vojni, je ves čas prevladovalo mnenje zagovornikov obresti.³⁷⁸

Na Slovenskem pa so bili najbolj dejavni ravno nasprotniki obresti. Edino oni so se potrudili teoretično pojasniti svoja stališča. To še ne pomeni, da so njihova stališča prevladovala na slovenskem javnem in strokovnem prizorišču. Ravno obratno. S svojim pisanjem so ti pisci javno mnenje hoteli pridobiti na svojo stran. Če njihovi nasprotniki o tem problemu niso napisali posebnih razprav, to pomeni le, da niso čutili potrebe, da bi branili obstoječo obrestno ureditev. Ekonomska praksa je nedvoumno stala na njihovi strani. Tega so se zavedali tudi nasprotniki obresti, ki so ravno zato zagovarjali postopno odpravljanje obresti. V trenutku, ko se je tudi katoliški tabor spustil v bančniška opravila in ni več deloval na nespornem področju zadružništva, se je tudi njihov načrt o postopnem odpravljanju obresti vse bolj umikal pred poslovno realnostjo. Njihova teorija preprosto (nikoli) ni imela obstanka v resničnem svetu. V katoliškem taboru je bilo prav odločno odklanjanje oderuštva edina zvezda stalnica, znanstveno razpravljanje pa nekaj povsem postranskega, čeprav ne nepomembnega.

Četudi je slovenski liberalni tabor nastopal proti oderuštvu, vsi liberalni nazori o obrestih niso bili popolnoma poteptani. Belec je že konec osemdesetih let opazil, da svobodna ponudba in povpraševaje vplivata na nižanje obrestne mere. Sčasoma naj bi se tako obresti po naravni poti znižale na ničlo. Vendar bi bilo takrat za človeštvo že prepozno. Obrestna mera se namreč niža le zato, ker je na eni strani vedno več bogatašev in na drugi strani vedno več revežev, "ker je na eni strani vedno več denarnega kapitala, na drugi strani pa vedno manj varnih hipotek",³⁷⁹ kar večja ponudbo in zmanjšuje povpraševanje. Nižanje obrestne mere je tako znamenje obubožanja. Podobno misli tudi liberalni Vaso Petričić. Gospodarska kriza zmanjšuje povpraševanje po posojilih in se po drugi strani večja ponudba. Nižanje obrestne mere resda koristi dolžnikom, vendar hkrati škoduje malim ljudem in humanitarnim ustanovam, ki živijo od prihrankov. Le bogatašev nižanje obrestne mere ne prizadene, ker lahko s tem na račun drugih v svojih rokah koncentrirajo vedno več kapitala.³⁸⁰

Liberalci oderuštva nikoli niso obsojali tako glasno kot katoliški tabor. Vendar ne le zato, ker so se v glavnem ukvarjali z nacionalnimi problemi in ne toliko z socialnimi, temveč so imeli pri tem svojo politično računico. Glavni steber njihovega vpliva na podeželju so bili namreč premožni kmetje in gostilničarji, ki so se poleg svoje osnovne dejavnosti pogosto ukvarjali še s trgovino in tudi z oderuštvom. Kdo bi bolj kritiziral

³⁷⁷ Bader, Erwin: *Christliche Sozialreform*, o.c., str. 70, 76.

³⁷⁸ Hanisch, Ernst: *Konservatives und revolutionäres Denken*, o.c., str. 358.

³⁷⁹ Belec, Ivan: *Obresti v socialnem oziru*. *Pritavek*, Slovenec, št. 9, 11. januar 1889.

³⁸⁰ Podrobneje glej Petričić, Vaso: *Kaj pomeni padanje obrestne mere?*, *Slovenski narod*, l. 1893, št. 46, 49, 52.

početje svojih političnih pristašev kot je bilo to ob sovražnemu javnemu mnenju potrebno? Pri zagovoru zmerno visokih obresti (ne pa oderuštva) so zato obratno kot katolicisti, ki so velikokrat pozabili na dolžnikovo krivdo, poudarjali neoporečno poštenost premnogih upnikov. Ko je tako prvi slovenski katoliški shod leta 1892 za rešitev socialnega vprašanja predlagal tudi odkup dolgov,³⁸¹ je *Slovenski narod* poudaril: "Pri odkupu dolgov pa je treba pomisliti, da upniki niso sami oderuhi, kakor se nekaterim zdi; saj so mej njimi najprej dolžnikovi starši, bratje in sestre, potem hranilnice, cerkve, sirote in slednjič drugi ljudje, ki so si pripridili in privarčevali to, kar posojujejo. Ali niso vsi ti ravno tako in večkrat še bolj obzira vredni, kakor dolžniki, mej katerimi je precejšnje število zanikemežev in zapravljivcev?"³⁸²

³⁸¹ "Izdajajo naj se zadolžnice, za katere prevzame vrhovno poroštvo država, ter naj se po zgledu sedaj že dogotovljene zemljiške odveze razbremenjujejo naša kmetiska posestva prehudih dolgov." Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, Ljubljana 1893, str. 107.

³⁸² Ali je mogoča sprava temeljem resolucij katoliškega shoda?, *Slovenski narod*, št. 58, 11. marec 1893.

VII. NA POTI K MODERNEMU NEDELJSKEMU POČITKU

1. Nedeljski počitek in posvečevanje nedelj

“V delavnicah in tovarnah ropota v nedeljo tako kakor v delavnike. Iz tovarniških dimnikov se vali dim v nedeljo kakor drugekrati. Na ulicah se dela tlak, tesarji sekajo, zidarji in drugi se spenjajo po hišah in strehah, kakor bi šlo za stavo, hlapci vozijo po ulicah glino in gnoj ali s kratka, ni morebiti ne jednega hlapčevskega dela, katero bi se ne opravljalo v nedeljo kakor v delavnike.”¹ Nedeljski počitek, kakor ga poznamo danes, je bil torej v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja v slovenskih deželah avstrijske polovice Habsburške monarhije še povsem neznan. Šele v naslednjih desetletjih je nato država postopoma uredila to področje. In v tem prispevku bomo spoznali prav ta prehod od splošno razširjenega nedeljskega dela do prvih začetkov modernega nedeljskega počitka.

V avstrijskih in s tem tudi v slovenskih konservativnih krogih so problemu nedeljskega počitka posvečali zelo veliko pozornost. Za njih je to bil eno ključnih socialnih vprašanj druge polovice 19. stoletja. Na katoliških shodih so zato temu socialnemu problemu posvečali prav tako posebno pozornost kot obrtnemu, delavskemu in kmečkemu vprašanju. Od primerne rešitve tega problema so namreč pričakovali nič manj kot socialni in gospodarski preporod družbe na krščanski osnovi. Ta problem se zato ni tikal le obrtnikov, temveč tudi trgovcev, delavcev, uradnikov, kmetov itd.

Nedeljski počitek ni bil iznajdba moderne industrijske družbe. Njegove korenine segajo prav do Svetega pisma, po pričevanju katerega je Bog v šestih dneh ustvaril svet. “Sedmi dan je Bog dokončal delo, ki ga je naredil, in počival je sedmi dan od vsega dela, ki ga je storil. Blagoslovil je sedmi dan in ga posvetil, kajti ta dan je počival od vsega svojega dela, ki ga je storil, ko je ustvarjal.”² Bog sedmi dan torej ni le počival, temveč ga je tudi blagoslovil in s tem posvetil. Zato ta dan ni le navaden dan počitka. Da pa izbrano ljudstvo tega ne bi pozabilo, mu je med desetimi božjimi zapovedmi naložilo tudi tole tretjo: “Spominjaj se sobotnega dne in ga posvečuj! Šest dni delaj in opravljaj vsa svoja dela, sedmi dan pa je sobota za Gospoda, tvojega Boga: ne opravljaj nobenega dela, ne ti ne tvoj sin ne hči ne hlapec ne dekla ne živina ne tujec, ki biva znotraj tvojih vrat! Kajti v šestih dneh je Gospod naredil nebo in zemljo, morje in vse, kar je v njih, sedmi dan pa je počival. Zato je Gospod blagoslovil sobotni dan in ga posvetil.”³

¹ O neposvečevanju nedelj, Slovenec, št. 61, 4. junij 1878.

² Sveto pismo Stare in Nove zaveze, Svetopisemska družba Slovenije, Ljubljana, 1996, str. 53.

³ Sveto pismo Stare in Nove zaveze, o.c., str. 127.

Ta božja zapoved je veljala le za Jude.⁴ Na vsak sedmi dan, torej ob sobotah, niso smeli opravljati nobenega dela. Tega so se bolj ali manj držali tudi prvi kristjani. Vendar so bile za kristjane še pomembnejše nedelje, ko so se z verskimi obredi spominjali Jezusovega vstajenja in prihoda svetega Duha med apostole. Nedelja je bila zato tudi praznik odrešenja. Toda na ta dan je bila za kristjane obvezna le prisotnost pri Božji službi, torej le posvečevanje nedelje, nedeljski počitek pa ni bil obvezen. Nedelja, katere bistvo je bil verski obred, se je tako bistveno razlikovala od sobote, katere bistvo je bil počitek. Posvečevanje in počitek sta bila še ločena. Ker pa so se kristjani hoteli ločiti od judovske tradicije, je skozi dolgotrajen proces sobotni počitek počasi prešel na nedeljo. Šele od četrtega stoletja dalje se je nedelja začela uveljavljati kot dan počitka. Nedelja je tako sčasoma postala dan posvečevanja in počitka.⁵

To predstavitev sobotnega počitka na nedeljo je bilo seveda nujno potrebno upravičiti in spraviti v sklad s Staro zavezo. Ko je Jezus "po svojem vstajenji odprl studenec večnega življenja, ki je vsahnil in njega žive vode razlil nad apostelje, ko so namreč prejeli darove svetega Duha, nehala je dolžnost praznovati soboto kakor v starem zakonu, nedelja je stopila na to mesto."⁶ Vendar to ni bila nikakršna usodna sprememba, kajti Jezus je rekel: "Ne mislite, da sem prišel razvezat postavo ali preroke; ne razvezat, temveč dopolnit sem jih prišel."⁷ Namesto starozaveznega strahu Nova zaveza poudarja ljubezen. S spremembami, ki jih je prinesla Nova zaveza, se je spremenil tudi dan počitka.

V srednjem veku je bil nedeljski počitek urejen po kanonskem pravu. Kanonsko in državno pravo sta bila takrat še enotna in cerkveni predpisi o nedeljskem počitku so bili obvezujoči tudi za državne zakone. Z novim vekom pa sta se cerkveno in državno pravno področje vse bolj ločevala in država je prevzemala vse več pristojnosti, čeprav je bilo področje nedeljskega počitka še povsem prežeto s krščansko tradicijo. Vendar se je z začetki industrializacije nedeljski počitek vse bolj umikal v ozadje. Nov način industrijske proizvodnje je v pogojih svobodne konkurence od delavcev zahteval neprekinjeno delo. Delovni ritem stare agrarne družbe je vse bolj stopal na stranski tir. Vse manj ljudi

⁴ Sobotni počitek naj bi jih tudi spominjal na osvoboditev iz egiptovskega suženjstva. "Spominjaj se, da si bil suženj v egiptovski deželi in te je Gospod, tvoj Bog, od tam izpeljal z močno roko in z iztegnjenim laktom! Zato ti je Gospod, tvoj Bog, zapovedal obhajati sobotni dan." Sveto pismo Stare in Nove zaveze, o.c., str. 235.

⁵ Schnarrer, Johannes Michael: *Freiraum für Gott: Die drei monotheistischen Weltreligionen und die Transzedenzerfahrung*. - *Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 26-28; Holly, Johannes: *Sonntagsheiligung: "Tag des Herrn", Gebot der Kirche*. - *Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 43-47, 84-85; Pribyl, Herbert: *Der Sonntag als der Tag der wöchentlichen Arbeitsruhe*. - *Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 99-104.

⁶ Nedelja, Slovenec, št. 135, 14. junij 1884.

⁷ Sveto pismo Stare in Nove zaveze, o.c., str. 1482-1483.

je spoštovalo nedeljski počitek.⁸

Vendar z napredovanjem industrializacije ni bil na umiku le nedeljski počitek, temveč je z uveljavljanjem liberalnih idej postajalo vse bolj sporno tudi posvečevanje. Vse močnejši so bili ugovori proti temu, da država s svojimi zakoni državljanom nalaga prisotnost pri nedeljski maši. V Habsburški monarhiji je tako 21. decembra 1867 državni zakon verske zadeve dokončno prepustil posameznikovi odločitvi. "Nikogar se ne more prisiliti k cerkvenemu bogoslužju ali k sodelovanju pri cerkveni slovesnosti, v kolikor oblast, ki je po zakonu za to pooblaščen, ne določi drugače."⁹ Obvezno posvečevanje nedelj je bilo s tem odpravljen. Sedaj je bilo potrebno ukiniti le še obvezen nedeljski počitek. To je bilo urejeno 25. maja 1868 z verskimi zakoni, ki so med drugim določili tudi tole: "Nikogar se ne more prisiliti, da se vzdrži dela ob praznikih njemu tuje cerkve ali verske skupnosti. Vendar je ob nedeljah med božjo službo potrebno prekiniti vsako ne nujno potrebno javno delo. Nadalje se mora za praznike med glavnim bogoslužjem v bližini božje hiše opustiti vse, karkoli že lahko ima za cerkev ali versko skupnost za posledico motenje ali oviranje praznovanja. Isto je potrebno upoštevati pri tradicionalnih prazničnih procesijah po trgih in cestah, po katerih se premika sprevod."¹⁰ S tem zakonom so bili dani vsi pogoji za neomejeno nedeljsko delo.¹¹

Vendar takšno stanje ni moglo trajati prav dolgo. Tradicija nedeljskega počitka je bila v ljudeh pregloboko zasidrana. In tudi cerkvene zapovedi o nedeljskem počitku so veljale še naprej. Zato se je že v sedemdesetih letih preteklega stoletja oblikovala široka fronta privržencev ponovne uvedbe nedeljskega počitka, ki naj bi ga država z zakoni zopet zapovedala. Glavnina zagovornikov nedeljskega počitka je prihajala iz vse močnejših in s tem vplivnejših konservativnih in katoliško usmerjenih gibanj. Zato so seveda hkrati močno agitirali tudi za ponovno uvedbo obveznega posvečevanja. Vendar so se z razvojem moderne, sekularizirane družbe verski razlogi za uvedbo nedeljskega počitka vse bolj umikali pred socialnimi, zdravstvenimi in kulturnimi. Kljub njihovim pritiskom se je moderni nedeljski počitek razvil povsem ločeno od obveznega nedeljskega posvečevanja. Staro nedeljo agrarne družbe, ki je bila povsem v znamenju verskega praznovanja, je postopoma vse bolj izrivala nedelja kot prvenstveno dneva prost dan. Vendar je bil kljub temu uspešen boj za nedeljski počitek tesno povezan z neuspešnim bojem za posvečevanje. Pri katoliških privržencih nedeljskega počitka so bili verski razlogi namreč še vedno v ospredju.

⁸ Příbyl, Herbert: Der Sonntag als der Tag der wöchentlichen Arbeitsruhe, o.c., str. 108-109.

⁹ Reichsgesetzblatt, št. 49, 21. december 1867, člen 14.

¹⁰ Verski zakoni so objavljeni v knjigi: Vocelka, Karl: Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1978, str. 203.

¹¹ Příbyl, Herbert: Das Verbot der Sonntagsarbeit aus rechtshistorischer Perspektive - Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 192 -193.

2. Prepoved opravljanja hlapčevskih del

Kot smo videli, je tretja božja zapoved ob nedeljah prepovedovala opravljati vsa hlapčevska dela. Hlapčevska dela so "vsa dela pri katerih je bolj izurjenih telesnih moči in čilih udov nego izobraženega duha treba, in katera opravila bolj telesnemu nego duševnemu blagostanju koristijo."¹² To so torej vsa fizična dela in ne le podrejena - hlapčevska opravila, kakor bi lahko sodili iz imena samega. V nasprotju s fizičnimi deli so lažja umska dela dovoljena. Kdor bi kršil to božjo zapoved, naj bo ostro kaznovan: "Kdor koli bi ta dan delal, mora umreti."¹³

Vendar je prepovedano opravljati le zares nepotrebna fizična dela. Tako so dovoljena dela, ki so v posredni ali neposredni zvezi z božjo službo (zvonjenje, lepšanje oltarjev, čiščenje praznične obleke¹⁴ itd.), s katerimi pomagamo posameznikom ali skupnosti (strežba bolnikom, pomoč revežem, naravne nesreče) in brez katerih ne bi mogli preživeti (npr. hišna dela, kot je kuhanje). "Pregrešno pa je opravljanje tacihi hišnih del, katera niso neizogibno potrebna, kakor npr. pomivanje sobnih tâl, pranje, sušenje in likanje obleke in perila, pečenje kruha, ali kositi ter senó domov voziti, kakor tudi grozdje trgati."¹⁵ Le, če poznamo te prepovedi, lahko razumemo sledeče zgražanje: "O času košnje in tudi pozneje o času žetve videl si ljudi, kako so trumoma mrvo sušili in jo kakor tudi snopje ob nedeljah vozili domov, in to tudi o takih dnevih, ko ni bilo nikakoršne sile, ko je vreme kazalo najlepše."¹⁶ Takšno početje je bilo namreč povsem v nasprotju s cerkvenim naukom. Cerkev namreč ni zanimalo, da so kmetje zaradi nepredvidljivega vremena hoteli seno čim prej spraviti na varno, temveč je v njihovem početju videla le nepotrebno nedeljsko delo in s tem kršitev božje zapovedi. Tej obsodbi bi se kmetje lahko izognili le, če bi prej zaprosili za dovoljenje. Opravljanje nepotrebne nedeljskega dela namreč ni grešno le takrat, ko ga odobri pristojna cerkvena oblast, ki ima edina pravico odločati o duhovnih stvareh.

¹² P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 65, 13. junij 1882.

¹³ Sveto pismo Stare in Nove zaveze, o.c., str. 143.

¹⁴ Janez Trdina se je bridko pritoževal nad nesnažnostjo takratnega dolenskega prebivalstva. Vendar v nasprotju z običajnimi delavniki za nedelje in praznike poudari: "O praznikih mora biti vse čisto i dolnje kijklje, umiva se tada i posoda, otirajo noži in vilice, pometa pridno. Misli se, delavnik je kmet, praznik gospod, 6 dni v dreku blatu, 1 dan v škrlatu in zlatu. Za važno in potrebno smatra se dvojna obleka, delavna in praznična." Trdina, Janez: Podobe prednikov. Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870-1879, 2. knjiga, Knjižna zbirka Krt, Ljubljana, 1987, str. 535-536.

¹⁵ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 65, 13. junij 1882.

¹⁶ Križevu pri Kostanjevici, Slovenec, št. 98, 31. julij 1883.

3. Prepoved opravljanja del, ki skrunijo svetost in ovirajo praznovanje

Ob nedeljah je prepovedano opravljati tudi vsa tista dela, s katerimi skrunimo svetost nedelje in oviramo praznovanje. To so v prvi vrsti pijančevanja in podobne razuzdanosti, kajti "nedelje in prazniki so "dnevi Gospodovi", torej samo službi božji in blagorju naše duše posvečeni. Mnogo nesramnosti in izpridenosti kaže človek, kateri prav na "Gospodov dan" nesramno in razuzdano živi. In žali Bože, kolikrat se to zgodi!"¹⁷ Zelo številne so bile tako pritožbe nad neizmernim pijančevanjem ob nedeljah in tudi drugih cerkvenih praznikih. "Od kar so se začeli nedelje in prazniki oskrunjevati brez vse kazni, je tudi ljudstvo zlasti mlado, čez dalje bolj divje postalo. Množili so se uboji, pijančevanje, ter z njimi druge nesreče in znana slovenska pobožnost in čednost je čedalje bolj pojemala in ginila."¹⁸ Prav tako kot danes je bil alkoholizem tudi v preteklosti večna nadloga slovenskega človeka. Alkohol je bil že tako ali tako eden glavnih vzrokov za najrazličnejše zločine. V očeh katoliške Cerkve pa je bil greh, ki ga je zločinec storil pod vplivom alkohola, še toliko večji, če ga je storil prav na božji dan.

Moralni ideal Cerkve o Bogu vsečnem preživetju nedelje je bil povsem jasen: "Delavec stopi v cerkev, kjer sliši besedo božjo, svete pesmi doné mu na ušesa, raduje se nad lepoto domače cerkve. Še bolj kakor vse to, ganejo ga besede pridigarjeve, ki ga spominjajo na njegovo rešenje, goji veseli up v njem. V krogu domačih veseli se ta dan..., to praznovanje poživi duha in telo" in "po tem počitku se delavec zopet poprime dela z novo močjo."¹⁹ Vendar je bil ta ideal povsem drugačen od realnosti slovenskega kmečkega sveta.

Janez Trdina tako v svojih Podobah prednikov opisuje najrazličnejše nemoralnosti ob nedeljah in praznikih. Na množičnih cerkvenih shodih je tako z vseh strani privrela prava množica romarjev.²⁰ Na cilju so se romarji najprej udeležili maše. Vendar maša ni vedno potekala brez grešnih motenj. Ljudje, za katere v cerkvi ni bilo dovolj prostora ali celo namenoma niso odšli v cerkev,²¹ "pazijo malo na pridige, se raje pogovarjajo in smejaajo, tudi kleti se sliši dostikrat."²² "Hudič prekleta kanalja, sakrmenska šema, pri moji duši,

¹⁷ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 66, 15. junij 1882.

¹⁸ Slovenec, št. 57, 20. maj 1882.

¹⁹ Nedelja, Slovenec, št. 135, 14. junij 1884.

²⁰ Ob prazniku Marijinega vnebozetja 15. avgusta 1872 naj bi se npr. pri romarski cerkvi na Dobrovi pri Ljubljani zbralo celo okoli 15000 romarjev. Glej Knez, Darko: Božja pot na Dobrovi pri Ljubljani - Marija v Leščevju, Kronika, št. 2, 40, 1992, str. 116.

²¹ Podobno je leta 1892 v svojem pastirskem pismu ugotavljal tudi ljubljanski škof Jakob Missia. "Jih je pa mnogo, ki sicer pridejo do cerkve, potem pa, in sicer tudi med božjo službo, ostanejo zunaj cerkve..., da ondi vse mogoče burke ugajajo ter si kratek čas delajo, svoja opravila oskrbujejo, bližnjega obirajo itd." Missia, Jakob: Povečuj nedelje in zapovedane praznike, Domoljub, št. 8, 21. april 1892, str. 92.

²² Trdina, Janez: Podobe prednikov, 1. knjiga, Knjižna zbirka Krt, Ljubljana, 1987, str. 183.

frdamana pizda meša se v peklenski harmoniji” z molitvijo. Tisti ljudje, ki so k maši že prišli pijani,²³ so se “(vsi vinjeni) smijali, razgovarjali, obračali”. Kramarji, lectorji,²⁴ kruharice, kuharice, mesarji in krčmarji so se z mislijo na dobiček zunaj že pripravljali na prodajo. Umazani psi so se okoli mesarjev podili za ostanki, na smrt obsojeni kozlički so žalostno meketali. Med duhovnikovo pridigo gre “nekaj ljudi pit, ostalim se dremlje in zija, mala množica pozornih smeje se grmenju kaplanovemu zoper pijance.”²⁵ Ljudje že komaj čakajo na konec obreda.²⁶

Župnik, ki je med mašo doživel takšen kraval, je bil lahko še srečen. Ob božični polnočnici na Raki naj bi leta 1869 po obilnem popivanju prišlo v cerkev več pijanih kot treznih ljudi. Nakar začneta s kora dva “pijanca kozljati na ljudi. Strašen vrišč. Smeh vrsti se s kletvijo, na zadnje splošen pretep pri orgljah in pod njimi. Polovica ljudi pobegne iz cerkve nazaj v krčme.”²⁷ Kaj so si mislili nesrečni župniki (kateri po večini tudi niso bili abstinenti²⁸) o takšnih faranih, lahko samo ugibamo. Vendar verjetno nič kaj dobrega.

Po končani maši so tisti verniki, ki so imeli kaj denarja, odšli nakupovat k stojnicam okoli cerkve. Tisti, ki so na romanje prišli s čisto verskimi nameni, so molili. Drugi so se pogovarjali ali pa so legli k počitku. Okoli so se potikali berači, z različnimi sumljivimi “gnjusnimi ranami, bolečinami in teles. napakami. [...] Več beračev je bilo jako podobno rokovnjačem, nekterim bral si lahko na obrazu grdo pijančevanje in kurbanje, nekteri so godrnjali, nekteri kleli, nekteri motrili špekulativno svoje občinstvo, malokteri res molili, prav mnogi pa na ves glas kričali.”²⁹ Veliko ljudi je odšlo v gostilne pit in plesat in mnogi parčki so naskrivaj ljubimkali. “Prav romar ne je in ne pije družega kot kruh in vodo. Ali zdaj se čedalje bolj o takih prilikah hudo pijančuje in na vse pretrge jebáči.”³⁰ Čeprav se vsi romarji niso vdajali grešnim zabavam, je bilo potencialnih kandidatov za pekel prav veliko, kajti “pilo se je strahovito. Ob petih popoldne videl sem že dosti pijanih deklet. Ena pala mi je pred noge, češ da jo lomi božjast, druga butila v me in mi zvrnila skoraj

²³ Postopek motenja maše “se začne v oštariji, izvrši pa v cerkvi in konča v sodnji.” Oštarije pa počitek ob nedeljah, Slovenski gospodar, št. 32, 6. avgust 1885, str. 247.

²⁴ Prodaja lecta in drugih vrst peciv ob nedeljah tudi za cerkvene oblasti ni bila sporna. V Škofji Loki je bilo tako ob nedeljah in drugih cerkvenih praznikih pri cerkvi prepovedano prodajati vsakovrstno robo, izjema je veljala le za peciva. Sterle, Meta: Mali kruhek na Loškem, Loški razgledi, 28, 1981, str. 245.

²⁵ Trdina, Janez: Podobe prednikov, 1. knjiga, o.c., str. 148.

²⁶ Tudi Missia je opazil, da so se nekateri verniki izogibali aktivne prisotnosti pri maši. “Žal, da se ne opazuje ravno redko, da si poiščejo mladi ljudje v cerkvi najraje odročne prostore, ter se ne vedejo tam nič lepše, kakor mnogi zunaj cerkve. Kak kót, kor, prostor za orgljami itd. je mnogim najljubši.” Missia, Jakob: Posvečuj nedelje in zapovedane praznike, Domoljub, št. 8, 21. april 1892, str. 92.

²⁷ Trdina, Janez: Podobe prednikov, 3. knjiga, Knjižna zbirka Krt, Ljubljana, 1987, str. 748.

²⁸ “Sploh se opazuje, da se na cerkvenih shodih ne le kmetje ampak tudi duhovni najraje upijanijo.” Ibidem, str. 767.

²⁹ Trdina, Janez: Podobe prednikov, 1. knjiga, o.c., str. 210.

³⁰ Ibidem, str. 39.

merico na cesto. Ena pripovedovala glasno, da so lahko vsi okoli slišali, kako je danes srečna", ker jo obletava toliko mladeničev. "Bila je strahovito navdušena od vina, ljubezni in veselja. Strastno radostnih punic videl sem še drugih. [...] To se ve da so s hčerkami vred upijatile se tudi matere." Zato je bilo pravo čudo, da "vkljub silni gneči, silni pijanosti in vroči krvi mladih ljudi obojega spola ni se zgodil [...] noben pretep, noben nered, celo kupica ni se ubila nobena ne."³¹

Takšni grešni dogodki so bili glavna skrb katoliških moralistov. Z moralno gorečnostjo so ostro nastopali proti njim. V ta namen so služile tudi poučne zgodbe iz časopisov, zlasti iz *Zgodnje danice*. Ne moremo dvomiti, da vsaj podlaga teh zgodb ne bi bila resnična. Nedelje in prazniki so bile namreč skoraj edine priložnosti, ko so se kmečki ljudje lahko sprostili. Pripravne priložnosti za izmik iz enoličnega vsakdanjika so bili tudi prosti večeri in noči pred prazniki. Ljudje so že zvečer prenehali z delom in dosti jih je nato odšlo v gostilne, na plese in podobne veselice. Z alkoholom se seveda ni varčevalo. Marsikateri so zato po celonočnem veseljačenju ob nedeljah dopoldne utrujeno "smrčali, namesto da bi bili šli k Božji službi."³² Duhovniki s takšno prakso niso mogli biti zadovoljni, kajti katoliški predprazniki so bili namenjeni predvsem za verno pripravo na same praznike. Za vzor takšnim nemoralnim veseljakom naj bi bili "mnogi", ki "še zmeraj bolj zgodaj od dela prenehajo, grejo v cerkev, k litanijam, k spovedi, doma molijo zvečer rožni venec itd."³³

Ker se je veliko popivanje končalo s pretepom, so moralisti zgodbe iz takratne črne kronike spretno speljali na svoj mlin. Značilno za te pripovedi je, da se je družina malopridnežev odpravila k maši, "pa te lepe cerkve še od znotraj videli niso, še ne vedeli, kdo je pridigal; toliko več so skerbili za kerčmo, in domú gredé več kerčem obišejo in razsajajo."³⁴ Prekomerno popita pijača se je v takšnih primerih pogosto spojila z junačenjem in izzivanjem na boj drugih, prav tako pijanih in pogumnih rivalskih skupin ali posameznikov. Zmaga v pretepaških bojih je bila namreč na podeželju zelo cenjena. To se lepo vidi iz Tavčarjevega romana *Cvetje v jeseni*, kjer se glavni junak v nedeljo stepe s tremi izzivalci in je pri pretepu "nastopil tako junaško, da mu nasprotniki še krivcev vzeti niso mogli. Večje slave v pogorju doživeti ne moreš!"³⁵ Zato so skupine pijanih mladcev občasno prav iskale pretepe in nesreča je bila tako vedno pred vrati. Ko takšna dva vročekrvneža "skup prideta, se ga kar lóti in začne pretepati." Eden "pa kar nož zgrabi in mu trebuh prereže, da je v štirih dneh umerel!"³⁶ Včasih z nasprotniki ni bilo milosti.

³¹ Ibidem, str. 184 - 185.

³² Šiba Božja zarad nedeljskega skrunjenja, *Zgodnja danica*, št. 7, 13. svečan 1880, str. 55.

³³ Zoper skrunjenje nedelj in praznikov, *Zgodnja danica*, št. 30, 25. mal. serpan 1884, str. 237.

³⁴ Kaj se godí s takimi, ki Gospodove dneve oskrunjajo!, *Zgodnja danica*, št. 35, 2. vinotok 1881, str. 280.

³⁵ Tavčar, Ivan: *Cvetje v jeseni*, Izbrano delo, 3. knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1974, str. 182.

³⁶ Zopet nekaj zoper skrunjenje nedelj in praznikov, *Zgodnja danica*, št. 40, 7. vinotok 1881, str. 318.

Potolči jih je bilo treba do konca. "Ko pobijavci gredó nazaj, še nekoliko postojé govoreči: sej sta že "gin", - vzame še eden težki kamen in pravi: ga moram še bolj - tega močnega. In res je še s kamenom mu na persi tolkel in hodil po njem."³⁷

Seveda se ni prav vsa vaška mladina udeleževala teh pijanskih pohodov. Udeležence pa je konservativno moralistični *Rodoljub* preprosto ožigosal za večinoma nezakonske otroke. To ni nič čudnega. Pankrti so bili na vasi že tako in tako stigmatizirani. Ker so nezakonske matere ponavadi cele dneve služile vsakdanji kruh, so bili pogosto tudi prepuščeni sami sebi. V takšnih primerih je bilo prav lahko za morebitne napake nezakonskih otrok okriviti njihovo pomanjkljivo vzgojo. Zato je logično, da je bila slaba vzgoja kriva tudi za razgrajastvo zakonskih otrok. Sporna je bila zlasti premila domača vzgoja, ki ne uporablja več palice in otrokom ne vbija več strahu pred Bogom. Doma naj bi se takšni pobalini celo naučili kleti duhovščino in zaničevati vero. Ker skoraj niso hodili v šolo, jim je manjkala tudi šolska vzgoja. Poleg tega pa naj bi bila tudi šolska vzgoja prav tako premila kot domača. Predvsem pa jim je manjkala cerkvena vzgoja. "Cerkve se ogibali, v ssv. bratovšinah nobeden ni bil; čeravno so bili ss. misijoni, so le toliko zraven hodili, da so jih ljudje vidili, in so se s tem norca delali, smejali."³⁸ Za moralni propad mladine naj bi bila torej kriva slaba vzgoja. Pri tem so tudi poudarjali, "da ogromna večina hudodelcev ni posvečevala nedelj in praznikov."³⁹ Za neznanski razmah kriminala (nad čemer so se takrat vsi pritoževali) naj bi bilo po tej logiki krivo predvsem neposvečevanje nedelj in praznikov.

4. Kdo vse se je pregrešil z delom in odsotnostjo pri službi božji

Kot smo videli, je po cerkvenem nauku ob nedeljah prepovedano opravljati vsa nepotrebna dela. In kdo so bili grešniki, ki se tega niso držali? Razen pogostih pritožb nad kolektivno košnjo ob nedeljah, so se na podeželju pogosteje pritoževali nad dejanji posameznikov. Tako je npr. bogat kmet v nedeljo najel voznike za prevoz peska za novo hišo. "Imeli so konje vprežene celi dan, dajali so pohujšanje trem faram."⁴⁰ Nekatere voznike je premamil zaslužek, nekateri (verjetno kmetovi dolžniki) so bili v to prisiljeni, dosti pa jih za nobeden denar ni hotelo poprijeti za vajeti. Kljub takšnim pregreham je bil splošni vtis za kmečki svet vseeno pozitiven. "Ta lepa navada po kmetih, ktere liberalni duh ni okužil, hvala Bogu veljá še zmeraj."⁴¹ Glavna legla pregrehe naj bi bila v mestih.

³⁷ Kaj se godí s takimi, ki Gospodove dneve oskrunjajo!, *Zgodnja danica*, št. 38, 23. kimovca 1881, str. 304.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 68, 20. junij 1882.

⁴⁰ *Z Dolenjskega*, *Slovenec*, št. 258, 8. november 1884.

⁴¹ Zakaj hočejo liberalci odpraviti praznike?, *Zgodnja danica*, št. 38, 20. kimovca 1878, str. 302.

Čeprav je Cerkev ob nedeljah prepovedovala trgovati, so bile prav pritožbe nad odprtimi trgovinami takrat zelo pogoste. "Judovsko-kupčijski duh vlada svet. [...] Ne edinega Boga časti sedanji svet, ampak razne bogove; med njimi je tudi Hermes, bog kupčije. [...] Pa kaj je ljudem dandanes mar za mašo in verske reči; le materialne koristi; trebuh je najimenitnejši del človeškega telesa in kupčija škode ne sme trpeti. [...] Vera in Bog ne veljata nič več, samo kupčija velja vse."⁴²

Trgovci naj bi imeli trgovine odprte le zaradi svojega pohlepa. Vendar sta za kupčijo vedno potrebna dva: prodajalec in kupec. Krivi so bili tako tudi okoliški prebivalci Ljubljane, ki so v mesto hodili nakupovat. "Meščani sami obleke, železnine itd. ne iščejo tedaj. Ko bi torej okoličani ne dajali potuhe, pa bi štacune dotične bile zaprte." Zato *Slovenec* apelira prav na te okoličane, naj se odpovejo nedeljskim nakupom in s tem pripomorejo, "da ostane Ljubljana, kateri kupčije in trgovine ob nedeljah celó nič treba ni, še v prihodnje bela."⁴³ Pisca tega poziva pri tem ni prav nič zanimalo, kdaj bodo prišli po nujnih nakupih v mesto tisti podeželani, ki zaradi delovnih obveznostih čez teden tega ne morejo storiti.

Vendar po katoliškem nauku tudi za trgovine veljajo izjeme. "V nedeljo naj bi le tiste prodajalnice bile odprte, [...] ki imajo živež na prodaj ali so pa za zdravje potrebni, kakor lekarne."⁴⁴ Torej so ob nedeljah in praznikih lahko odprte le tiste trgovine, katerih prodajno blago je nujno potrebno za blagostanje in zdravje ljudi.

Prav tako pogosto kot nedeljsko trgovino so borci za nedeljski počitek obsojali nedeljsko delo obrtnikov. "Kaj treba, da čevljarski pomočniki v nedeljo celo dopoldne delajo in razbijajo podplate, popoldne pa krvavo zaslužene novce zapijajo in kar jim še čez ostane, v ponedeljek poganjajo!"⁴⁵ Stara pravica rokodelskih pomočnikov, da se ob nedeljah zvečer povsem zapijejo in nato plavi ponedeljek "prespé, da se jim razkadi preobilo zavžita pijača",⁴⁶ je bila torej še zelo živa. Moralistom je pri tem šlo v nos dopoldansko delo, ko je v cerkvi potekala maša, še bolj pa skrunjenje nedelj s popivanjem in počitek naslednji dan, ko bi vendarle lahko počivali že v nedeljo in delali v ponedeljek. Zato so plavi ponedeljek imenovali tudi rogati ponedeljek, "ker le rogati, živinski ljudje počenjajo tako rogovilsko prekucovanje, da nedeljo Bogu ukradejo in delajo, v ponedeljek pa namesto dela postopajo in pijančevajo."⁴⁷ Proti temu se je potrebno boriti z vsemi sredstvi. Prvi pogoj je, da mojstri sami vestno posvečujejo nedelje in praznike in s tem dajejo dober zgled svojim pomočnikom. Pri sprejemanju novih pomočnikov jim morajo povedati, da pri njih ne bodo imeli plavega ponedeljka. S

⁴² Sistematično in oficijelno skrunjenje nedelj in praznikov, *Novice*, št. 18, 3. maj 1876, str. 141.

⁴³ *Slovenec*, št. 68, 23. junij 1881.

⁴⁴ *Slovenec*, št. 135, 14. september 1883.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Blagoslovljenje nove hiše rokodelskih pomočnikov, *Slovenec*, št. 196, 30. avgust 1887.

⁴⁷ Zgodnja danica, št. 8, 23. svečana 1872, str. 63.

tem bi začeli boj proti tej stari, vendar moteči pravici rokodelskih pomočnikov.

Poleg pritožb nad trgovskim in obrtniškim delom so bile prav tako pogoste pritožbe nad nedeljskim delom v uradih. Razen zelo težkega umskega dela, to delo ni bilo tako sporno kot fizično. Zato je bil tudi ton argumentov proti nedeljskemu delu v uradih nekoliko drugačen. Nedeljskemu delu v trgovinah in delavnicah so med drugim nasprotovali tudi zato, ker naj bi motilo službo božjo in nedeljski počitek, zaradi česar ljudje ne gredo pobožno in spoštljivo k maši. Toda za blagor kristjanove duše je "neogibno potrebna božja beseda, namreč: pridige, molitev, sv. maša in sv. zakramenti", če ne "tak človek vedno bolj in bolj propade in nekristijansko živi."⁴⁸ In prav ta argument pride pri nedeljskem delu v uradih v prvi plan. Avstrijski uradi so bili namreč odprti tudi ob nedeljah. "Če se pa vendar izjemno enemu ali drugemu dovoli pol dneva počitka, ne pozabi se rajše mu popoldan prosto pustiti, in tako ne more spolniti svoje glavne verske dolžnosti."⁴⁹

Zaradi ob nedeljah odprtih uradov niso bili za nedeljski počitek prikrajšani le uradniki, temveč tudi državljani, ki so v uradih imeli različne opravke. "Še celo kmečke tožnike kličejo po sodnijah ta dan v razgovor; za vzrok pa navajajo, da ima kmet ta dan najlepšo priložnost."⁵⁰ Po mnenju katoliških piscev zato zelo trpi zlasti duhovno-versko zdravje uradnikov. "Z daljšo pisarniško službo postane prav stroj, avtomat. Uradnik nima priložnosti, da bi svojega Boga častil, ljubil, on ima le svoj bureau in je dosti, drugih viših duševnih potreb mu ni treba znati."⁵¹

Pritožbe pa niso letele le na račun umskih državnih delavcev, temveč še bolj na račun fizičnih državnih delavcev, ki so bili zaposleni pri državnih železnicah, na pošti in pri telegrafiji. "Železnica vozi blago ob praznikih, kakor ob delavnikih, pošta sprejema na velikonočno nedeljo pisma, kakor vsak drugi dan in telegraf dela na božični dan, kakor na pepelično sredo." Vse to bi lahko počakalo brez vsake škode, "in uradniki bi našli čas, da bi spolnili krščansko dolžnost!"⁵² Ker je po cerkvenem pravu ob nedeljah prepovedano delati, bi resnična krščanska država to morala prepovedati tudi po državnemu pravu. Zato so privrženci nedeljskega počitka zahtevali, da država prepove ob nedeljah prevažati nepokvarljivo blago. Dovoljen bi bil le prevoz hitro pokvarljivega blaga. Bile so tudi ideje, da bi se omejil potniški promet, oziroma da bi se ta promet ob nedeljah zaračunal dražje in ne ceneje, kot je bilo takrat v navadi. "Zabavni vlaki se navadno le ob nedeljah odredé in v ta namen se tudi voznina zniža."⁵³ Za pošto in telegraf bi veljal skrajšani

⁴⁸ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 67, 17. junij 1882.

⁴⁹ Posvečevanje nedelj po železnicah, tovarnah, prodajalnicah, delavnicah, Zgodnja danica, št. 19, 11. vel. travn 1888, str. 148.

⁵⁰ Posvečevanje nedelj in praznikov, Slovenec, št. 116, 18. oktober 1881.

⁵¹ O neposvečevanju nedelj, Slovenec, št. 62, 6. junij 1878.

⁵² Sistematično in oficijelno skrunjenje nedelj in praznikov, Novice, št. 18, 3. maj 1876, str. 141.

⁵³ Posvečevanje nedelj po železnicah, tovarnah, prodajalnicah, delavnicah, Zgodnja danica, št. 19, 11. vel. travn 1888, str. 148.

delavnik in višje tarife. S tem bi uporabnike prisilili k pošiljanju resnično nujnih sporočil.

Če so nekoč vojaki ob nedeljah imeli skupno službo božjo,⁵⁴ so se v obravnavanem obdobju že vrstile pritožbe, da se vojaki in zlasti oficirji ne držijo več nedeljskega počitka. "Danes je nedelja - dan Gospodov - vse miruje in počiva od svojega dela ter se pripravlja na delo v prihodnjem tednu, samo naši brambovci nimajo miru niti sami, niti ga dajo drugim. Zvon vabi v cerkev k popoldanji službi Božji od vojašnice pa se razlega: ajc - cvaj, ajc - cvaj itd. V drevoredu tik pokopališča trobentajo pa spet trobentači, kakor da bi bil sodnji dan in bi budili mimo počivajoče",⁵⁵ torej mrtve. Ne samo torej, da vojaki ne hodijo k maši in delajo, se pravi vadijo vse dneve, temveč s svojimi vajami celo motijo nedeljski mir poštenih meščanov.

5. Dovoljene in nedovoljene zabave

Posebno delikatno je bilo vprašanje nedeljskih zabav. Tako je bilo grešno "predolgo trajajoče igranje, ako tudi je igra sama ob sebi nedolžna in dovoljena. Isto tako prepovedane so javne zabave, tekanje in plesanje, vdeležitev izletov", če ljudi odvrtaajo od udeležbe pri sveti maši. "Bog res dovoljuje kristijanom v nedeljo ali praznik nedolžno zabavo", vendar na ta dan ni dovoljena samo zabava. Če bi bilo drugače, "ne bi bila nedelja ali praznik "Gospodov dan", temuč dan veselja."⁵⁶ Za takratni nazor katoliške cerkve o nedeljski zabavi je značilen odgovor ameriškega katoliškega škofa o odprtju svetovne razstave v Philadelphiji tudi v nedeljo: "Nimam nobenega vzroka, zakaj bi se razstava ob nedeljah popoldne ne odperla, potem ko je ljudstvo dopoldne imelo zadosti priložnosti v cerkev iti. Nedelja ni le dan za službo Božjo, temuč tudi za nedolžno razvedrenje ter počitek."⁵⁷ To je praktično edini dan, ko se revno delovno ljudstvo lahko razvedri in počiva. Vendar pri tem razvedrilo kot "dopuščena in postranska stvar ne sme postati glavna",⁵⁸ ne sme postati pomembnejša stvar od maše.

Vendar ni pomemben le način praznovanja, temveč tudi pogostost praznovanj. Pisec v *Slovincu* tako ugotavlja, "da se oglašajo konservativni in liberalni časniki ter duhovni in svetni možje veljaki in glasno kličejo: preveč veselice!, preveč praznikov!"⁵⁹ Veselice ne sme biti niti premalo in niti preveč. Toda sedaj jih je odločno preveč. Pisec nato pravilno ugotovi, da so se tudi na Slovenskem začela množiti različna društva, ki porabijo vsak primeren (oziroma neprimeren) trenutek za veselico. Vse več je bilo društvenih veselice,

⁵⁴ Tako se spominja dopisnik k.-: Iz Gorenjske, Zgodnja danica, št. 21, 22. vel. traven 1891, str. 165.

⁵⁵ Iz Novomeške okolice, Slovenec, št. 95, 28. avgust 1880.

⁵⁶ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 66, 15. junij 1882.

⁵⁷ Više-pastirska beseda o posvečevanju nedelj, Zgodnja danica, št. 30, 28. malega serpana 1876, str. 236.

⁵⁸ Nedelja, Slovenec, št. 136, 16. junij 1884.

⁵⁹ Preveč praznujemo in premalo, Slovenec, št. 41, 20. februar 1885.

plesov, maškarad, različnih obletnic, odkrivanj spominskih obeležij, poletnih izletov, prireditve v "dobrodelne" namene in podobno. Družabne prireditve sicer niso slabe same po sebi, temveč je to odvisno od vrste zabave. Ker "ena in ista veselica ali tudi njena sestra slavnost ne more biti veselica vsem različnim ljudem",⁶⁰ naj se ljudje udeležujejo le veselic, ki so primerne za njihov stan in dohodek. Ker naj bi takratne praznične veselice spodbujale prvenstveno le slepo zabavo in ne posvečevanje, naj bi takšne veselice ljudi prej utrudile kot odpočile. Naporne veselice škodujejo premoženju in zdravju, človek se naslednji dan zbudi nezadovoljen s samim seboj in nesposoben za delo. Zato tudi ni opravičila za veselice, ki se kitijo s plaščem krepitve narodne zavesti. "Silno drago je plačana taka zavest."⁶¹ S takšnimi veselicami izginja verski značaj nedelj in ljudje izgubljajo vero. "Vsakemu [...] mora privoščiti vsak pametni človek pošteno zabavo, [...] da jo vživa le ob pravem času, na način njemu primeren in v pravi meri: ker mu je koristna in potrebna."⁶²

Zato so po časopisih tudi enoglasno obsojali lovce, ki so že zgodaj zjutraj odhiteli na nedeljski lov. "Tudi utegneš srečati tu in tam kacega zelenca s torbo pod pazduho in puško čez ramo, ki hiti na vse zgodaj na lov, in ne veš, če je bil pri sv. maši, ali ne?"⁶³ Pri tem seveda ni bila sporna sama lovska zabava, saj je bil celo presvetli cesar navdušen lovec, temveč izostanek pri jutranji maši.

Do tukaj je vse jasno. Zabave, katerih namen je le gola zabava, niso dovoljene. Vendar nastane problem, ko je potrebno pojasniti, kakšne vrste razvedril ne žalijo svetosti posvečenih nedelj in so zato dovoljene. Nekateri zapisi iz *Zgodnje danice* tako celo v najbolj skrajni obliki nasprotujejo vsakršni zabavi brez verskega obeležja. "Ne plezaj ob nedeljah po drevesih brez potrebe; - ne hodi se pa tudi drugam potikat, igrat, kopat se po leti itd.; ampak hodi z dobrimi kristjani vselej pridno k sv. maši, h keršanskemu nauku; tudi rad obmoli kaki križev pot, rožni venec, beri keršanske bukve."⁶⁴ Tudi katoliški moralisti niso našli enotnega odgovora na vprašanje, kakšna je lahko nedeljska zabava.

6. Zdravstveni razlogi za nedeljski počitek

Pri zagovarjanju nedeljskega počitka je katoliški nauk poleg povsem verskih in moralnih uporabljal tudi zdravstvene razloge. Z onečaščenjem nedelj človek ne ogroža le svoje duhovnosti, temveč tudi lastno zdravje. "Poskušnja uči, da človek ne telesno in ne duhovno ne smé neprenehoma delati in moči natezati, ako hoče ostati zdrav in za delo

⁶⁰ Preveč praznujemo in premalo, Slovenec, št. 42, 21. februar 1885.

⁶¹ Preveč praznujemo in premalo, Slovenec, št. 44, 24. februar 1885.

⁶² Ibidem.

⁶³ Nekteri dregljeji nedeljokruncem, Zgodnja danica, št. 28, 9. mal. serpan 1880, str. 222.

⁶⁴ Zgodnja danica, št. 40, 7. vinotok 1881, str. 318.

zmožen.”⁶⁵ Po napornem delu človek nujno potrebuje dan počitka. Za mnoge⁶⁶ naj bi bil najprimernejši dan za počitek prav vsak sedmi dan. Človek, ki šest dni dela in nato en dan počiva, bo na daljši rok naredil veliko več kot tisti, ki dela nepretrgoma.

Brez nedeljskega počitka “se razširjajo tako imenovane poklicne ali stanovske bolezni, delavna moč se usušuje in življenje se pokrajšuje.” Takšnih izmozganih delavcev se povrhu tudi “kužne bolezni naj rajši primejo, ... ker utrujeni in izpiti organizem se otrovni bolezni naj manj ustavljati premore.”⁶⁷ Vendar ne izčrpava le težko fizično delo. Zdravju škodljivo je tudi delo v “temnih, smrdljivih” uradih, “kjer se po dnevu in po noči sveti z otrovajočim plinom” in kjer “zgrbančene, shujšane in kašljive postave”⁶⁸ nižjih uradnikov neprenehoma pisarijo. Njihovo zdravje je celo bolj ogroženo kakor zdravje delavcev, ki delajo zunaj na čistem zraku.⁶⁹

Vendar ni škodljivo le neprestano delo. Če bi nasprotno nekdo “svojih moči nikdar ne rabil za delo, ali jih rabil premalo, spet ne gre: ker bi odrevenele.”⁷⁰ Potemtakem človek ne sme delati niti preveč niti premalo. Prav tako mora človek prosti čas preživljati umirjeno in ne sme pijančevati. Zgoraj opisane pijanske veselice namreč človeka zelo utrudijo, kar poslabša zdravstveno stanje veseljakov. Zato celo “tri petinke vseh bolezni, katerim je navadno ljudstvo podvrženo, izvira iz premnogelega popivanja.”⁷¹

Zaradi vseh teh razlogov so zagovorniki nedeljskega počitka leta 1882 navdušeno pozdravili resolucijo higienskega kongresa v Ženevi, ki je iz zdravstvenih in ne verskih razlogov priporočal nedeljski počitek. “Ako ni počitka v tednu, škoduje to zdravju in delavni moči na drugi strani, človek boleha, premalo opeša in prezgodaj umrje.”⁷²

7. *Božji blagoslov in božja kazen*

Po skrajnem katoliškem nauku od posvečevanja ni odvisno le človekovo duhovno in telesno zdravje, temveč celo “delež ali kletev božja; kedor jih po ukazu Boga in svete njegove cerkve praznuje, tega Bog blagoslovi, kedor se pa po teh ukazih ne ravna, tega

⁶⁵ Posvečevanje dni Gospodovih in telesno zdravje, Zgodnja danica, št. 39, 29. kimovca 1882, str. 305.

⁶⁶ Poleg vseh mogočih avtoritet je avtor omenil celo anarhista Pierra Josepha Proudhona. P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 67, 17. junij 1882.

⁶⁷ Posvečevanje dni Gospodovih in telesno zdravje, Zgodnja danica, št. 39, 29. kimovca 1882, str. 305.

⁶⁸ O neposvečevanju nedelj, Slovenec, št. 61, 4. junij 1878.

⁶⁹ Da neprestano delo škoduje zdravju, potrjujejo tudi sodobne izkušnje. Tako danes poznamo menedžersko bolezen, bolezni delavcev za tekočim trakom, nedeljsko nervozo in podobno. Več o tem glej Roth, Gottfried: Feierabend und Sonntagsruhe aus der Sicht des Arztes. - Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 245 - 252.

⁷⁰ Preveč praznujemo in premalo, Slovenec, št. 41, 20. februar 1885.

⁷¹ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 68, 20. junij 1882.

⁷² Slovenec, št. 111, 3. oktober 1882.

zadene božja kletev.”⁷³ Tretjo božjo zapoved morajo spoštovati tako tisti, ki hočejo po smrti oditi v nebesa, kot tudi tisti, ki hočejo že sedaj imeti mir na zemlji. Če se bo človek ob posvečenih dnevih pohlepno gnal za dobičkom, ne bo obogatel. Takrat zasluženi denarci “so ukleti in nimajo obstanka in blagoslova, temuč še pravično pridobljene goldinarje požirajo in vso srečo od hiše preganjajo.”⁷⁴

Nekoč (pred letom 1848) naj bi v pobožni deželi (na Slovenskem) vladal duh posvečevanja nedelj in praznikov. Nihče ni delal in vsi so odšli k maši. Zato so bili tisti časi “polni nebeškega blagra in blagoslova, kajti v plačilo posvečevanja nedelj in praznikov je Bog blagoslovil zemljo in vsa dela človeških rok. Ne kmetijske bukke, ne umetno obdelovanje polja, - ampak Bog je”⁷⁵ prinašal ljudem blagostanje. Nato pa je prišel čas, ko so ljudje pozabili posvečevati nedelje in praznike. “To je zakrivil duh časa”⁷⁶; zakrivilo liberalno postavodajalstvo; zakrivilo je tudi pohujšanje.”⁷⁷ Ljudje so pod vplivom novih brezbožnih idej vedno bolj pozabljali na Boga. “Bog pa pozablja človeštvo, ter ga prepušča njegovim lastnim močem in otemnjenemu razumu.”⁷⁸ Nad nesrečne ljudi je zato Bog pošiljal mnogotere nesreče. In če so se takratni ljudje pritoževali, da je nesreč in kriminala iz leta v leto več (prav tako kakor danes), naj bi bila po mnenju katoliških moralistov to posledica skrunjenja nedelj in praznikov, ki jim nujno sledi božja kazen.

Poleg grešnega ljudstva je Bog kaznoval tudi grešne posameznike. V to so vsaj verjeli bojevniki za moralni prepoved. Da bi v to prepričali tudi druge, so uporabljali najrazličnejše zgodbe o nesrečah, ki so se zgodile kršilcem nedeljskega počitka. “Skrunivec tako drugače ne čuti, kakor če ga butiš z betom po debelokožnem herbtu. Ta bet bodi kak izgled, ki kaže, kaj si je ta in uni skrunivec nakopal.”⁷⁹ Pri tem jih ni zanimalo, da je bilo veliko nesreč tudi ob drugih dnevih. Zanimale so jih le nesreče ob nedeljah, iz katerih so lahko izpeljali preprost sklep: to je božja kazen. Takšna kazen je človeka lahko doletela tudi zaradi na prvi pogled povsem banalnega razloga. Tako kot je tistega, ki je v nedeljo splezal na češnjo, “ne iz lakote, ampak iz poželenja po sadji”, nakar “resk! se veja ulomi, - tresk! možak telébi visoko na tla in se tako hudo pobije”,⁸⁰ da umre. Vendar je bila v

⁷³ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 69, 22. junij 1882.

⁷⁴ Zgodnja danica, št. 49, 9. december 1881, str. 392.

⁷⁵ Zakaj hočejo liberalci odpraviti praznike?, Zgodnja danica, št. 38, 20. januar 1878, str. 302.

⁷⁶ Močno je bilo razširjeno razočaranje nad vse bolj materialističnim, racionalističnim in dobičkoželnim svetom, kjer je vse manj verske duhovnosti. “Naš vek je pa menda postavil delo na božji prestol, a krščanski pregovor “moli in delaj” je presukal, da se glasi “delaj a ne moli”.” Nedelja, Slovenec, št. 135, 14. junij 1884. Po prepričanju katoliško usmerjenih avtorjev sta namreč za cvetoče gospodarstvo potrebna tako delo kot vera.

⁷⁷ Z. F.: Iz Zatiške okolice, Slovenec, št. 13, 18. januar 1886.

⁷⁸ Posvečevanje nedelj po železnicah, tovarnah, prodajalnicah, delavnicah, Zgodnja danica, št. 19, 11. vel. travn 1888, str. 148.

⁷⁹ Nekteri dregljeji nedeljoskruncem, Zgodnja danica, št. 28, 9. maj. serpan 1880, str. 222.

⁸⁰ Zgodnja danica, št. 40, 7. vinotok 1881, str. 318.

očeh pripovedovalca te zgodbe takšna kazen za takšno dejanje povsem upravičena. Ob nedeljah se je lahko opravljalo le zares nujno delo. In ker možakar ni bil lačen, mu ni bilo potrebno splezati na drevo. Povrhu pa je že samo poželenje hud greh, ki ga Bog ne more spregledati.

Takšne zgodbe so verniki slišali pri marsikateri nedeljski pridigi. Predvsem pa so jih lahko prebrali v skrajno katoliški *Zgodnji danici*. Pisec, ki je v konservativnih *Novicah* v povsem katoliškem duhu napisal članek o problemu nedeljskega počitka, je tako celo zapisal, da je pripravljen "na psovko: "viš ga viš trcijala" in na zabavljico "Novicam", da tako pridigo vzamejo v svoj list, ki bi pristojna bila le "Danici"."⁸¹ Kljub takšni reputaciji *Zgodnje danice* najdemo nekatere zgodbe tudi v milejšem *Slovcu*.⁸² Oglejmo si nekatere tipične.

Kot smo videli, so kmetje ob nedeljah pogosto želi ali kosili. Po teh opravkih se odpravila tudi dva kmeta z voloma. Ob tem se še nesramno norčujeta iz drugih ljudi, ki so šli v božji hram. Vendar nista delala dolgo. Vanju je namreč udarila strela. Ljudje "zagledajo na bližnjem polji plamenit vertinec; tečejo na mesto, in najdejo ubita dva vola in enega človeka s potertimi nogami; zadi za njim pa čern kup, in to je bilo sežgano truplo enega skrunivcev."⁸³ Božja kazen je zadela tudi lovce, ki so se namesto k maši že zgodaj zjutraj odpravili na lov. Nekomu, "kteremu je bil lov kakor rokodelstvo", se je pri streli puškina cev "razletéla in zdrobila mu je desno roko",⁸⁴ katero so mu morali kasneje odrezati. Drugemu, ki je ljudem govoril, da ima on v hribih službo božjo, nekoč na lovu spodrsne, "pade - puška se sproži - lovec v noge zadet se zgrudi na tla."⁸⁵ Po groznih bolečinah nato v bolnišnici umre. Nič bolje se ni godilo delavcem, ki so v nedeljo delali železniški most. Šest jih je padlo v globoko jamo na kamenje. Eden je umrl, trije pa so bili težko poškodovani.⁸⁶ Božja kazen je tako lahko zadela tudi tiste, ki so bili samo posredno krivi. Po vsej verjetnosti namreč delavci niso prostovoljno delali, temveč jih je v to prisilil delodajalec. Vendar (v tolažbo umrlemu delavcu) pred Bogom ni kriv le tisti, ki greši z nedeljskim delom, temveč tudi tisti, ki je drugim ukazal delati.⁸⁷ Še več, greši celo tisti, ki ne prepreči delati svojemu uslužbencu, ki dela iz lastnega nagiba.⁸⁸ Kdor pa je v teh zgodbah preživel nesrečo, je nujno spoznal božjo vsemogočnost in se je zato svojega greha milo kesal. "Prosil je nosiče, naj ga spravijo v cerkev, da bo prosil Boga za

⁸¹ Sistematično in oficijelno skrunjenje nedelj in praznikov, *Novice*, št. 18, 3. maj 1876, str. 141 - 142.

⁸² Zelo sočne tuje zgodbe je tako zapisal P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 69, 22. junij 1882; št. 70, 24. junij 1882.

⁸³ Šiba Božja zarad nedeljskega skrunjenja, *Zgodnja danica*, št. 7, 13. svečan 1880, str. 54.

⁸⁴ Nekteri dregljeji nedeljioskruncem, *Zgodnja danica*, št. 28, 9. mal. serpan 1880, str. 222.

⁸⁵ *Zgodnja danica*, št. 49, 9. gruden 1881, str. 392.

⁸⁶ Nekteri dregljeji nedeljioskruncem, *Zgodnja danica*, št. 28, 9. mal. serpan 1880, str. 222 - 223.

⁸⁷ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 71, 27. junij 1882.

⁸⁸ Iz pastirskega lista milogosp. Teržaško-Koparskega škofa, *Zgodnja danica*, št. 9, 28. svečana 1879, str. 70.

odpuščanje in pa svoje domačine, ki jih je zasramoval in pohujšal.”⁸⁹ Dosti jih je nato umrlo šele po večdnevni strahovitih mukah.

8. Slabi zgledi doma in dobri v tujini

Po prepričanju katoliških zagovornikov nedeljskega počitka so ljudje, ki ne posvečujejo nedelj, tudi brez vere. Katoliška cerkev namreč posveča obredom veliko pozornost. Posamezni vernik svoje vere ne more izražati sam v neposredni povezavi z Bogom, temveč le preko Cerkve. Zato je vernikova prisotnost pri maši in drugih cerkvenih slovesnostih zelo pomembna.⁹⁰ “Kder se nedelje in prazniki ne posvečujejo kakor Bog veli, ondi ni vere, ondi je konec krščanstva”, kajti “vera brez dejanj je prazna, [...] je mrtva in “mrtva vera ne stori človeka izveličanega.”⁹¹

Neposvečevanje izredno negativno vpliva na družino, družbo in državo. “Ker brez posvečevanja nedelj in praznikov ne more vere biti, [...] s tem pa nered v družini, občini in državi nastane, prav zato je res, da brez vere, brez posvečevanja nedelj in praznikov mora družbinsko in državno življenje propasti.”⁹² Kjer ni vere tudi ni pravega družinskega življenja. Zato je posvečevanje nedelj tako pomembno. Čez teden so družinski člani zelo zaposleni, oče je v službi, mati je zaposlena z domačimi opravili in otroci s šolo. Tako ne najdejo dovolj časa za resnično družinsko življenje. “Nedelja pa jih zopet vse združuje [...] krog domačega ognjišča in pri mizi, kjer se skupaj zabavajo in veselje.” Hodijo na sprehode, se pogovarjajo, nedolžno zabavajo, predvsem pa pozabijo na kruti vsakdanji delavnik, tako da “se vender jedenkrat razvedri od skerbi nagubano čelo.”⁹³ Šele ob nedeljah lahko starši najdejo čas za krščansko vzgojo svojih potomcev. Zato je lahko trdna samo tista družina, ki posvečuje nedelje in praznike. Boj za zdravo družinsko življenje je bil potemtakem eden glavnih argumentov v borbi za nedeljski počitek.⁹⁴

⁸⁹ Šiba Božja zarad nedeljskega skrunjenja, Zgodnja danica, št. 7, 13. svečan 1880, str. 55.

⁹⁰ “Čaščenje in vdanost smo dolžni Bogu z dušo in s telesom; dolžni smo mu jo vsak zase in za vse skupaj. Saj smo z dušo in s telesom božja lastnina; in kakor posamezni, tako je tudi celota, tako je tudi človeška družba kot taka njegovo delo. Zarad tega se mora vršiti čaščenje božje ne le notranje, v srcu, ampak mora se kazati tudi na zunaj, in zato ni le dolžnost posameznikov, ampak tudi cele družbe.” Za čaščenje je odmerjen “določen čas in skupen kraj, na katerem se zbiramo ter na jeden in isti način opravljamo bogoslužje.” Missia, Jakob: Posvečuj nedelje in praznike, Domoljub, št. 8, 21. april 1892, str. 89.

⁹¹ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 67, 17. junij 1882.

⁹² P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 70, 24. junij 1882.

⁹³ Družina in nedelja, Zgodnja danica, št. 39, 27. kimovec 1889, str. 306.

⁹⁴ Tako že na prvem avstrijskem katoliškem shodu na Dunaju leta 1877 in tudi kasneje na drugem avstrijskem katoliškem shodu leta 1889. Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät Wien, Wien, 1955, str. 57, 93.

Če propade vera, ne propade le družina, temveč tudi celotna družba in država. Zato država, ki se bori proti veri, škoduje sama sebi. "Skrunjenje nedelj in praznikov ni samo dovoljeno, temuč po vladi sami nekako sankcionirano, ker pusti po svojih poštnih in telegrafičnih uradih delati, naj je še tako velik praznik."⁹⁵ Borci za nedeljski počitek so bili zlasti alergični na ta slab zgled, ki ga je z zaukazanim nedeljskim delom dajala država svojim državljanom. Če državni uslužbenci ob nedeljah ne bi delali, bi njihovemu zgledu sledili tudi drugi. Tako pa s svojim delom v greh zavajajo tudi druge. Zaradi družbenega ugleda uradništva pa je to še bolj pereče. Čeprav v pogledu skrunjenja nedelj na Kranjskem v primerjavi z velikimi mesti monarhije "ni še celó tako hudo, vendar je razvad vže dokaj, in ako se sproti ne bodo pošteni katoličani ustavljali tej napaki, utegne se vdomaćiti in pripraviti v navado. Zgled vleče."⁹⁶ Navade višjih slojev posnemajo nižji, navade mest podeželje. In ko se nekdo okuži z neposvečevanjem, prenaša to "bolezen" dalje. "Kakor se razširja kužna bolezen, tako tudi oskrunjevanje nedelj. Mogoče, da le ena oseba, ktera s tako nalezljivo boleznijo pride v kraj okuži celo okolico."⁹⁷

Slabi zgledi so se tako pričeli širiti tudi na podeželje. Dosti gospodarjev naj bi ne bilo več pobožni vzor otrokom in hlapcem. Janez Trdina je opazil tudi tole: "Gospodarji in gospodinja menijo se tod presneto malo, kako opravlja družina božjo službo, na mnogih mestih jim je vse eno, če so dekle (hlapci so že takó bolj svobodni) pri pridigi ali ne - mnoge gredo le k suhi maši in ne skrivajo tega nikomur, ne boje se za to ne zamere ne sramote. Pogosto zabavljajo gospodarji vpričo družine zoper pope."⁹⁸

V nasprotju z negativnimi zgledi iz domačih logov so katoliški pisci pogosto omenjali dobre zglede iz tujine. Svetel zgled so jim bile seveda države z urejeno zakonodajo o nedeljskem počitku. Najsvetlejši zvezdi sta bili Anglija in Združene države Amerike.⁹⁹ Pri tem so poudarjali, da čeprav v Angliji spoštujejo nedeljski počitek, "vendar Anglija bogati tako strašansko"¹⁰⁰ in ni obubožala. Opis tujih zgledov se je vedno končal z retoričnim vprašanjem: če oni lahko podpirajo pravično stvar, kako to, da tega ne storimo tudi mi? S tem so hoteli med bralce vnesti občutek sramu, kajti zgledne države so bile v veliki večini nekatoliške, se pravi protestantske. Za zgled so postavljali celo osovraženo Prusijo¹⁰¹ in osovražene Jude.¹⁰² "Sicer ni lepo, če moramo katoličanom drugoverce v izgled postaviti,

⁹⁵ Sistematično in oficijelno skrunjenje nedelj in praznikov, Novice, št. 18, 3. maj 1876, str. 141.

⁹⁶ Posvečevanje nedelj in praznikov, Slovenec, št. 116, 18. oktober 1881.

⁹⁷ Z. F.: Iz Zatiške okolice, Slovenec, št. 13, 18. januar 1886.

⁹⁸ Trdina, Janez: Podobe prednikov, 1. knjiga, o.c., str. 173.

⁹⁹ Obširneje so razmere in zakoni teh dveh držav opisani v P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 72, 1. julij 1882, št. 73, 4. julij 882.

¹⁰⁰ Zakaj hočejo liberalci odpraviti praznike?, Zgodnja danica, št. 38, 20. kimovca 1878, str. 302.

¹⁰¹ O neposvečevanju nedelj, Slovenec, št. 61, 4. junij 1878; Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, Ljubljana, 1893, str. 104 - 105.

¹⁰² Slovenec, št. 68, 23. junij 1881; Posvečevanje nedelje, Slovenec, št. 8, 11. januar 1890.

a vendar so nam res v lep izgled v tej reči.”¹⁰³ Kajti res je sramotno, če lahko oni tako vestno posvečujejo nedelje in praznike, “katoličan pa [...] Božjo zapoved in svoje zve-
ličanje zaverže s hlapčevskim delom ob svetih dnevih in s pijančevanjem o ponedelj-
kih!”¹⁰⁴ Navdušeno se je tako leta 1879 pisalo o mednarodnem protestantskem shodu v
Bernu, kjer so se zavzeli za strogo posvečevanje nedelj. “Tako se za praznovanje dné
Gospodovega potegujejo celó protestantje in sploh drugoverci, celó marsikateri liberalci;
koliko gorečniši bi morali v ta namen biti katoličani, da bi bili vredni tega imena.”¹⁰⁵

9. Boj za ponovno zakonsko ureditev nedeljskega počitka

Kot smo videli, je pri posvečevanju nedelj obstajal velik razkorak med realnostjo in
idealom, med dejanskim stanjem in stanjem, kakršno bi po katoliških nazorih moralo biti.
Zato se je med zagovorniki posvečevanja vse bolj širilo prepričanje, da je za blagor
ljudstva to potrebno spremeniti. Vprašanje nedeljskega počitka je “postalo silno nujno, ter
se obravnava po javnih shodih, po državnih zbornicah, društvih itd.” Tudi uredništvu
Slovenca se je tako zdelo potrebno spregovoriti o posvečevanju nedelj in praznikov, če-
prav naj bi bili ti nazori za nekatere ljudi “preveč - krščansk! Toda čedalje bolj prevladuje
prepričanje, [...] da namreč ne bode bolje na svetu, dokler svet zopet ne postane bolj
krščansk.”¹⁰⁶ Slovensko katoliško časopisje je tako z veliko naklonjenostjo omenjalo ško-
fovska pastirska pisma, ki so povsem v duhu katoliškega nauka govorila o tem proble-
mu.¹⁰⁷ Ker so se zagovorniki nedeljskega počitka zavedali, da lahko s svojimi zahtevami
uspejo le na politični ravni, so z naklonjenostjo spremljali vse pobude v tej smeri.

Posvečevanje nedelj je že leta 1877 s posebno resolucijo odločno zahteval prvi avstrij-
ski katoliški shod na Dunaju.¹⁰⁸ Še pomembnejše je bilo, da se je leta 1883 na obrtni
anketi obrtnega odseka Dunajskega državnega zbora večina govornikov iz socialnih,

¹⁰³ *Slovenec*, št. 135, 14. september 1883.

¹⁰⁴ *Zgodnja danica*, št. 8, 23. svečana 1872, str. 63.

¹⁰⁵ *Zgodnja danica*, št. 39, 26. kimovec 1879, str. 311. Glej še P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o
posvečevanju nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 77, 13. julij 1882.

¹⁰⁶ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 78, 15. julij 1882.

¹⁰⁷ Iz pastirskega lista premilostnega vikšega škofa Goriškega, *Zgodnja danica*, št. 10, 7. sušca 1873, str.
73 - 74; Iz pastirskega lista milogosp. Teržaško-Koparskega škofa, *Zgodnja danica*, št. 9, 28. svečana
1879, str. 69 - 70; št. 12, 31. sušca 1879, str. 93; Posvečuj dan Gospodov! [krški škof], *Zgodnja danica*,
št. 8, 20. svečana 1880, str. 57 - 58; št. 9, 27. svečana 1880, str. 65 - 66; št. 10, 5. sušca 1880, str. 73
74.

¹⁰⁸ “Der Katholikentag sieht in allgemeiner Aufrechterhaltung der Sonntagsheiligung nicht nur die
Befolgung eines religiösen Gebotes, sondern erkennt in der Vernachlässigung derselben auch eine
folgeschwere Schädigung der sozialen und wirtschaftlichen Ordnung. Er betrachtet es daher für eine
wichtige Pflicht der Katholiken, auf eine energische Gesetzgebung zum Schutze der Sonntagsheiligung
hinzuwirken.” Resolucija je citirana iz: Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19.
Jahrhunderts, o.c., str. 58.

gospodarskih in verskih razlogov zavzela za uvedbo nedeljskega počitka.¹⁰⁹ Slovensko katoliško časopisje je tudi toplo pozdravilo peticijo predarlskega deželnega zbora dunajskemu državnemu zboru,¹¹⁰ sprejetje resolucije v istemu deželnem zboru¹¹¹ in zakonski predlog v tirolskem deželnem zboru.¹¹² Tudi slovenskih pokrajin ta prizadevanja po zakonski regulaciji nedeljskega počitka niso pustila ob strani in marsikatero društvo je v državni zbor poslalo peticijo.¹¹³

Če se je še leta 1873 v svojem pastirskem pismu goriški škof Andrej Gollmayr pritoževal, da ni slišati, "da bi se bili kjerkoli delavci pritožili zavoljo delovanja ob nedeljah¹¹⁴ in praznikih",¹¹⁵ pa je lahko že konec istega desetletja katoliški tisk z neprikrito simpatijo gledal na prizadevanja delavcev, ki so se bolj ali manj v krščanskem duhu borili za nedeljski počitek. Tako je npr. Slovenec podprl peticiji delavcev iz Prostějove na Moravskem¹¹⁶ in iz Ustí na Labem na Češkem, ki so ju naslovili na državni zbor. Svojo zahtevo so po eni strani utemeljevali s človekovimi pravicami, češ da so razumno misleči in čuteči ljudje in ne stroji, po drugi strani s pravico, ki da jo imajo kot verni kristjani. "Prav tako: naj se delavci sami potegujejo za svoje naravne in kršanske pravice in gotovo se jim ne bodo odrekale, če se bodo le vstrajno za-nje potegovali."¹¹⁷ Vendar se za nedeljski počitek niso potegovali le verni delavci. To seveda ni bilo prav nič presenetljivega, "ker obravnavano vprašanje v resnici ni religiozno, temveč socialno."¹¹⁸ Povsem jasno je namreč, da "nedeljsko delo ni v prid onim, ki delajo, ampak le onim, ki delo dajejo."¹¹⁹ Zato so bili tudi delavci zainteresirani za nedeljski počitek. In ta svoj interes so javno izražali. Tudi na združitvenem kongresu avstrijske socialdemokratske stranke na prelomu let 1888/89 v Hainfeldu so se odločno zavzeli za nedeljski počitek.¹²⁰

Prizadevanja za boljšo zakonsko ureditev niso potekala samo na državni ravni. Pomembna je bila tudi občinska in deželna raven. Čeprav so se tu morali trdno držati okvira

¹⁰⁹ Pribyl, Herbert: Das Verbot der Sonntagsarbeit aus rechtshistorischer Perspektive, o.c., str. 193-194.

¹¹⁰ Slovenec, št. 71, 3. julij 1880.

¹¹¹ Slovenec, št. 135, 14. september 1883.

¹¹² "Po tej postavi se bo smelo ob nedeljah le izjemno delati in to le proti za polovico povišani plači." Slovenec, št. 95, 30. avgust 1881.

¹¹³ Npr. leta 1881 Katoliška politična čitalnica iz Čepovana in decembra 1882 Kranjsko obrtniško društvo. Izza svete Gore, Slovenec, št. 130, 22. november 1881; Slovenec, št. 145, 28. december 1882.

¹¹⁴ Vendar so se že leta 1869 dunajski tiskarski stavci na zborovanju odločili, da ob nedeljah ne bodo delali. Tega sklepa so se tudi uspešno držali, zaradi česar so skoraj vsi dunajski časopisi dolgo časa ob ponedeljkih izhajali šele popoldne. Klenner, Fritz: Die österreichischen Gewerkschaften. Vergangenheit und Gegenwartsprobleme, 1. knjiga, Verlag des österreichischen Gewerkschaftsbundes, Wien, 1951, str. 58-59.

¹¹⁵ Iz pastirskega lista, Zgodnja danica, št. 10, 7. sušca 1873, str. 73.

¹¹⁶ Slovenec, št. 1, 2. januar 1882.

¹¹⁷ Prošnja za posvečevanje nedelj in praznikov, Slovenec, št. 110, 4. oktober 1881.

¹¹⁸ Die Sonntagsruhe, Marburger Zeitung, št. 135, 10. november 1882.

¹¹⁹ Izza svete Gore, Slovenec, št. 130, 22. november 1881.

¹²⁰ Pribyl, Herbert: Das Verbot der Sonntagsarbeit aus rechtshistorischer Perspektive, o.c., str. 196.

državnih zakonov, so vseeno imeli dovolj moči, da so z določenimi uredbami poskusili izboljšati obstoječe stanje. *Slovenec* je tako navdušeno pozdravil odločitev ljubljanskega magistrata, ki je Kranjski stavbni družbi prepovedal delati ob nedeljah in praznikih. Ta se "je zoper to prepoved sicer pritožila do mestnega odbora, češ, da se ji silno mudi, ker ima dovršiti veči stavbe, kakor pošto, klavnico itd."¹²¹ Slovenec pa ji namesto tega raje predlaga, naj zaposli več delavcev ali pa prepusti gradnjo družbi, ki bo to storila.

Pozdravljeno je bilo tudi priporočilo deželnih vlad iz Koroške in Štajerske svojim občinam, da naj ob škofovem obisku za časa birme strogo prepovedo vsakršno preglasno in nedostojno veselico.¹²² Da je bila takšna prepoved res na mestu, pričajo zapiski Janeza Trdine o birmah na Dolenjskem, ki v najbolj grobih oblikah verjetno niso odstopala od slovenskega povprečja. Po končanem obredu so namreč botri družno z birmanci zavili v najbližjo krčmo, kjer so družno popivali ves popoldan in celo noč. "Otroci plesali na cestah in v veži, odrašeni v hiši, male deklice ob mizo pokale in klicale vina, češ saj ni vsak dan firma. [...] Pijani botri in otroci rešetal so sim ter tje kaj zabavljivo obnašanje škofovo¹²³ in dr. duhovnikov. [...] Sploh je kazalo vedenje ljudi, da smatrajo ta zakrament kot navadno komedijo, veselico"¹²⁴ z neizmernim popivanjem.

Vendar najrazličnejši ukrepi, ki so bili sprejeti v moralni blagor ljudstva, med ljudmi niso vedno naleteli na odobravanje. Janez Trdina tako poroča o ljudskem srdu na duhovnike. Ljudje so se jezili, "kaj je začela duhovščina delati "žegnarjem" napote, zmanjševati slovesnosti in groziti se celo z odpravo te starinske šege." Ker je Trdina poznal slabe strani dolenjskega značaja, da duhovščini pri njenih prizadevanjih prav, kajti "ona ima dober vzrok nasprotovati tej razvadi, ali ljudje ne spoznajo tega in jo za to zaničujejo in z grdimi pridevki pitajo."¹²⁵

10. Zakon o nedeljskem počitku

Z majem 1884 je prišel med dolgotrajno razpravo o noveli obrtnega zakona iz leta 1859 v pretres tudi nedeljski počitek. Čeprav se med pripravo zakonskega predloga za nov obrtni zakon v obrtnem odboru sploh ni razpravljalo o nedeljskem počitku in liberalni poslanci niso imeli niti ene pripombe,¹²⁶ so na presenečenje vladne koalicije med

¹²¹ Slovenec, št. 70, 28. junij 1881.

¹²² Slovenec, št. 57, 20. maj 1882.

¹²³ Leta 1878 je bil ljubljanski škof Zlatoust Pogačar.

¹²⁴ Trdina, Janez: Podobe prednikov, 3. knjiga, o.c., str. 867.

¹²⁵ Ibidem, str. 920.

¹²⁶ "Gledé praznovanja nedelj ni bilo nobenega oporekanja od nobene strani, ker so tudi liberalni poslanci sprevideali, da ne gledé na cerkveno zapoved mora imeti delavec vsaj en dan na teden čisto prosti čas, da se odpočije od dela in da se nekoliko pobriga za svojo družino." Praznovanje nedelj in praznikov za delavce, Slovenec, št. 82, 9. april 1884.

specialno debato ostro nasprotovali zakonskemu predlogu. Posvečevanje nedelj (ne nedeljski počitek) so celo kategorično zavračali. Nedeljski počitek je bil tako ena glavnih točk liberalnega napada na obrtno novelo.

Najprej je predlog napadel nemški liberalni poslanec Michael Matscheko. Ob podpori svojih liberalnih kolegov je predlagal korenite spremembe 75. § zakonskega predloga, ki je urejal področje nedeljskega in prazničnega počitka. S svojim predlogom je hotel že vnaprej določiti izjeme za nedeljski počitek, torej tista dela, ki se bodo lahko opravljala tudi ob nedeljah. Pri natančnem določanju izjem naj bi poleg ostalih pristojnih ministrstev namesto ministrstva za bogoslužje in uk odločale trgovske in obrtne zbornice, kjer so prevladovali večji podjetniki, ki bi seveda v svojo korist radodarno določali izjeme. Predvsem pa je preprosto ovrgel določilo o pravici delavcev do obiska maše.¹²⁷ Ta predlog je seveda povzročil burno razpravo.¹²⁸ Čeprav pri glasovanju liberalci s svojimi predlogi niso bili uspešni, so bili nekateri njihovi argumenti (kot bomo še videli) v javnosti kar odmevni.

Poslanci s slovenskega ozemlja sicer v razpravo niso posegli. Vendar lahko njihova stališča spoznamo pri glasovanju o liberalnem predlogu za zamenjavo prvotnega pojma dopoldanska maša s pojmom prva jutranja maša. Nemški in italijanski liberalni poslanci so tako večinoma glasovali za zamenjavo, vsi slovenski in drugi vladni poslanci so bili večinoma proti. Liberalni predlog tako tudi s podporo slovenskih glasov ni uspel prodreti.¹²⁹ Po razpravi je tako državni zbor sprejel paragraf o nedeljskem in prazničnem počitku v sledeči obliki: "Ob nedeljah mora prenehati vso¹³⁰ obrtniško delo. Od tega so izvzeta vsa čistilna in vzdrževalna dela, ki jih izvajajo na obrtnih lokalih in delavnih napravah. Vendar je trgovski minister v sporazumu z notranjim ministrom in ministrom za bogoslužje in uk pooblaščen, da dopusti tudi ob nedeljah obrtniško delo za nekatere vrste obrti, pri katerih je nemogoče prekiniti obratovanje ali pri katerih je z ozirom na konzumenta ali javni promet nujno neprekinjeno obratovanje. Ob praznikih moramo pomožnim delavcem dati potreben čas, da izpolnijo njihovi veri ustrezno dolžnost obiska dopoldanske službe božje."¹³¹

Nemški liberalci so med razpravo v državnem zboru tako ostro nasprotovali uvedbi

¹²⁷ Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, IX. Session, 374. Sitzung, 19. maj 1884, str. 12963-12965.

¹²⁸ O krajšem opisu razprave glej: Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, Die Taaffesche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungsreform (1879-1885), Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975, str. 219-223.

¹²⁹ Za so tako glasovali: Burgstaller, Coronini, Lax, Moro, Schmiderer, Schwegel, Taufferer in Wran. Proti so bili: Gödel, Hohenwart, Klun, Nabergoj, Obreza, Pfeifer, Poklukar, Raič, Tonkli, Valussi, Windischgrätz. Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, IX. Session, 374. Sitzung, 19. maj 1884, str. 12980-12981.

¹³⁰ S tem ni mišljeno le obrtniško, temveč tudi industrijsko delo.

¹³¹ Reichsgesetzblatt, št. 22, 8. marec 1885, člen 2, 75. §. Celotni zakon je objavljen v knjigi: Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 274.

nedeljskega počitka. Slovenski liberalci jim pri tem niso sledili. Takrat med Slovenci skoraj ni bilo slišati povsem liberalnih idej o nedeljskem počitku. Pisec v liberalnem *Slovenskem narodu* je med drugim zapisal: "Tretja Božja zapoved nam sicér zapoveduje, da naj praznike posvečujemo ter se vzdržemo vseh hlapčevskih del. Da je pa prodajanje "hlapčevsko opravilo", to bi bila najnovejša iznajdba novodobnega fanatizma. Štacunar prodaja lahko svoje blago, a "nedeljskega miru" ne bode motil. V gostilnicah, na plesiščih, tam se upije, razsaja, ter dela "božjemu dnevu" nečast."¹³² Ta misel je samo v tem naravnana proti katoliškemu nauku (vendar zato še ni liberalna), da v imenu nakupovalnih navad na podeželju za nedelje zahteva prosto prodajo vsega blaga in ne le zares nujnega.

Nedeljskega počitka pa ni zagovarjal le liberalni *Slovenski narod*, temveč tudi slovenski liberalci. To se je jasno pokazalo med vročo debato med liberalnim Ivanom Hribarjem in katolicističnim Karlom Klunom v kranjskem deželnem zboru. Tu je namreč Hribar sprožil pobudo za spremembo nekaterih zakonskih uredb. Vendar spopad, ki se je pri tem razvil, ni potekal toliko na idejni kot na strankarski in osebno rivalski ravni. Hribarjevi nazori o nedeljskem počitku so bili namreč skoraj povsem v skladu s katoliškimi. Svoj predlog je utemeljeval tako z gospodarskimi, zdravstvenimi in humanitarnimi razlogi kot tudi z verskimi.¹³³ "Pravi liberalizem [...] še nikdar ni bil proti posvečevanju nedelj; ampak to je tisti lažiliberalizem, katerega je slovenska napredna - ali če hočete - liberalna stranka vedno obsojala, s katerim nikdar ni simpatizovala in kateri tudi še dandanes obsoja."¹³⁴ Zato je poslanec slovenske katoliške stranke očital, da kljub stališčem, ki jih drugače tako vneto zastopajo, pisno niso hoteli podpreti njegovega predloga.

Zaradi teh besed je bil kmalu ogenj v strehi. Takšen napad ni mogel ostati brez odgovora. Karel Klun je tako gromovniško in užaljeno zavrnil njegov predlog kot povsem nezadosten. Zanj je smiselna le popolna zapoved posvečevanja nedelj in praznikov. V zagovor svojih strankarskih tovarišev (in predvsem sebe¹³⁵) je celo nespametno poudaril, da se v državnem zboru tako in tako pripravlja sprememba zakona. Če Hribar misli resno, potem se ne bi zavzel le za neznatno spremembo uredbe, temveč za celostno spremembo zakona.¹³⁶ Hribar mu seveda ni ostal dolžan. "Tudi meni bi bilo

¹³² -ski.-: Nedeljski mir, *Slovenski narod*, št. 191, 24. avgust 1885.

¹³³ "Z verskega stališča zaradi tega, ker se mora delavcem in učencem v fabrikah in drugih obrtnih zavodih, kakor služočim sploh, dati prilika, da zadosti ob nedeljah in praznikih svoji verski dolžnosti." Obravnave deželnega zbora kranjskega, 34. zvezek, VII. seja, 26. januar 1894, str. 128.

¹³⁴ Ibidem, str. 130.

¹³⁵ Hribar je tako v svojem odgovoru omenil, da je svoj predlog dal "Klunu in Žitniku, in dobro vem, da je gospod Žitnik rekel gospodu kanoniku Klunu, da je predlog tak, da se lahko podpiše. Ali gospod kanonik Klun si je stvar premislil in si poiskal razlogov za to, da je odrekel svoj podpis" in predloga celo ni posredoval naprej svojim strankarskim tovarišem. Obravnave deželnega zbora kranjskega, 34. zvezek, XV. seja, 17. februar 1894, str. 393.

¹³⁶ Ibidem, str. 389 - 393.

ljubše, ako bi bil mogel staviti predlog, da se popolnoma posvečujejo nedelje in prazniki, ali obrtni red je tak, da taka razširjatev ni mogoča, in to vé”¹³⁷ Klun prav dobro. Zahtevati je potrebno realno. Boljša je popravljena uredba v roki kot novi zakon na strehi.

Da so se tudi drugi poslanci strinjali s Hribarjevimi predlogi, je razvidno iz tega, da so predloge poročevalca Povšeta in s tem tudi Hribarja povsem podprli. Vendar vest nekaterih poslancev s tem še ni bila pomirjena. Res jih je moralo boleti, da so takšen povsem katoliško nazorsko obarvani predlog izstavili prav njihovi liberalni nasprotniki.¹³⁸ Kot je domneval že Hribar,¹³⁹ je nato Slovenec povsem enostransko objavil le Klunov¹⁴⁰ in Povšetov¹⁴¹ govor in je Hribarjevega povsem zamolčal. Diskreditacija njegovih stališč se je s tem nadaljevala.

11. Neizpolnjena pričakovanja

S tem, ko je avstrijska vlada že 21. junija 1884 uvedla nedeljski počitek v rudarstvu in je z zgoraj opisanim zakonom sprejela nedeljski počitek tudi za industrijo in obrt, je avstrijska zakonodaja v primerjavi z drugimi državami¹⁴² naredila odločilen korak v smeri sodobne družbe.¹⁴³ Vendar katoliško misleči ljudje z novim zakonom že od vsega začetka niso bili povsem zadovoljni. Namesto posvečevanja nedelj in praznikov je bil namreč uveden le nedeljski počitek. “Deloma mislilo se je, da bode imela postava o nedeljskem počitku versko podlago; in to bi bilo tudi naj bolj naravno. Sedanja postava pa in vse pripadajoče ministerske naredbe abstrahujejo popolnem od omenjenega stališča.”¹⁴⁴ Čeprav so se vladne stranke pogumno spoprijele z žalostnimi razmerami na tem področju, je sprejeti zakon odločno premalo. “Da taka postava ne popravi več tega, kar je prejšnja skazila, to je jasno. Ona je delala v roke oskrunjenju nedelje, ta pa omogoči delalcu samo, da si odpočije, nič drugega. Prejšnja je pohujšala ljudi, ta pa jih ni vzboljšala.”¹⁴⁵ Zato so se vedno znova pojavljale zahteve po uvedbi resničnega posvečevanja nedelj in praznikov,¹⁴⁶ čeprav je bilo to povsem nemogoče v družbi, ki je zago-

¹³⁷ Ibidem, str. 393.

¹³⁸ Hribarjev predlog so tako podprli še: Tavčar, Šuklje, Višnikar, Svetec, Lenarčič, Vošnjak, Bleiweis-Trsteniški.

¹³⁹ “Mojega odgovora seveda ne bode tam [v Slovencu], in tisti, ki bodo čitali” Klunov govor, “bodo res morali misliti, da smo radikalci pagani in socialisti.” Ibidem, str. 394.

¹⁴⁰ Nedeljski počitek. Govor poslanca Kluna v deželnem zboru, Slovenec, št. 45, 24. februar 1894.

¹⁴¹ Nedeljski počitek. Govor poslanca Fr. Povšeta v deželnem zboru, Slovenec, št. 47, 27. februar 1894.

¹⁴² Razen Anglije in Združenih držav Amerike je samo še Švica odšla z zakonom iz leta 1877 v to smer.

¹⁴³ Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, o.c., str. 223.

¹⁴⁴ Postava o nedeljskem počitku, Slovenski narod, št. 234, 14. oktober 1885.

¹⁴⁵ Nedelja pa drž. zbor, Slovenski gospodar, št. 13, 31. marec 1887, str. 97.

¹⁴⁶ To je leta 1893 na obrtni anketi na Dunaju npr. predlagal tudi zastopnik konservativnega obrtnega društva v Ljubljani in mizarški mojster Josip Regali. Z njim sta se strinjala tudi zastopnik zadruga

tavljala versko enakopravnost. Delojemalcem se je z zakonom lahko zagotovil le potreben čas za obisk maše.¹⁴⁷

Še hujše pa je bilo, da se razmere resnično niso pretirano izboljšale. Avstrijski škofje so se že leta 1885 pritožili, da delajo "mnogi obertniki, zlasti o dopoldnevih, ko vsaktere prodajalnice (štacune) stojé odperete, rokodelci očitno delajo svoje navadne šumeče dela, včasih celo blizu cerkve! Delajo se celo očitne stavbe, in še tudi, ko bi se z delom lahko prenehalo. Promet po železnicah in parnikih je ob nedeljah še vedno bolj pogost kakor druge krati, ko bi se vendar v marsikterem oziru lahko skerčil. Kraji so celo, koder ljudje brez strahu na polji delajo, pa brez kake sile, ter se pohujšanje širi."¹⁴⁸

Z leti se ta nedeljska podoba ni prav nič spremenila. "Bodisi praznik ali ne, vzlic temu se dela."¹⁴⁹ Veliko trgovin je bilo še naprej odprtih, tovarne so še naprej delale s polno paro, gradbena dela so potekala z nezmanjšano močjo, železniški in drugi promet je obratoval s polno hitrostjo, uradi so bili še naprej odprti in celo vojaki so marširali dalje. Nekateri delavci so se sicer pritoževali nad nedeljskim delom, "a zapretilo se jim je, da bode odpuščen vsakdo, kdor ne bo delal tudi v nedeljo."¹⁵⁰ Na področju nedeljskega počitka ni bilo torej nič novega. Še bolj je to veljalo za posvečevanje. "Praznik posvečuje pri nas le še ubogi kmet in semtertja kaka verna družina, mnogi stanovi imajo pa ravno ob nedeljah in praznikih največji - delavnik."¹⁵¹ Nedelje so se še kar naprej množično skrunile z lovom in planinarjenjem, "vse vré na kmete. Krčme, gostilne, beznice so natlačene, povsodi je hrup, vrišč in polno zabav."¹⁵²

Krivdo za ne preveč razširjen nedeljski počitek je nosil sam zakon. Slabosti zakona so sodobniki že kmalu spoznali. Takoj po tem, ko je zakon 8. marca 1885 stopil v veljavo, so se pričeli oglašati najrazličnejši nezadovoljneži. Že celotna obrtna novela je bila vzrok za različna nezadovoljstva. Nič čudnega, saj je bilo pri množici nasprotujočih si interesov zelo težko ugoditi vsem po vrsti. Zato je bila tudi vladna politika deležna različnih obsodb. "Pazljivemu opazovalcu našega socialnega življenja odkriva se čedalje bolj, da se državniški zdravniki, ki hočejo celiti skeleče rane družbinskega trupla, hujši bojijo vsekako potrebne bolestne operacije - nego bolnik sam. [...] To slednje kaže se nam prav

krojačev, klobučarjev in krznarjev Franc Sturm in zastopnik katoliških rokodelskih družb v Ljubljani, Novem mestu, Šentvidu in Vrhniku Janez Rebek. Predstavnik pomočniškega oddelka kmetijske zadruge v Ljubljani Alojzij Lenček pa posvečevanja nedelj ne bi zakonsko zapovedal, temveč bi to prepustil posameznikovi odločitvi. Obrtna enketa, Slovenec, št. 169, 26. julij 1893.

¹⁴⁷ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 3.

¹⁴⁸ Kaj pravijo avstrijski škofje o zanemarjanji ss. zakramentov, o hlapčevskih delih ob nedeljah in praznikih? Kaj dalje o narodnosti, Zgodnja danica, št. 30, 24. mal. serpana 1885, str. 233.

¹⁴⁹ Posvečevanje nedelj, Slovenec, št. 8, 11. januar 1890.

¹⁵⁰ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, o.c., str. 102 - 103.

¹⁵¹ Ibidem, str. 105.

¹⁵² Posvečevanje nedelj, Slovenec, št. 8, 11. januar 1890.

očitno pri postavi o nedeljskem počitku.”¹⁵³

Nezadovoljstvo s sprejetim zakonom se je pojavilo že zelo kmalu po objavi zakona. Čeprav je kar nekaj časopisov trdilo, “da je postava jako imenitna za velike obrtnike in fabrikante”, pa tega ne bi mogli reči za naše katoliško časopisje, “saj je večinoma vse ostalo, kakor je bilo.”¹⁵⁴ Zakon je veljal le za industrijo, obrt, trgovino in promet in je tako izključeval kmetijstvo in tudi uradništvo in vojaštvo. Zato so še naprej veljale vse pritožbe o nedeljskem delu v teh panogah. Tako je še naprej veljal negativni zgled države, ki ga z nedeljskim delom uradništva daje svojim državljanom.¹⁵⁵

Kot smo videli, so bila po novem zakonu od nedeljskega počitka izvzeta vsa čistilna in vzdrževalna dela na stavbah in delovnih napravah. Toda “Bože, kaj se še vse pod imenom “stroje snažiti” ne snaži, to pa se ne dá niti popisati!”¹⁵⁶ Tovarnarji so si zakon razlagali zelo na široko. Tako so npr. v nedeljo delavci “čistili” oziroma barvali ograjo Tschinklove tovarne kavinih surogatov v Ljubljani. Glavni krivec za nedeljsko delo pa je bilo določilo zakona, da trgovski minister v dogovoru z notranjim ministrom in ministrom za bogočastje in uk lahko z uredbo določi, katere gospodarske panoge so izvzete od obveznosti nedeljskega počitka. In te pravice se je trgovski minister “posluževal v obilni meri. Oziralo se je vse preveč na želje in zahteve posameznikov; naredilo se je toliko izjem od nedeljskega počitka”, da je navsezadnje temeljni zakon “ostal izjema, izjeme pa zakon.”¹⁵⁷ Zakon je s tem v resnici skoraj že postal farsa.¹⁵⁸

12. Časovna omejitev nedeljskega počitka

Predvsem je bilo pomembno, da je že prva zakonska uredba 27. maja 1885 določila čas trajanja nedeljskega počitka. “Nedeljski počitek se mora začeti najkasneje v nedeljo ob šesti uri zjutraj in sicer za vse delavce istočasno in mora od njegovega začetka trajati celih 24 ur.”¹⁵⁹ Vendar je bila že od vsega začetka prav ta časovna omejitev nedeljskega počitka zelo sporna.

Že konec istega leta se je proti njej postavilo Österreichischen Reformverein (Avstrijsko reformno društvo). Ker je delavec, ki preneha z delom šele ob šesti uri zjutraj, preveč utrujen, da bi se lahko udeležil dopoldanske maše, naj nedeljski počitek traja od

¹⁵³ Polovičarsko delo, Slovenski narod, št. 163, 21. julij 1885.

¹⁵⁴ Slovenec, št. 125, 5. junij 1885.

¹⁵⁵ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 5.

¹⁵⁶ Delo v tovarnah ob nedeljah in praznikih, Slovenec, št. 211, 14. september 1889.

¹⁵⁷ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, o.c., str. 100, 102.

¹⁵⁸ Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 93.

¹⁵⁹ Reichsgesetzblatt, št. 83, 27. maj 1885, § 1.

polnoči do polnoči.¹⁶⁰ Skoraj istočasno kot na Dunaju je enako zahtevo na Slovenskem postavil kmetovalec F. Z. iz Zatiške okolice. "Le to je naravno in krščansko; s tem je mogoče pravo posvečevanje nedelj."¹⁶¹

Pozneje so se pojavile celo zahteve po podaljšanju nedeljskega počitka. Tako so na drugem avstrijskem katoliškem shodu leta 1889 na Dunaju zahtevali, naj počitek poteka od šeste ure v soboto zvečer do šeste ure v ponedeljek zjutraj.¹⁶² Na drugem štajerskem katoliškem shodu v Gradcu so celo zahtevali, da morajo obrtni delavci končati delo najkasneje v soboto ob štirih.¹⁶³ Po pričakovanju predlagateljev takšnih sprememb bi seveda delavci tako pridobljeni prosti čas morali izkoristiti na pobožen in moralno neoporočen način. Zato je bilo potrebno preprečiti popivanja. V tem smislu moramo tudi razumeti zahtevo po brezpogojni prepovedi prodajanja žganja od sobote popoldne do ponedeljka zjutraj, ki so jo izrekli na prvem slovenskem katoliškem shodu¹⁶⁴ in o kateri se je kasneje podobno izjasnil tudi kranjski deželni zbor.¹⁶⁵ Vendar je kljub vsem tem zahtevam ostala stara časovna omejitev tudi v novem zakonu iz leta 1895 povsem nespremenjena.¹⁶⁶

13. Izjeme

Zakonska uredba, ki jo je trgovski minister izdal 27. maja 1885, je natančno naštela vse izjeme, ki so bile dovoljene po zakonu o nedeljskem počitku. Med vsemi izjemami so največ razburjenja povzročile prav izjeme v trgovini. Uredba je namreč pri prodaji na drobno dovolila celodnevno nedeljsko delo za trgovine z vsemi vrstami živil, mineralnih vod in cvetja. Za vse druge trgovske dejavnosti (tudi proizvajalci, npr. obrtniki so lahko prodajali svoje izdelke)¹⁶⁷ pa je čas prodaje omejila do 12. ure.¹⁶⁸ Da bi trgovski minister odpravil vse dvome o nedeljskem delu za trgovske dejavnosti, je 30. julija 1885 z novo uredbo vse to še enkrat natančneje poudaril in pri tem opozoril, da to velja le za trgovino na drobno, torej za trgovino, ki se ozira na konzumenta.¹⁶⁹

¹⁶⁰ Peticija za posvečevanje nedelj, Slovenec, št. 2, 4. januar 1886.

¹⁶¹ Z. F.: Iz Zatiške okolice, Slovenec, št. 13, 18. januar 1886.

¹⁶² Katoliški shod na Dunaji, Slovenec, št. 101, 3. maj 1889.

¹⁶³ Katoliški shod v Gradcu, Slovenec, št. 126, 6. junij 1891.

¹⁶⁴ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, o.c., str. 111.

¹⁶⁵ Obravnave deželnega zbora kranjskega, 34. zvezek, XV. seja, 17. februar 1894, str. 393.

¹⁶⁶ Reichsgesetzblatt, št. 21, 16. januar 1895, § 1, člen 2.

¹⁶⁷ Po mnenju nekaterih obrtnikov obrtništvu zelo škodi, da obrtniki lahko prodajajo svoje izdelke, ne morejo jih pa izdelovati. S tem so na dobičku le trgovci - konfeksionarji. Zlasti v velikih mestih veliko obrtnikov ne prodaja svojega blaga, temveč dela za konfeksionarje, ki so ("o groza!") skoraj vedno Judje. Postava o nedeljskem počitku, Slovenski narod, št. 234, 14. oktober 1885.

¹⁶⁸ Reichsgesetzblatt, št. 83, 27. maj 1885, § 2, B 11, 12.

¹⁶⁹ Reichsgesetzblatt, št. 108, 30. julij 1885.

Vendar teh uredb vsi niso sprejeli z naklonjenostjo. Pisec iz Kobarida je tako opozoril na probleme trgovcev v vaseh in trgih. Po novem bodo namreč ti trgovci v primerjavi s svojimi tovariši po mestih zelo na slabšem, kajti podeželani ne gredo po nakupih ob delavnikih, temveč šele ob nedeljah, ko gredo k maši. Zato imajo trgovci v vaseh in trgih šele ob nedeljah pravi delavnik. V nasprotju z njimi pa trgovci v mestih prodajo največ čez teden, ker veliko meščanov prav ob nedeljah odide na oddih na podeželje. "Če torej trgovec na deželi počiva v delavnik, a po novi postavi naj počiva še v praznik, tedaj bode vedno le počival, a blago naj bode prodajal mišim in podganam."¹⁷⁰ Pisec se je s temi svojimi opažanji skoraj povsem približal nekaterim spoznanjem nemškega liberalnega poslanca Maxa Mengerja, ki je bil med ostro debato v državnemu zboru eden od stebrov liberalnega napada na predlagani zakon o nedeljskem počitku.¹⁷¹ Predvsem pa so te misli izpiljena verzija totalnega odklanjanja nedeljskega počitka zaradi škode, ki bi jo počitek prinesel gospodarstvu. "Toda posebno v mestih, trgih in župnijskih vaseh Spodnje Štajerske spada nedelja dopoldan k najboljšim poslovnim uram in gotovo ne bi bilo v gospodarskem interesu, da otežimo tudi še ta promet."¹⁷²

Vendar je navsezadnje ta argument moral upoštevati tudi trgovski minister, ki je 21. septembra 1885 izdal novo uredbo.¹⁷³ Če je bilo po prejšnji uredbi ob nedeljah dovoljeno cel dan na drobno prodajati živila, mineralne vode in cvetje, je bilo po novem za ostale trgovske dejavnosti določeno tole: "Nedeljsko delo se za prodajo blaga a) v krajih, kateri po vsakokratnem zadnjem ljudskem štetju štejejo najmanj 20.000 prebivalcev, dovoli v sedanjem dopustnem obsegu, toda najdlje do 12. ure opoldne, b) in se v preostalih krajih dovoli v sedanjem dopustnem obsegu, toda najdlje do 5. ure popoldan."¹⁷⁴ S tem naj bi omilili škodljivi vpliv zakona o nedeljskem počitku za podeželsko trgovino.

Vendar tudi ta uredba v korist manjših krajev¹⁷⁵ ni povsod naletela na dober odziv. "Je morda to še vedno nedeljski počitek, če se" za kraje, ki imajo manj kot 20000 prebivalcev "prodajalnica zapre v nedeljo zvečer?"¹⁷⁶ Proti temu je leta 1894 v kranjskem deželnem zboru nastopil tudi Ivan Hribar. "Kolikor je meni znano, prihajajo k našim

¹⁷⁰ -ski.-: Nedeljski mir, Slovenski narod, št. 191, 24. avgust 1885.

¹⁷¹ Stenographische Protokolle über die Sitzung des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, IX. Session, 374. Sitzung, 19. maj 1884, str. 12969-12973.

¹⁷² Wiesthaller, Franz: Klerikale Heiligung des Sonntages, Marburger Zeitung, št. 49, 23. april 1882.

¹⁷³ Zanimivo je, da se je v boju proti nedeljskemu počitku zgornji argument kljub temu obdržal, čeprav je avtor vedel vsaj za obstoj nove uredbe. "Die Kaufmann auf dem Land und in kleineren Städten, der am Sonntag Nachmittag oft mehr einnahme als in der ganzen übrigen Woche, da gerade Sonntag Nachmittags Landvolks und Arbeiter nach der Stadt oder dem Pfarrorte kommen." Höllrigl, Franz: Die Sonntagsruhe und das Kleingewerbe, Marburger Zeitung, št. 133, 8. november 1885.

¹⁷⁴ Reichsgesetzblatt, št. 143, 21. september 1885, člen 2.

¹⁷⁵ Razen Trsta, Ljubljane in Gorice so imeli vsi drugi kraji na Slovenskem manj kot 20000 prebivalcev. Melik, Vasilij: Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija, VII, 1956, str. 517-519.

¹⁷⁶ Postava o nedeljskem počitku, Slovenski narod, št. 233, 13. oktober 1885.

župnim cerkvam vsi farani k jutranji in dopoldanski službi Božji, in to priliko - ker so ob delavnikih vsled opravkov pri gospodarstvu zadržani - uporabljajo, da si nakupijo, kar mislijo da bodo potrebovali za prihodnji teden. Popoludne skoraj nikdo ne pride v cerkev, ki bi že tam ne bil zjutraj ali dopoludne. [...] Ob nedeljah dopoludne prodajalci na kmetih nimajo veliko opraviti.”¹⁷⁷ Tudi za podeželje naj bi bil torej dopoldanski obratovalni čas povsem zadovoljiv.

12. maja 1894 je trgovski minister z novo uredbo spet hotel odpraviti negodovanja: “Nedeljsko delo se za prodajo blaga a) v krajih, kateri po vsakokratnem zadnjem ljudskem štetju štejejo najmanj 20.000 prebivalcev, dovoli v sedanjem dopustnem obsegu, toda najdlje do 12. ure opoldne, razen pri trgovanju z živili spet za največ dve uri po šestu uri zvečer, b) in se v preostalih krajih dovoli v sedanjem dopustnem obsegu, toda najdlje do 3. ure popoldan.”¹⁷⁸ Seveda tudi te spremembe niso mogle zadovoljiti vseh kritikov obstoječega zakona. Nedeljski delovni čas trgovskega osebja je bil še naprej zelo dolg. To je bilo za zagovornike nedeljskega počitka še tem bolj zaskrbljujoče, ker je prav pomožno trgovsko osebje tudi ob običajnih dnevih delalo izredno dolgo, celo do 17 ur na dan.¹⁷⁹

27. maja 1885 je uredba trgovskega ministra natančno naštel tudi celo vrsto del v industriji in obrti, ki so lahko potekala tudi ob nedeljah. Mnoga industrijska opravila namreč zahtevajo neprekinjeno delo. To za kritično javnost ni bilo problematično. Zahtevala je le, da se delavcem omogoči udeležba pri maši in da posamezen delavec ne sme delati vsako nedeljo, temveč se morajo delavci izmenjavati. Poleg tega takrat na Slovenskem še ni bilo veliko takšnih obratov, ki bi motili slovensko javnost. Povsem drugače pa je bilo z nekaterimi obrtnimi dejavnostmi.

Nekateri, zlasti seveda obrtniki - mojstri, ki jih je novi zakon najbolj prizadel, so nedeljskemu počitku celo naravnost nasprotovali. Pri tem so poudarjali razliko med obrtjo in industrijo. Novi zakon je povzročil, da “je postalo veliko tisočev malih obrtnikov občutno oškodovanih v njihovi obrti, da bo veliko tisočev obrtnikov moralo propasti, če se te reči ne spremenijo.”¹⁸⁰ Prav je, da se za industrijo, ki vsakodnevno serijsko izdeluje svoje blago, vpelje nedeljski počitek za izmučene delavce. Vendar je isti zakon za obrtništvo poguben. Obrtniško delo je namreč zelo podvrženo sezonskemu povpraševanju. Zato obrtnik mnogokrat sploh nima dela. “Pridejo pa zopet časi, ko se pomočnik in mojster ne pokažeta na dan niti ob nedeljah, kajti vesela sta, če po dolgem prestanku par tednov pride, da moreta zaslužiti si kaj za nazaj ali pa za naprej.”¹⁸¹ Takrat pomeni

¹⁷⁷ Obravnave deželnega zbora kranjskega, 34. zvezek, VII. seja, 26. januar 1894, str. 129.

¹⁷⁸ Reichsgesetzblatt, št. 85, 12. maj 1894, člen 1.

¹⁷⁹ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 2.

¹⁸⁰ Der Menger'sche Antrag über die Sonntagsruhe und die Arbeiter, Marburger Zeitung, št. 142, 29. november 1885.

¹⁸¹ Postava o nedeljskem počitku, Slovenski narod, št. 234, 14. oktober 1885.

vsaka nedelavna nedelja za obrtnika izgubo dohodka, ki ga ob delavnikih ne more več nadoknaditi. Zato je za obrtništvo nova zakonska uredba naravnost "gmotno škodljiva. To pa velja tudi za pomočnike pri rokodelstvu, ki imajo že sedaj žalibog več nego preveč neprostovoljnih praznikov v letu."¹⁸²

Vsi se s takšnimi argumenti seveda niso strinjali. Tako se pisec v *Slovenskem narodu* povsem strinja, da so nekatere izjeme (promet, gostinstvo) sicer nujne, toda, za božjo voljo, ali res prav vse? Zato se "pomočniki, za koje pa obstoji izjema, da morejo ob nedeljah pol dne ali pa celi dan delati, kakor pri brivcih, fotografih itd., pritožujejo se pa z opravičenjem, da je njih delo tudi delo, kakor je delo mizarja, urarja itd."¹⁸³ Ali morata fotograf in frizer res delati celo nedeljo? Prav tako kot pri izjemah, ki jih dovoljuje katoliški nauk, se je tudi pri novem zakonu pojavilo neizogibno vprašanje o resnični nujnosti takšnega dela za normalno delovanje celotne družbe. Vedno več ljudi je menilo, da gre pri izjemah prej za udobnost konzumentov kot za resnične potrebe.¹⁸⁴ Ljudje so preprosto udobno navajeni na veljavne obratovalne ure. Zato pri strogem nedeljskem počitku "ne bode nihče imel škode; kajti občinstvo navadilo se bode kupovati in naročevati svoje potrebščine druge dni, ker bi se v nedeljo sploh ničesar ne dobilo."¹⁸⁵

Kot smo že videli, je bila ena najbolj vztrajnih zahtev prav odprava točenja alkoholnih pijač med nedeljskim počitkom in celo v soboto zvečer. Po zakonski uredbi za gostinstvo nedeljski počitek namreč ni veljal.¹⁸⁶ Posledica tega je seveda bila, da "so žganjarije, pivarne, gostilne lahko odprte, kjer se celo mej "božjo službo" popiva in razgraja."¹⁸⁷ Zato so bili ljudje, ki so od nedeljskega počitka pričakovali tudi moralni preporod, seveda močno razočarani. Čeprav so se zavedali, da je zaradi potreb ljudi ob nedeljah gostilne nemogoče zapreti, pa so pričakovali, da bi bile lahko zaprte vsaj med mašo. "Toliko je mogoče, toliko pa je tudi za blagostanje ljudstva potrebno." S tem ne bo nihče oškodovan. "Kdor čuti potrebo do oštarije, lahko ji ustreže ali že poprej ali pa poznej, kedar ne bo nikomur za napolik. V obče pa ne prinese nikomur dobička, veliko po oštarijah posedati."¹⁸⁸ Proti celodnevemu nedeljskemu delavniku gostiln je potekala precejšnja agitacija. Skoraj ga ni bilo shoda o nedeljskem počitku, kjer ne bi zahtevali tudi omejitve točenja alkoholnih pijač. Močno so se zavzemali tudi za gostilniške delavce, ki so običajno delali tudi od 15 do 18 ur na dan, med pustovanji pa nepretrgoma 36, celo 48 ur. Ker

¹⁸² Iz obrtniških krogov, Slovenski narod, št. 159, 16. julij 1885.

¹⁸³ Polovičarsko delo, Slovenski narod, št. 163, 21. julij 1885.

¹⁸⁴ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 3.

¹⁸⁵ Polovičarsko delo, Slovenski narod, št. 163, 21. julij 1885.

¹⁸⁶ Reichsgesetzblatt, št. 83, 27. maj 1885, § 2, B 5.

¹⁸⁷ Ta citat iz Mengerjevega govora je avtor na široko poudaril. -ski.-: Nedeljski mir, Slovenski narod, št. 242, 23. oktober 1885.

¹⁸⁸ Oštarije pa počitek ob nedeljah, Slovenski gospodar, št. 32, 6. avgust 1885, str. 247.

popolnega nedeljskega počitka za njih pač niso mogli zahtevati, so za njih predlagali vsaj izmenični počitek.¹⁸⁹

14. Boj za novi zakon

Nezadovoljiva ureditev nedeljskega počitka je spodbudila množično agitacijo za novo zakonsko ureditev tega problema. Do leta 1894 naj bi tako v državni zbor prišlo "nad tisoč peticij, z nad 300.000 podpisi, ki vse merijo na to, da se jim tudi omogoči nedeljski počitek."¹⁹⁰ Österreichischen Reformverein, prvo dunajsko društvo, ki je povsem prise-galo na antisemitski program,¹⁹¹ je že v začetku leta 1886 državnemu zboru poslalo peti-cijo. Njene zahteve so se že skoraj povsem ujemale z vsemi bodočimi zahtevami po popravi spornega zakona in uredb.¹⁹² Problem krščanskega nedeljskega počitka je v sledečih letih postal eden najbolj perečih socialnih problemov, ki so jih obravnavali na katoliških shodih po Avstriji. Pri tem je v ospredje katoliškega boja vse bolj prihajalo krščansko socialno gibanje. Socialni katolicizem se je od sedemdesetih let najprej začel razvijati na Dunaju v krogu ljudi, katerih neformalni idejni vodja je bil Karl Vogelsang. S svojimi idejami je vplival že na prvi avstrijski katoliški shod leta 1877, kjer je bil nedeljski počitek že deležen večje pozornosti. Drugi avstrijski katoliški shod leta 1889 na Dunaju pa je bil že povsem v znamenju Vogelsangovih idej. Tako so udeleženci imeli priložnost "občudovati prve naše učenjake, ki ne mlatijo v svojih govorih prazne slame, marveč s svojo temeljitostjo imponujejo celó zagrizenim nasprotnikom."¹⁹³ Poleg mnogih perečih vprašanj, ki so takrat mučila katoliško javnost, je shod v posebnem odboru z vso pozornostjo obravnaval tudi socialno vprašanje. V tem odboru so poleg agrarnega, delav-skega in obrtniškega vprašanja enako pozornost namenili tudi posvečevanju nedelj in praznikov. Kot o ostalih socialnih problemih so tudi glede posvečevanja sprejeli posebno resolucijo. V njej so seveda zahtevali nedeljski počitek v povsem katoliškem duhu.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 5.

¹⁹⁰ Obravnave deželnega zbora kranjskega, 34. zvezek, XV. seja, 17. februar 1894, str. 389.

¹⁹¹ Reformverein je bil v tem času že v zatonu. Vendar sama ideja obrtniškega antisemitizma s tem ni zamrla, prej nasprotno, v drugih društvih se je bogato razvijala naprej. S tem tudi zahteve po strožjem nedeljskem počitku niso potihnile. Več o društvu glej Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, Origins of the Christian Social Movement 1848-1897, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1981, str. 90-98.

¹⁹² Petición za posvečevanje nedelj, Slovenec, št. 2, 4. januar 1886.

¹⁹³ Katoliški shod na Dunaji, Slovenec, št. 101, 3. maj 1889.

¹⁹⁴ "Einschränkung der Gewährung von Ausnahme für das gesetzliche Verbot der Sonntagsarbeit, Ausdehnung dieses Verbotes auf die christliche Feiertage, Sonn- und Feiertagsruhe für Privatbeamte und öffentlich Bedienstete sowie für die Bediensteten der Transport- und Verkehrsanstalten, Dauer der Ruhezeit von 18 Uhr des Vorabends bis 6 Uhr des folgendes Werktages." Celerin, Alfred: Die

Posvečevanje je bilo odslej stalna zvezda spremljevalka katoliških shodov po Avstriji. Podobne resolucije so tako sprejeli na drugem štajerskem katoliškem shodu leta 1891 v Gradcu,¹⁹⁵ leta 1892 na tretjem avstrijskem katoliškem shodu v Linzu,¹⁹⁶ leta 1894 na prvem češkem katoliškem shodu v Brnu¹⁹⁷ in še istega leta na prvem dolnjeavstrijskem katoliškem shodu.¹⁹⁸

Vsi ti shodi se niso zgledovali le po drugem avstrijskem shodu. Leta 1891 je namreč papež Leon XIII. objavil delavsko okrožnico *Rerum novarum*. "Ta je najdaljši pa tudi najvažniši in naj tehtniši enciklika sedanjega namestnika Kristusovega."¹⁹⁹ Njen vpliv je bil takojšen in zelo odmeven. Zato so bili tudi vsi shodi povsem prežeti z njo. Okrožnica seveda obravnava tudi nedeljski počitek, saj "je ob praznikih nujno potreben počitek po delu in trudu. Vendar naj tega nihče ne razume kot večje uživanje lenega brezdelja in še manj kot brezdelnost, po kateri mnogi hrepene in je pospeševanje pregreh in prilika za zapravljanje denarja, pač pa samo kot z vero posvečen počitek po delu. Z vero povezan počitek kliče človeka od bremen in poslov vsakdanjega življenja, da ga dvigne k premišljevanju o nebeških dobrinah in da spodobno in dolžno časti večno božanstvo. To je bistvo in smisel počitka, ki ga je treba izpolniti ob praznikih."²⁰⁰

Čeprav je bila za uradno cerkveno razumevanje socialne problematike ta okrožnica velika prelomnica, pa v resnici ni prinašala nič revolucionarno novega. Pri razlagi perečih socialnih vprašanj svojega časa se je v obilni meri naslanjala prav na nauk avstrijskih krščanskih socialcev.²⁰¹ Pri razlagi nedeljskega počitka pa je posegla še bolj v preteklost. Če ta del okrožnice primerjamo z zgoraj prikazanim katoliškim naukom, ne zasledimo nikakršnih sprememb. Vendar to moč in ugled socialnega sporočila okrožnice prav nič ne zmanjša. Okrožnica je bila katoliškemu gibanju dolgo časa prva zvezda vodnica. Tisti del okrožnice, ki je govoril o nedeljskem počitku, pa je povzročil, da so mnogi v državnem zboru še glasneje zahtevali zaostritev obstoječega zakona.

österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 98; Katoliški shod na Dunaji, Slovenec, št. 101, 3. maj 1889.

¹⁹⁵ Katoliški shod v Gradcu, Slovenec, št. 126, 6. junij 1891.

¹⁹⁶ Katoliški shod v Lincu, Slovenec, št. 186, 17. avgust 1892; Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, o.c. str. 134.

¹⁹⁷ Sklepi brnskega katol. shoda, Slovenec, št. 182, 10. avgust 1894.

¹⁹⁸ Resolucije I. dolnjeavstrijskega katol. shoda, Slovenec, št. 279, 5. december 1894.

¹⁹⁹ Zgodnja danica, št. 22, 29. vel. traven 1891, str. 174.

²⁰⁰ Prevod okrožnice se nahaja v Družbeni nauk Cerkve, Mohorjeva družba, Celje, 1994, str. 55-56. Celotna okrožnica je bila v slovenščino prevedena že takoj leta 1891. O nedeljskem počitku tako glej Leon XIII.: Delavsko vprašanje, Ljubljana, 1891, str. 35 - 36.

²⁰¹ Poleg katoliških socialnih reformatorjev iz Avstrije (med katerimi je bil najpomembnejši Karl Vogelsang), so bili pomembni še različni misleci iz Nemčije, Francije, Belgije, Amerike in drugod. Kremžar, Marko: Izhodišča in smer katoliškega družbenega nauka, Družina, Ljubljana, 1998, str. 55-57, 62; Bader, Erwin: Christliche Sozialreform. Beiträge zur Sozialphilosophie in einer veränderten Welt, Herder, Wien, 1991, str. 69, 75.

15. Zahteve na Slovenskem

Množično gibanje za izboljšanje zakonodaje o nedeljskem počitku tudi slovenskega ozemlja ni pustilo ob strani. Če že ne drugega, so zahtevali vsaj strogo spoštovanje obstoječega zakona.²⁰² Tako kot drugje po Avstriji se je strožje spoštovanje nedeljskega počitka najglasneje zahtevalo na katoliških shodih. Slovenci so se v kar precejšnjem številu udeležili že avstrijskih katoliških shodov, kjer po vsej verjetnosti niso nasprotovali sprejetim resolucijam o posvečevanju nedelj. Te zahteve so Slovenci z vso odločnostjo ponavljali tudi na domačih lokalnih shodih. Tako npr. leta 1890 na tretjem shodu katoliškega političnega društva v Ljubljani²⁰³ in leta 1891 na tretjem shodu konservativnega obrtnega društva v Ljubljani.²⁰⁴ V širšem avstrijskem okviru pa je bil najpomembnejši prvi slovenski katoliški shod leta 1892 v Ljubljani.

Ta prizadevanja je odločno podprla tudi najvišja cerkvena oblast na Slovenskem. Leta 1892 je tako na pomembnost posvečevanja nedelj in praznikov v pastirskem pismu opozoril sam ljubljanski škof Jakob Missia.²⁰⁵ To je bilo v času njegovega škofovanja v Ljubljani le eno od njegovih mnogih pomembnih pastirskih pisem, "v katerih se je dotaknil vseh velikih pastoralnih problemov, ki so pretresali avstrijsko družbo in našli odmev tudi v njegovi škofiji."²⁰⁶ Zato prav to njegovo pastirsko pismo kaže, kakšen velik pomen je problem posvečevanja imel v takratnih širših katoliških krogih. Škofove želje iz pastirskega pisma so že čez nekaj mesecev glasno odmevale na prvem slovenskem katoliškem shodu.

Na tem shodu so načrtali idejne smernice, ki so še dolgo potem prevevale socialni katolicizem na Slovenskem. Vendar na shodu oznanjene resolucije niso bile plod vase zaprtega slovenskega duha, ki ne sprejema idej širšega sveta. Ravno nasprotno. Takratno slovensko ozemlje je bilo trdno vpeto v okvir velike Habsburške države in preko nje v srednjo Evropo in širni svet. Avstrijski problemi so bili tudi naši problemi, zato so bili takšni tudi odgovori. Slovenski socialni katolicizem je nazorsko izhajal iz avstrijskega. Resolucije drugega avstrijskega katoliškega shoda so zelo odmevale med delom slovenske katoliške inteligence. Socialne resolucije tega shoda, med drugim tudi resolucija o

²⁰² "Več katoliških meščanov" je takšno zahtevo poslalo ljubljanskemu magistratu. "Torej kot katoličani in tudi kot državljani avstrijski odločno zahtevamo od obrtnega urada mestne gosposke Ljubljanske, da izvršuje obrtno postavo in da gleda, da se praznujejo nedelje." Poslano, Slovenec, št. 116, 24. maj 1887.

²⁰³ Povše, Fr.: Nedeljski počitek, Slovenec, št. 115, 21. maj 1890; III. shod katoliškega političnega društva v Ljubljani, Domoljub, št. 10, 14. maj 1890.

²⁰⁴ Konservativno obrtno društvo, Slovenec, št. 275, 1. december 1891.

²⁰⁵ Missia, Jakob: Posvečuj nedelje in zapovedane praznike, Domoljub, št. 8, 21. april 1892, str. 89 - 94.

²⁰⁶ Dolinar, France M.: Skrb za prenovno cerkve v ljubljanski škofiji, Missiev simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1988, str. 124.

nedeljskem počitku, so bile skoraj povsem v soglasju z resolucijami prvega slovenskega katoliškega shoda.

Poleg drugega avstrijskega shoda je na slovenske socialne resolucije seveda močno vplivala tudi delavska okrožnica papeža Leona XIII. Med govorniki na shodu je bila okrožnica največja avtoriteta, na katero so se sklicevali. Tudi poročevalec o nedeljskem počitku Kalist Medic se je opiral na njo. Sprejeta resolucija je zaradi verskih, moralnih, premoženjskih in zdravstvenih razlogov zahtevala spremembo obstoječe zakonodaje. S tem bi se tudi nedelje in prazniki posvečevali veliko bolj vestno. V ta namen je potrebno čimbolj omejiti nedeljsko delo v trgovinah, delavnicah, tovarnah, uradih, na železnici in drugje v prometu. Od sobote popoldne do ponedeljka zjutraj naj se prodaja žganja povsem prepove. Naj se tudi poskrbi, da se bodo delavci, ki bodo morali delati tudi ob nedeljah, "primerno vrsté, da bode vsakteri delal le slednjo drugo ali tretjo nedeljo, ali pa le pol dné."²⁰⁷

Zakon o nedeljskem počitku je bil le del obrtnih zakonov. Z zahtevami po spremembi obrtnih zakonov je zato pod vprašaj prišel tudi obstoječi zakon o nedeljskem počitku. Od 10. maja do 25. avgusta 1893 je na Dunaju potekala obrtna anketa, s katero je obrtni odsek državnega zbora hotel od delavcev, pomočnikov, obrtnikov, trgovcev in tovarnarjev izvedeti, kaj menijo o spremembi obstoječih obrtnih zakonov. Od tridesetih obravnavanih vprašanj se je osemindvajseto ukvarjalo z nedeljskim počitkom. Seveda so bili povabljeni tudi zastopniki Kranjske, Spodnje Štajerske, Goriške in Trsta. Vsi so "zahtevali popolen nedeljski počitek ne samo za obrtnike, ampak tudi za tabačne trafike in loterije, češ da mora država vsem drugim dober zgled dajati."²⁰⁸

O nedeljskem počitku je razpravljal tudi deželni zbor na Kranjskem. 26. januarja 1894 je v njem Ivan Hribar podal že zgoraj omenjeni samostojni predlog o dodatnih naredbah glede nedeljskega posvečevanja. Predlog je 17. februarja prišel v razpravo, kjer je o njem v imenu upravnega odseka poročal Franc Povše. Deželni zbor je nato od vlade zahteval, da naj se živilske trgovine, tobačne trafike in loterije zapirajo že opoldne. Natančno naj se upošteva že sprejetih zakonov, da imajo ob nedeljah zaposleni pravico do obiska maše. Zakon o nedeljskem počitku naj velja tudi za praznike.²⁰⁹

16. Ponovna ureditev

17. aprila 1891 je češki poslanec Max Hajek skupaj s štiriindvajsetimi tovariši v državnem zboru vložil predlog za spremembo obstoječega zakona o nedeljskem počitku.

²⁰⁷ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, o.c., str. 110 - 111.

²⁰⁸ Obrtna anketa, Slovenec, št. 169, 26. julij 1893.

²⁰⁹ Obravnave deželnega zbora kranjskega, 34. zvezek, XV. seja, 17. februar 1894, str. 389.

V njem se je zavzel za uslužbence v trgovskih dejavnostih,²¹⁰ ki so bili z nedeljskim delom izredno obremenjeni. Ta predlog sta toplo pozdravila tudi *Zgodnja danica*²¹¹ in *Slovenec*. "Da bo ta predlog našel podporo v zbornici, sme se upati, ker tudi konservativna stranka, kakor tudi tako imenovana krščansko-socijalna bodeta za to glasovali, seveda s primernim obzirom na resnične potrebe in razmere posameznih mest in krajev."²¹² Do 24. aprila 1894 je v državni zbor prišlo že 41 peticij, ki so podpirale predlog, med njimi tudi peticija Konservativnega obrtnega društva iz Ljubljane. Vendar so bila tudi nasprotovanja zelo močna. Iz Štajerske je prišlo kar 44 peticij, "katere so se v interesu podeželske trgovine, posebno v gorovju, izrekle proti predlogu Hajeka."²¹³ Med njimi jih je bilo kar 13 iz Spodnje Štajerske, katere so poslala tako društva obrtnikov kot trgovcev.²¹⁴ Če bi se ozirali le na število peticij, bi pričakovali, da so bili ljudje na Slovenskem večinoma proti strožjemu nedeljskemu počitku. Vendar ne smemo pozabiti, da so bili proti temu le lastniki trgovin in obrtni mojstri, ki bi jih zaostritev zakona neposredno prizadela. Zato so tudi množično podprli organizirano akcijo zbiranja podpisov. Njihovi uslužbenci so seveda mislili povsem drugače.

5. aprila 1894 je enaindvajset poslancev pod vodstvom Rudolfa Polzhoferja v državnem zboru vložilo predlog za uvedbo nedeljskega počitka za uslužbence v gostinstvu, ki v primerjavi s svojimi kolegi v trgovskih dejavnostih niso bili prav nič manj obremenjeni.²¹⁵ Oba predloga je nato obravnaval obrtni odsek in o problemu poročal državnemu zboru. V nasprotju s predlagateljema, ki sta zahtevala le delno spremembo zakona, je obrtni odsek predlagal, da se z izrednim zakonom nedeljski počitek povsem na novo uredi. Podal je že tudi oris zakonskega predloga.²¹⁶ Vlada je nato obrtnemu odseku predložila svoj zakonski predlog. 19. decembra se je v državnem zboru končno pričela razprava, v katero pa poslanci s slovenskega ozemlja na žalost niso posegli.²¹⁷ Razprava se je kmalu zaključila in 16. januarja 1895 je bil zakon potrjen.²¹⁸ Najpomembnejša

²¹⁰ Delali bi lahko najkasneje do 12. ure. Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1891, št. 39.

²¹¹ k.-: Iz Gorenjske, *Zgodnja danica*, št. 21, 22. vel. traven 1891.

²¹² Uravnava nedeljskega počitka, *Slovenec*, št. 102, 6. maj 1891.

²¹³ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 3.

²¹⁴ Tri iz Maribora, dve iz Lenarta in po ena iz Rogaške Slatine, Šoštanja, Središča, Kozja, okolice Celja, Laškega, Vranskega in Ptuja. Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 9-17.

²¹⁵ Beilagen zu den stenographische Protokollen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 866.

²¹⁶ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 6.

²¹⁷ O povzetkih glavnih govorov glej: Državni zbor, *Slovenec*, št. 291, 20. december 1894; Državni zbor, *Slovenec*, št. 292, 21. december 1894.

²¹⁸ Reichsgesetzblatt, št. 21, 16. januar 1895.

novost je bila razširitev nedeljskega počitka tudi na trgovske dejavnosti. Mnoge izjeme so seveda obstajale še naprej, vendar jih je vlada sedaj natančneje določila. Področje nedeljske zakonodaje je bilo s to zaostritvijo prepovedi nedeljskega dela vse do propada monarhije v glavnih potezah urejeno. Vlada je le še izdala posamezne uredbe, s katerimi je natančneje določila izjeme ali s katerimi je nedeljski počitek razširila še na nekatere gospodarske panoge.²¹⁹ Te uredbe so le dopolnile in razširile obstoječi zakon iz leta 1895.²²⁰

Z zadovoljivo ureditvijo nedeljskega počitka je boj za primerni nedeljski počitek v primerjavi z drugimi perečimi socialnimi problemi vse bolj stopal v ozadje. Če so na prvem slovenskem katoliškem shodu nedeljskemu počitku namenili posebno resolucijo, so na drugem shodu leta 1900 v Ljubljani ta problem omenili le še v okviru sklepov o problemih obrtniškega in delavskega stanu.²²¹ Vendar s pojemanjem boja za nedeljski počitek boj za posvečevanje nedelj in za nedeljski počitek, ki bo povsem v znamenju katoliških nazorov, še ni bil končan. Cerkev je tudi v 20. stoletju svoje vernike in družbo vedno znova opominjala, da naj ob nedeljah ne delajo brez potrebe in da naj vestno hodijo k službi božji.²²²

²¹⁹ Pomembna je bila npr. uredba iz 28. aprila 1895 o razširitvi nedeljskega počitka tudi na krošnjarstvo. Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung. Peti del 1891-1895*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Gradec, 1978, str. 450-451.

²²⁰ Pribyl, Herbert: *Das Verbot der Sonntagsarbeit aus rechtshistorischer Perspektive*, o.c., str. 198-202.

²²¹ Poročilo o II. slovenskem katol. shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani, Ljubljana, 1901, str. 83, 84.

²²² Pred kratkim je o tem spregovoril tudi papež Janez Pavel II. Glej Hočevar, Tone: "Nedelja naj bo spet dies Domini!", *Delo*, št. 155, 8. julij 1998, str. 20.

VIII. ODMEVI NA SLOVENSKEM NA VALUTNO REFORMO LETA 1892 IN NA PREDHODNE DENARNE RAZMERE V AVSTRO-OGRSKI

1. Uvod

“Vprašanje o vrejenji denarstva v avstro-ogerski državi je dandanes [leta 1885] med vsemi imenitnimi prašanji, ki zvedavi politični in trgovinski svet zanimajo, rekli bi, da skoraj najimenitnejše.” Neurejene denarne razmere so bile v zgodovini takratne Habsburške monarhije skoraj nekakšna zvezda stalnica. Zato je bil seveda tudi interes za ureditev valutnih razmer med ljudmi vedno zelo velik. “Vse se zanima za-nje, bogatin in siromak, mladeneč in starček in kaj bi se ne, saj je denar in zopet le denar tista os, okoli ktere se svet vrti.”¹ Človek se v življenju skoraj vsak dan srečuje z denarjem. Zato “denar vsi poznamo; vsak izmed nas si ga želi, in vsak ga potrebuje. Papežu in cesarju, težaku in beraču je denar potrebna stvar. Denar giblje in vlada vse družinsko življenje, ker za denar damo vse, česar ne potrebujemo, in za denar spet vse dobimo, kar potrebujemo.” Denar je resnično pravi sveta gospodar. “Veliko ljudi je, ki denar hvalijo, pa tudi veliko jih je, ki ga preklinjajo, kajti maloktera reč naredi na svetu toliko dobrega in toliko hudega, kakor denar.”²

2. Kaj je denar

Definicijo vsake kompleksne stvari je zelo težko, če že ne nemogoče napisati. Pri tako večplastni stvari kot je denar ni prav nič drugače. Najbolj primerno je zato navesti le funkcije, ki jih denar opravlja. Denar uporabljamo kot menjalno sredstvo. V družbi brez denarja, kjer trgovina poteka le z neposredno menjavo izdelkov, bi bila menjava skoraj nemogoča. Kdor bi hotel npr. svoje jabolke zamenjati za hruške, bi kar precej težko našel človeka, ki bi namesto svojih hrušk hotel jabolka.³ Ta menjalna funkcija denarja je bila teoretikom jasna že od nekdaj. Tudi v drugi polovici 19. stoletja ni bilo prav nič drugače. Denar je “le sredstvo občenja med ljudmi in narodi, da je v tem obziru pripomoček združenja človeške moči, da [...] podpira asocijacio, kakor jo nobena druga naprava podpirati

¹ Slovenec, št. 69, 27. marec 1885.

² O denarju, Slovenski gospodar, št. 17, 23. april 1874, str. 150.

³ Samuelson, Paul A. in Nordhaus, William D.: Ekonomija, “MATE”, Zagreb, 1992, str. 496-498, 503-504.

ne more.”⁴ Iz takšnih spoznanj se je porajala misel, da denar sam po sebi ni bogastvo, temveč je denar “gospodarju le sredstvo ali orodje za bogastvo.”⁵

Denar uporabljamo tudi kot obračunsko sredstvo. Z njim merimo vrednost posameznih stvari. “Ta vrednost se mora nekako pokazati. Zato so si izmislili ljudje posebno dōbro, posebno stvar, s katero se meri vrednost drugih stvari. To je denar.”⁶ Z denarjem skozi čas ohranjamo vrednost. Denar je tako hranilec vrednosti. V primerjavi z vrednostnimi papirji je on relativno siguren.⁷ Problem leži v tej relativnosti. Zato v obdobju, katerega bom tu obravnaval, te funkcije denarja teorija večinoma ni upoštevala.

V drugi polovici 19. stoletja so toliko bolj poudarjali neko drugo lastnost denarja. Vsakdo namreč takoj vidi, da se vrednost različnih vrst denarja ravna po ponudbi in povpraševanju. Zato je “denar ravno tako blago kakor drugo, ki ima trgovinsko ceno. Odtaka se zmeraj tja, kjer ima največjo kupno moč in zmeraj beži od tod, kjer se mu je ta moč zmanjšala.”⁸ Še celo več. “Kupnja in prodaja v resnici nisti drugzega, nego menja, v katerej daje jeden denar, drugi pa blago”,⁹ zaradi česar je tudi denar blago.

3. “Stabilität und Ruhe für die Volkswirtschaft, Ansehen und Macht für den Staat.”¹⁰

Tako se je glasil uradni razlog za valutno reformo leta 1892. “Vlada pričakuje od vravnave našega denarja z vpeljavo zlatega denarja veliko dobrih posledic.”¹¹ Glavni namen valutne reforme je bila dokončna odprava negotovih denarnih razmer, ki so se kot nekakšna zvezda stalnica pojavljale skoraj skozi vso dotedanjo zgodovino Habsburške monarhije. “Zarad tega in zarad lastnega dobička pozdravil bo pač kmet kakor gospod stalno podlago veljave našega denarja, kateri bo potem ob novem letu ravno toliko vreden, kakor pa še le dvanajst mesecev pozneje ob Božiči, kar se pa sedaj nikakor ne more trditi.”¹² Zato ne bom analiziral le samo valutno reformo, temveč tudi s predhodnimi denarnimi razmerami, ki so pripeljale do reforme. Valutna reforma je bila le sklepni

⁴ Geršak, I[van]: Zlato in srebro, Slovenski narod, št. 18, 11. februar 1869.

⁵ O denarju (Iz govora v kat. pol. društvu v Konjicah.), Slovenski gospodar, št. 17, 23. april 1874, str. 150.

⁶ V C: Denar in kredit, Edinost, št. 14, 17. februar 1883.

⁷ Samuelson, Paul A. in Nordhaus, William D.: Ekonomija, o.c., str. 504.

⁸ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 288, 13. december 1889.

⁹ V C: Denar in kredit, Edinost, št. 14, 17. februar 1883.

¹⁰ Szczepanowski, Stanislav: Bericht des Valutaausschusses über die Gesetzentwürfe, betreffend die Regelung der Valuta und die Convertirung einiger Kategorien der Staatsschuld. - Beilagen zu den stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1892, št. 419, str. 27.

¹¹ -é.: Nov denar, Slovenec, št. 115, 20. maj 1892.

¹² Valuta, Slovenec, št. 257, 7. november 1884.

proces dolgega iskanja pravega zdravila za takratno valutno bolezen. "Potreba regulacije naše valute je čutna in že stara; že nekoliko kratov namerjala je uprava lotiti se tega dela, a nikdar ni bila stvar tako aktualna, nikdar niso bili pogoji za nje rešitev tako ugodni, kakor baš sedaj."¹³

Vendar Avstro-Ogrske na pot k uvedbi zlate valute niso pogнали le gospodarski, temveč tudi povsem politično prestižni razlogi. Takrat ni bilo ekonomsko pametno, da je valuta določene države temeljila na zlatem standardu. To je veljalo tudi za znak pripadnosti skupnosti civiliziranih narodov sveta.¹⁴ Temu krogu "zlatih" držav se je hotela pridružiti tudi Avstro-Ogrska. "So lässt sich dennoch nicht leugnen, dass zugleich und möglicherweise ausschlaggebend staatliche Rücksichten die Entscheidung der Regierung beeinflussten. Während noch vor 20 Jahren Österreich mit seiner Zettelwirtschaft durchaus nicht vereinzelt dastand, steht es jetzt in dieser Beziehung immer isolirt." Zato "ist es mit jedem Jahre dem staatlichen Ansehen Österreich abträglicher, dass es noch immer zu den Ländern mit einer unregelmässigen Valuta gehört."¹⁵ Dokler bo Avstro-Ogrska imela le papirnato valuto, "degradiren wir uns in der That zu einer wirtschaftlichen Macht zweiten Ranges. Wir bekunden, dass unser Reich nicht die Kraft besitzt, das in der civilisirten Welt geltende Zahlungsmittel, das Hartgeld, auch bei uns als Geld einzuführen."¹⁶ Celo tisti, ki so poudarjali slabosti nameravane valutne reforme so bili podobnega mnjenja: "Niemand wird bestreiten, dass das Alter und Ansehen unserer Dynastie, der Stand der Cultur-Fortschritte im jetzigen Stadium, abgesehen von unserer Wehrmacht, unserem Staate das Recht gibt, in die Reihe zu treten mit England, Frankreich und Deutschland."¹⁷

4. Nezanesljivi svet znanstvenih spoznanj

Denarne reforme so bile in so še med najpomembnejšimi in najbolj tveganimi gospodarskimi reformami. Od njihove (ne)uspešnosti je v zelo veliki, skoraj usodni meri odvisna gospodarska prihodnost države. "Silno velike važnosti je to vprašanje, in sme se reči, da ni ga težavnejšega ter ob enem važnejšega vprašanja od tega, kako se ima vrednota našega denarja vrediti."¹⁸ Da je vprašanje valutne reforme vedno zelo po-

¹³ Uravnava valute, Slovenski narod, št. 48, 29. februar 1892.

¹⁴ Capie, Forrest in Wood, Geoffrey: Money in the Economy. - The Economic History of Britain Since 1700, 2. del: 1860-1939, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, str. 217.

¹⁵ Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusses über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 8.

¹⁶ To je izjavil celjski poslanec Richard Foregger. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 154. Sitzung, 13. julij 1892, str. 7132.

¹⁷ E. S.: Ueber die Valutaregulierung, Marburger Zeitung, št. 19, 6. marec 1892.

¹⁸ -é.: Nov denar, Slovenec, št. 115, 20. maj 1892.

membno, "daß alle anderen Frage hinter dieser zurückstehen",¹⁹ ni prav nič čudno. "Es giebt Nichts und Niemanden, welche nicht die Folgen solcher Reformen an sich selbst spüren würde."²⁰

Od denarne ureditve so odvisne mnoge pore življenja. In obratno, denar je odvisen od njih. Zato je nemogoča enoglasna "resnica" o denarju. "Vsakdo pozna denar, vsakdo si ga želi, denar je imenitno sredstvo v trgovini in gospodarstvu, a vendar o njem nekateri krivo govoré in mislijo, drugi pa ne poznajo ni njegovega namena ni njegovih lastnosti."²¹ Zato ne preseneča, da večina ljudi le v tolikšni meri sprejema dane denarne razmere, kolikor je to potrebno za bolj ali manj normalno življenje, ne poskuša pa jih spoznati v njihovem bistvu. Tako "je to prašanje jako zamotano, mnogim popolnem neumevno."²²

Vendar to še ne pomeni, da tako težkega problema ni mogoče razvozlati in da zato ne bo zbudil nobenega zanimanja. Celo nasprotno. Tudi v obravnavanemu času se je zelo veliko izobražencev zanimalo za denarne probleme in jih poskušalo razvozlati. "Že trideset let traje v zapadni Evropi boj radi valute in lahko bi se s knjigami in spisi, kateri so se spisali o tej stvari, napolnila cela knjižnica."²³ Tako je bilo tudi v takratni Avstro-Ogrski, kjer so se ljudje že od nekdaj zanimali za denarne probleme.²⁴ Slabe monetarne razmere v državi so bile glavni vzrok za to zanimanje. "V novejši dobe jeli so se vsi krogi zanimati za vprašanje, kako preustrojiti našo državno valuto; zlasti naša avstrijska publicistika nagromadila je v tem oziru celo kopico predlogov o preustroju valute."²⁵ Vendar kljub veliki količini čmíla, ki je bilo prelito pri raziskovanju denarnih razmer, takratni znanstveni svet ni prišel do edine in zveličavne resnice.²⁶ Isti časopisi so lahko objavljali nasprotné članke. Čeprav je bilo slovensko časopisje večino časa proti zlati valuti, ni bilo pri tem prav nič dosledno. Slovenec je npr. leta 1892 objavil govor iz državnega Frana Šukljeta,²⁷ sicer velikega zagovornika valutne reforme kot nasprotni govor Viljema Pfeiferja.²⁸

¹⁹ Die Herstellung der Barzahlungen, Marburger Zeitung, št. 84, 19. oktober 1890.

²⁰ Die Valuta-Enquete, Marburger Zeitung, št. 22, 17. marec 1892.

²¹ V C: Denar in kredit, Edinost, št. 14, 17. februar 1883.

²² Novi denar, Slovenec, št. 122, 30. maj 1892.

²³ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 253, 2. november 1889.

²⁴ Brusatti, Alois: Die Entwicklung der Wirtschaftswissenschaften und der Wirtschaftsgeschichte. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del: Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 621.

²⁵ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 237, 14. oktober 1889.

²⁶ "Mnogo jih je, ki si obetajo mnogo sreče in koristi od novega denarja, drugi zopet trdijo: Če dobimo nov denar, podražilo se bode vse. Mi ne izrečemo nobene sodbe, ker se ne more dokazati ne prva ne druga trditev." Nov denar, Slovenec, št. 52, 4. marec 1892.

²⁷ Vrejenje valute. (Govor gosp. poslanca Šukljeje v državnem zboru dné 12. julija 1892, Slovenec, št. 161, 18. julij 1892; št. 162, 19. julij 1892; št. 163, 20. julij 1892; št. 164, 21. julij 1892.

²⁸ Vrejenje valute. Govor g. poslanca V. Pfeiferja v državnem zboru dné 18. julija 1892, Slovenec, št. 165, 22. julij 1892.

“Silno težavno je to vprašanje in najspretnější možje, ki se z denarstvenimi vprašanji bavijo, niso povsem in v vsem na jasnem. [...] To vprašanje je tako, da lahko človeka ob um spravi. In istinito je, ko prebiramo razne spise o tem, da se eden drugemu oporeka in nasprotuje načelom, kakeršna drugi zagovarja.”²⁹ Valutna reforma se je ljudem zdela “tako temna, da se izmed sto razumnih ljudij zastopi v njej le troje in še teh ima o njej vsaki druge misli.”³⁰ Vzrok za takšno množico različnih teorij naj bi po mnenju nekaterih ležal v preveč enostranskemu pogledu na obravnavano problematiko. Gospodarska načela ne veljajo za vekomaj in ne morejo veljati za vse narode in države enako, “temveč se morajo izpreminjati po tačasnih odnošajih dotičnih držav, ravno tako more zadoščati jeden valutni sistem jedni državi, drugi pa ne.”³¹ Tudi poročevalec valutnega odbora v državnemu zboru Stanislav Szczepanowski je v svojem poročilu ugotovil, “wie oft die logischsten und blendendsten Theorien [...] sich bestenfalls als partielle Wahrheiten erweisen haben, die oft gefährlicher sind, wie ganze Irrthümer.”³² Zato je po njegovemu mnenju pri valutnih reformah potrebno vedno izhajati iz konkretnih razmer in ne iz najbolj logično razvitih nazorov teoretikov.

5. Zlata valuta

Avstro-Ogrska je z denarno reformo leta 1892 vpeljala zlato valuto. “An die Stelle der bisherigen österreichischen Währung tritt die Goldwährung, deren Rechnungseinheit die Krone ist.”³³ Zlasti pomembno je bilo sprejetje naziva zlata valuta. “Diese Titel habe schon die Bedeutung, dass wir die neu auszuprägenden Goldmünzen nicht bloß als einen zufälligen Bestandtheil, sondern als die Grundlage unseres künftigen Währungssystemes betrachten.”³⁴ Čeprav je bila večina poslancev za vpeljavo valute na zlati podlagi, se vsi niso strinjali z nazivom zlata valuta. O temu problemu se je v valutnem odseku tri dni vlekla vroča razprava. Poljski poslanec Krainski je namreč predlagal, da se namesto izraza zlata valuta uporabi izraz kronska valuta. Ta njegov predlog so toplo priporočali poslanci iz vseh strani političnega spektra. Vendar je finančni minister Emil Steinbach poudaril, “kako slab vtis bi od poslanca Krainskega nasvetovana beseda “vrednota v kronah” ne le v državi, ampak še posebno v inozemstvu napravila, ker tolmačili bi, da avstrijska država ni odkritosrčna, da le na videz govori o vpeljavi zlate vrednote, da pa skrivaj pridržuje odprto pot, da se zopet vrne k srebrni vrednosti”, s katero bi plačevala

²⁹ -é.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 126, 3. junij 1892.

³⁰ Kronska veljava denarja, Slovenski gospodar, št. 21, 26. maj 1892.

³¹ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 253, 2. november 1889.

³² Szczepanowski, Stanislav: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 5.

³³ Ibidem, str. 33.

³⁴ Ibidem, str. 9-10.

svoje dolgove. "S tem bi bilo izpodkopano zaupanje v našo državo in prav sedaj, ko gre za konvertovanje naših pet odstotnih rent, bilo bi zelo nevarno", ker bi s tem ne privabili tujih kupcev za novo nižjo rento, s katero se misli prihraniti veliko denarja. Zaradi teh besed so se nekateri poslanci premislili in 29 jih je glasovalo za nespremenjeni prvi člen, proti jih je bilo 11.³⁵

6. Zmanjšanje vrednosti denarja

Z denarno reformo je bila namesto starega goldinarja, ki je bil razdeljen na 100 krajcarjev, vpeljana nova denarna enota imenovana krona, ki je vsebovala 100 vinarjev. Pri vpeljavi te se je takoj pojavil problem vrednostnega razmerja med starim in novim denarjem. Skoraj povsem brez ugovorov je tedaj obveljalo, da bo nova krona vredna natanko polovico starega goldinarja. S tem je bilo zelo olajšano preračunavanje starih cen v nove. Staro vrednost je bilo potrebno le pomnožiti z dve. S tem so se hoteli izogniti morebitnim zmešnjavam, ki bi nastopile, če bi pri preračunavanju računali z decimalnim številom. Ko je npr. leta 1858 stopila v veljavo denarna pogodba, ki jo je Avstrija sklenila z Nemško carinsko zvezo in po kateri se je stari konvencionalni goldinar (Gulden-Konventionsmünzen) menjaval za 1,05 novega goldinarja avstrijske veljave (österreichischen Währung), je to povzročilo precej zmešnjav. Z novo krono pa naj bi bilo povsem drugače, "vse bolj jasno in umevno."³⁶

Vendar to ni bil glavni razlog za vpeljavo takšnega razmerja, saj bi z ohranitvijo enakega razmerja preračunavanje celo povsem odpadlo. "Dabei wird auch einem oft ausgesprochenen Wunsche Rechnung getragen, in Österreich eine kleinere Geldeinheit als bisherige einzuführen, weil man damit die allerdings ziemlich bestrittene Annahme verbindet, dass infolge der kleineren Geldeinheit auch unsere Leben vielfach verbilligt werden wird."³⁷ Že leta pred denarno reformo so bili zelo razširjeni nazoni, da je goldinar pač preveč vreden in bi bilo zato potrebno njegovo vrednost zmanjšati za polovico. Za današnjega človeka je takšna zahteva povsem bosa. Le kdo bi namesto enega tolarja hotel imeti dva, čeprav bi bil prejšnji tolar povsem enakovreden novima dvema? Bi se s tem naše življenje res pocenilo? Vendar je bilo takrat veliko ljudi, ki so tako mislili. "Da je jednota našega denarstva, naš goldinar, sama na sebi prevelika v primerjavi z jednotami drugih držav..., je že davno dognana resnica."³⁸

Temelj takšnega razmišljanja je povsem preprost. "Mnogokrat omenjala se je že velika škoda, katero trpi ubožneji del ljudstva s tem, da je pri nas najmanja novčna jednota 1

³⁵ -é.: Vravna valute, Slovenec, št. 137, 18. junij 1892.

³⁶ Novi denar, Slovenec, št. 122, 30. maj 1892.

³⁷ Szczepanowski, Stanislav: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 15.

³⁸ Vravna denarja, Slovenec, št. 47, 27. februar 1892.

krajcar, kajti novci na pol krajcarja rabijo se v prometu le redko kdaj.”³⁹ Avstro-ogrski goldinar je bil namreč v primerjavi z ostalimi evropskimi valutami precej vreden. Nemška marka in francoski frank sta bila vredna približno enkrat manj. Zato naj bi bila že najmanjša denarna enota pol krajcarja za natančno plačevanje manjših denarnih zneskov odločno prevelika. Trgovci so cene vedno zaokrožili navzgor. Predvsem je to veljalo pri prodaji majhnih količin blaga revežem, ki si zaradi stalnega pomanjkanja denarja nakupa večjih količin preprosto niso mogli privoščiti. Cena je bila določena le za kilogram. Če je tako npr. kilogram določenega artikla stal 85 krajcarjev, bi moralo četrto kilograma stati 21,25 krajcarjev. Ker pa denarja za četrto krajcarja ni bilo, je trgovec ceno zaokrožil navzgor. Kupec je bil zato na izgubi. Čeprav zneski, ki so jih ljudje pri tem zgubili, niso bili veliki, naj bi tudi ob tem veljala stara ljudska modrost: zmo na zmo pogača, kamen na kamen palača.

Razmere so bile dejansko še slabše. Človek v Avstro-Ogrski “navadno za pol krajcarja še nič kupiti ne more. Vsakdo zametuje tak denar ter ga neče nikakor vzeti, nejevoljen je, ako mu daš dva polkrajcarja mesto krajcarja.” Berač je vihal nos nad pol krajcarja, on je zahteval celega, otroku nisi mogel dati pol krajcarja, temveč le celega. Tudi cene po gostilnah in trgovinah naj bi bile navadno zaokrožene na goldinar. “In koliko sto in sto taci priložnosti je v našem življenji, ko menimo, da ne moremo drugače, kakor da damo goldinar”,⁴⁰ ko bi zadostovalo že pol goldinarja. Navzgor niso bile zaokrožene le cene, temveč so bili tudi ljudje navajeni na zaokrožene vsote. Če bi bila torej denarna enota enkrat manj vredna, bi tudi ljudje manj plačevali. To upanje je bilo leta 1892 med razpravo o denarni reformi močno pristno. Z enkrat manjšim denarjem naj bi ljudje dobivali “marsikatero stvar ceneje, kakor doslej”,⁴¹ s tem pa naj bi se “povzdignilo veljavo denarja in splošno štedljivost.”⁴²

Takšna pričakovanja so bila povsem nerealna. Moč denarne enote še zdaleč ne vpliva na cene. In kakor ima vsaka medalja dve plati, tako jo ima tudi ta. Proti tem trditvam se je namreč dalo postaviti tudi povsem nasprotno. Res je, da reveži kupujejo z drobižem, vendar z manjšo veljavo denarja ne bodo kupovali prav nič ceneje. Prej obratno. “Kolikor se spominjamo, se je pri vsaki taki novotariji življenje še vselej podražilo.”⁴³

Tako naj bi bilo tudi leta 1876, ko so bile uvedene merske enote, ki jih poznamo tudi danes. Nov merski sistem je bil sicer sprejet z naklonjenostjo,⁴⁴ vendar je, ko je pričel veljati “napravit pri kupovalcih in prodajalcih velike zmešnjave, zamude, prepire zaradi cene blaga po novi meri in vagi; bila je in je še splošna nezaupnost, vsak se boji goljufan

³⁹ -d-: O naši novčni jednoti, Slovenski narod, št. 69, 27. marec 1885.

⁴⁰ -d-: Predlog o znižanju naše novčne jednote, Slovenski narod, št. 107, 12. maj 1886.

⁴¹ Kako bode z novim denarjem, Slovenski narod, št. 146, 30. junij 1892.

⁴² Krona in vinar, Slovenski narod, št. 88, 19. april 1892.

⁴³ Slovenec, št. 56, 10. marec 1886.

⁴⁴ Glej npr. “U. T”: Vesoljna mera in vesolna vaga, Slovenski narod, št. 50, 3. marec 1875.

biti. [...] In res kaže skušnja, da pri vsaki premembi mere in vage, pri vpeljavi novega denarja prodajalci brž poskočijo s ceno blaga in kupovalci so na slabšem.”⁴⁵ Gostilničarji in trgovci so ob takšnih priložnostih cene praviloma povišali. In kolikor manjše so nove mere, toliko slabše za kupca. “Prvič velja že povsod za resnično matematično pravilo”, da polovica od npr. 7 ni 3 1/2, temveč 4. “Čim manjše je število, za toliko več v primeri je kupovalec poškodovan.”⁴⁶ Pri vpeljavi novih mer je tako gostilničarje in trgovce v prvi vrsti zanimal lastni žep in ne pravična nova cena. Dva tedna po vpeljavi novih mer naj ne bi le dva ljubljanska gostilničarja zvišala cen.⁴⁷

In ko je bila tako leta 1892 valutna reforma že skoraj na pragu, je pisec v podlistku Slovenskega naroda hudomušno opozoril na dobre in slabe lastnosti zmanjšanja vrednosti denarja za polovico. Berači bodo nenadoma dobivali miloščino, ki bo enkrat manjša od prejšnje, krčmarji bodo cene za enkrat podražili in jih po stari navadi zaokrožili navzgor, kmetje bodo za pridelke dobili res enkrat več denarja, vendar bodo tudi davki enkrat višji, dote in druga premoženja bodo enkrat višja in svet bo poln novopečenih milijonarjev in domišljavih mladenk z večjo doto.⁴⁸

7. Ažija in disažija

V takratni Avstro-Ogrski je bil do leta 1878 papirnati goldinar dejansko vreden manj kot njegova srebrna podlaga. Vendar je bil kot plačilno sredstvo v državi vseeno vreden prav toliko, kolikor je znašala njegova imenska vrednost. Država je namreč, da bi preprečila prekomerno padanje vrednosti papirnatega denarja, za ta denar uvedla prisilni tečaj. Zaradi prisilnega tečaja je bil ta denar vsakdo dolžan sprejeti po njegovi imenski vrednosti. Nihče ni smel zahtevati za bankovec več ali manj kakor je bilo to zakonsko določeno. S tem se je država odpovedala svoji obveznosti, da papirnati denar, ki ga je izdala, na zahtevo imetnika tega denarja zamenja za toliko srebra, kolikor naj bi bil bankovec zakonsko vreden.⁴⁹ Vrednost papirnatega denarja je bila tako dejansko precejnjena. Država pa seveda tega prisilnega tečaja ni mogla uveljaviti tudi v tujini. Zato je moral vsakdo, kdor je hotel zamenjati papirnati goldinar za zlati ali srebrni tuji denar, pri menjavi z nadplačilom poravnati to razliko med tečajno in imensko vrednostjo papirnatega denarja. Ta zaračunana razlika se imenuje ažija.

“Das sog. Agio stand bis 1878 im Mittelpunkt der Diskussion um die österreichische Währung. Man kam dem offiziell erklärten hauptsächliche Ziele der Währungspolitik,

⁴⁵ Nekoliko migljejev občinstvu o novi meri in vagi, Slovenec, št. 3, 6. januar 1876.

⁴⁶ Nekoliko migljejev občinstvu o novi meri in vagi, Slovenec, št. 4, 8. januar 1876.

⁴⁷ Slovenec, št. 7, 15. januar 1876.

⁴⁸ F. K.: Krona, Slovenski narod, št. 121, 28. maj 1892.

⁴⁹ Iz enega kilograma srebra se kuje 90 goldinarjev.

nähmlich der Wiederaufnahme der Bareinlösung und der dadurch bedingten Beseitigung des Agios zwar Wiederholt in greifbare Nähe, aber immer wieder machten Kriege, die zur Staatsverschuldung oder der Ausgabe von Staatspapiergeld führten, die Verwirklichung dieser Absichten zunichte.”⁵⁰ Z letom 1855 pričeta reforma finančnega ministra Brucka je dramatično znižala ažijo, ki je leta 1854 znašala celo 27,85%. Srebrna ažija je tako leta 1858 že povsem izginila, zaradi česar je bil 6. septembra odpravljen prisilni tečaj papirnatega denarja. Vendar je že čez nekaj mesecev izbruhnila vojna s Francijo in Sardinijo. Za financiranje vojne se je začel tiskati novi denar in 29. aprila 1859 je bil zopet uveden prisilni tečaj. V tem času je ažija narasla celo do neverjetnih 53%. Tudi po koncu vojne ažija ni padla in je tako leta 1861 v povprečju znašala 41,25%. Zato je leta 1862 finančni minister Plener pričel z omejevalno deflacijsko finančno politiko. Ažija je zopet pričela padati in je leta 1866 dosegla najnižjo točko 1,75%. Vendar je spet izbruhnila vojna, to pot s Prusijo, in ažija se je zopet zvišala. V naslednjih letih se je gibala od 10 do 30%.⁵¹

Zaradi ugodnih gospodarskih razmer in omejenega izdajanja novih bankovcev ažija po letu 1866 ni bila pretirano velika in je znašala okoli 20%. Vendar je z letom 1872 vseeno začela hitro padati in je tako do leta 1875 že padla na povprečno 3,4%. Kljub občasnemu povišanju je bila tudi naslednja leta zelo nizka. 21. decembra⁵² 1878 je ažija popolnoma izginila. Prvič po letu 1858 je bila med papirnatim goldinarjem in njegovo srebrno podlago vzpostavljena pariteta.⁵³ “Wer hätte von einigen Jahren Gedacht, daß wir heute gar kein Agio mehr haben, ja daß Noten ein gesuchteres Geld sein als Silber!”⁵⁴ To je med ljudmi seveda povzročilo velika ugibanja o sedanjosti in prihodnosti valute. “Ugibajo in ugibajo, kaj hoče to pomeniti, eni prerokujejo državni bankerot, drugi pravijo, da je Nemčija srebru vso ceno vzela, ker je upeljala zlat denar, in srebra neče jemati; tretji zopet mislijo, da to nikoli biti ne more, da bi papir toliko veljal, ko srebro, in da mora biti kaka posebna špekulacija.”⁵⁵

V razmerah paritete med papirnatim denarjem in njegovo srebrno podlago, bi država

⁵⁰ März, Eduard in Socher, Karl: *Währung und Banken in Cisleithanien.- Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Die wirtschaftliche Entwicklung*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 324-325.

⁵¹ März, Eduard in Socher, Karl: *Währung und Banken in Cisleithanien*, o.c., str. 324-329.

⁵² Po mnenju Heinricha Benedikta naj bi bil parikurz dosežen že 30. avgusta 1878. Benedikt, Heinrich: *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit*, Verlag Herold, Wien, München, 1958, str. 143.

⁵³ März, Eduard: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Am Beispiel der k.k. priv. österreichischen Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*, Europa Verlag, Wien, Frankfurt, Zürich, 1968, str. 258; Kamitz, Reinhard: *Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948. - Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948*, Springer Verlag, Wien, 1949, str. 145.

⁵⁴ Das Wiedererscheinen des Silbergeldes, *Laibacher Tagblatt*, št. 50, 1. marec 1879.

⁵⁵ *Slovenec*, št. 23, 27. februar 1879.

dejansko lahko na povsem enostaven način ukinila prisilno veljavo papirnatega goldinarja. Takšne zahteve so se pojavile že v letih 1875 in 1876, ko je papirati goldinar občasno skoraj dosegel pariteto. Tako je "wiederherstellung der Metallwährung auch bezüglich der Staatswirtschaft eine nothwendige und erfolgreiche Maßregel."⁵⁶ Zato ni nič čudnega, da so se leta 1879, ko je Avstro-Ogrska banka začela prodajati velike količine srebra, začeli širiti glasovi o ponovni uvedbi kovanega denarja. Banka je to srebro prodajala za bankovce. Vendar je bila to le preprosta bančna operacija (ki je cene srebra še dodatno nižala) in ne zakonska odprava prisilnega tečaja. "Wer also durch fragliche Nachricht sich überrachen ließ, mag nun seine Leichtgläubigkeit berenen."⁵⁷

Nelagodje pred neznano pariteto je bilo precej veliko. Vendar so se kmalu razmere še bolj spremenile. 17. februarja 1879 je še bila pariteta. Že naslednji dan pa je srebrni kurz padel pod pariteto. Pojavila se je srebrna disažija. Papirati denar je bil na enkrat vreden več kot njegova srebrna podlaga. "Skoraj neverjetno, pa vendar resnično."⁵⁸ Da bi bil lahko papir vreden več kot srebro je bilo še pred par leti povsem nepojmljivo.⁵⁹ Februarja je disažija znašal že 7%. Pretirano previdni in nepoučeni ljudje praktično niso mogli razumeti kako je lahko srebro vredno manj kot papir in so svarili pred goljufanjem pri plačevanju s srebrniki, za katere se je dobilo manj kot za bankovce.⁶⁰

8. Državne teorije denarja

"Das Entstehen eines Silberdisagios war für die damals vorherrschende metallistische Geldtheorie, die den Wert des Geldes vom Stoffwert Ableitete, unerklärlich."⁶¹ Zato je pojav disažije spodbudil nastanek različnih novih teorij denarja, ki bi bile zmožne odgovoriti na ta pojav. Tako so se razvile tudi različne državne teorije denarja. Najbolj znani predstavnik te smeri je bil Georg Friedrich Knapp, ki je leta 1905 izdal knjigo *Staatliche Theorie des Geldes*.⁶² S to knjigo je nastopil proti metalistični denarni teoriji.

⁵⁶ Die Wiederherstellung der Metallwährung und die Volkswirtschaft, Marburger Zeitung, št. 25, 1. marec 1876; Kako bi se to najbolje doseglo glej še: Zur Währungsfrage, Marburger Zeitung, št. 94, 9. avgust 1876.

⁵⁷ Wiesthaller, Franz: Silberzahlungen der österreichisch-ungarischen Bank?, Marburger Zeitung, št. 22, 19. februar 1879: O tem je kasneje obširno pisal tudi Laibacher Tagblatt: Das Wiedererscheinen des Silbergeldes, št. 50, 1. marec 1879.

⁵⁸ Vravnava denarja, Slovenec, št. 47, 27. februar 1892.

⁵⁹ V temu pomenu je bilo dovolj značilno napisano: "Die Gefahr einer weiteren Entwertung des Silbers ist nicht größer, wenn in Oesterreich Silber anstatt Papiergeld cirkulirt." Gold- und Silberagio, Marburger Zeitung, št. 86, 21. julij 1876.

⁶⁰ Vravnava denarja, Slovenec, št. 47, 27. februar 1892.

⁶¹ März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 344.

⁶² Knapp, Georg Friedrich: Staatliche Theorie des Geldes, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1905, 397 str.

Ker s to teorijo ni bilo mogoče pojasniti zgoraj opisanih dogodkov, je vrednost denarja izpeljeval iz moči države, ki določa vrednost denarja. Resnična vrednost denarja ni pomembna, pomemben je le zakon države, s katerim ta denar uzakoni kot plačilno sredstvo. Denar je preprosto proizvod zakona. Čeprav Knappa denarna vrednost sploh ni zanimala, ampak je govoril o denarju kot zakonsko veljavnemu plačilnemu sredstvu, je njegova državna teorija denarja vseeno doživela neverjeten uspeh predvsem v Nemčiji.⁶³

S to svojo teorijo ni oral ledine. Albert Schäfle je tako že leta 1881 pisal, da denar ni navadno blago, ampak je njegova cena vedno nekoliko različna od njegove dejanske vrednosti. "Zlat in srebrn denar ima namreč toliko naravne cene v sebi, kolikor je žlahtne rude v njem, pa tudi nekaj več, kolikor mu država več ceno posili." Država lahko namreč "posiliti celó nepokritemu papirnatemu denarju nekoliko ceno."⁶⁴ Podobno denarno teorijo je razvil tudi Lorenz Stein. Vrednost papirnatega in kovanega denarja je odvisna le od odločitve države in zaupanja ljudi v državo. Celo vrednost dragih kovin je odvisna le od odločitve države. "Tedaj vrednost kovin v kovanem denarju ne izvira od same po sebi ali od dela, ki se je vanje obrnilo, kakor je to pravilno za vse druge reči, nego izvira le od kovanja."⁶⁵ Kovani in papirni denar sta le vrednostna predstavnika. Zato je gospodarskeje uporabljati cenejši papirni denar. Povrh vsega papirni denar ni odvisen od zaloge dragih kovin, temveč ga lahko država naredi kolikor ga hoče in potrebuje.

Vsem tem denarnim teorijam je bilo skupno zaupanje v državno reguliranje z denarjem.⁶⁶ Ker naj bi po takratnemu prepričanju prav zlati standard omejeval moč države pri manipuliranju z valuto, so bili privrženci državne teorije veliki nasprotniki mednarodnega zlatega standarda. Med njimi najdemo celo paleto nazorsko različnih ljudi, od "romantičnih" ekonomistov kot sta bila Johann Gottlieb Fichte in v avstrijskem prostoru zelo dejaven Adam Müller, preko različnih nacionalističnih nemških avtorjev do nekaterih neosholastikov in seveda tudi že naštetih oseb.⁶⁷

Te teorije so bile v nemško govorečemu svetu precej razširjene. Vendar so gospodarski praktiki v praksi tem spoznanjem pripisovali le neznamen pomen. Še vedno je prevladovala misel, da "nikdo ne more dati denarju vrednosti, ki mu ne pripada po

⁶³ Schumpeter, Joseph A.: *Povijest ekonomske analize II*, Informator, Zagreb, 1975, str. 912-913; Mirković, Mijo: *Razvoj ekonomske misli u XIX veku*, Argumenti. Časopis za društveno teoriju i praksu, Centar za idejno-teorijski rad OK SKH Rijeka, št. 2, 1981, str. 57.

⁶⁴ Srebro, ali zlato, ali oboje?, Slovenec, št. 32, 19. marec 1881.

⁶⁵ Vrednostno značilo namestu kovanega denarja?, Slovenski narod, št. 15, 20. januar 1887.

⁶⁶ Rahlo podobne ideje zasledimo tudi na Slovenskem. "Nur die Münze und das Papiergeld, welches kein Anderer als der Staat ausgeben kann, sind Geld; die Banknote ist an sich nichts anders, als ein Kreditpapier, ein Geldsurrogat gleich anderen Kreditpapieren. Sie wird nur zum Rang des Papiergeldes erhoben durch den vom Staate dekretirte Zwangskurs." Die Bankfrage und der Zwangskurs der Banknoten, Marburger Zeitung, št. 103, 27. avgust 1875.

⁶⁷ Pribram, Karl: *Geschichte des ökonomischen Denkens*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998, str. 625.

njegovej lastnosti. Kovanje ne daje vrednosti denarju, ono le potrjuje, da je v novcu (denarji) nek gotovi del kovine.”⁶⁸ Metalistična teorija denarja je živela dalje. Tudi *Slovenski narod*, ki je povzel knjižni deli Schöffla in Steina je njune misli objavil bolj kot zanimivost. Lorenz von Stein je bil tako zanje le “sloveči, duhoviti a večkrat tudi nejasni”⁶⁹ narodni ekonomist.

9. Padanje cene srebra

Glavni krivec za izginotje srebrne aži je bil velik padec cen srebra na svetovnem trgu. Ljudje so to seveda opazili. Vendar so obstajali tudi nejeverni Tomaži. Ivan Geršak je tako leta 1869 celo verjel, da je zlato “tudi precej redko, tako da se ni bati, da bi njegova vrednost zavorjo tega padla, če bi se od zunaj iz novega sveta veliko novo pridelanega zlata vozilo v naše kraje. - Skoraj enake lastnosti ima tudi srebro.”⁷⁰ Glavni krivec za denarno nestabilnost je lahko le papirnati denar. Zato tudi ni verjel, “da bi papirnati denar znižal vrednosti srebra.”⁷¹ Problem naj bi ležal izključno v prevelikih emisijah papirnatega denarja, zaradi česar se je pojavila aži. Z leti so se razmere povsem spremenile. S tem so se spremenili tudi nazori o denarju.

Cena srebra se je nižala zaradi vedno večjega pridobivanja srebra zlasti v ameriških rudnikih. Od nekako srede 19. stoletja se je pridobivanje povečalo od letnega povprečja 28 milijonov unč v letih 1851-1855 do 63 milijonov unč v letih 1871-1875. Leta 1879 se je pridobilo že 74 milijonov unč srebra in proizvodnja je z leti še kar naprej strmo naraščala.⁷² Vendar se ni povečalo le pridobivanje, temveč se je zmanjšalo tudi povpraševanje. Indija, zelo dolgo časa eden najpomembnejših kupcev srebra, je po letu 1866 uvoz srebra zmanjšala na eno tretjino.⁷³ Vedno več držav je tudi opuščalo kovanje razvrednotenega srebra. Države latinske denarne zveze so tako leta 1874 delno in leta 1878 povsem ustavile kovanje srebrnikov. Druge države so jih tudi posnemale. Vedno več držav je prehajalo na povsem zlato valuto, zaradi česar niso več potrebovale srebra. Leta 1871 je vpeljala zlato podlago Nemčija,⁷⁴ 1872 Skandinavija, 1873 začasno Združene države Amerike, 1875 Nizozemska. Ne le, da te države srebra niso več potrebovale,

⁶⁸ V C: Denar in kredit, Edinost, št. 14, 17. februar 1883.

⁶⁹ Vrednostno značilo namestu kovanega denarja?, Slovenski narod, št. 14, 19. januar 1887.

⁷⁰ Geršak, I[van]: Zlato in srebro, Slovenski narod, št. 19, 13. februar 1869.

⁷¹ Gršak, Ivan: Banke in papirnati denar, Čitalnica, I. zvezek, Gradec, 1865, str. 34.

⁷² Vilar, Pierre: Zlato i novac u povijesti 1450-1920, Nolit, Beograd, 1990, str. 431-432.

⁷³ Tremel, Ferdinand: Wirtschafts- und sozialgeschichte Österreichs, Franz Deuticke, Wien, 1969, str. 335.

⁷⁴ “Uzrok temu nižanju cene srebra je bila menda največ francosko-nemška vojna, po kateri sti Francija in Nemčija v promet dejali mnogo srebra, iz katerega so bili popred narejeni novci.” L-n.: Ob uravnanju vrednote (valuta), Edinost, št. 37, 7. maj 1892.

svoje zaloge so celo prodajale. S tem se je ponudba še povečala in cene znižale.⁷⁵

Čeprav so nekateri pisci že zelo kmalu ugotovili vzroke za padanje cen srebra,⁷⁶ se veliko ljudi vseeno ni zavedalo pomembnosti velikega povečanja proizvodnje srebra. Bimetalistično naravnani pisec v *Marburger Zeitungu* tako za padanje cen okrivi le prehod mnogih držav na zlato valuto. Vendar kljub temu optimistično meni, da bi prehod držav s papirnatim denarjem na srebrno valuto ponovno stabiliziral cene srebra. "Und wenn nur Oesterreich und Rußland ihre Silbervalute wiederherstellen, so ergibt dies allein einen so umfassenden Silberbedarf",⁷⁷ da bi cene srebra lahko začele celo naraščati. Operacija, s katero bi neka država (Avstro-Ogrska) izkoristila nizke cene srebra za nakup takšnih količin srebra, ki bi jih ta država potrebovala za prehod na srebrno valuto in s čimer bi vplivala na za vse države zaželeno stabilizacijo cen srebra, je imela le eno pomanjkljivost. "Dazu müßte sich aber ein Land finden [...], welches alle in der Strömung der Zeit wurzelnden Bedenken kühn beiseit setzte."⁷⁸ Precej podobno je kasneje mislil tudi Vaso Petričič⁷⁹ V *Marburger Zeitungu*, ki je bil z gospodarskimi problemi dobro seznanjen, so povsem nepoznavalsko celo zapisali: "Weder die Abschaffung der Silberwährung in Deutschland, noch die nachgelassene Frage für Silber im Orient, noch die vermehrte Produktion in Amerika haben den Werth des Silbers herabgesetzt - wenn auch beeinflußt."⁸⁰

10. Odprava svobodnega kovanja srebrnega denarja

Kljub srebrnemu disažiju je srebrni denar v notranjem prometu obdržal svojo nominalno vrednost. "Ker je v našem cesarstvu denarna veljava narejena na podlagi srebra, zato je vse eno, ali imaš srebro ali nakaznico na srebro, to je, naš bankovec. Srebrni denar ni zdaj tedaj nič bolji kakor papirnat denar, in papir nič bolji kot srebrni denar."⁸¹ Čeprav je bil srebrni goldinar dejansko vreden manj kot papirnat, sta v notranjem plačilnem prometu imela povsem isto vrednost. Ljudje so zato sedaj doma hranili večvreden papir in poslovali z manjvrednimi srebrniki. Tako kot so v času srebrne arije bankovci iz denarnega prometa izrinjali srebrniki, so sedaj srebrniki izrinjali bankovce.

Ljudje so z grozo opazili sledeči ekonomski pojav: če sta v državi dve vrsti denarja, ki imata enako zakonsko plačilno moč, potem se bo "cenejši" koristil za plačevanje in bo zato boljši izginil iz denarnega prometa. Slab denar torej izpodriva dobrega. "Ljudstvo

⁷⁵ Szczezanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 2.

⁷⁶ Das Wiedererscheinen des Silbergeldes, Laibacher Tagblatt, št. 50, 1. marec 1879.

⁷⁷ Silber oder Gold als Landeswährung?, Marburger Zeitung, št. 108, 8. september 1875.

⁷⁸ Gold, Silber und Währung, Marburger Zeitung, št. 127, 24. oktober 1877.

⁷⁹ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 287, 12. december 1889.

⁸⁰ Zur Währungsfrage, Marburger Zeitung, št. 94, 9. avgust 1876.

⁸¹ Nekoliko poduka o srebrnem denarji, ki je zopet prišel na dan, Novice, št. 10, 5. marec 1879, str. 74.

namreč plačuje z denarjem, ki ima manjšo vrednost, a hrani denar večje veljave.”⁸² Zaradi dolgov v tujini in trgovinskega deficita odteka denar v tujino. “Je srebrn in zlat denar ravno tako blago kakor drugo, ki ima trgovinsko ceno. Odtaka se zmeraj tja, kjer ima največjo kupno moč in zmeraj beži od tod, kjer se mu je ta moč zmanjšala.”⁸³ Tujci seveda želijo imeti dober denar, zato v tujino toliko časa odtekajo kovanci, dokler jih je v državi še kaj. Poleg tega “kovinski spekulanti kupujejo in izvažajo dražje postalo kovino; cenejša kovina pride vsled tega v večji meri v promet in države so iz fiskalnih vzrokov prisiljene to kovino vsprejeti za podlago valute.”⁸⁴ Če se cena zlata viša in cena srebra niža, ljudje hranijo doma zlati denar in poslujejo s srebrnim. Enako se zgodi, če pada vrednost papirnatega denarja. Srebrni denar, ki pride v denarni promet, iz njega tudi takoj izgine. “Die neue Silbergulden alle wurden an jener Stelle verwahrt, wo die alte gelegen.”⁸⁵ Dober denar se torej hrani ali pa se z njim posluje s tujino. V domačem prometu pa se uporablja le slab denar. Zato “slabi denar pride le tedaj v pozicijo dobrega denarja, ako ta popolnoma izgine iz interlokalnega prometa.”⁸⁶

Tudi mi se še spominjamo nedolgo tega zelo razširjene prakse skrivanja nemških mark v nogavicah. To ima seveda za posledico, da “Barschaft in unberechenbarer Menge blieb unbenutzt, unverzinst, todt liegen, oft sogar die Beute einbrechender Gauner. [...] Und trotzdem ward noch die Strumpfpolitik als die klügere gepriesen!”⁸⁷ Da slab denar izpodriva dobrega ni bilo v obravnavanemu času več nobeno revolucionarno odkritje. Kot Grashamov zakon je bilo zapisano že v 16. Stoletju,⁸⁸ poznali pa so ga celo že v antični Grčiji.⁸⁹ Ta teorija je prišla zlasti prav zagovornikom vrednostne teorije denarja, ker je potrjevala, da je tudi denar podvržen zakonu ponudbe in povpraševanja.

Tudi leta 1879 ni bilo nič drugače. Ko je izginila srebrna ažijska, “ondi so se prikazali srebrnjaki na dan kakor gobe po dežju. Poprej smo jih skrbno hranili, potem pa smo se jih začeli skoro braniti.”⁹⁰ Sedaj je bilo zelo dobičkonosno v tujini kupovati srebro, ga pripeljati v Avstro-Ogrsko in ga tu dati skovati v državnih kovnicah. Za stroške kovanja se je plačala 1% kovnina. V kolikor je srebrni tečaj padel pod 99, se je privatnikom izplačalo uvažati in prekovati srebro. Kovanje srebrnikov se je v temu času dejansko zelo povečalo. Tako je bilo od leta 1872 do 1876 v povprečju skovanih 8,5 milijonov gol-dinarjev, leta 1879 pa je to število poskočilo na 64,5 milijonov.⁹¹ Zato se je vlada marca

⁸² L-n.:Borza, Edinost, št. 19, 5. marec 1890.

⁸³ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 288, 13. december 1889.

⁸⁴ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 256, 6. november 1889.

⁸⁵ Wiesthaler, Franz: Silbergeld in Strümpfen!, Marburger Zeitung, št. 52, 30. april 1879.

⁸⁶ Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 170, 26. julij 1889.

⁸⁷ Wiesthaler, Franz: Silbergeld in Strümpfen!, Marburger Zeitung, št. 52, 30. april 1879.

⁸⁸ Schumpeter, Joseph A.: Povijest ekonomske analize I, o.c., str. 284.

⁸⁹ Schmolders, Gunter: Geschichte der Volkswirtschaftslehre, Rowohlt, Hamburg, 1962, str. 11.

⁹⁰ Uravna vrednote, Nova Soča št. 22, 27. maj 1892.

⁹¹ Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 145.

1879 odločila, da preneha s kovanjem srebrnikov za privatne osebe. Eduard März in Karl Socher to odločitev vlade predpisujeta pomanjkanju prostorov in strojev za kovanje. Za to potezo se torej vlada ni odločila zaradi nevarnosti inflacije, temveč iz povsem tehničnih razlogov, kajti "vor allem die Gefahr einer Inflation durch den Einstrom des Silbers, damals nicht vollkommen erkannt wurde."⁹² Vendar so nekateri tudi takrat svarili pred inflacijo in predlagali ukrepe, s katero bi se ji izognili. "Man weiß sich nun vor der Silbermasse kaum mehr zu helfen und sucht das Zuströmen des Silbers [...] auf künstliche Art sogar zu verhindern, statt sich des Silbers dadurch zu entledigen, daß man es an Stelle der kleinen Banknoten in Circulation setzte."⁹³

Kakršni koli je že bil vzrok za to vladno odločitev, je šel zelo neopazno mimo, čeprav so bile njegove posledice za avstroogrske valutne razmere velike. "Diese zur Zeit wenig beachtete Maßregel, die im Parlament nicht einmal zur Sprache gekommen ist, hat für die Zukunft der österreichischen Währung die schwerwiegendsten Folgen gehabt. Dadurch ist die österreichische Papiervaluta von ihrer gesetzlichen Grundlage, dem Silber, faktisch, obwohl nicht rechtlich losgelöst worden, und es entwickelte sich nun nach das sonderbare Schauspiel einer Papiervaluta, welche einen höheren Wert besitzt, als ihre gesetzliche Grundlage."⁹⁴

11. Inflacija in deflacija

Goldinar bi človek "po pravici imenoval papirno veljavo. Zmotil pa bi se, kdor bi jo tako obsodil, kajti naša veljava je postavno določena - srebrna veljava."⁹⁵ Vrednost goldinarja ni bila odvisna le od vrednosti njegove srebrne podlage. Srebrna ažijska je namreč nastala prav zaradi prevelike količine bankovcev v obtoku. Pri prevelikemu povečanju denarja v obtoku se cene zvišujejo in vrednost denarja pada. Nastopi torej inflacija.

Čeprav v takratni Avstro-Ogrski niso imeli takšnih izkušenj z galopirajočo inflacijo, kot smo jo imeli nekoč v Jugoslaviji, je strah pred njo vseeno obstajal. Tudi v takratni Avstriji je denar premnogokrat izgubljal svojo vrednost. Zlasti se je to dogajalo med vojnami. Takratni ljudje tako niso mogli pozabiti padanja vrednosti denarja med vojnami proti Napoleonu in vojnama leta 1859 in 1866. Država je takratno povečanje vojnih stroškov lahko krila le z novim tiskanjem denarja, torej z inflacijo. Takšna inflacija povzroča "popolno negotovost v imetku in njegovem razdeljenji, imovina naroda postane loterija, v kateri igra ves narod."⁹⁶ Prav zato "nikdar popolno ne obmolkejo glasovi, naj

⁹² März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 344.

⁹³ Das Wiedererscheinen des Silbergeldes, Laibacher Zeitung, št. 50, 1. marec 1879.

⁹⁴ Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 2-3.

⁹⁵ Vravnavo denarja, Slovenec, št. 47, 27. februar 1892.

⁹⁶ V C: Denar in kredit, Edinost, št. 23, 21. marec 1883.

bi se vravnala papirna veljava, naj bi se preosnovala valuta. Vzlasti bogatini, ki imajo mnogo državnih papirjev, bojé se, da bi ob kaki nesrečni vojski papimat denar ne izgubil svoje veljave; zato silijo vlado, da bi preosnovala valuto.”⁹⁷ V miru pa naj bi inflacijo povzročala prevelika količina denarja v obtoku v primerjavi z resničnimi potrebami gospodarstva. Torej takrat, ko država izda preveč papirnatega denarja “nego ga državno-gospodarski želodec prebaviti zmore.”⁹⁸

Zaradi padanje cene srebra, ki je uradno bilo podlaga avstrijskega papirnatega denarja, je vrednost goldinarja v primerjavi s tujimi zlatimi valutami padala, zaradi česar so se domače cene v primerjavi s tujimi višale in s tem so se višale tudi plače.⁹⁹ “Usodepolna borba unela se je v vsem gospodarskem življenji radi pojmov, kaj je vrednost in kaj protivrednost, kaj je denar in kaj blago, kaj je storitev in kaj plača, in ta borba ni še niti danes končana.”¹⁰⁰

Zaradi ponovnega pojava stalne srebrne ažije po vojni leta 1859, so se spet pojavili glasovi, ki so zahtevali ponovno vzpostavitev paritete. V ta namen je finančni minister Plener z valutnim zakonom leta 1862 nacionalni banki v njenemu razmerju do države podelil večjo neodvisnost¹⁰¹ in kar je za nas najpomembneje, omejil količino bankovcev v obtoku. Z bančnim aktom se je določilo, da vsota bankovcev nacionalne banke ne sme za več kot 200 milijonov goldinarjev preseči zaloge dragih kovin v banki in da mora biti ta vsota pokrita z lahko unovčljivimi vrednostnimi papirji.¹⁰² Banka tako lahko v primeru povečanih zahtev po zamenjavi bankovcev v srebro “zadovoljiti to zahtevanje upotreb-ljajoč za to najprej svojo gotovino, zraven tega bi neprestano prodajala vrednostne papirje in druge dragocenosti, ki jih ima v posesti, iztirjavala voje dolgove in s tem dobivala gotovine.”¹⁰³ Ta Plenerjev zakon se je zgledoval po bančnem aktu britanskega premiera Roberta Peela iz leta 1844. Z njim je bilo določeno, da morajo bankovci angleške banke (bodoče centralne banke) imeti dve tretjini pokritja v zlatu in eno tretjino v lahko

⁹⁷ Preosnova valute, Slovenec, št. 241, 20. oktober 1890.

⁹⁸ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 278, 2. december 1889.

⁹⁹ Povsem v nasprotju z ekonomskimi zakoni naj bi nekateri mislili, “da bi morale vse ceneje biti”, če se poveča ponudba dragih kovin. “Tako mislijo menda tudi drugi in ne verujejo, če jim človek protivno trdi.” V C: Denar in kredit, Edinost, št. 18, 3. marec 1883.

¹⁰⁰ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 237, 14. oktober 1889.

¹⁰¹ Po takrat veljavnih liberalnih nazorih (ki v večji meri veljajo tudi danes) se z neodvisno politiko centralne banke večja zaupanje ljudi v trdnost denarja. Zanimivo je, da se je po takratnemu angleškemu vzoru naglašalo, da je neodvisna centralna banka lahko le zasebna in ne državna ustanova. “Bankovni poslovi so zgolj trgovski, ki jih privatna društva lažje opravljajo, ker državni uradniki niso trgovci in tudi biti ne morejo” V C: Denar in kredit, Edinost, št. 22, 17. marec 1883. Sedanje izkušnje temu seveda oporekajo. Vendar so se prav tako kakor dandanes zavedali, da je potrebno (zasebne) emisijske banke z zakonodajo strogo nadzirati, da se te banke ne zapletejo v finančne mahinacije. V C: Denar in kredit, Edinost, št. 23, 21. marec 1883.

¹⁰² Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 139.

¹⁰³ V C: Denar in kredit, Edinost, št. 22, 17. marec 1883.

unovčljivih vrednostnih papirjih. V nasprotju s temi predpisi, ki so odgovarjali tako imenovani valutni teoriji (Currency-Theorie), so pristaši bančnih principov zagovarjali le tretjinsko pokritje v dragih kovinah. Čeprav se je druga teorija kasneje izkazala za pravičnejšo, je bila Avstrija ena redkih držav, ki se je zgledovala po Peelovemu bančnemu aktu.¹⁰⁴

Plenerjev je svoj načrt lahko izpeljal z zmanjšanjem števila bankovcev v obtoku ali s povečanjem zaloge dragih kovin nacionalne banke. Če je finančni minister Bruck pri valutni reformi leta 1855 uporabil le drugi način,¹⁰⁵ je Plener sedaj uporabil oba. S tem se je zaloga dragih kovin in deviz od leta 1862 do 1866 povečala od okoli 30 milijonov goldinarjev na 138 milijonov. Še pomembnejše pa je bilo zmanjšanje števila bankovcev v obtoku in to od 426,8 na 283,9 milijona.¹⁰⁶ V temu času je torej Avstrija izvajala strogo deflacijsko politiko, katera je povzročila drastično pomanjkanje denarja.

Z manjšo ponudbo denarja se poveča povpraševanje po razpoložljivemu denarju. To povzroči višanje obrestne mere,¹⁰⁷ upad investicij, nižjo potrošnjo, manjšanje dohodkov, proizvodnje in zaposlenosti.¹⁰⁸ Če že nižanje (zmerne) inflacije deluje tako neugodno za rast gospodarstva, je pri deflaciji to še bolj občutno. Deflacijska politika je tako v Avstriji povzročila povečanje obrestne mere, kar je negativno vplivalo na zadolženost države in na normalno delovanje gospodarstva. Velike državne potrebe po kreditih so obrestno mero pognale še višje. Neugodno so vplivale tudi slabe letine in takratna splošna gospodarska kriza.

Zaradi strogih bančnih predpisov nacionalna banka ni mogla povečati števila bankovcev v obtoku, s čimer bi se znižale obresti, povečala potrošnja, cene in s tem tudi proizvodnja. Takratni ljudje sploh niso poznali pravih vzrokov krize. "Die Erkenntnis, daß nach einer Kriegsbedingten Inflation eine kräftig dosierte deflationspolitik zum Zwecke der Wiederherstellung des Früheren Währungskurses zu schweren Störungen des Wirtschaftslebens führen könnte, wurde aber auch nach dem Mißlingen des Plenerschen Experiments noch nicht wirtschaftswissenschaftliches "Gemeingut"."¹⁰⁹ Tudi so tako

¹⁰⁴ Born, Karl Erich: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1977, str. 22-25.

¹⁰⁵ Od 383 milijonov papirnatih goldinarjev je bilo leta 1854 pokritih le 11,75%. Do leta 1859 je število bankovcev v obtoku ostalo približno na isti ravni, leta 1859 pa je bilo pokritih že 26,76%. Tremel, Ferdinand: Wirtschafts- und sozialgeschichte Österreichs, o.c., str. 334; Obširneje o tej denarni reformi glej še Kamütz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 130-136.

¹⁰⁶ Matis, Herbert: Österreichs Wirtschaft 1848-1913, Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I., Duncker & Humblot, Berlin, 1972, str. 137 - 138.

¹⁰⁷ Vpliv, ki ga ima količina denarja v obtoku, so nekateri takrat že poznali. Povečanje količine denarja ima namreč takšne posledice: "Auf diese Art also das Geld billiger zu machen, den Zinsfuß herabzudrücken." Die Valuta-Enquete, Marburger Zeitung, št. 22, 17. marec 1892.

¹⁰⁸ Samuelson, Paul A. in Nordhaus, William D.: Ekonomija, o.c., str. 535-536.

¹⁰⁹ März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 328.

opazile veliko pomanjkanje denarja. "Kam neki gré ta denar, da ga ne vidimo iz rok v roke?"¹¹⁰ Vendar so pri tem povsem nepoznavalsko poudarile, da se je to zgodilo kljub polnemu obratovanju kovnice denarja. Tudi ekonomsko izobražen Ivan Geršak v svojem članku o denarju iz leta 1865 sploh ne govori o največjemu takratnemu valutnemu problemu. Takratno deflacijo lahko zaznamo le iz teh nekaj besed: "Pri vsem tem tožijo da denarja ni, dasiravno skoraj nič ne stoji tak papir potiskati ter denar spraviti med narod. Marsikdo bi res ko bi mogel še desetkrat toliko papirnatega denarja narediti, da bi le počasi več denarja bilo med med ljudmi."¹¹¹

Iz njegovih besed lahko razberemo takratno željo po večji količini denarja v obtoku. Vendar je bil on iz teoretičnih razlogov proti temu. Njegov strah pred inflacijo, ki bi nastopila s preveliko emisijo bankovcev, je bil prevelik. Čeprav so že v Angliji med gospodarskimi krizami opazili, da prestroga denarna politika gospodarsko krizo le še poslabša in so zato Peelov bančni akt večkrat začasno suspendirali, je bilo to spoznanje vseeno bolj stvar prakse kot teorije. Tudi v Avstriji je tako s strani gospodarstva prišlo do neke vrste instinktivnega odpora proti deflacijski politiki, zaradi česar je novi finančni minister Larisch leta 1866 začel to politiko opuščati. Z vojno med Prusijo in Avstrijo pa je bilo te politike dokončno konec.

Vendar se teoretiki vseeno niso nič naučili. Togo vztrajanje pri določeni količini bankovcev v obtoku je tako poslabšalo tudi krizo leta 1884. Ne le, da Avstro-Ogrska banka z denarno politiko ni pomagala gospodarstvu, temveč je krizno situacijo še zaostрила. "In Krisensituationen wurde die Prüfung des Wechselmaterials verschärft, um Verluste infolge von Bankzusammenbruch nach Möglichkeit zu vermeiden."¹¹²

Vendar so se ljudje kljub temu zavedali slabih strani dezinflacije in še posebno deflacije in pozitivnih učinkov zmerne inflacije (ne pa galopirajoče inflacije in hiperinflacije). "Ako je obilje denarja vzrok, da se ostale stvari podraže, to za promet (kupčijo) sploh ni škodljivo. Res je, za tisto stvar moraš zdaj več plačevati, nego poprej; ali zato se tudi zasluži več denarja, tako je vsa ta draginja samo na videzna."¹¹³ Res je, da inflacija škoduje ljudem s stalnimi dohodki in upnikom, vendar so proizvajalci in dolžniki na dobičku.

Toda ta spoznanja še niso bila teoretično utemeljena in s tem znanstveno sprejeta. Tudi zdravljenje krize s pomočjo inflacije je bila bolj zahteva praktikov kot teoretikov. Tako je bilo ob krizi po letu 1873 tudi v *Marburger Zeitungu* ugotovljeno, da se proti krizam "wurde vorher und nacher die Vermehrung der papierenen Werthverzeichen als das Radikalmittel gegen die allgemeine Krankheit gefordert."¹¹⁴ Časopis se takrat odločno postavi proti takšnim "špekulacijam finančnikov".

¹¹⁰ Kam gré avstrijsko srebro in zlato, Novice, št. 22, 31. maj 1865, str. 174.

¹¹¹ Gršak, Ivan: Banke in papirati denar, Čitalnica, I. zvezek, Gradec, 1865, str. 22.

¹¹² März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 345.

¹¹³ V C: Denar in kredit, Edinost, 3. marec 1883.

¹¹⁴ Zur Papierwirthschaft, Marburger Zeitung, št. 73, 19. junij 1874.

Vendar je bil v desetletju pred valutno reformo strah pred deflacijo vseeno močnejši kot strah pred inflacijo. In to povsem upravičeno. Od začetka gospodarske krize leta 1873 dalje je svetovno gospodarstvo živelo v znamenju močne deflacije. "No period was more drastically deflationary than 1873-1896."¹¹⁵ Čeprav je vrednost avstroogrske valute v primerjavi s tujimi zlatimi valutami padala in so zato v primerjavi s tujimi domače cene naraščale (pravilneje - cene niso toliko padale), so tudi v Avstro-Ogrski cene življenjskih potrebščin skozi to obdobje realno precej padle. Tudi Avstro-Ogrska je takrat trpela zaradi deflacije. Zlasti v desetletju po letu 1873 so cene močno padale, od srede osemdesetih let pa so dve desetletji ostajale na bolj ali manj nizkemu nivoju.¹¹⁶ Strah pred inflacijo je bil tako predvsem posledica bridkega zgodovinskega spomina na inflacijska vojna leta. In če se nam v sedanjih inflacijskih časih zdi še tako neverjetno, da je koga lahko strah deflacije, se moramo spomniti, da je bil takratni čas nekaj povsem drugega.

Že Vaso Petričič je opozoril, kaj bi se zgodilo, če bi valutna reforma potekala na deflacijski način. Cene in plače, ki so narasle "morajo se skrciti, da se doseže ista cena v kovini, kakor prej pred razdejanjo valuto. Radi tega ustavlja se produkcija, ljudstvo, ki je že dospelo do blagostanja in pridobilo kapitalij s svojim pravilnim gospodarjenjem, mora se tako rekoč znova učiti štedljivosti... Vsled tega polastuje se duhov nekaka nevolja, katera se opaža mej ljudstvom tako dolgo, dokler se vse cene ne izjednačijo."¹¹⁷

Takratna neprijetna dezinflacija je bila še okrepljena, ko je leta 1890 zlata ažijska začela padati, ko je torej začela naraščati vrednost avstrijskega denarja v primerjavi s tujim zlatim denarjem. "Pri tem ne bodo v posebni koristi stanovi malega obrta, ki živijo od kmeta, ampak le bogatini - kapitalisti in uradniki. Da bi pa le zaradi teh moralo propasti tako ogromno število ljudstva, katero prideluje, pač ni upravičeno."¹¹⁸ Ta strah je bil tudi eden glavnih argumentov proti vpeljavi zlate valute. V primerjavi s srebrom je namreč vrednost zlata naraščala. Zaradi tega so cene izražene v zlatu padale. Vendar je ta deflacijski značaj zlata odlično omilil neki drugi strah, ki ga izražajo Šukljjetove besede v državnemu zboru: "Jaz kar ne razumem logike onih ljudi, ki v agraričnem interesu nasprotujejo vladnim predlogam. Bojé se počasnega, rekel bi sekuralnega povišanja vrednosti zlatega denarja, ali ne zmenijo se pa za to, kar je veliko nevarnejše, da se utegne sčasoma povišati vrednost papirnega goldinarja."¹¹⁹

¹¹⁵ Hobsbawm, Eric: *The Age of Empire 1875-1914*, Vintage Books, 1989, str. 37.

¹¹⁶ Good, David F.: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750-1914*, Hermann Böhlau, Dunaj, Koln, Gradec, 1986, str. 151-152.

¹¹⁷ Petričič, Vaso: *K valutnemu vprašanju*, Slovenski narod, št. 278, 2. december 1889.

¹¹⁸ -é.: *Vravnava valute*, Slovenec, št. 128, 7. junij 1892.

¹¹⁹ *Vrejenje valute* (Govor gosp. poslanca Šukljeja v državnem zboru dne 12. julija 1892), Slovenec, št. 163, 20. julij 1892.

12. Papirnati denar

Avstrijska vlada je torej leta 1866 opustila škodljivo deflacijsko politiko in povečala število bankovcev v obtoku. Ker pa je s tem kršila Plenerjev bančni akt in s tem tudi statut nacionalne banke, ki je edina lahko izdajala bankovce, je država bankovce za 1, 5 in 50 goldinarjev razglasila za državne bankovce. Nacionalna banka je nato protivrednost teh državnih bankovcev posodila državi v obliki bančnih bankovcev. Državni bankovci so se torej šteli za del državnega dolga in za njih je jamčila država. Državni bankovci niso smeli preseči vsote 412 milijonov.¹²⁰ Bančni bankovci po 10, 100 in 100 goldinarjev so morali imeti strogo pokritje po zgoraj navedenem Plenerjevemu aktu. Ti bankovci so imeli napis, da jih je banka dolžna zamenjati za srebro.

Imetniku bančnih bankovcev se zato ni bilo potrebno bati "da mu banka kedaj ne izplača v zlatu ali srebru, kar ima on denarja v njenem papirju"¹²¹ in to toliko časa, dokler se banka drži strogih predpisov o pokritju izdanih bankovcev. Povsem drugače pa je bilo z državnimi bankovci. Ti bankovci so imeli le napis, da se jih kot zakonito plačilno sredstvo sprejema na vseh davčnih uradih. Za njih je veljal prisilni tečaj, zaradi česar se jih ni dalo zamenjati za srebro. Čeprav za bančne bankovce ni bilo prisilnega tečaja, je zakon za njih določal, da se jih ne da zamenjati, dokler se ne odpravi prisilni tečaj državnih bankovcev. Neposredno ali posredno je torej za obe vrsti bankovcev veljal prisilni tečaj.¹²²

Količina državnih bankovcev v obtoku se je z uvedbo dualizma lahko povečala le s dogovorom finančnih ministrov obeh polovic monarhije in z odobritvijo obeh parlamentov. "Dadurch blieb der Staatsnotenumlauf tatsächlich bis zur Einführung der Goldwährung streng kontingentiert und erweis sich so nicht mehr als Quelle der Erschütterung für die Geldpolitik der Notenbank."¹²³ Emisija bankovcev ni smela preseči 300 milijonov goldinarjev. Vendar Avstro-Ogrska banka sploh nikoli ni izdala toliko bankovcev. Do valutne reforme je bilo tako v obtoku le 200 do 250 milijonov goldinarjev.¹²⁴ Z novelo bančnega statuta Avstro-Ogrske banke leta 1887 so bili togi kontingenti bankovcev odpravljeni. Po nemškemu vzoru so namesto do sedaj veljavne valutne teorije sprejeli bančni princip. Zaloga kovin je od slej morala pokrivati dve petine bankovcev. Uveden je bil 5% davek za količino bankovcev, ki bi zalogo dragih kovin pre-

¹²⁰ Ponavadi jih je bilo v obtoku manj. Leta 1890 naj bi jih bila tako samo 320 milijonov. Glej Preosnova valute, Slovenec, št. 244, 23. oktober 1890.

¹²¹ Denar pa papir, Slovenski gospodar, št. 18, 5. maj 1887, str. 137.

¹²² Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, Zeitschrift für Volkswirtschaft Sozialpolitik und Verwaltung. Organ der Gesellschaft österreichischer Volkswirte, Wilhelm Braumüller, Wien, Leipzig, 1902, str. 360-361.

¹²³ März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 338.

¹²⁴ Tremel, Ferdinand: Wirtschafts- und sozialgeschichte Österreichs, o.c., str. 336.

segali za 200 milijonov goldinarjev.¹²⁵ Količina bankovcev v obtoku se zato ni spreminjala. Le to, da je do 21. oktobra 1892 država še kar naprej kovala srebro iz državnih rudnikov (skupaj 143 milijonov goldinarjev),¹²⁶ ni pripeljalo do globoke krizne deflacije.

Avstro-Ogrska torej v času pred valutno reformo dejansko ni imela srebrne valute, temveč papirnato. Kako pa je lahko papir vreden toliko (ali nekaj manj ali celo več) kot kovinski denar, je bilo za veliko ljudi povsem nerazumljivo. "Marsikoji izmed nas, dragi moji, si je že mislil pri umazanem goldinarskem papirju, kako je vendar to čudno da je tak zamazanec in raztrganec vendar jeden goldinar vreden. Biti pa to mora vendar res, ker si lahko kupim zanj toliko blaga kolikor ravno čena nanese."¹²⁷ Ljudem, ki so poznali tudi kovinski denar, je moralo biti res čudno pri srcu pri pogledu na papirnati denar. "Zlato i srebro sta bila od nekaj ljubljenca človeških serc, i vendar jih je spodrinol papir. Zlate romenjake, srebrne križake pozná sedANJI zarod komaj po imenu; najdeš jih več vkup neki le v kletih kake banke, i posamezne plesnjevce sem ter tje v nogavici kake stiskavke... Papir je dan danes tisti "movens in agens", ki suče in verti svet."¹²⁸ Tako je še dandanes za marsikoga le gotovina (torej bankovci) v rokah pravi denar in zato ne zaupa negotovinskemu poslovanju.

Po takrat še močno razširjeni kvantitativni teoriji denarja je vrednost denarja določala vrednost materiala, iz katerega je bil denar narejen. Vrednost kovinskega (zlatega ali srebrnega) denarja torej določa le cena kovine. Težave seveda nastanejo pri papirnatemu denarju. "Ta pa že nima skoraj nobene vrednosti. Papir in tisek na njem, to je pri njem vse."¹²⁹ Kvantitativni ekonomisti so problem vrednosti papirnatega denarja preprosto rešili tako, da so za pravi denar razglasili le kovani.¹³⁰ Ves ostali denar je vreden le toliko, kolikor ima kritja v dragih kovinah. Zato je potrebno vedno strmeti za tem, da papirnati denar zamenjamo s kovinskim.¹³¹ "Če imamo papirnati denar, kateri lahko vsak hip zamenjamo za kovani denar, je ta papir prav toliko vreden, kakor suho zlato ali srebro. Kaj pa, če imamo papirnati denar, katerega ni moči zamenjati; papir sam ob sebi ni vreden nič."¹³² Vendar je ta teorija prav tedaj vse bolj izgubljala tla pod nogami.

¹²⁵ März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 345.

¹²⁶ Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 146.

¹²⁷ Gršak, Ivan: Banke in papirnati denar, Čitalnica, I. zvezek, Gradec, 1865, str. 21-22.

¹²⁸ Mačkov, A. T: Nekaj o papirji i njegovej zgodovini, Čitalnica, II. zvezek, Gradec, 1865, str. 137.

¹²⁹ Denar pa papir, Slovenski gospodar, št. 18, 5. maj 1887, str. 137.

¹³⁰ Pribram, Karl: Geschichte des ökonomischen Denkens I, o. c., str. 633.

¹³¹ Tako je celo leta 1876, v času velikega padanja cene srebra in s tem posledično naraščanja vrednosti papirnatega denarja v primerjavi s srebrom, pisec v Marburger Zeitungu zapisal: "So sehr wir überzeugt sind, daß nach der heutigen Lage der Dinge die Silberwährung dem Geldwesen eines Landes nicht jene Festigkeit geben kann, welche im Interesse einer soliden Geldwirtschaft gefordert werden muß, so verkennen wir keineswegs die Vortheile, welche das Vorhandensein großer Mengen von Metallgeld in einem Lande, sei dieses Geld auch aus Silber, mit sich bringt." Silberpreis und Metallwährung, Marburger Zeitung, št. 142, 29. november 1876.

¹³² Kako bode z novim denarjem, Slovenski narod, št. 146, 30. junij 1892.

Realne denarne razmere so jo namreč vedno bolj postavljale na laž.

Takratni denarni teoretiki so vedeli, da tudi državni zakoni pripomorejo k veljavnosti papirnatega denarja. To plat vrednosti denarna so privrženci že omenjene državne teorije denarja prignali celo tako daleč, da so za pravi denar razglasili le tisti, katerega vrednost izhaja le iz avtoritarne odločitve državnih organov.¹³³ Vendar so nekateri glasovi na konkretnih primerih teoretsko segali veliko dlje. Že omenjene državne bankovce so kot zakonito plačilno sredstvo sprejemali na davčnih uradih. Vlada, ki je izdajala te bankovce, jih je z davki tudi dobila nazaj. "To je vsa podlaga tega denarja. Če gre za pravo, so mu tedaj davki podlaga." Takšno razmišljanje je bilo v primerjavi s kvantitativnimi in državnimi teorijami denarja že velik korak naprej. Vendar še ne odločilni, kajti v isti sapi so že izražali dvom: "Dokler še tekó davki, že še ide, kaj pa, ko bi kedaj kje kako zastali? Kakor bi pihnil, zginili so tudi ti denarji."¹³⁴ Kakor so prej vrednost bančnih bankovcev preveč naslanjali na njihovo kovinsko podlago, je bila sedaj vrednost državnih bankovcev naslonjena preveč le na davčno moč države. Precej bolj pronicljivo je podlago državnih bankovcev razložil avtor v *Edinosti*: "Vrednost njegova se opira na državno gospodarstvo, na davčno moč državljanov, to pa je, dokler papirja ni preveč, gotovo jak oslon."¹³⁵ Vendar takratna monetarna miselnost takšno ugotovitev še ni bila sposobna projicirati na celotno valuto.

To ukvarjanje s problemom bankovcev je bilo za avstroogrski prostor povsem razumljivo. Ko je leta 1879 odpravljena pravica zasebnikov do kovanja srebrnikov, je Avstro-Ogrska praktično povsem prešla na papirnato valuto. "Kupna in menjalna moč avstrijskega srebrnega oziroma papirnatega goldinarja potemtakem v obdobju od 1879 do 1891 ni bila določena z vrednostjo valutne kovine. [...] Avstrijska valuta torej ni bila več nikakršna srebrna valuta."¹³⁶ Zato tudi ni izginilo nelagodje pred nezanesljivim papirnatim denarjem. Zaupanje v zanesljivo kovino je bilo takrat eno glavnih gonilnih sil pri navijanju za zlato podlago. "Kdor ima kos srebra ali zlata, ima v rokah kovino, kateri ni moči vzeti vrednosti. Zlato je povsod zlato."¹³⁷ Papirnati denar ima namreč to slabo lastnost, da kakor hitro se pojavi resnična ali le umišljena negotovost ali celo izbruhne vojna, njegova vrednost hitro pade. Zato je primernejši kovani denar iz zanesljive kovine. "Der populäre Glaube an den "intrinsischen Wert" von Goldmünzen wurde als Aspekt des ewigen Kampfes zwischen Individuum und Staat beschrieben, da der Besitz von Gold als Schutz vor Mißbrauch der wirtschaftlichen Macht durch die Regierung angesehen wurde."¹³⁸

¹³³ Pribram, Karl: Geschichte des ökonomischen Denkens I, o.c., str. 633.

¹³⁴ Denar pa papir, Slovenski gospodar, št. 19, 12. maj 1887, str. 145.

¹³⁵ V C: Denar in kredit, Edinost, št. 23, 22. marec 1883.

¹³⁶ Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 341.

¹³⁷ Kako bode z novim denarjem, Slovenski narod, št. 146, 30. junij 1892.

¹³⁸ Pribram, Karl: Geschichte des ökonomischen Denkens I, o.c., str. 625.

13. Bimetalizem

Od leta 1879 dalje se je tako avstroogrska valutna politika dejansko odpovedala direktni povezavi z drago kovino. "Da aber nach der damaligen Auffassung die Bindung an ein Metall für die Aufrechterhaltung der Stabilität der Währung für notwendig erachtet wurde, setzte man sich das Ziel der Einführung einer Goldwährung."¹³⁹ Vendar podpora zlati valuti ni bila nikoli enoglasna. Velik zagovornik zlate valute Stanislav Szczepanowski je tako poudaril: "Dieselbe musste den leitenden Kreisen in beiden Reichshälften entscheidende Schritte in der Richtung einer Reform unserer Währung umsomehr nahe legen, als die Bimetallisten ihre Hoffnungen noch immer auf das Donaureich setzten."¹⁴⁰

Takratne države so poznale tri valutne sisteme, ki so imeli za podlago dragi kovini: zlata valuta, srebrna valuta in bimetalistična valuta. V bimetalističnih državah sta bila zakonito plačilno sredstvo tako zlato kot srebro. Menjalno razmerje med obema kovinama je določala država. V prvi polovici 19. stoletja je imela zlato valuto le Velika Britanija. Bimetalistično sta imeli Združene države in Francija, kateri so se od leta 1865 dalje v latinski denarni zvezi pridružile tudi Italija, Belgija, Švica, Grčija in neformalno Španija in Romunija. Ostale države so imele srebrno valuto. Ko je sredi stoletja z odkritjem zlata v Avstraliji in Kaliforniji cena zlatu pričela padati, je cenejši in s tem slabši zlati denar v bimetalističnih državah pričel izpodrivati srebro. Valuta teh držav je neprostoovoljno naenkrat praktično temeljila na zlatu. To je spodbudilo tudi druge države k uvedbi zlate valute. Prva jo je leta 1873 uvedla združena Nemčija. Istočasno so ji sledile skandinavske države, Združene države Amerike in v letih 1874-78 tudi države latinske denarne zveze.¹⁴¹

Čeprav je bilo z dramatičnim padanjem cene srebra in s prehodom velike večine držav na zlato podlago zaupanje v srebrno valuto dokončno mrtvo, je bila bimealistična teorija še kako živa. Kot smo videli je bila glavna značilnost časa od leta 1873 do 1896 deflacija. Zaradi padanja cen so proizvajalci pri isti količini prodanih proizvodov vsako leto manj zaslužili. S tem je padal tudi dobiček. Ti problemi so spodbudili burne razprave. Pri teh razpravah v ospredje niso prihajale denarne teorije, temveč predvsem praktični problemi, ki so mučili takratni denarno gospodarski svet.¹⁴² Po prepričanju bimetalistov je bilo padanje cen v prvi vrsti posledica premajhne količine denarja v obtoku, ki ne zadošča potrebam celotnega poslovnega prometa. Proizvodnja zlata ne sledi povečanim potrebam

¹³⁹ März, Eduard in Socher, Karl: *Währung und Banken in Cisleithanien*, o.c., str. 344.

¹⁴⁰ Spitzmüller, Alexander: *Die österreichisch-ungarische Währungsreform*, o.c., str. 341-342.

¹⁴¹ Born, Karl Erich: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*, o.c., str. 10-13.

¹⁴² "Diese Frage ist rein wirtschaftlicher Natur und hängt es von Zeit und Land, vom Zusammenwirken und Gegeneinanderwirken aller Momenten ab, was im gegebenen Falle als das wirtschaftlich Richtigste sich darstellt." Silber oder Gold als Landeswährung?, *Marburger Zeitung*, št. 108, 8. september 1875.

po novemu denarju. To se je povsem skladalo s takrat še močno razširjeno kvantitativno teorijo denarja. Večina držav je takrat že prešla na zlati standard. Ker se proizvodnja zlata ni povečevala, naj bi bil za pomanjkanje denarja kriv zlati standard. Proizvodnja srebra se je povečevala. Zato so hoteli s pomočjo vedno večjih količin srebrnega denarja sprožiti inflacijo. To prepričanje je imelo zlasti veliko pristašev med farmerji in proizvajalci srebra v Združenih državah Amerike.¹⁴³ Za nekatere kroge ljudi je bilo takrat vprašanje srebra resnično "Frage des Jahrhunderts".¹⁴⁴

Privrženci zlatega standarda so bimetalistom ostro ugovarjali. Za njih je bila cena zlata stabilna in cena srebra nestabilna. Pred zgoraj opisanim padcem cene srebra si za kilogram zlata dobil 15 1/2 kilograma srebra. Njuno razmerje je bilo torej 1 : 15 1/2. Z leti se je to razmerje začelo višati in je bilo leta 1892 že 1 : 22 1/2 "in to še ni najvišja ponudba, temveč utegnemo kmalu doživeti, če se bo namreč pridobivanje srebra tako množilo, kakor do sedaj, da ti ga bodo ponujali po 25, celo do 27 kilogramov za jeden kilogram zlata."¹⁴⁵ Padanje cene srebra je bilo seveda glavni argument za prehod na zlato valuto, saj naj bi bila cena zlata stabilnejša. Za zagovornike zlate valute je bila torej nizka zlata deflacija manjše zlo kot velika srebrna inflacija. Srebro ne povzroča le "fortwährend schwankende, im Werthe sinkende Währung ergeben, sondern auch dem Lande große Verluste berechnen würde."¹⁴⁶ Povsem pravilno so dvomili, da padanje cen povzroča le nezadostna količina zlata. Pri tem jim je hodilo na roko tudi širjenje negotovinskega poslovanja in bančnih kreditov.¹⁴⁷

Proti takšnim glasovom za zlato valuto se je dolgo uspešno postavljal znani nemški poslanec in geolog Eduard Sueß. Njegov glas je segel tudi čez avstrijske meje in tudi na Slovenskem je imel dosti voljnih poslušalcev. Če je bilo zagovornike zlate valute strah inflacije srebrne valute, je bilo njega strah upadanja pridobivanja zlata in s tem deflacije zlate valute. Po njegovemu prepričanju se zlato večinoma nahaja "in dem Schutt- und Schwemmland an den Lehnen der Gebirge und in den Tiefe der Flußhäler."¹⁴⁸ 90 odstotkov zlata se pridobiva na naravnih nahajališčih in le ostalih deset odstotkov se nakoplje v rudnikih. Zato je domneval, da bodo vsa velika naravna nahajališča nekoč izčrpana. Ta njegova domneva se je kasneje pokazala za povsem resnično. Napačno pa je domneval, da večjih količin zlata v rudnikih ni mogoče pridobivati, medtem ko je pri srebru ravno obratno. Zato bo proizvodnja srebra z leti stalno narašča in proizvodnja zlata ostaja bolj ali manj na isti ravni. Z izčrpanjem zadnjih nahajališč bo pričela celo nazadovati. "Es sind zwei Ellen da, eine von Gold und eine von Silber, und die von Gold

¹⁴³ Hobsbawm, Eric: *The Age of Empire 1875-1914*, o.c., str. 38.

¹⁴⁴ Gold, Silber und Währung, *Marburger Zeitung*, št. 127, 24. oktober 1877.

¹⁴⁵ Vravna denarja, *Slovenec*, št. 47, 27. februar 1892.

¹⁴⁶ Silber oder Gold als Landeswährung, *Marburger Zeitung*, št. 108, 8. september 1875.

¹⁴⁷ Pribram, Karl: *Geschichte des ökonomischen Denkens I*, o.c., str. 623.

¹⁴⁸ Zum Währungsstreit, *Marburger Zeitung*, št. 110, 14. september 1877.

wird immer kürzer, und die von Silber wird immer länger.”¹⁴⁹ Cena zlata ni stabilna, temveč narašča in v prihodnosti bo le še bolj naraščala. Sueß je bil torej prepričan, da bodoča proizvodnja zlata ne bo zadostovala za kritje potreb po zlatemu plačilnemu sredstvu.¹⁵⁰ Zaradi potrebe industrije in ljudi po nakitu bo čez dve do tri stoletji zlato povsem izginilo iz plačilnega prometa.¹⁵¹ Zato je tudi vneto zagovarjal srebro in nasprotoval zlatu. “Es ist dies die Silberwährung und neben dieser eine Ausmünzung in Gold, deren Werth mit dem Kurse schwankt.”¹⁵²

To svojo znanstveno tezo je obesil na velik zvon in to že v proračunskem odboru leta 1891, med prvim branjem valutnih predlogov, v valutnem odseku in kasneje v parlamentarni debati. Na ta njegova stališča, ki so imela med poslanci zelo veliko pristašev,¹⁵³ je finančni minister Steinbach odgovoril, da se zaveda nevarnosti, na katero je opozoril Sueß. “Aber eines kann ich bei der Sache nicht aus dem Auge lassen, nämlich, dass das Warten, dass das Nichthun, wenn möglich, noch gefährlicher ist, als irgend ein Vorgehen in der ganzen Sache.”¹⁵⁴

Spor med privrženci zlate in bimetalistične podlage je najbolj odmeval na mednarodnih monetarnih konferencah. Že trideset let vsi rešujejo “na videz nepotrebno vprašanje katera valuta naj bi se uvela, ali srebrna ali zlata, ali obojna. Umevno je, da so tu upletli mnogostranski interesi, mej katerimi tudi sebični.”¹⁵⁵ Na prvi konferenci leta 1867 v Parizu so se temu problemu spretno izognili. Zato je bila prva konferenca tudi najuspešnejša. Na nadaljnjih konferencah se je namreč razprava od svetovne denarne zveze na pritisk Združenih držav Amerike usmerila na brezplodne razprave o bimetalizmu.¹⁵⁶ Amerika se je namreč zaradi pritiska lastnikov srebrnih rudnikov leta 1878 vrnila k bimetalizmu. Moč ameriškega bimetalističnega lobija je bil tako velik, da je bil njihov odpor dokončno premagan šele leta 1900.¹⁵⁷ Zato ni nič čudnega da se je prav na drugi konferenci leta 1878 razvnela groba razprava.

¹⁴⁹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 135. Sitzung, 25. maj 1892, str. 6205.

¹⁵⁰ Te njegove napovedi zelo spominjajo na pred nekaj desetletji izrečene napovedi o skorajšnjemu izčrpanju nahajališč nafte.

¹⁵¹ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891 - 1895), Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1978, str. 204.

¹⁵² Zum Währungsstreit, Marburger Zeitung, št. 110, 14. september 1877.

¹⁵³ Celo Šuklje je v državnem zboru izrazil strah, “da res mislim, da se bode cena zlata nekoliko povežala, ko se vpelje v Avstriji zlata veljava.” Po eni strani se proizvodnja zlata zadnje čase res nekoliko povečuje, vendar se ga tudi vsako leto več porabi. Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeja v državnem zboru dné 12. julija 1892), Slovenec, št. 162, 19. julij 1892.

¹⁵⁴ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 135. Sitzung, 25. maj 1892, Wien, 1892, str. 6217.

¹⁵⁵ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 253, 2. november 1889.

¹⁵⁶ Schumpeter, Joseph A.: Povijest ekonomske analize II, o.c., str. 900.

¹⁵⁷ Born, Karl Erich: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert, o.c., str. 13-14.

Tretja konferenca leta 1881 je odmevala tudi v slovenskem tisku. Bimetalisti so hoteli takratno padanje cene srebra izničiti s trdno določitvijo menjalnega razmerja med zlatom in srebrom v razmerju 1:15,5. To razmerje je bilo takrat že povsem nerealno. *Slovenec* se je odločno postavil na stran bimetalistov in to predvsem iz socialnih razlogov. Države z zlato podlago so srebrni denar še uporabljale kot drobiž, katerega kovna vrednost je bila nižja od dejanske, čeprav je bila imensko njegova vrednost enaka zlatnikom. To je bila tako imenovana šepajoča zlata valuta. Ker pa reveži v glavnem posedujejo le dejansko manjvredni drobiž, so v primerjavi z bogatimi imetniki zlatnikov na škodi. In ker naj bi bili Slovenci takrat povečini le reveži, bi zato morali podpirati bimetalistično valuto. Če lahko velja prisilna veljava za bankovce, bi lahko veljala tudi za razmerje med zlatom in srebrom. Država bi to razmerje ob večjih padcih ali skokih cen dragih kovin prilagodila novi realnosti. Manjša nihanja cen pa preprosto ne bi upoštevala.¹⁵⁸

Nasprotno pa je bil pisec v *Edinosti* proti bimetalizmu. Zaradi stalnega spreminjanja cene zlata in srebra je tudi njuno razmerje povsem negotovo. Država lahko določi to razmerje, "nu taka naredba državne oblasti ima smisel samo dotle, dokler odgovarja okolnostim sé zlatom in srebrom. [...] Kakor pa se postavljeno razmerje v trgovini predrugači [...] nareja in zapoveduje se postavno nekaj, česar v resnici ni."¹⁵⁹ Takrat so ljudje poslovali (predvsem plačujejo dolgove) z denarjem iz manjvredne kovine in hranili denar iz večvredne. Manjvredni denar tako iz prometa izrinja večvrednega. "S temi in enacimi razlogi pobijajo privrženci monometalistov one, ki se drže bimetalizma, označujoč poslednjega kot neprimernega in škodljivega."¹⁶⁰

Bimetalisti so se zavedali teh težav, zaradi česar so navijali za sklenitev svetovne bimetalistične zveze. Le tako bi se lahko ohranilo trdno razmerje med obema kovinama, s čimer bi se cene stabilizirale (oziroma bi prenehale padati). Zato je *Slovenec* glasno pozdravil idejno zmago bimetalistov na konferenci in izrazil upanje, da bodo tudi države z zlato valuto kmalu prešle na dvojno valuto.¹⁶¹ Članice svetovne bimetalistične zveze bi ob padcu cene ene kovine načrtno kovale manj denarje iz te kovine¹⁶² ali pa bi celo določile stalno razmerje med kovinama, ki bi ga po potrebi prilagajale.¹⁶³ Zato je

¹⁵⁸ Srebro, ali zlato, ali oboje?, *Slovenec*, št. 32, 19. marec 1881.

¹⁵⁹ V C: Denar in kredit, *Edinost*, št. 16, 24. februar 1883.

¹⁶⁰ L-n.: Ob uravnavanju vrednote (valuta), *Edinost*, št. 36, 4. maj 1892.

¹⁶¹ *Slovenec*, št. 77, 16. julij 1881.

¹⁶² Enaka misel se pojavi tudi v *Edinosti*. "V tem slučaju bi dvovrstna valuta bila najboljša in najprikladnejša. Do tedaj je pa boljše" ostati le pri eni kovini. L-n.: Borza, *Edinost*, št. 19, 5. marec 1890.

¹⁶³ Še celo leta 1892 se je pisalo, da "določiti bi torej bilo treba, koliko je zlato vrednejše od srebra in ustanoviti stalno razmerje, vsled katerega bi bili jednako dobri toliko zlata kakor srebrna valuta." L-n.: Ob uravnavanju vrednote (valuta), *Edinost*, št. 34, 27. april 1892; Zaupanje v možnost delovanja takšne zveze je v valutnem odseku izrazil celo takrat največji slovenski zagovornik vladnega zakonskega predloga Šuklje. "Po mejnarodnem sporazumljenju bi se že dala napraviti kaka stalna razmera mej tema dvema kovinama [...] On je za zlato veljavo s precejšnjim dodatkom srebra." Glej *Slovenec*, št. 126, 3. junij 1892; Bolj realistično usmerjeni Petričič pa je pronicljivo ugotovil, da "občna, svetovna

Slovenec leto kasneje z navdušenjem pozdravil predlog nemških bimetalistov na kongresu v Kölnu, da naj se Nemčija odreče zlati podlagi.¹⁶⁴ "Ko bi se to zgodilo, bi bilo kaj dobro za nas; potem bi ne bilo ažijskega zlata." Nekateri posamezniki bi bili sicer na izgubi, "a sploh bi država pridobila."¹⁶⁵

Bimetalistične teorije so bile dokončno pokopane šele z gospodarskim okrevanjem od srede devetdesetih let dalje. Prav takrat se je za povsem neutemeljenega izkazal tudi strah pred naraščanjem cene zlata. Prav v teh letih je proizvodnja zlata začela skokovito naraščati.¹⁶⁶ Južna Afrika je pričela na veliko izkopavati zlato. Hkrati je zaradi začasne prevlade bimetalistov v Združenih državah Amerike, ta država pričela prodajati svoje zlato.¹⁶⁷ In tudi splošna raven cen je pričela spet naraščati, s čimer so bimetalisti izgubili glavni smisel svojega delovanja. Tudi v Avstro-Ogrski se je predvsem po letu 1904 bohotila inflacija.¹⁶⁸ Vendar je že marca 1892 avstrijska valutna anketa pokazala, da srebna in bimetalistična podlaga med vidnimi avstrijskimi strokovnjaki nimata skoraj nobene podpore več.¹⁶⁹

14. Relacija in dolžniško upniška razmerja

Ko so cene srebra z leti rapidno padale, se je vse bolj uveljavljalo mnenje, da se bo razmerje med dragima kovinama še naprej spreminjalo v škodo srebru. "To torej zopet ni nič, in Avstriji pač ne bo drugega kazalo, kakor za zlato veljavo se odločiti in - zlat denar vpeljati."¹⁷⁰ Vendar, ko je leta 1879 srebna ažijska povsem izginila in je nastopila srebna disažija, problemov z ažijsko s tem še ni bilo konec. Takrat je veliko držav že imelo valute z zlato podlago. Število teh držav je z leti naraščalo. Tudi cena zlata je ostajala stabilna oziroma je v primerjavi s padajočimi cenami srebra primerno naraščala. Zato je namesto problema srebrne ažijske nastopil problem zlate ažijske. Ker je cena srebra padala in zlata

valuta je pa vsaj za zdej še nezmisel." Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 253, 2. november 1889; Monometalistično usmerjeni pisec v Edinosti se je tudi zavedal težav, ki bi se pojavile pri oblikovanju denarne unije. Tako je poudaril: "Bilo bi zelo koristno, da se to izvede [...] nu to je jako težko. Večkrat se dogovarjate po več let samo dve državi, kako naj bi kovale enak novac." V C: Denar in kredit, Edinost, št. 17, 28. februar 1883; Povsem enakih misli je bil tudi drugače srebrni valuti zelo naklonjeni Marburger Zeitung, ki je dvomil v uspeh svetovnega denarnega kongresa kot ga je predlagal Ottomar, Haupt: Gold, Silber und Währung, Marburger Zeitung, št. 127, 24. oktober 1877.

¹⁶⁴ Slovenec, št. 118, 19. oktober 1882.

¹⁶⁵ Slovenec, št. 61, 1. junij 1882.

¹⁶⁶ Tako je narasla od 5.749.000 unč leta 1890 na 22.022.000 milijonov unč leta 1910. Vilar, Pierre: Zlato i novac u povijesti 1450-1920, o.c., str. 432-434.

¹⁶⁷ Born, Karl Erich: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert, o.c., str. 23-24.

¹⁶⁸ Good, David F.: Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750-1914, o.c., str. 151-152.

¹⁶⁹ Od 35 strokovnjakov sta proti zlati valuti glasovala samo dva. Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik, o.c., str. 151.

¹⁷⁰ Vravnavna denarja, Slovenec, št. 47, 27. februar 1892.

naraščala, je bilo potrebno pri menjavi goldinarjev v zlati denar plačati zlato ažijo. Od leta 1879 dalje obstaja tako le zlata ažija.

Glavni namen valutne reforme leta 1892 je bil prav odstranitev večno spremenljive zlate ažije. Kakor hitro je bilo sklenjeno, da se bo to doseglo z vpeljavo zlate valute, se je pojavilo vprašanje, kakšno naj bo razmerje pri menjavi starega in novega denarja, koliko novega denarja se bo torej dobilo za starega. To, na prvi pogled povsem tehnično vprašanje je postalo najbolj sporen problem celotne valutne reforme. "Določitev relacije med staro in novo denarno enoto je v resnici os, okolu katere se suče vsa vravnava valute."¹⁷¹

V igri so bile namreč velike vsote. "To je točka, ki bode vsakega, reveža kakor bogatina, v živo zadela, in to po njegovem premoženju."¹⁷² Pri tem problemu so med seboj trčili interesi dolžnikov in upnikov. Ni bilo vseeno, koliko zlata bo vseboval novi denar, s katerim se bodo vračali dolgovi, "saj bi to bila silna krivica dolžnikom, ki so dobili malo vredni denar v posojilo, sedaj pa bi morali plačati dolg in obresti v težkem zlatem goldinarju."¹⁷³ Dolžniki so zato na splošno zagovarjali lahko krono, se pravi valutno enoto, ki bo temeljila na sorazmerno majhni količini zlata. Tako so se zavzemali za nižje vrednotenje papirnatega goldinarja v primerjavi z zlatom in s tem za višjo ažijo in relacijo. V nasprotju z njimi so upniki navijali za težko krono in s tem za nižjo ažijo in relacijo. Zato so seveda odklanjali denarno reformo, "die von einer Vermögensabgabe nicht leicht zu unterscheiden gewesen wäre."¹⁷⁴

Problem dolgov je že dolgo pred konkretnimi pogajanji o valutni reformi stopil v razprave o morebitni reformi valute. Eden glavnih argumentov proti zlati podlagi je izhajal iz velike zadolženosti Avstro-Ogrske v tujini, za katero je bilo potrebno plačevati velike obresti. "Proti taki presnovi smo že naveli več pomislekov, in vzlasti z ozirom na avstrijske državne dolgove treba je pri tem vprašanju velike previdnosti, zakaj pri zlati denarni podlagi narasle bi tudi obresti za državni dolg."¹⁷⁵ Vrednosti dolgov in obresti državnega dolga so se nanašale na srebro ali papirnati denar. Vrednost srebra je takrat bolj ali manj padala. Glavni upniki so bili iz držav z zlato podlago. Zato so s padanjem cene srebra in naraščanjem ažije bile njihove terjatve realno vedno manj vredne. Avstro-Ogrski dolgovi so se s tem zmanjševali. Zato "bi bil nezmisel to za nes tako ugodno stanje samovoljno zapustiti."¹⁷⁶ Kolikor časa je obstajalo upanje, da bo cena srebra še naprej padala, toliko časa so se dolgovi zmanjševali. Padanje cene srebra torej ni koristilo tujim upnikom. "Čim manj je vredno srebro, tem manj torej dobé židovski bogatini obresti."¹⁷⁷ Zato so bili zelo

¹⁷¹ Uravnava valute, Slovenec, št. 68, 24. marec 1892.

¹⁷² Vravnava denarja, Slovenec, št. 47, 27. februar 1892.

¹⁷³ -é.: Vravnava valute, Slovenec, št. 139, 21. junij 1892.

¹⁷⁴ März, Eduard: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I., o.c., str. 259.

¹⁷⁵ Preosnova valute in kapitalisti, Slovenec, št. 277, 2. december 1890.

¹⁷⁶ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 252, 31. oktober 1889.

¹⁷⁷ Slovenec, št. 69, 26. marec 1892.

zainteresirani za valutno reformo, s katero bi Avstro-Ogrska vpeljala trdno valuto, katere vrednost se ne bi zmanjševala, temveč po možnosti še povečevala. Takšna valuta pa je bila takrat le zlata.

Temu so se seveda dolžniki, različni bolj ali manj populistični borci proti državni zadolženosti in izkoriščevalskemu tujemu kapitalu odločno upirali. Z vpeljavo zlate valute bi se povečala zadolženost države, "prav za prav bi pa bili na škodi davkoplačevalci, ker morajo donášati za poplačevanje obresti od državnih dolgov."¹⁷⁸ V nasprotju s tem so bili seveda z ohranitvijo srebrne valute na izgubi upniki. Vendar, "da bi pa trpeli izgubo naši nemški upniki, ki imajo jedino le pravico do srebra, to pač naj nas nič ne briga, saj so že dosti dolgo časa potegovali od nas debele obresti."¹⁷⁹ Vsaka država mora namreč gledati predvsem na svoje koristi. Če je za Anglijo, ki je največja svetovna upnica, koristno obdržati zlato valuto, je za zadolženo Avstro-Ogrsko zlata valuta pogubna. Z vpeljavo zlate valute bi se morali tudi stari dolgovi plačevati z več vrednim zlatom.

Zato je Vaso Petričič razvil povsem svojevrstno valutno ureditev. On je proti srebrni, zlati in celo bimetalni valuti. Ker je zlato "stanovitejše v vrednosti in ker ima v manjši množini več vrednosti, nego srebro",¹⁸⁰ je zlata valuta primerna za države upnice. Nasprotno pa je srebro, katerega cena pada, dobrodošlo za zadolžene države. Takšna je tudi Avstro-Ogrska.¹⁸¹ Tudi dvojna valuta je neprimerna, kajti v takšnih državah "posluhuje se dolžnik zmeraj tiste kovine, ki je ravno cenejša; dražjo kovino pa izvažajo kovinski špekulantje"¹⁸² v tujino in jo tam zamenjujejo za cenejšo.

Za Petričiča je najprimernejša valutna reforma, pri kateri "bi se odločili za pararelno valuto, ker bi nam srebrna valuta omogočila dosedanje pogoje produkcije, nasprotno pa zlata valuta le polagoma znižala cene na normalno stopinjo." Inflacijska srebrna valuta je ugodna za dolžnike. Ta valuta bi se uporabljala za poravnavo vseh starih dolgov. "Ker pa ima tudi zlata valuta v zmislu sklenitve novih posojil dosta za se,"¹⁸³ bi bila ta valuta "veljavna za vse državne in zasobne pogodbe, sklenjene po dnevu zakonite veljavnosti valutne proustrojitve."¹⁸⁴

S padanjem arije in naraščanjem vrednosti goldinarja leta 1890 se je situacija povsem spremenila. Če je arija v letih 1885 do 1888 znašala približno 25%, je do polovice leta 1890 že počasi padla na okoli 20%. Nato je pričela padati še hitreje. Začasno je tako

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 287, 12. december 1889.

¹⁸⁰ Ibidem.

¹⁸¹ Najstabilnejša valuta bi bila iz spojine 50% zlata in 50% srebra. "Tako bi bila denarna vrednost za dolgo časa določena, kajti ako bi srebro v ceni palo, bilo bi zlato toli več vredno in narobe." Vendar zaradi zadolženosti Avstro-Ogrske ta sedaj ne bi bila primerna. Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 288, 13. december 1889.

¹⁸² Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 287, 12. december 1889.

¹⁸³ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 253, 2. november 1889.

¹⁸⁴ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 288, 13. december 1889.

septembra istega leta znašala 11,35%.¹⁸⁵ Padanje ažije je bilo posledica že od leta 1874 dalje trajajoče pozitivne trgovinske bilance,¹⁸⁶ zaradi katere so tuji uvozniki na deviznih trgih bolj povpraševali po avstroogrski valuti in so domači uvozniki manj povpraševali po tujih valutah. Zato se je cena domače valute višala. Hkrati pa je začela vse bolj očitno delovati zgoraj omenjena restriktivna denarna politika, ki je strogo omejevala količino bankovcev v obtoku. "Infolge der Einstellung der privaten Silberprägungen, der Notenkontingentierung und des konstanten Staatspapiergeldumlaufs konnte der durch das steigende Sozialprodukt erhöhte Geldbedarf nicht voll befriedigt werden."¹⁸⁷

Ljudje so ugotovili, da "vedno več plačamo upnikom na obrestih, čim bolj raste naša valuta ali vrednota denarja. In kar velja o državnih upnikih, to velja tudi o zasebnih."¹⁸⁸ Zato je bila vpeljava zlate valute sedaj v interesu prav tistih ljudi, ki so ji prej nasprotovali.¹⁸⁹ Javno mnenje se je povsem spremenilo v prid zlatu.¹⁹⁰ Nenehno nihanje ažije naj bi tako zaviralno vplivalo na posojila. Tujec upnik se je bal naraščanja ažije, domači dolжник njenega padanja. "Vedna menjava ažije je kriva tudi, da znašajo pri nas obresti od najetih kapitalov veliko več, kakor v inozemstvu."¹⁹¹ Za znižanje obrestne mere je nujno potrebno v državo privabiti tuji kapital. Ta bo prišel le, če "vpeljemo tudi v naši državi zlato denarno vrednoto. In prav dotični vladni predlog meri na to."¹⁹²

Zagovornikom vpeljave zlate valute je šel tedanji proračun zelo na roke. Z letom 1886 je vladi v tolikšni meri uspelo sanirati proračun, da je izginil prejšnji kronični deficit. Ta sanacija državnega proračuna je razen redkih izjem nato trajala vse do prve svetovne vojne.¹⁹³ Leta 1890 je vlada celo pričakovala proračunski presežek.¹⁹⁴ Ker je bilo za

¹⁸⁵ Szczepanowski, Stanislav: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 7.

¹⁸⁶ Tessner, Magnus: Der Außenhandel Österreich-Ungarns von 1867 bis 1913, Müller Botermann Verlag, Köln, 1989, str. 34.

¹⁸⁷ März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 351.

¹⁸⁸ Novi denar, Slovenec, št. 124, 1. junij 1892.

¹⁸⁹ Seveda prav vsi niso tako mislili. Tudi med Slovenci so se našli različni populistični ekonomski šarlatani, ki so v zlatu a priori videli veliko nevarnost. "Zlate veljave si torej ne moremo želeti. Priznamo sicer, da bi se s časom pomnožila delavska zmožnost našega prebivalstva, ali plačilna zmožnost države, davkoplačevalcev in zasebnih dolžnikov bi se ne zvišala, ker bi vsled zlate valute narasli dolgovi in obresti." Uravnava valute, Slovenec, št. 70, 28. marec 1892.

¹⁹⁰ "Es ist noch gar nicht solange her dass Jeder, der von einer Ordnung des österreichisch-ungarischen Geldwesen [...] sprach, als unverbesserlicher Phantast angesehen wurde, als ein Mensch, den Niemand ernst nehmen könne. Wer aber etwa gar die Einführung der Goldwährung in Oesterreich allen Ernst verlängern hätte, den würde wohl in Gefahr gewesen sein, in irgend einen Narrenthumer gespert zu werden. Heute nun liegt die Sache ganz anders." Die Valuta-Enquete, Marburger Zeitung, št. 22, 17. marec 1892.

¹⁹¹ -é.: Vrnava valute, Slovenec, št. 126, 3. junij 1892.

¹⁹² -é.: Vrnava valute, Slovenec, št. 134, 14. junij 1892.

¹⁹³ Matis, Herbert: Die Habsburgermonarchie. - Grundriss der österreichischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte von 1848 bis zur Gegenwart, ÖBV-Klett-Cotta, Dunaj, 1989, str. 33.

¹⁹⁴ Szczepanowski, Stanislav: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 7.

izpeljavo valutne reforme potrebno veliko državnega denarja, je bilo s tem ustvarjeno potrebno zaupanje v uspešnost te reforme. Po drugi strani pa je sanacija proračuna povzročila padanje zlate ažiije leta 1890, "denn der Wert der Banknote hing von der Ordnung im Staatshaushalt ab."¹⁹⁵

Kakor hitro so ljudje spoznali, da je nujno potrebno vpeljati zlato podlago, se je razprava s problema dolgov prenesla na problem "pravične" relacije. Nekateri dolžniki so celo zahtevali, da vlada prekliče prepoved kovanja srebrnikov za zasebnike iz leta 1879. "Ko bi se dala prostost kovanju srebrnega denarja, doseglo bi se, da bi naša papirnata vrednota prišla do vrednote srebra."¹⁹⁶ Papirnati goldinar bi bil tako razvrednoten na svojo srebrno podlago, zaradi česar bi lahko dolžniki vračali dolgove z manj vrednim denarjem. Najskrajnejši predlog je prišel s strani ogrske vlade, ki je predlagala visoko relacijo z 25% ažiijo, kar je odgovarjalo vrednosti dveh zlatih frankov. V nasprotju z dolžniki (in tudi država je bila velik dolžnik) so nekateri upniki hoteli čim nižjo ažiijo. Njihov ideal je bila enakovrednost papirnatega goldinarja z zlatim goldinarjem, ki ga je Avstro-Ogrska kovala od sklenitve pogodbe z latinsko denarno unijo. Ta zlati goldinar se je uporabljal le v trgovini s tujino in je bil vreden 2,5 zlatega franka. Ta predlog je bil povsem oddaljen od realnosti zadnjega desetletja.

15. Zunanja trgovina

Z določitvijo relacije niso bila na kocko postavljena le upniško dolžniška razmerja. Vpeljava težkega goldinarja bi tako koristila še ljudem s stalnimi dohodki, torej uradnikom in delavcem. Lahek goldinar pa bi koristil predvsem izvoznemu gospodarstvu. Z njihove strani je prišla pobuda za valutno reformo. Glavni povod za začetek pogajanj o denarni reformi je bilo neprestano nihanje ažiije leta 1890. Po pravilu je znašalo nihanje ažiije v enem letu 2 do 3%, leta 1888 skoraj 7% in leta 1890 že celo čez 7%.¹⁹⁷ Vendar se ni povečalo le nihanje ažiije. Kot smo videli je v drugi polovici leta 1890 ažiija sunkovito padla. Vendar to nenadno izboljšanje vrednosti goldinarja za marsikoga v Avstro-Ogrski ni bilo razveseljivo. Še manj je bilo za njih razveseljivo nenehno nihanje ažiije. S tem so bili zlasti prizadeti interesi izvoznega gospodarstva, med njimi v prvi vrsti veliki ogrski kmetijski proizvajalci. Zato je tudi prvotni impulz za ureditev denarnih razmer prišel iz Ogrske.

Ogrski motivi so bili prav preprosti. Padec ažiije in s tem izboljšanje denarja na mednarodnem deviznem trgu notranji trg ne prizadene prav nič. Cene izražene v goldinarjih ostanejo iste. Drugače pa je s cenami izvoznih artiklov. Njihova cena v tuji

¹⁹⁵ Ibidem, str. 335.

¹⁹⁶ -é.: Nov denar, Slovenec, št. 116, 21. maj 1892.

¹⁹⁷ Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 345.

valuti ostane ista, vendar si pri menjavi tuje valute v domačo (njena vrednost v primerjavi s tujo narašča) na izgubi. Če je npr. vrednost izvoznega pridelka pri 25% ažiji 10 goldinarjev, se s padcem ažije na 12,75% njegova vrednost zmanjša na 9 goldinarjev. "Der Landwirt bekam daher um volle 10 Procent weniger für sein Product und aus diesem wenigeren im Werte gestiegenen Gelde musste er im großen und ganzen dieselbe Ausgaben bestreiten wie vorher."¹⁹⁸ Enake izgube je imela tudi izvozna industrija. Zato bi bilo za proizvajalce, ki so odvisni od izvoza, še toliko slabše, če bi ažija popolnoma izginila. "To bi pomenilo polom naših kmetijskih posestev! S tem bi pa trpelo tudi obrtnijstvo in trgovina, kajti"¹⁹⁹ kmet je glavni potrošnik. S krizo kmetijstva bi zato nastopila tudi splošna gospodarska kriza.

Padanje ažije naj bi torej negativno vplivalo na izvoz. "Es ist von Interesse, daß die Bedeutung und Wirkung des Agios damals vielfach verkannt wurde. Die Meinung, daß der Bestand des Agios an sich ausfuhrfördernd und importhemmend wirke, war sehr verbreitet. In der Tat ist diese Wirkung des Agios jedoch nur beim Entstehen bzw. weiteren Ansteigen desselben zu erwarten."²⁰⁰ Vendar takšen vpliv ažije na zunanjo trgovino ni bil povsem nepoznan. Že leta 1876 so npr. na kongresu avstrijskih ekonomistov povsem jasno ugotovili, "daß der Schutz für die heimische Produktion nicht im Bestand des Agio überhaupt zu suchen sei und daß er nur vorübergehend in jener Zeiten sich geltend mache, wo das Disagio sich in steigender Richtung bewege, während umgekehrt in den Tagen des fallenden Silberagios die Produktion nicht geschütz, sondern unmittelbar benachtheiligt werde."²⁰¹ Na daljši rok škodljive posledice ažije daleč presegajo pozitivne. Če imajo določene izvozno naravnane gospodarske veje dobiček od naraščanja ažije, se situacija dramatično spremeni, ko začne ažija padati. "Nunmehr mußten krisenhafte Auswirkungen eintreten, die gerade jene Kreise trafen, die aus dem Steigen des Agios Nutzen gezogen hatte."²⁰²

Na zunanjo trgovino je ažija negativno vplivala tudi s svojim nenehnim nihanjem, "die eine Kalkulation im Export und Import erschwerten und auch den Kapitalverkehr behinderten."²⁰³ Zato je bil eden glavnih namenov valutne reforme prav odprava tega nenehnega nihanja ažija, "weil unser wirtschaftlicher Organismus, wenn er sich heute auf billige Wechselkurse eingerichtet hat, morgen bereits vor einer vom Grunde auf veränderten Situation stehen kann, zu welcher unsere Arbeitslöhne und unsere heimische Waarenpreise nicht mehr passen."²⁰⁴ Pri izvozu v države z zlato podlago (ki so bile

¹⁹⁸ Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 7.

¹⁹⁹ -é.: Vravnava valute, Slovenec, št. 128, 7. junij 1892.

²⁰⁰ Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 129.

²⁰¹ Die Wiederherstellung der Metallwährung und die Volkswirtschaft, Marburger Zeitung, št. 25, 1. marec 1876.

²⁰² Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 147.

²⁰³ März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 325.

²⁰⁴ Die Herstellung der Barzahlungen, Marburger Zeitung, št. 84, 19. oktober 1890.

glavne trgovinske partnerice Avstro-Ogrske) se je lahko vrednost goldinarja v primerjavi s tujim denarjem dramatično spremenila le v nekaj dneh. "Prav zaradi tega pa, ker nikdar ne more za trdno računati, koliko bo skupil za svoje blago, ker ne vé, ali bo ažija med tem poskočila ali padla, mora žitni trgovec na širši podlagi računati, ko določuje ceno, po kateri skupuje žito od manjših poljedelcev, všteta tudi morebitno zgubo vsled spremenjene ažije in zato kmetovalcem ceneje plačuje žito."²⁰⁵

Padanje ažije je seveda ugodno za uvoz in s tem za uvoznike in vse tiste, katerih proizvodnja je odvisna od uvoza.²⁰⁶ Vendar naj bi bilo tudi za te to dolgoročno slabo. Ker se je avstroogrška carina plačevala v zlatu, se je z nižanjem ažije nižala tudi carina na uvoz tujih izdelkov.²⁰⁷ S pocenitvijo uvoza se povečuje tuja konkurenca na domačem tržišču, kar negativno vpliva na domačo proizvodnjo. Tudi domači potrošniki s padanjem ažije ne pridobijo veliko, ker z naraščanjem gospodarske krize v državi veliko več izgubijo. Tudi zato naj bi se vlada odločila za vpeljavo zlate valute. S tem naj bi dosegla, da bo vrednost domačega in tujega denarja na vedno enaki ravni. Ažije ne bo več in s tem tudi ne nevarnosti za njeno nihanje.

Vendar se s takšnim zdravilom niso vsi strinjali. "Če je naša trgovska bilanca aktivna, lahko ostanemo pri srebrni veljavi, če pa je pasivna, potem bode zlato ravno tako živo, kakor srebro."²⁰⁸ Celo konec leta 1890, ko je ažija padla na zares nizko raven, so se pojavili pomisleki, da bi vpeljala zlate valute lahko rešila zunanjo trgovino. Pri izvozu bi kmet "dobival za svoje blago 12 odstotkov manj, kakor do sedaj; davki pa seveda bi se morali plačevati v zlatu, torej več, kakor do sedaj."²⁰⁹ Ta pisec je torej zlato valuto zavrnil le zato, ker je v svoji nevednosti pričakoval, da z vpeljavo zlate valute ne bo izginila le ažija, temveč da se bo novi denar vpeljal šele po popolni odpravi ažije. Vendar se je vlada z določitvijo relacije hotela izogniti prav temu.

Najresnejši ugovor proti takojšnji vpeljavi zlate valute je s slovenskega ozemlja prišel od strani ljubljanskega trgovca Vasa Petričiča. Sredi druge polovice osemdesetih let je članek Antona Pflegskoerela v Praškem strokovnem časopisu "Oesterreichischer Kauf-

²⁰⁵ -é.: Vravna valute, Slovenec, št. 126, 3. junij 1892.

²⁰⁶ Zanimiv je primer Italije, ki je leta 1883 prešla na zlato podlago. Ker se je s tem dvignil tečaj domače valute, se je uvoz pocenil. To je še bolj znižalo nizke cene konkurenčnih ameriških in azijskih kmetijskih pridelkov. V nasprotju s kmetijstvom pa je ugodnejši uvoz surovin (železove rude in premoga) spodbudil razmah težke industrije. Clark, Martin: *Modern Italy 1871-1995*, Longman, London-New York, 1996, str. 19, 26, 94.

²⁰⁷ Obratno pa je bilo leta 1876, ko se je Avstro-Ogrska dogovorila z Nemčijo, da se nemške carine plačujejo v zlatu in avstroogrške v srebru. Zaradi takratnega padanja cene srebra in s tem srebrne ažije je bila s tem seveda na boljšem Nemčija. S padanjem srebrne ažije se je namreč manjšala avstroogrška carina in z večanjem zlate večala nemška. "Unsere Ausfuhr nach Deutschland wird jetzt dadurch erschwert, daß wir bei der Ausfuhr nach Deutschland den Zoll in Gold entrichten müssen." In *Silber oder Gold*, Marburger Zeitung, št. 100, 23. avgust 1876.

²⁰⁸ Uravna valute, Slovenec, št. 70, 28. marec 1892.

²⁰⁹ Preosnova valute in kapitalisti, Slovenec, št. 277, 2. december 1890.

mann” sprožil močno debato. “O tem predmetu unela se je žurnalistična razprava v naši domovini.” Pflęskoerel je poročal o ugodnih posledicah padca tečaja rublja po letu 1887 za zunanjo trgovino Rusije. Zaradi konkurenčno nizkih cen domačih izvoznih artiklov se je povečal izvoz; uvoz cenovno nekonkurenčnega tujega blaga se je zmanjšal, s čimer se je povečala domača industrijska proizvodnja; tuji industrijalci so zaradi nekonkurenčnosti svojih izdelkov pričeli postavljati tovarne v Rusiji, kar je spet vplivalo na rast ruske industrije. Zaradi teh ugodnih razmer je tečaj rublja pričel spet naraščati. Zato je Pflęskoerel “priporočal avstrijskim trgovcem, naj z vsemi sredstvi teže po tem, da se tudi kurz avstrijskega papirnatega goldinarja zniža v svoji vrednosti.”²¹⁰ S tem člankom je torej Pflęskoerel povsem nekritično zagovarjal takrat precej razširjeno mnenje o ugodnih posledicah arije za izvoz.

Z njim se seveda niso vsi strinjali. Veliko jih je menilo, da je poslabšanje denarja dolgoročno v škodo gospodarstvu, čeprav se lahko začasno s tem poveča izvoz. Proti tem in drugim argumentom za ali proti razvrednotenju denarja je Petričič odločno nastopil v vrsti člankov *K valutni reformi*, za katere se je zanimal tudi tedanji finančni minister Plener.²¹¹ Z razvrednotenjem je na škodi uvoznik in potrošnik tujih izdelkov. Prav tako skoraj preneha uvoz novosti iz tujine. Umetno razvrednotenje denarja je škodljivo za celotno državno gospodarstvo. Kot kaže avstrijska zgodovina so se v takšnih primerih ljudje hoteli čim prej znebiti svojega denarja in “so naši sodržavljanı izgubili prave pojme o denarji, [...] da so takorekoč večji zapravljivci postali [...] Zapravljivost je stopila na dnevni red javnega prometa; namesto ščedljivosti, prvega etičnega pogoja zdravega gospodarstva in nraıstvene odgoje in uporabljevanja naših produktivnih močij.”²¹²

Petričičev strah pred prevelikim trošenjem in premajhnim varčevanjem je bil povsem upravičen. Tako so se ljudje v času velike inflacije leta 1811 hoteli čim prej znebiti svojega vsak dan manj vrednega denarja. Zato so nakupovali nepremičnine in potrošnje blago, kar je cene tega blaga gnalo še višje. Začaran krog hiperinflacije je bil sklenjen. “Alle, die da so schnell wohlhabend geworden waren oder über Geld in reicher Menge verfügten, stürzten sich in einen wilden Konsumrausch. Eine Regelrechte Jagd auf Häuser und Wirtschaften setzen ein. Neue Möbel wurden angeschafft, und man kleidete sich selbstverständlich nach der neuesten Mode.”²¹³

“Ako zrelo premislımo stvar, vendar se ne daje tajiti, da se more zagotoviti povzdiga narodne blaginje le z urejeno in proti vsem premenam stanovito valuto.” Če je veliko

²¹⁰ Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 159, 13. julij 1889.

²¹¹ Slovenski biografski leksikon II, Ljubljana, 1933-52, str. 326.

²¹² Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 170, 26. julij 1889.

²¹³ Rumpler, Helmut: Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipationen und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie - Österreichische Geschichte 1804-1914, Verlag Carl Ueberreuter, Dunaj, 1997, str. 121.

domačega denarja v tujini, potem je padanje njegove vrednosti koristno, saj je denar, ki prihaja nazaj v državo, veliko cenejši kot takrat, ko je odšel iz države. Če pa je v tujini malo domačega denarja, je to za državo s padajočo vrednostjo denarja škodljivo, kajti v tujini se s tem lahko manj kupi. "Težiti je torej treba po tem, da ima naša valuta kolikor možno visok kurz, in po tem, da naš izvoz kolikor možno prospjeva. Oboje se daje čisto dobro spojiti, ne da bi nam bilo potreba, mogoče še celo umetno, skrbeti za to, da pade kurz naše valute."²¹⁴

V nasprotju z umetnim nižanjem denarnega tečaja je njegovo naravno padanje v vsakem primeru koristno za izvoz in s tem za domačo proizvodnjo. Padanje denarnega tečaja za Petričiča ni nekaj samo po sebi slabega. S povečevanjem izvoza prihaja domači denar nazaj v državo, zaradi česar se njegova vrednost počasi zvišuje. Vendar je to naravno padanje denarnega tečaja le odraz slabih gospodarskih razmer v državi. Zato je potrebno predvsem izboljšati konkurenčnost domače produkcije na tujih trgih. Z izvoznimi presežki nato narašča tudi domači kapital. Izvoz je in bo "jedino sredstvo, da se popravijo finančni odnošaji in okrepi zmožnost donášati višje svote v davčne blagajnice."²¹⁵ Država bi zato morala na vse načine pospeševati izvoz. Dokler je tečaj avstrijskega denarja nizek, se bo z nakupi tujcev vračal v državo. "V tem slučaju torej imamo dobiček od obstoječega zla."²¹⁶ S produktivnimi naložbami tega denarja bi se nato pospeševala industrijska in kmetijska proizvodnja in izvoz "naših mnogih še premalo razvitih in v inozemstvu dovolj znanih prirodnih in obrtnih proizvodov."²¹⁷ S tem se izvoz ne bi zmanjšal tudi takrat, ko bi se tečaj denarja povsem popravil, ko bi bila vrednost denarja v mednarodnem prometu visoka.

Pri tem se Petričič zaveda, da bi takšen gospodarski načrt pomenil "za zdaj odlagati preustrojstvo na ugodnejši čas."²¹⁸ To njegovo misel so nato prevzeli tudi drugi, kajti "velika svetovna trgovina je odvisna od vseh drugih faktorjev, kakor je denarna veljava."²¹⁹ Zato je bil tudi poslanec Milevski v državnemu zboru proti takojšnji vpeljavi zlate podlage, kajti "telo se mora pravilneje, naravneje zdraviti, razvoj mora biti organski, potem more stati krepko na svojih nogah. V tem oziru pa je za nas najpotrebnejši mir in stalni in zdravi razvoj naše trgovine."²²⁰ Ta njegova misel je tako precej podobna svarilu Petričiča pred takojšnjo "umetno" vpeljavo zlate valute.

Petričičevim pomislekom se niso mogli izogniti niti vladni zakonski predlogi. Čeprav "es werden alle großen Veränderungen in den landwirtschaftlichen Verhältnisse der

²¹⁴ Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 170, 26. julij 1889.

²¹⁵ Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 177, 3. avgust 1889.

²¹⁶ Petričič, Vaso: Izvoz in valuta, Slovenski narod, št. 191, 21. avgust 1889.

²¹⁷ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 237, 14. oktober 1889.

²¹⁸ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 278, 2. december 1889.

²¹⁹ Slovenec, št. 69, 26. marec 1892.

²²⁰ Uravnavaj valute, Slovenec, št. 68, 24. marec 1892.

letzten 20 Jahre auf Währungsänderungen zurückgeführt und auch in neuen Währungsgesetzgebungen das Heil für die so lange dauernde landwirtschaftliche Krise gesucht”,²²¹ je le majhen del dejanskega stanja. Denarna reforma ni sredstvo za odpravo vseh težav kmetijstva, temveč le dela njih.

16. Določitev relacije

Pri določitvi relacije so se križali mnogi interesi. Zaradi različne gospodarske strukture avstrijske in ogrske polovice monarhije sta tudi finančna ministra obeh polovic monarhije zagovarjala različni relaciji. “Avstrijski in ogrski finančni minister se dolgo nista mogla zjediniti, kakšen bodi novi denar.”²²² Ogrska je zagovarjala lahko krono in Avstrija je nasprotno zagovarjala težko krono. “Obveljala je želja ogerskega ministra, kar bode na posebno korist ogerskim agrarcem.”²²³ V avstrijskemu delu monarhije se je torej ustvaril vtis, da se je relacija sprejela v smislu lahkega denarja, kar naj bi povsem odgovarjalo ogrskim zahtevam.²²⁴

To ni povsem ustrezalo resnici. Določena relacija ni bila vdaja pred ogrskimi zahtevami. V resnici je bil sprejet kompromis ogrske vlade. Z njim se relacija dolgoročno ni spremenila. Za izračun relacije so namreč uporabili srednjo vrednost denarnega tečaja v obdobju od leta 1879 (prepoved kovanja srebrnikov za zasebnike) do 1891. V tem času je imel papirni goldinar povprečno 19,032% ažije. Goldinar naj bi bil tako vreden 0,84 zlate krone ali 2,1 zlatega franka in je vseboval 0,609 grama zlata. Z določitvijo takšne relacije se je predvsem hotelo ohraniti dotedanji razvoj vrednosti denarja. Preprečiti se je hotelo padanje ažije in s tem stabilizirati valuto. Glede na leto določitve relacije je bil sprejet nekam lažji denar, kajti leta 1891 je bila ažija povprečno 16%. Vendar je že naslednje leto, ko se je obravnaval zakonski predlog, dnevni kurz skoraj povsem odgovarjal določeni relaciji. “Hierbei wirkten allerdings künstliche Einflüsse, welche sich im Hinblick auf die bereits früher bekannt gewordene Festsetzung der Relationsparität, fernen im Zusammenhange mit Goldkäufen der Regierungen einstellten, mit.”²²⁵

Zaradi nekoliko lažjega goldinarja je bilo ljudi potrebno prepričati, da določena relacija ne bo nikomur v škodo. “Nikdar pa ne bi hotel, - tako pravi finančni minister, - podati roko svojo za razne spekulacije, ampak pravica mora za vse enako veljati, toliko za upnike, kolikor za dolžnike.”²²⁶ Srednja vrednost je potrebna že zato, ker bi pri

²²¹ Szczebanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusses über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 26.

²²² Slovenski narod, št. 95, 27. april 1892.

²²³ Ibidem.

²²⁴ März, Eduard: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I., o.c., str. 260.

²²⁵ Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 354.

²²⁶ -é.: Nov denar, Slovenec, št. 116, 21. maj 1892.

lahkemu denarju proizvajalci res prodajali po višjih cenah, vendar bi morali tudi kupovati po višjih cenah. Tudi dolžniki bi tisto, kar bi pridobili z vračanjem dolgov, izgubili z višjimi cenami. Pri težkemu denarju pa bi ljudje z stalnimi dohodki bili le takrat na dobičku, če se z nižanjem cen ne bi znižale tudi njihove plače.²²⁷ Vlada je zagovarjala stališče, da sprejeta relacija ustreza vrednosti, ko je bila sklenjena večina dolgov. Dolžniki tako ne bodo na izgubi. Hkrati se tudi upniki ne morejo pritoževati nad nekoliko višjo ažijo, saj sedaj dolgove dobivajo povrnjene v srebru, katerega cena hitro pada. Nekoliko višja relacija bo pripomogla do uspešne izvedbe valutne reforme. "Gerade dadurch, dass die Relation etwas höher ist als der Curs der letzten Jahre, lässt sich mit Bestimmtheit erwarten, dass, solange die gegenwärtigen günstigen Verhältnisse obwalten werden, durch die freie Thätigkeit des Handels Gold nach Österreich einströmen wird."²²⁸ S tem bo v državo priteklo dovolj zlata. Sprejeta relacija "je osobito za naše pridelovalce, poljedelce in obrtnike velike važnosti, ker s tem se naši produkciji za bodočnost zagotovi korist sedanje njej koristne ažije. S tem pa, da se sedanja ažija zagotovi, pa ne bode nastopile nobene premembe ni v razmerju med upnikom in dolžnikom, ni med pridelovalcem in konsumentom, ni v cenah živil sploh. Zabranjena bo le nevarnost, kakoršne bi zadela naše pridelovalce, ko bi ažija padla ali celó zginila, s tem pa tudi zabranjena vedna menjava ažije."²²⁹

Vsa ta vladna zagotovila seveda niso utišala ugovorov. Spet sta se pojavili dve povsem nasprotni si stališči. Eni so tako poudarjali, da je relacija previsoka, drugi, da je prenizka. Celo tisti, ki so vladni predlog brezpogojno podpirali, z relacijo niso bili povsem zadovoljni. Šuklje je bil sicer v valutnem odseku zadovoljen z določeno relacijo, "če tudi bi višjo želel".²³⁰

Združena nemška levica je podpirala nižjo relacijo.²³¹ Poudarjali so, da je vsaka določitev relacije umetna, zato želijo, da bi bila izbrana takšna relacija, ki bi ustrezala trenutnim razmeram na deviznemu trgu. Ta pravičnejša relacija bi bila precej nižja. Do ostrih razprav je prišlo že v valutnem odseku, kjer je italijanski tržaški poslanec Stalitz-Valrasino celo predlagal le 16 1/2% ažijo. Vendar s svojim skrajnim predlogom ni uspel, saj njegovega predloga ni podprl nihče.²³² Za nižjo relacijo se je izjasnil tudi državnemu zboru. Vendar je zaradi sledečega razloga navsezadnje le podprl valutno reformo: "Die zwei großen Krebschäden, an welchen die Handelsverhältnisse Triest seit jeher leiden,

²²⁷ Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 353.

²²⁸ Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusses über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 14.

²²⁹ -Ė.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 129, 8. junij 1892.

²³⁰ Slovenec, št. 126, 3. junij 1892.

²³¹ Njen voditelj Ernst Plener se je celo med razpravo v državnemu zboru zavzemal za nižjo relacijo, čeprav je Združena nemška levica takrat odločno podpirala valutno reformo. Glej: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 154. Sitzung, 13. julij 1892, str. 7110-7112.

²³² -Ė.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 139, 21. junij 1892.

sind die mangelhaften Communicationen und die schwankenden Curse.”²³³ Čeprav je bil s strani slovenskih časopisov ta predlog po višji relaciji deležen velikih kritik, je bilo v tržaškemu poslovnemu svetu povsem drugače. Stalitz je tako tudi sestavil peticijo deputacije tržaške borze o nižji relaciji. Tudi trgovska in obrtna zbornica v Trstu je podpirala nižjo relacijo.²³⁴ V Trstu je nizko relacijo podprla celo slovenska *Edinost*. “Da bi naš denar bil gotov in povsod spoštovan, morala bi po pravici” goldinar veljati 2,5 franka, če ne “kreditor bode izgubil a dolžnik pridobil.”²³⁵ V valutnem odseku tudi niso uspeli drugi (milejši) predlogi o nižji relaciji. Prav tako s svojim predlogom o 20,5% ažiji ni uspel prodreti poljski poslanec Abrahamovič. Njegov predlog je podprlo le 11 poslancev (4 Poljaki, 3 mladočehi in 4 konservativci).²³⁶

17. Nemška marka ali francoski frank

Kakor hitro se je začelo uveljavljati prepričanje, da je denarna reforma nujna in da je nov denar potrebno prilagoditi tujim valutam, se je pojavilo vprašanje, kateri tuji denar bi bil najbolj primerna opora. “Že nekaj let pečajo se merodajni krogi v avstroogorski monarhiji z idejo, kako urediti naše denarstvo in prijednačiti ga bodisi romanskemu bodisi nemškemu kovnemu sistemu.”²³⁷ V prid francoski varianti je govorilo dejstvo, da je Avstrija po izgubljeni vojni s Prusijo leta 1866 stopila iz nemške denarne zveze in se pričela približevati bimetalistični latinski denarni zvezi, v kateri je Francija igrala vodilno vlogo. Leta 1870 je z njo sklenila prelimerano pogodbo, po kateri je pričela kovati zlatnike v vrednosti osmih in štirih goldinarjev, katerih čistoča in vrednost je ustrezala zlatnikom za 20 in 10 frankov. Vendar Avstro-Ogrska ni povsem pristopila k latinski denarni zvezi in je njen valutni sistem še kar naprej temeljil le na srebru. Zlatniki so tako veljali za plačilno sredstvo le v mednarodnem prometu. V prid naslonitve na nemško marko pa je govorilo predvsem dejstvo, da je bila Nemčija daleč največji trgovinski partner Avstro-Ogrske.

Glavni razlogi za navijanje za eno ali drugo stran pa so bili v veliki večini politični. Nemške, zlasti velikonemške stranke, so bile z vsem srcem za nemško marko in proti francoskemu franku.²³⁸ Celó *Marburger Zeitung* takole poroča o knjigi Paula Pacherja, ki

²³³ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 156. Sitzung, 15. julij 1892, str. 7246.

²³⁴ Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 153.

²³⁵ L.-n.: Ob uravnanju vrednote (valuta), *Edinost*, št. 37, 7. maj 1892.

²³⁶ -é.: Vravnavna valute, *Slovenec*, št. 139, 21. junij 1892.

²³⁷ Vravnavna denarja, *Slovenec*, št. 47, 27. februar 1892.

²³⁸ Še slabše so mislili o slovanskemu npr. ruskemu denarništvu. Ko je tako leta 1888 začel tečaj ruskega rublja zaradi napetosti z Nemčijo hitro padati, je *Marburger Zeitung* za to slabo denarno stanje prvenstveno obtožil rusko panslavistično notranjo politiko (zapiranje pred sovražnim tujim svetom,

je hotel za Avstro-Ogrsko vpeljati nemško marko: "Dieses Bücherlei ist eine politische That."²³⁹ Vendar se tudi ta časopis zavzema za prevzem nemške marke²⁴⁰ ali piše o prizadevanjih po denarni uniji z Nemčijo.²⁴¹ Vendar je tudi lahko negodoval proti nemški denarni politiki. Ko so tako leta 1874 v Nemčiji predlagali, da se na nemškemu ozemlju prepove plačevanje s tujim papirnatim denarjem, zaradi česar bo lahko prodajalec od kupca, ki mu je prej plačal v tujem denarju, še enkrat zahteval plačilo v markah, je *Marburger Zeitung* zapisal: "Das ist geradezu unerhört."²⁴²

Nacionalni nasprotniki nemških strank, med katerimi so bile tudi slovenske stranke, so nasprotno navdušeno navijali za francoski frank, "kar bi bilo nedvomno tudi mnogo pametneje."²⁴³ Pri tako očitno gospodarskemu vprašanju, kakor je bilo valutno, se seveda pri navijanju za eno ali drugo stran niso mogli uporabljati politični, temveč gospodarski argumenti. Zato se je poudarjalo, da je marka plačilno sredstvo le v Nemčiji, medtem ko velja frank po mnogih državah latinske denarne zveze, kjer je avstrijska trgovina zelo razvita in bi se lahko še bolj razvila, tako da "trgovina in promet naš je ves za to, da bi sprejeli frank, torej romansko denarstvo, kterege se poslužuje vsa južna Evropa."²⁴⁴ Pri tem so seveda mirno spregledali dejstvo, da je trgovina z Nemčijo povsem prekašala trgovino z latinskimi državami. Zato so tudi poudarjali, da je frank valuta, "ki se je dosedaj pokazal kot najboljši in najstalnejši denar."²⁴⁵

Slovensko sovražstvo do nemškega nacionalnega sovražnika, ki ga je utelešala združena Nemčija pod vodstvom Prusije, se ni kazalo le v odklonilnem stališču do naslonitve na nemško marko, temveč še bolj v prav paranoičnem obtoževanju Nemčije za avstrijske denarne težave. Ko naj bi tako leta 1873 v Prusiji goldinar menjali za 10 krajcarjev manj kot po ostali južni Nemčiji, je bilo seveda ogorčenje nad Prusijo takoj tu. "Samo zavoljo Pruske komande tedaj naš denar škodo trpi in zraven še sramoto, da ni toliko vreden, za kolikor se šteje."²⁴⁶ Na denarni trg in s tem na širšo gospodarsko zdravje države torej ne vplivajo gospodarski dejavniki, temveč preprosto le sovražnikovi ukazi. Nevarna naj bi bila celo nemška pripravljenost, da Avstro-Ogrski posodi denar. "Prusko posojilo naši vladi ni nobenemu lojalnemu Avstrijancu všeč", ker "je Prusko posojilo za Avstrijsko denarstvo in kupčijstvo zelo nevarno."²⁴⁷ Nemčija je ravno takrat

visoke carine, domače subencije). "So trafen schlechte Politik und schlechte Finanzmaßnahmen zusammen, um die Finanzen des russischen Reiches völlig zu verderben." Der russische Rubel, *Marburger Zeitung*, št. 38, 28. marec 1888.

²³⁹ Die österreichisch-ungarische Währung, *Marburger Zeitung*, št. 36, 4. maj 1890.

²⁴⁰ Die Herstellung der Barzahlungen, *Marburger Zeitung*, št. 84, 19. oktober 1890.

²⁴¹ Die Münzeinigung mit Deutschland, *Marburger Zeitung*, št. 84, 19. oktober 1890.

²⁴² Der Entwurf des Deutschen Bankgesetz und Österreich, *Marburger Zeitung*, 20. september 1874.

²⁴³ Slovenec, št. 64, 20. april 1885.

²⁴⁴ Slovenec, št. 56, 10. marec 1886.

²⁴⁵ L.-n.: Ob uravnanju vrednote (valuta), *Edinost*, št. 37, 7. maj 1892.

²⁴⁶ Novice, št. 36, 3. september 1873, str. 290; glej še Novice, št. 46, 12. november 1873, str. 371.

²⁴⁷ Novice, št. 46, 12. november 1873, str. 371.

prešla na zlati standard. Ker pa je imela Avstro-Ogrska srebrno valuto, bi bilo tudi posojilo v srebru. Nemčija bi se tako na lahek način znebila svojih zalog srebra.

Nezaupanje do Nemčije-Prusije je bilo tako močno, da so se prav njej pripisali razlogi za dotedanje neuspehe valutnih reform, s katerimi je Avstrija hotela ponovno vzpostaviti pariteto med papirnatim goldinarjem in njegovo srebrno podlago. "Kadar smo se bližali pariteti med papirnim in kovinskim denarjem, prišla je vselej "slučajno" od pruske strani "kriza" ali vojska. Bil je, reči moramo, dogovorjen načrt",²⁴⁸ s katero so se uničevale avstrijske finance in s tem njena moč. To naj bi se zgodilo trikrat. Ko je bila leta 1857 sklenjena nemška denarna zveza, je ves srebrni denar odšel iz Avstrije v Nemčijo. Leta 1859 je sledila vojna v Italiji in razvrednotenje papirnatega goldinarja. Prav tako je reforma spodletela leta 1866 zaradi vojne s Prusijo. Čeprav Prusija ni bila vpletena v italijansko in krimsko vojno, je bila v slovenskih očeh apriori kriva. Zato "upamo, da je Avstrija stara dovolj, in da ima tudi britkih skušenj zadosti, da ji pri presnovi svojega državnega denarja ni treba nobenega jeroba, najmanj pa onega s – pikelhavbo."²⁴⁹

18. Menjava denarja

Za nezdrave avstroogrske valutne razmere naj ne bi bili krivi le Nemci, temveč tudi drugi namišljeni večni sovražniki. Tako "spekulanteje na borzi in židje najbolj želé nov denar ali uravnavo valute. Ti ljudje že vedó, kaj je njim prav."²⁵⁰ Slovensko javno mnenje je takrat podobno kot drugje po Evropi Jude postavljalo v tesno zvezo z velikimi finančniki. Po bridkih izkušnjah borznega zloma leta 1873 so bile za večino takratnih ljudi finančne operacije zelo skrivnostne in predvsem nepošten način služenja denarja na škodo drugih ljudi. S takšnimi operacijami se ne proizvaja novih vrednosti, temveč le prerazdeljuje denar iz rok malih vlagateljev v velike mošnje finančnih mogočnejšev.

Zato je bil eden glavnih argumentov proti vpeljavi zlate podlage prav strah, da bodo od nje imeli korist le veliki kapitalisti.²⁵¹ "Za širše kroge občinstva nima prememba valute te iste vrednosti"²⁵² kot za podjetnike, spekulante, kapitaliste in podobne. Zlasti bimetalistično naravnani zagovorniki srebra so zelo sumljivo gledali finančne kroge na borzi, kateri so tudi posegali v devizne kupčije.²⁵³ Zato je potrebno paziti, da korist, ki jo

²⁴⁸ Preosnova valute, Slovenec, št. 244, 23. oktober 1890.

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ Nov denar, Slovenec, št. 52, 4. marec 1892.

²⁵¹ Finančniki naj bi zato podpirali uvedbo zlate valute, ker želijo svetovni denarni promet omejiti le na zelo redko kovino - zlato, ki bi jo zato lažje nadzirali. Zlata in srebra skupaj veliki kapitalisti ne morejo nadvladovati, "pri izključno zlati valuti spekulant že mnogo opravi s 400-500 milijoni." Preosnova valute in kapitalisti, Slovenec, št. 277, 2. december 1890.

²⁵² Krona in vinar, Slovenski narod, št. 88, 19. april 1892.

²⁵³ "Patriotismus darf man dort nicht suchen, sondern nur die Ausbeutung des eigenen Vortheils." Zur

bodo od reforme imeli oni, ne bo v škodo ostalim ljudem. "Židovski kapitalisti se na-
dejajo, da bi pri tej vredbi imeli precej dobička."²⁵⁴ Glavni glasnik teh strahov v Avstriji
je bil vzpenjajoče se zvezda avstrijskega populizma - dunajski krščanski sociallec Karl
Lueger. Tako je ponavljal, da bo vpeljava zlate valute velika nesreča, ki bo "alle
wirtschaftlichen Verhältnisse so untergraben, daß daraus der Ruin nicht für tausende und
hunderttausende, sondern für Millionen fleißiger Hände in Österreich eintreten werde."²⁵⁵
S svojim stalnim ponavljanjem "izdajstva ljudi" je bil skoraj povsem v soglasju z znanim
ameriškim borcem za srebrno podlago Williamom Jenningsom Bryanom,²⁵⁶ ki je v
devetdesetih letih vodil pravo križarsko vojno proti zlatu. Čeprav je podpiral srebrno
podlago zaradi njene takratne inflacije, ki je bila v prid farmerjem, je postal znan pred-
vsem zaradi svojih gromovitih govorov, v katerih je tudi oznanil: "Nečemo vam dopustiti
da stavite na glavu ovu krunu od trnja, nečemo vam dopustiti da razpnete čovječanstvo na
zlatni križ".²⁵⁷ S svojimi bibličnimi metaforami pa za slovenske razmere niti ni bil preveč
originalen, saj je že štiri leta prej o zlati podlagi zapisala *Edinost*: "Čeprav krona in zlata,
bode za reveža vendar - trnjeva."²⁵⁸

Strah pred špekulacijami finančnih bogatašev je bila stalna tema zborovanj, kjer so
nasprotovali vpeljavi zlate valute. Med razpravo v državnem zboru je Šuklje proti temu
odločno nastopil. "Gospoda moja, čudim se, da avtoriteta take veljave pride s takimi
argumenti. Na gotovih shodih volilcev, kjer se govori ad captandam ignorantiam ["v
pridobitev nevednežev"] (Poslanec dr. Lueger: Na volilnih shodih sedé pametnejši ljudje,
kakor so tukaj! - Smeh.) [...] pri takih shodih se pač dajo navajati taki argumenti, ali v
znanstveni literaturi bi ne smeli biti, kajti takšna strašila so izmišljena in popolnoma
neosnovana."²⁵⁹ Seveda te pikre besede pri nasprotnikih niso naletele na razumevanje.
Med razpravo ga je zato "z nemalim vnanjim uspehom"²⁶⁰ Lueger stalno napadal.
Finančni minister, ki se "ne mara izročiti na milost onim bogatinom, ki imajo v svojih
zakladih nakopičenega mnogo zlata",²⁶¹ je dobil tudi s strani Šukljeta polno podporo. V
svojem govoru v državnem zboru ga je odločna podpora zakonskemu načrtu vlade
pripeljala celo tako daleč, da je zanikal možnost špekuliranja z zlatom. "Torej je
argument, s katerim se je posebno agitovalo zunaj te visoke zbornice, tako ničev, da se je

Währungsfrage, Marburger Zeitung, št. 94, 9. avgust 1876. Tako kakor danes je tudi takrat obstajal
nelagodni strah pred deviznimi špekulanti.

²⁵⁴ Slovenec, št. 89, 20. april 1891.

²⁵⁵ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891-1895), o.c., str. 203.

²⁵⁶ Jenks, William A.: Austria Under the Iron Ring 1879-1893, The University Press of Virginia, Char-
lottesville, str. 290.

²⁵⁷ Galbraith, John Kenneth: Doba neizvjesnosti, Stvarnost, Zagreb, str. 204.

²⁵⁸ L.-n.: Ob uravnanju vrednote (valuta), Edinost, št. 37, 7. maj 1892.

²⁵⁹ Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeja v državnem zboru dne 12. julija 1892), Slovenec, št.
163, 20. julij 1892.

²⁶⁰ Šuklje, Fran: Iz mojih spominov, I. del, Slovenska matica, Ljubljana, 1988, str. 244 - 245.

²⁶¹ -é.: Nov denar, Slovenec, št. 115, 20. maj 1892.

čuditi, da taki argumentje vplivajo na ljudi.”²⁶²

Nasprotno je v rog ljudskega strahu pred visokimi financami trobil slovenski poslanec Pfeifer. Država bo kupovala zlato, ki ga bodo nato takoj pokupili bogati špekulanti “in tako pojde dalje, kakor s Sisifovim kamnom. Kdo pa bode plačal? Kapitalist je skoraj brez davka, torej bode srednji davkoplačevalec bogatemu kapitalistu kupoval zlato. [...] Mali mož v Avstriji mora res obupati, ker vsa bremena se njemu nalagajo [...] Ljudstvo bodo popolnem izsesali borzni baroni in malo število bogatinov. In kaj bode konec? Papirnati bankovci ostanejo! Kapitalisti bodo sedeli v zlatu, davkoplačevalci pa bodo oči pasli na umazanem papirju!”²⁶³

Strah, da bi lahko finančniki izkoristili menjavo valute, seveda ni bil čisto brez podlage. Ves smisel njihovega poslovanja je namreč ta, da dejanske finančne razmere obrne v svoj prid. Tega so se zavedali tudi snovalci denarne reforme. Zato v zakonu niso predvidevali takojšnje vpeljave plačevanja z zlato gotovino. “Vorerst würde im großen ganzen alles beim alten bleiben mit Hinzufügung gewisser neuer Münzen.” Nov denar bo uveden postopoma in sicer najprej drobiž. “Die obligatorische Einführung der Kronenrechnung, die factische Aufnahme der Barzahlungen und die dadurch herzustellenden volle gegenseitige Gleichwertigkeit des Papierses, Silbers und Goldes bei allen Zahlungen sind einem späteren Zeitpunkte und der künftigen Gesetzgebungen vorbehalten.”²⁶⁴ Tega trenutka vnaprej namreč ni mogoče določiti. Tega sta se finančna ministra obeh polovic monarhije povsem zavedala že med pogajanji o obliki valutne reforme. “Bezeichnend ist es, dass die Frage der (obligatorischen) Barzahlungen in Gold keineswegs im Mittelpunkt zwieschen beiden Regierungen stand.”²⁶⁵

Če bi namreč že od prvega dne zamenjevala bankovce za zlat denar, “zahteval bi vsak zlatega denarja mestu papirnatega, in potem bi tisti, ki hočejo zlato poslati iz dežele, lep dobiček imeli, država pa škodo. Potem bi v cesarskih blagajnah ne bilo nič zlata, mej ljudstvom pa tudi nič.”²⁶⁶ Zlato bo zato s pomočjo pozitivne trgovinske bilance le počasi pritekalo v državo. Največ naj bi ga prišlo z vladnimi nakupi. In prav tu leži velika nevarnost. Če bi vlada naenkrat kupila velike količine zlata, bi cena zlatu narasla. To situacijo bi finančniki z manipulativnim kupovanjem in prodajanjem zlata obilno

²⁶² Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeja v državnem zboru dne 12. julija 1892), Slovenec, št. 164, 21. julij 1892.

²⁶³ Vrejenje valute. Govor g. poslanca V. Pfeiferja v državnem zboru dne 18. julija 1892, Slovenec, št. 165, 22. julij 1892.

²⁶⁴ Szczezanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 19.

²⁶⁵ Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 349.

²⁶⁶ Kako bode z novim denarjem, Slovenski narod, št. 143, 25. junij 1892; Zanimivo je, da so bimetalisti kot argument proti uvedbi zlate valute uporabljali tudi strah, da bodo ljudje po ukinitvi prisilne veljave začeli množično dvigovati zlato, ki ga bo nato kmalu zmanjkalo. Zato naj bi bila srebrna valuta primernejša. “Die Silberwährung nöthigt zu weit umfangreicherer Benutzung von Kreditpapieren zu Zahlungszwecke, es werden viel mehr Noten im Umlaufe bleiben.” Silber oder Golden als Landeswährung?, Marburger Zeitung, št. 109, 10. september 1875.

izkoristili. Oni bi “držali zlato po silni ceni in finančni minister bi moral grozno drago nakupiti zlato.”²⁶⁷ Pravi trenutek za gotovinsko plačevanje bo tako nastopil šele, ko bodo gospodarske razmere to dopuščale, ko bo torej v državi dovolj zlata. Vlada se je celo bala, da bi lahko špekulacije spodbudilo že prezgodnjo razkritje zakonskih predlogov. “Do sedaj še niso znane vse podrobnosti, kajti vlada jih skrbno čuva, boječ se, da bi zamogli brezvestni spekulanti izdatno otežiti vse podjetje.”²⁶⁸

Vendar ti varovalni ukrepi proti špekulaciji niso prepričali kritikov. Nasprotniki zlate valute so tako sprožili problem nabave zadostne količina zlata in prodaje zaloga srebra. Celo slavni avstrijski ekonomist Karl Menger se je bal, da se bo zaradi nakupov večjih količin zlata cena zlatu povečala.²⁶⁹ Ljudje so se bali dviga cene zlata zaradi dolgoročnega pomanjkanja zlata in s tem večanja njegove cene. “Država bi pa najbrž bila le na zgubi, ker bi bilo težko dobiti potrebne množine zlata, ki bi se gotovo jako podražilo.”²⁷⁰ Vendar je bil ta problem nato zares uspešno rešen s postopnim nakupovanjem zlata.

19. Prezgodnost reforme

Nasprotniki valutne reforme so vladi tudi očitali, da hoče valutno reformo izpeljati prekmalu. Celo s strani vladi naklonjenih krogov so prihajali takšni dvomi: “Priznamo radi, da ima finančni minister najboljši namen, a vse delo se nam dozdeva nedovršeno, prenagljeno. Veselilo nas bode, če se motimo.”²⁷¹ Nasprotniki zlate valute pri izbiri besed niso bili tako previdni. “Wird man die Goldwährung jetzt schon eingeführt, so ist es nichts anders, als ein Sprung ins Dunkle.”²⁷² Ker je Avstro-Ogrska v tujini zelo zadolžena, lahko poslabšanje njenega gospodarskega stanja “Calamität hervorrufen, durch die das Gebäude der Goldwährung [...] zusammenbrechen kann; ein Sturz, der Hundertmal Schaden anrichten würde, als uns durch die Stabilisierung des Geldwerthes im Verkehr mit dem Auslande in zehn Jahren zugute kommen kann.”²⁷³

Finančni minister Steinbach je pri predstavitvi valutnih predlogov takšno mišljenje označil za “Währung - Fatalismus”. “Man hat das Gefühl, dass das, was besteht, nicht gut ist, und hat doch die Empfindung, dass es sehr schwer sei, hier die bessernde Hand anzulegen und dass es vielleicht doch besser sei, die Dinge so gehen zu lassen, wie sie

²⁶⁷ -é.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 134, 14. junij 1892.

²⁶⁸ Slovenski narod, št. 95, 27. april 1892.

²⁶⁹ März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien, o.c., str. 352.

²⁷⁰ Slovenec, št. 89, 20. april 1891.

²⁷¹ Novi denar, Slovenec, št. 124, 1. junij 1892.

²⁷² Die Valuta-Enquete, Marburger Zeitung, št. 22, 17. marec 1892.

²⁷³ E. S.: Ueber die Valutaregulierung, Marburger Zeitung, št. 19, 6. marec 1892.

gehen.”²⁷⁴ Ti pa so mu odgovarjali, da se mora gospodarsko stanje države precej izboljšati, preden se lahko začne tako zahtevna in tvegana reforma. “Tedaj še le polagoma, čez kako desetletje se zamore uvesti v Avstriji zlata denarna veljava brez občutlive škode za ogromno večino nepremožnih avstrijskih podanikov.”²⁷⁵

20. Problem Ogrske

Nasprotniki valutne reforme so izkoriščali še en, za avstrijsko javnost zelo občutljiv problem - razmerje med avstrijsko in ogrsko polovico monarhije. Ker je bil avstroogrski denarni sistem stvar obeh polovic monarhije, so bila pod skupno pristojnostjo tudi dogovarjanja o valuti. To pomeni, da se morajo v obeh polovicah monarhije ujemati vsaj temeljna določila o valuti. To soglasje se zagotovi s pogajanjem in nato s sklenitvijo sporazuma. Pri tem je razumljivo, da je skupna tudi finančna plat denarnih operacij. Prav tu je ležal problem. Skupni izdatki so bili namreč določeni s kvotami, o določitvi katerih so se dogovarjali vsakih deset let. Avstrija je po tem dogovoru plačevala 70% in Ogrska 30%.

In ravno v skupnih izdatkih je ležal velik problem. Avstrijska javnost je bila namreč globoko prepričana, da je takšna določitev kvot v veliko škodo Avstrije, katero Ogrska s tem finančno izkorišča. “Man erblickt darin eine zu große Belastung Oesterreich zu Gunsten Ungarns.”²⁷⁶ Seveda se je ta kvota upoštevala tudi pri finančni plati valutne reforme. Stroški menjave državnih bankovcev (kot smo videli, so bili ti v resnici državni dolg) so se do vsote 312 milijonov goldinarjev po istemu kvotnemu ključu razdelili med obe polovici monarhije. Prav tako je bilo seveda pri stroških menjave kovancev. Seveda so tudi novi denar razdelili po istemu razmerju. Vendar kritiki tega niso upoštevali. Poudarjali so nezaslišano podrejenost Avstrije Ogrski. Avstrijskega finančnega ministra so kritizirali tudi takole: “Man hörte förmlich aus seinen Worten die ungarischen Commandorufe heraus, und die Schwäche seiner Argumente rührt lediglich daher, daß er eine specifisch ungarische Action vertheidiger.”²⁷⁷

Prav značilno je, da so v valutnemu odseku ta zakon sprejeli s komaj tremi glasovi večine. Proti so bile zlasti nemške opozicijske stranke. Vendar tudi Slovenci niso mogli biti zadovoljni. “Reči se pa tudi mora, da je najtežje glasovati za to razmerje, ker je krivično in nikakor ne v pravi razmeri, bodisi gledé moči, bodisi gledé koristi, katero predstavlja in ima Ogrska.” Zato pisec predlaga, da naj se v bodoče to razmerje

²⁷⁴ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, 129. Sitzung, XI. Session, 14. maj 1892, str. 5924.

²⁷⁵ Preosnova valute in kapitalisti, Slovenec, št. 277, 2. december 1890.

²⁷⁶ Wiener Brief, Laibacher Wochenblatt, št. 615, 21. maj 1892.

²⁷⁷ Ibidem.

spremeni, "ker poznavalci dejanskih razmer trdijo, da bi 68 : 32 bilo primerno."²⁷⁸

Poslanec Viljem Pfeifer, ki je glasoval proti valutni reformi, se je s svojim govorom v državnemu zboru obsežno lotil tudi tega problema. "Če sta obe državni polovici enako veljavni, morata nositi tudi enaka bremena", če pa to ni mogoče, naj se stroški razdelijo po velikosti ali po številu prebivalstva. "Razdelitev skupnih bremen bi torej bila le tedaj pravična, ko bi bili povsod enaki pridelki in enaki davki. Ker pa to ni, more Ogrska kvotni ključ preminjati, kakor hoče, ne kakor bi morala" in je s tem vedno na boljšem. Zato je potrebno upoštevati velikost ozemlja in število prebivalstva. Pri tem "pride na Avstrijo 54,3 odstotke, na Ogrsko pa 45,7 odstotkov. Ti kvoti edino bi bili pravični; kar Avstrija več plača kot 54,3 odstotke, je davek, ki ga plačuje Ogrski."²⁷⁹

21. Valutni anketi

Do sedaj smo si ogledali glavne točke valutne reforme z gospodarskega stališča. Že pri navijanju za nemško marko in francoski frank smo se srečali z vmešavanjem politike v gospodarska vprašanja. Tudi drugače je na potek celotne valutne reforme dnevna politika močno vplivala. To ni nič nenavadnega. Povsem naravno je, da je v parlamentarnih političnih sistemih zakonodaja podvržena interesom posameznih političnih strank. Stranke svojih političnih interesov namreč ne uveljavljajo le na političnem polju, temveč na vseh ostalih področjih. Tudi gospodarstvo ni izvzeto. Čeprav je bila valutna reforma prvenstveno gospodarski problem, ki je zahteval gospodarske rešitve, so politični interesi v njo močno posegali. Z opisom poteka vseh faz valutne reforme bomo torej spoznali prepletanje politike in gospodarstva v takratni Avstriji.

Kot smo videli, je glavna pobuda za valutno reformo prišla s strani Ogrske in to zaradi padanja zlate arije po letu 1888. Čeprav je avstrijski finančni minister Julijan Dunajewski že v prvi polovici leta 1889 povabil ogrskega predsednika vlade Kolomana Tisza na pogajanja o valutnem vprašanju,²⁸⁰ je bilo odločilno šele leto 1890, ko je zlata arija doživela drastičen padec. Medtem je ogrsko ministrstvo padlo in je marca 1890 Tiszo zamenjal Gyula Szapáry. 6. oktobra 1890 se je pričela skupna konferenca obeh ministrstev, na kateri so razpravljali o načelnih vprašanjih valutne reforme.²⁸¹ Že novembra je ogrski finančni minister začel nakupovati zlate devize, da bi tako zmanjšal pritisk na

²⁷⁸ -é.: Vravnavo valute, Slovenec, št. 147, 1. julij 1892.

²⁷⁹ Vrejenje valute. Govor g. poslanca V. Pfeiferja v državnemu zboru dne 18. julija 1892, Slovenec, št. 165, 22. julij 1892.

²⁸⁰ Za Kolmerja je bilo prav to prvi korak v smeri valutne reforme. "Damit war die Währungsfrage in Fluß gebracht." Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891-1895), o.c., str. 202.

²⁸¹ Ibidem, str. 202-203.

papirati goldinar. "Dieser Meinungsumschwung in Ungarn hatte praktisch das Schicksal der Währungsreform entschieden."²⁸²

"Bereits zu Beginn der Verhandlungen der beiden Regierungen herrschte volle Einigkeit darüber, dass das Ziel der Reform die Einführung der Goldwährung zu bilden habe und dass die Wertrelation zwischen dem Papiergulden und dem Golde im vorhinein zu Fixieren sei, um der Bank sofort Goldkäufe zu ermöglichen."²⁸³ Vendar je bilo javno mnenje v Avstriji takrat še precej nenaklonjeno zlati valuti. Bimetalizem je imel tu kar precej privržencev. Pogajanja med obema vladama so bila tako kar za nekaj časa prekinjena. Šele pritisk Ogrske in odločnost njihovega finančnega ministra Sándorja Wekerla jih je 22. januarja 1892 ponovno spravila v tek.²⁸⁴ To seveda nasprotnikom zlate valute ni bilo prav nič všeč. *Marburger Zeitung* je tako očital avstrijskemu finančnemu ministru Emilu Steinbachu: "Das muß wahr sein: wenn die ungarische Staatsmänner in ihrer thatkräftige Manier einer großen Frage ihrer Aufmerksamkeit zuwenden und ihre Lösung anstreben, so werben die Herren, welche bei uns am Staatsruder stehen, sie mögen nun wollen oder nicht, in die Bewegung hineingezogen und förmlich gezwungen, an dem Werke, das geschehen soll, mitzuthaten."²⁸⁵

Načrt valutne reforme je bil nato kmalu izdelan. Na strokovni anketi naj bi rešili še odprta vprašanja. "Finančna ministra pozvala bodeta v anketi gotovo samo take može, o katerih sta prepričana, da imado potrebno znanje in dobro voljo pripomoči k rešitvi uprašanja o regulaciji valute."²⁸⁶ Na anketah na Dunaju in v Budimpešti so se zbrali različni teoretični in praktični gospodarski strokovnjaki. "Enketi imata eminentno praktičen pomen in čim bodeta sklicani, stopilo bode uprašanje o regulaciji naše valute na trdna tla, postalo bode konkretno."²⁸⁷ Obe anketi se bosta najprej načelno izrekli za ali proti zlati valuti. Vendar to ni bila njuna glavna naloga. "Izreči se jima bode o vseh praktičnih momentih, na katere se je ozirati vladi, sestavljajoči program za"²⁸⁸ valutno reformo. Sklepi anket za vladi ne bodo obvezni, temveč jih bosta vladi obravnavali le kot nasvete. Na podlagi njunih dognanj bosta ogrska in avstrijska vlada po lastni izbiri prilagodili reformo.

Na Dunaju se je tako od 8. do 17. marca 1892 zbralo 36²⁸⁹ oziroma 35²⁹⁰ strokov-

²⁸² Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 148.

²⁸³ Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 349.

²⁸⁴ Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891-1895), o.c., str. 204.

²⁸⁵ Eine "goldene" Zukunft, *Marburger Zeitung*, št. 9, 31. januar 1892.

²⁸⁶ Uravnava valute, *Slovenski narod*, št. 48, 29. februar 1892.

²⁸⁷ Valuta, *Slovenski narod*, št. 21, 27. januar 1892.

²⁸⁸ Uravnava valute, *Slovenski narod*, št. 48, 29. februar 1892.

²⁸⁹ Uravnava valute, *Slovenski narod*, št. 48, 29. februar 1892; Uravnava valute, *Slovenec*, št. 68, 24. marec 1892.

²⁹⁰ Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 350; Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o.c., str. 150.

njakov. Vlada jim je že v naprej pripravila vprašanja. "Ali bodete komisiji tudi pravo zadeli, kdo bi to že danes vedel?"²⁹¹ Razen dveh so se vsi ostali izrekli za zlato valuto. "Iz prva so se ti veščaki skoraj brez izjeme izrekli za zlato veljavo, in svet se je nekako čudil, da ti možje s toliko brezskrbnostjo priporočajo zlato veljavo [...]. Drugi teden pa so veščaki že treznejše sodili."²⁹² "Trezno" mišljenje tu pomeni, da se je večina strokovnjakov izrekla za srebrni drobiž, torej za "šepajočo" zlato valuto. Večji odpor proti srebrnemu drobižu je bil na anketi v Budimpešti. Seveda so ostro debatirali tudi o problemu relacije.²⁹³

Čeprav sta valutni odsek in kasneje tudi državni zbor sprejela izraz zlata valuta, "so war dies dennoch keinesfalls in dem Sinne einer dogmatisch aufgefasten streng monometalistischen Goldwährung, sondern [...] in dem Sinne einer Währung, bei welcher das Gold als wertmaßstab und als allgemeines Einlösungsmittel fungieren sollte",²⁹⁴ kovance za eno krono pa so kovali iz srebra. To je bila tako imenovana šepajoča zlata valuta. Kot je pri drobižu vedno običajno, je bila dejanska vrednost srebra v srebrnem drobižu manjša od njegove imenske vrednosti.²⁹⁵ Za kovanje tega srebrnega drobiža so porabili že obstoječe zaloge srebra.²⁹⁶ In prav te zaloge srebra so bile glavni razlog, da so vse države z zlato valuto za drobiž obdržale srebrne kovance.²⁹⁷ Glavni tvorec takšne valute je bil prav finančni minister Emil Steinbach. Zanimivo je, da je šepajočo valuto šele naknadno teoretično podkrepil Georg Kopp.²⁹⁸ Tudi tu je praksa prehitevala teorijo. V času sprejemanja reforme je šepajoča zlata valuta imela množično podporo. Tako je tudi Šuklje v državnemu zboru izrazil željo, da novi denar ne bi bil povsem zlati in "si predstavljam zlato veljavo nasičeno s srebrom, - recimo, šepajočo."²⁹⁹

²⁹¹ Vravnavna denarja, Slovenec, št. 47, 27. februar 1892.

²⁹² Uravnava valute, Slovenec, št. 68, 24. marec 1892.

²⁹³ Več o obeh anketah glej: Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 350-351.

²⁹⁴ Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusses über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 10.

²⁹⁵ "Res je, drobni novc dobiva svojo vrednost po dogovoru. Ali zato ni nobeden dolžan sprejemati več svote v drobnem denarju; vlade pa so se obvezale, da hočeja nakovati samo toliko drobiža, kolikor ga je treba. Ti so tudi poglavitni vzroki, da se drobiž sprejema povsodi brez ugovaranja." V C: Denar in kredit, Edinost, št. 15, 21. februar 1883.

²⁹⁶ Poleg srebrnika za eno krono so iz niklja kovali 10 in 20 vinarjev in iz brona 1 in 2 vinarja. Iz zlata so bili kovanci za 10 in 20 kron.

²⁹⁷ Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948, o. c., str. 151.

²⁹⁸ Heinrich, Benedikt: Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit, o.c., str. 143.

²⁹⁹ Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeja v državnem zboru dne 12. julija 1892), Slovenec, št. 163, 20. julij 1892.

22. Zakonski predlog

“V tem, ko je bila pozornost širših krogov obrjena skoro samo na politične dogodbe in boje”, se je anketa uspešno zaključila in razprava o valutni reformi se je sedaj iz zaprtih vladnih in strokovnih krogov vse bolj širila med širšo javnost. “Das der Tag der Einbringung dieses fatalen Gesetz schon sehr nahe ist, das geht auch aus dem vorbereitenden Tam-tam jener Blätter hervor.”³⁰⁰ Kljub temu, da je vlada svoje načrte nekaj časa skrivala, so “nekateri podrobnosti [...] prišle vzlic temu v javnost in vzbujajo splošno zanimanje.”³⁰¹ Finančni minister je 14. maja 1892 predložil šest zakonskih načrtov.³⁰² Še preden so bili ti predlogi splošno znani, so se proti njim pojavili ostri pomisleki. “Gotovo pa je, da zbornica ne vsprejme z veseljem te predloge.” Pomisleke so imeli celo izvozniki. “Odpor ta prebudil je tudi mnogo ljudskih zastopnikov v državnem zboru, kateri so se načeloma izrekli proti uvedanju te valute.”³⁰³ Pred vlado je bilo tako še trdo delo. “Speciell die österreichische Regierung musste ein grosses Stück Arbeit leisten, um das österreichische Parlament und die Bevölkerung mit Zweck und Inhalt der Reform zu befreuden.”³⁰⁴ Zato je finančni minister na vse pretege zagotavljal, “da ni vse tako, kakor bi moralo biti, pa tudi to, kar obstoji, ni dobro in zato ne more pritrditi onim, ki pravijo, pustimo vse pri miru, pri starem, ker silno nevarno je vse to nameravano podjetje.”³⁰⁵

Pri tem seveda ni bilo pomembno, da minister o pravilnosti zakonskih predlogov prepriča vse državljane in vse poslance, temveč le večino poslancev. Zato “ni dvomiti, da ne bi obveljala vladina predloga, kajti vlada ima že preskrbljeno svojo, umetno vkupe spravljeno večino.”³⁰⁶ To so kmalu spoznali tudi nasprotniki zakonskih predlogov. In to tudi slovenski, čeprav so bili takrat slovenski poslanci v vladni koaliciji. Časopisi so takrat upravičeno domnevali, da “predloga v zbornici prodré brez sprememb, kar najbrž bode navzlic uporom in ugovarjanju mnogih, za dobro svojih volilcev delujočih poslancev.”³⁰⁷

³⁰⁰ Die “goldene Zukunft”, Marburger Zeitung, št. 32, 21. april 1892.

³⁰¹ Krona in vinar, Slovenski narod, št. 88, 19. april 1892.

³⁰² Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten, XI. Session, št. 436, 1892; Krajše so predstavljeni še v: -é.: Nov denar, Slovenec, št. 115, 20. maj 1892.

³⁰³ L-n.: Ob uravnavanju vrednote (valuta), Edinost, št. 37, 7. maj 1892.

³⁰⁴ Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, o.c., str. 349.

³⁰⁵ -é.: Nov denar, Slovenec, št. 116, 21. maj 1892.

³⁰⁶ L-n.: Ob uravnavanju vrednote (valuta), Edinost, št. 37, 7. maj 1892.

³⁰⁷ L-n.: Ob uravnavanju vrednote (valuta), Edinost, št. 37, 7. maj 1892.

23. Valutni odsek

Z 21. majem 1892 se je v dunajskem državnem zboru začelo prvo branje vladnih predlogov v zvezi z osnutkom zakona o ureditvi valute. Že takrat se je dalo razbrati politične sile, ki bodo podpirale ali napadale valutno reformo. Takratno politično vzdušje je bilo povsem prežeto s posledicami češke nagodbe iz leta 1890. Mladočehi so bili zato iz povsem političnih razlogov odločno v opoziciji. Obratno so iz gospodarskih razlogov krščanski socialci na različnih shodih s populističnimi gesli (bimetalističnimi in tudi državno teoretičnimi³⁰⁸) odmevno nastopili proti zlati valuti.³⁰⁹ Z določenimi strokovnimi pridržki je Nemško nacionalno združenje podpiralo valutno reformo.³¹⁰ Združena nemška levica se je takrat približevala vladi in se je postavila v položaj "niti koalicija niti opozicija".³¹¹ Hohenwartov klub (kjer so bili tudi slovenski poslanci), Staročehi in Poljaki so vladne predloge podpirali.

27. maja je bil iz 48 predstavnikov vseh strank (največje so bile seveda najbolj zastopane) izvoljen valutni odsek, v katerem so izbrani poslanci lahko oznanili uradno mnenje svoje stranke o vladnih predlogih. Izvoljena sta bila tudi slovenska poslanca Fran Šuklje in Fran Povše in italijanski tržaški poslanec Karel Stalitz-Valrisano.³¹² Valutni odsek je torej dokaj verno odražal parlamentarne medstrankarske razmere. Zato je bila razprava v odseku nekakšen uvod v kasnejšo parlamentarno razpravo.

Eden največjih zagovornikov valutne reforme je bil Fran Šuklje, ki ji je še pred letom dni odločno nasprotoval. Zato mu je šlezijski poslanec Nemške nacionalne stranke Hubert Fuß med razpravo v državnem zboru očital, "dass er seine Bedenken gegen die Einführung der Goldwährung im vorigen Jahre am 1. Juni im Budgetausschusse eingehend darlegte und mit der Erklärung schloss [...] - es sei nicht in der Lage, sich für die

³⁰⁸ Joseph Schlesinger je tako navdušeno zagovarjal prednost papirnatega denarja (dokler državi uspe ohraniti zaupanje) pred kovinskim, zlasti zlatim denarjem. Pri tem je igral na strah pred deflacijo, na strah pred pomanjkanjem denarnih sredstev pri hkratnem povečanju družbenega dohodka. Zato je navijal za primerno naraščanje emisije "ljudskega denarja", ki bi imel še to prednost, da bi lahko z njihovim izdajanjem v 66 letih poplačali vse državne dolgove. Glej: *Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten*, 132. Sitzung, 21. maj 1892, str. 6080-6093. Njegovi nauki so bili v propagandne namene dobro izkoriščeni (zlata valuta namreč koristi le mednarodnemu kapitalu), vendar med voditelji stranke niso bili deležni večje pozornosti. Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna, Origins of the Christian Social Movement 1848-1897*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1981, str. 108.

³⁰⁹ "In osobito dunajski takozvani krščanski socialisti delujejo z vso silo nasproti. Nocoj bode velik ljudski shod v dunajski mestni dvorani, ki bo posvetoval se o tej stvari in sklenil protest proti novemu denarju." -é.: *Nov denar*, Slovenec, št. 115, 20. maj 1892.

³¹⁰ Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891-1895)*, o.c., str. 208.

³¹¹ Höbelt, Lothar: *Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreich 1882-1918*, Verlag für Geschichte und Politik, Dunaj, 1993, str. 61-62.

³¹² *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes*, XI. Session, 135. Sitzung, 27. maj 1892, str. 6274.

Goldwährung auszusprechen.”³¹³ Šuklje je takrat nasprotoval zlati valuti, ker se je bal znižanja cen, kar bi bilo slabo za kmeta in obrtnika.³¹⁴ Na Fušovo obtožbo je Šuklje seveda moral odgovoriti. “Očitno priznam, da sem tako mislil lani, ravno tako očitno pa tudi priznam, da sem potem, kako stvari sedaj stojé, prišel do prepričanja, da bi daljše čakanje bilo združeno z velikimi nevarnostmi za avstrijsko narodno gospodarstvo.”³¹⁵ V minulemu letu je Avstro-Ogrska sklenila nove trgovinske pogodbe in tudi dogodki v Združenih državah Amerike naj bi šli reformi na roke. V svojih spominih se Šuklje spominja, da je valutnim razmeram posvetil “posebno pozornost, mnogo sem se bavil s tem vprašanjem, uverjen sem bil, da je neurejena avstrijska valuta zelo škodljiva tudi slovenskemu gospodarstvu. Zgolj s tega stališča, ne meneč se za svojo pripadnost k vladni stranki sem odobral takoj s prvega početka”³¹⁶ zakonske predloge. Koliko pri tem lahko verjamemo staremu “elastiku” je seveda drugo vprašanje. Dejstvo je, da je valutno reformo med razpravo vneto podpiral. Celo tako zelo, da mu je Lueger očital: “Wenn man mir sagt, die Slovenen sind dafür, weil Abgeordneter Šuklje dafür gesprochen hat, so sage ich Ihnen: Ja, wenn Abgeordneter Šuklje dafür spricht, so ist das ein Beweis, dass die Regierung es will; dass aber die Slovenen es wollen, ist damit nicht bewiesen.”³¹⁷ To obtožbo je Šuklje seveda odločno zanikal, čeprav s svojimi argumenti ni prav nič omajal slavnega Dunajčana.³¹⁸

V valutnem odseku se je kmalu pokazalo, da ni trdne strankarske discipline. “Sploh se mora konstatovati, da ga ni enega kluba, kojega člani bi bili edini v mnenju valute.”³¹⁹ Hudič je ležal v podrobnostih. Čeprav je večina članov valutnega odseka priznavala potrebnost valutne reforme, se mnogi niso strinjali s konkretnimi vladnimi predlogi. Celo Šukljetov strankarski tovariš je rahlo ribaril v kalnem.³²⁰ Najbolj resno se je zataknilo, ko člani niso sprejeli predloga, da se del drobiža kuje iz niklja. “To še ne pomeni, da pade vsa valutna uravnava, pač pa se je ne malo ovir s tem prouzročilo, ker ogerska država mora tej preuredbi pritrditi, kar pa je dvomljivo.”³²¹ Zato so se poslanci odločili, da

³¹³ Ibidem, str. 7069.

³¹⁴ “N. Fr. Presse” in poslanec Šuklje, Slovenec, št. 126, 6. junij 1891.

³¹⁵ Vrejenje valute (Govor gospo. poslanca Šukljeja v državnem zboru dne 12. julija 1892), Slovenec, št. 161.

³¹⁶ Šuklje, Fran: Iz mojih spominov, I. del, o.c., str. 243.

³¹⁷ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session,, 154. Sitzung, 13. julij 1892, str. 7130.

³¹⁸ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 154. Sitzung, 14. julij 1892, str. 7190-7191.

³¹⁹ -é.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 137, 18. junij 1892.

³²⁰ Tako je še poleg petih članov podprl nesprejeti predlog Alfreda Ebenhocha, prav tako uglednega člana Hohenwartovega kluba, da bi za sprejem valutne reforme moralo glasovati vsaj dve tretjini poslancev, od katerih bi jih moralo biti navzočih najmanj polovica. To bi ob dani parlamentarni razmejitvi sil seveda onemogočilo sprejem reforme. Glej -é.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 147, 1. julij 1892.

³²¹ -é.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 144, 27. junij 1892.

bodo ponovno glasovali. Po prepričljivemu govoru finančnega ministra Steinbacha so se nato s sedemindvajsetimi glasovi odločili za drobiž iz niklja.

Vendar se s tem situacija še ni umirila. Smrtno resno je postalo med obravnavo 1. člena 5. zakona, s katerim se je vladi dajalo pooblastilo, da za nakup potrebnega zlata najame posojilo v znesku 183 milijonov goldinarjev. Sporen ni bil člen kot tak, sporna je bila dnevna politika. In da bo mera še bolj polna, sporen je bil tudi odnos vlade do Slovencev. Vodja Nemškega nacionalnega združenja Otto Steinwender je namreč izjavil, "da oziraje se na poslednje administrativne odredbe vlade, ki podpira osebno slovenski živelj v planinskih in južnih deželah (!!), on in njegova stranka nočeta glasovati za dovoljenje tega posojila, ker vlada ne zasluži zaupanja njegove stranke." Ravno takrat je namreč vlada okrajnemu glavarstvu v Beljaku in mestnima zastopoma v Celju in Celovcu ukazala, da morajo slovenske vloge reševati v slovenskem jeziku. To je seveda med Nemci povzročilo veliko negodovanje.

Pri takšnem brenkanju na nemško nacionalno struno tudi Združena nemška levica pod vodstvom Ernsta Plenerja ni mogla ostati gluha, če je hotela obdržati svoje volivce. Zato so skupaj z nacionalci zapustili sejo in od Taaffeja zahtevali "natančen in jasen odgovor, od katerega bo zavisno, ali bodo še podpirali vlado, ali ji kot opozicija nasprotovali."³²² Ker je ravno takrat nekaj konservativcev manjkalo, je bil valutni odsek nesklepčen. Do večera se je nato končno zbralo 25 članov, s čimer je bil odsek spet sklepčen. Vendar tudi pri tako velikemu bojkotu opozicija ni izginila. Mladočehi so ostali načelna opozicija. "Če tudi preverjeni o koristi, da se stalno vravna vrednota našega denarja, nočejo dati vladi toliko moč v roke, ampak smatrajo za svojo dolžnost, taki vladi z vsemi postavnimi sredstvi protiviti se in prisiliti jo, da odstopi."³²³

Nemci niso začeli nasprotovati valutni reformi le zaradi zgoraj imenovanega vladnega ukaza. V Šukljjetovem govoru v državnem zboru lahko opazimo še en kamen spotike. "Čudno je, da smo zopet mi Slovenci, ki kalimo vodo. [...] Le pogledjte si nesrečo, narodna katastrofa je tukaj: dvorni svetnik slovenske narodnosti, in poleg tega še kot posebni poročevalec, je poklican v pravosodno ministerstvo." Sporna oseba je bil Filip Abram, ki je bil imenovan za ministrskega svetnika v pravosodnemu ministrstvu in za personalnega referenta za Štajersko, Koroško in Kranjsko.³²⁴ Čeprav ni v nobeni stranki in je le sposoben državni uradnik, je neprimeren, ker je Slovenec. Šuklje bi še razumel, da bi temu imenovanju nasprotoval Foregger, "da pa velika stranka [...] se odloči za take korake, da je vsled tega bila nastala parlamentarna kriza, da so vsled tega, - tajite, kakor hočete, - bile dolgo časa valutne predloge v nevarnosti, [...] to mi je nerazumljivo, to

³²² -é.: Vravnavo valute, Slovenec, št. 147, 1. julij 1892.

³²³ -é.: Vravnavo valute, Slovenec, št. 148, 2. julij 1892.

³²⁴ Slovenec, št. 128, 7. junij 1892.

obžalujem iz vse duše.”³²⁵ Nemci so se seveda branili, da imenovanju Abrama nasprotujejo le zato, ker je Slovenec. “Nicht daß Hofrath Abram Slovene ist, erregt bei den Deutschen Mißtrauen, sondern daß dieser Slovene auf Wunsch der slovenischen Führer zum Personal-Referenten ernannt wurde.”³²⁶ Zaradi političnega pritiska Šukljeta in Kluna naj bi bilo namreč to imenovanje doseženo na škodo Nemca Pflügla.³²⁷

Na Šukljetov govor v državnem zboru se je že naslednji dan odzval nemški celjski poslanec Richard Foregger, ki je takrat v državnem zboru nastopal kot samostojni poslanec - “divjak”. Po njegovemu mnenju naj bi Šuklje dobro vedel, “dass es gar nicht um diesen Hofrathsposten gegangen ist, sondern das dies nur der letzte Tropfen gewesen ist, welche zufällig in jenem Augenblicke noch in das übervolle Gefäß gefallen ist.”³²⁸ Glavni razlog za krizo naj bi bilo nemško nezaupanje v sedanjo vlado, ki podpira napredujočo slovenizacijo uradov in šol na Spodnjem Štajerskem. Proti očitani slovenizaciji (ne pa proti razlogom za krizo) se je nato odločno odzval slovenski štajerski poslanec Lavoslav Gregorec. “Untersteiermark ist in seiner Hauptmasse slovenisch und was slovenisch ist, das kann nicht slovenisirt werden.”³²⁹ Razmere so povsem drugačne, kakor tiste, ki jih je opisuje Foregger. “Es ist also nicht richtig, [...] dass in Untersteiermark slavisiert wird, sondern das Gegentheil ist richtig, es wird germanisirt.”³³⁰ Na to je spet odgovoril Foregger in jasno izrazil svoj strah pred izgubo nemškega posestnega stanja. “Die slovenische Schriftsprache wird ja heute erst gemacht [...] und dieses künstliche Züchten des Slavismus dort, wo deutsche Culturcentren bestehen, das ist die Slavisirung.”³³¹

Vendar uradniško imenovanje in zaukazana enakopravnost slovenščine pri poslovanju s strankami nista bila glavna razloga za nemško nasprotovanje valutni reformi. Pritoževali so se še nad zastojo pri delovanju češke razmejitvene komisije za nove pravne okraje, nad razmerami v Bukovini in nad sodniškim imenovanjem na Moravskem.³³² Glavni razlog za nasprotovanje Združene nemške levice pa je bila želja po ponovni osvojitvi oblasti. Zato so zaostrene politične razmere izkoriščali za izsiljevanje novih vladnih koncesij. Javno tega seveda niso priznali. “Die Vereinigte deutsche Linke hat die Valutareform nie als politische Frage aufgefaßt.”³³³ Vendar so jim zato to toliko bolj očitali Slovenci. “Pač lepi

³²⁵ Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeja v državnem zboru dne 12. julija 1892), Slovenec, št. 164, 21. julij 1892.

³²⁶ Laibacher Wochenblatt, št. 620, 25. junij 1892.

³²⁷ Wiener Brief, Laibacher Wochenblatt, št. 619, 18. junij 1892.

³²⁸ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 154. Sitzung, 13. julij 1892, str. 7133.

³²⁹ Ibidem, 155. Sitzung, 14. julij 1892, str. 7194.

³³⁰ Ibidem, str. 7195.

³³¹ Ibidem.

³³² Primerjaj Laibacher Wochenblatt, št. 622, 9. julij 1892.

³³³ Zur Valutadebatte, Laibacher Wochenblatt, št. 623, 16. julij 1892.

domoljubi so naši levičarji. Po svojih listih trobijo, da je vrejenje valute v državnem interesu, ali vendar se temu vrejenju upirajo, če se jim ne dajo kake koncesije.”³³⁴

24. Zasedanje državnega zbora in politika

Burna razprava v valutnem odboru s tesnim izidom za prihajajočo zasedanje državnega zbora ni pomenila nič dobrega. “Valutno vprašanje je po dolgem času rešeno z jako pičlo večino v komaj sklepni seji, ali bo večjo večino dobilo v zbornici, ne morem trditi.” Preveč strank je bilo iz političnih razlogov v opoziciji. “In prav to je vzrok, da se ne moremo nadejati dobrega iz te parlamentarne krize.”³³⁵ Nemški konservativci so tako omahovali iz političnih in gospodarskih razlogov.³³⁶ Po pogovoru med vodji Združene nemške levice in Taaffejem so se politične razmere nenadoma spet zasukale v korist vlade. Taaffe je bil sedaj lahko prepričan, da nemški liberalci valutni reformi ne bodo več nasprotovali.³³⁷ Tako je Plener svojim tovarišem svetoval, da “lahko z mirmo vestjo glasujejo za valutne predloge, ker se je vlada stališču nemških liberalcev izdatno približala.”³³⁸ Skoraj istočasno je tudi propadla 10. julija sprožena pobuda poslancev Richarda Foreggerja in Viktorja Krausa (oba sta bila takrat samostojna poslanca - “divjaka”) po združitvi obeh nemških strank. Njuna akcija je med valutno razpravo večje sadove obudila na Štajerskem in deloma na Koroškem.³³⁹ Politična kupčija na račun sprejema valutnih reform pa je še naprej potekala med vlado na eni strani in Hohenwartovim klubom na drugi strani. Vendar je morala vlada odkloniti pretirane zahteve Hohenwartovega kluba, ker bi drugače ogrozila svojo zvezo z Združeno nemško levico.³⁴⁰ Zgodba se je za vlado navsezadnje srečno končala. Proti prehodu v specialno debato so glasovali le Mladočehi, Krščanski socialci, Nemško nacionalno združenje in večina konservativcev, torej le 91 poslancev proti 190.³⁴¹ Glasovanje je potekalo gladko tudi

³³⁴ Slovenec, št. 135, 15. junij 1892.

³³⁵ -é.: Vravnavo valute, Slovenec, št. 148, 2. julij 1892.

³³⁶ Pred razpravo o valutnih predlogah, Slovenski narod, št. 155, 11. julij 1892. Pri nabiranju vladnih koncesij so celo grozili z istopom iz Hohenwartovega kluba. Tudi kasneje so se iz njihovih vrst slišali močni ugovori proti strankarskemu kolegu Treuinfelsu, ki je zagovarjal valutno reformo. Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891-1895)*, o.c., str. 209-210.

³³⁷ Jenks, William A.: *Austria Under the Iron Ring 1879-1893*, o.c., str. 286-287.

³³⁸ Pred razpravo o valutnih predlogah, Slovenski narod, št. 155, 11. julij 1892.

³³⁹ Cvirm, Janez: *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907*, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1988, str. 43; Cvirm, Janez: *Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907*, Zgodovinski časopis, 42, 1988, št. 2, str. 210.

³⁴⁰ Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891-1895)*, o.c., str. 211.

³⁴¹ Od poslancev s slovenskega ozemlja so proti glasovali: Gregorec, Jordan in Pfeifer. Za so glasovali: Auersperg, Burgstaller, Coronini Franz, Ferjančič, Foregger, Globočnik, Hohenwart, Klun, Kokoschinegg, Kirschner, Kušar, Luzzatto, Povše, Robič, Šuklje, Schwegel, Stalitz-Valtriano in Vošnjak. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen*

med specialno debato. 20. julija so bili vladni predlogi v državnem zboru sprejeti. Ko so jih sprejeli še v gosposki zbornici, je bila valutna reforma 11. avgusta 1892 uzakonjena.³⁴²

Vendar, se tudi med valutno razpravo ni bilo mogoče izogniti vročim političnim temam. "V valutni debati govorilo se je mnogo o politiki."³⁴³ Stranke, ki so nasprotovale valutni reformi, v polemiki z zagovorniki reforme niso mogle uporabljati le političnih argumentov. Ker je valutna reforma prvenstveno gospodarski problem, je bilo pri njeni kritiki potrebno uporabljati gospodarski jezik. Opozicijske stranke so se zavedale, da med širšo javnostjo zlata valuta ni preveč popularna. Strah pred "zlato internacionalo",³⁴⁴ pred izbiro relacije v škodo preprostih ljudi in pred podobni strahovi, so opravili svoje. Kot smo že videli, "se je zadnji čas, kar je to vprašanje na dnevnem redu, opazovala turbulentna, neizrecno živa agitacija, ki je znala široke kroge pridobiti proti tem predlogam. Prihajali so k osebam s stalno plačo in jim razkladali, da bode vsled vrejenja valute vse dražje; kmetu in obrtniku so pa pripovedovali",³⁴⁵ da bodo cene padle. Populistični govori so razpihovali globoko ukoreninjeno nezaupanje ljudi do denarnih sprememb. Tudi slovenski volivci reforme niso enoglasno podpirali. S Pohorja je tako prišel glas: "Po časnikih smo se nekoliko poučili in spoznali, kako važen je ta korak naše vlade, ob enem pa tudi nevaren, zato smo se pa tudi izrekli zoper veljavo."³⁴⁶

Zanimivo je, da se pri glasovanju poslanci niso držali uradne politike kluba, kateremu so pripadali. "Mnenja o tem velevažnem narodnogospodarskem vprašanju so jako različna. Možje enakih političnih načel glasovali so o valutnih predlogah različno."³⁴⁷ Poslanci s tem niso kršili strankarske discipline, saj naj bi jim klubi pri glasovanju pustili proste roke.³⁴⁸ Mnogi poslanci, katerih stranke so uradno podpirale valutno reformo, so tako glasovali proti njej. Težko je reči, ali so to storili zaradi svojega iskrenega prepričanja,³⁴⁹ ali so izkoristili ljudski strah za nabiranje političnih točk. Slovenski

Reichsrathes, XI. Session, 155. Sitzung, 14. julij 1892, str. 7206-7207.

³⁴² Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891-1895)*, o.c., str. 212-214.

³⁴³ Vrejenje valute (Govor gosp. poslanca Šukljeja v državnem zboru dne 12. julija 1892), *Slovenec*, št. 164, 21. julij 1892.

³⁴⁴ Po državnem zboru, *Slovenec*, št. 167, 25. julij 1892.

³⁴⁵ Vrejenje valute (Govor gospo. poslanca Šukljeja v državnem zboru dne 12. julija 1892), *Slovenec*, št. 161.

³⁴⁶ *Slovenec*, št. 114, 19. maj 1892.

³⁴⁷ Po državnem zboru, *Slovenec*, št. 167, 25. julij 1892.

³⁴⁸ "Die größeren Clubs haben ihren Mitglieder die Abstimmung über die Valutavorlage freigegeben. Die Valutareform ist eben eine so in alle wirtschaftlichen Verhältnisse tief eingreifende Umgestaltung, daß es nicht am Platz wäre, aus der Abstimmung über dieselbe eine Clubfrage zu machen. Man müsse es dem freien und sachlichen Urtheile der einzelnen Abgeordneten überlassen, für oder gegen dieselbe zu stimmen." *Zur Valutadebatte, Laibacher Wochenblatt*, št. 623, 16. julij 1892.

³⁴⁹ "V valutnem vprašanju pa nobe stranka ni bila jedina. Poslanci so glasovali po svojem prepričanju." *Občni zbor štajerskega "Slovenskega društva"*, *Slovenec*, št. 193, 25. avgust 1892.

poslanec Pfeifer je tako glasoval proti, ker "kot zastopnik revnega prebivalstva ne morem glasovati za predloge, ki bodo že itak preobloženim davkoplačevalcem zvišali davke."³⁵⁰

Na Slovenskem je bilo slišati tudi glasovi za zlato valuto. Kranjska kmetijska družba se je na generalni skupščini 8. julija 1892 tako enoglasno izrekla za valutno reformo. Prav tako ljubljanski občinski svet.³⁵¹ Tudi poslanci s slovenskega ozemlja so večinoma glasovali za reformo. Celo Foregger, ki je iz političnih razlogov odločno nasprotoval vladi, je zaradi gospodarskih podprl zlato valuto.³⁵² To je storil kljub temu, da je v parlamentu bil "divjak" in ga torej ni vezala strankarska disciplina. Zaradi te idejne in politične pestrosti pri obravnavi tako pomembnega gospodarskega vprašanja se je parlamentarna razprava o valutni reformi "v istini odlikovala po svoji stvarnosti, točnosti in razboritosti. Morda bi smel trditi, da nikoli, odkar je obstajal avstrijski parlament, nobena razprava ni nadkriljevala generalne debate o valutnem vprašanju."³⁵³

25. Denar in nacionalna čustva

Nacionalne strasti torej niso mogle stati ob strani tudi pri tako prvenstveno gospodarskemu vprašanju kakor je bilo valutno. Celotna valutna reforma je bila zaradi nepomirljivih nacionalnih bojov nekajkrat na robu prepada. Nič bolje ni bilo tudi pri drugih gospodarskih reformah. Nacionalni spopadi so s tem postali resna ovira za zdrav gospodarski razvoj monarhije. Zato ne preseneča pritožba Vase Petričiča nad "rodom zagrizencev", ki namesto gospodarskih problemov postavljajo na prvo mesto nacionalne prepire. Ta njegova skrb ga je pripeljala celo tako daleč, da je odmevno³⁵⁴ oznanil, da je v interesu Avstro-Ogrske, da ohrani papirnati denar. Papirnati denar svojo vrednost ohrani le toliko časa, dokler obstaja tudi država. Zato bodo imeli ljudje vedno močan interes za ohranitev države. "Ne da se tajiti, da bi o naših razmerah, ko se ljudje bolj brigajo za politične kakor za gospodarstvene namene in na noben način nočejo priznati načela zdrave enakopravnosti, skoro bolj kazalo valuto ne preustrojiti, ker bi to bilo nekako prisilno sredstvo, da se vzdrži države integriteta in bi se s tem narodi prisilili je z ozirom na svojo lastno korist državo o vsaki priliki podpirati."³⁵⁵ Takrat Petričič niti ni slutil, da najbolj črni politični časi šele prihajajo.

³⁵⁰ Vrejenje valute. Govor g. poslanca V. Pfeiferja v državnem zboru dne 18. julija 1892, Slovenec, št. 165, 22. julij 1892.

³⁵¹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 155. Sitzung, 14. julij 1892, str. 7190.

³⁵² Ibidem, 154. Sitzung, 13. julij 1892, str. 7131-7135.

³⁵³ Šuklje, Fran: Iz mojih spominov, o. c., str. 244 - 245.

³⁵⁴ Z njegovo mislijo se je namreč strinjal tudi Slovenec. Preosnova valute, Slovenec, št. 241, 20. oktober 1890.

³⁵⁵ Petričič, Vaso: K valutnemu vprašanju, Slovenski narod, št. 278, 2. december 1889.

V času prebujajočih se nacionalizmov se je mnogonacionalni Avstro-Ogrski slabo pisalo. Jezikovni prepiri se tudi denarju niso mogli izogniti. Ker je potrebno na vsakem denarju skrbno označiti njegovo vrednost, so na denarju napisi v številkah in črkah. V času nacionalnih bojev pa seveda ni bilo čisto vseeno, v katerem jeziku so bili ti napisi. Ko se je tako leta 1878 enotna nacionalna banka razcepila na avstrijsko in ogrsko, se je pojavil tudi problem novih bankovcev. Doslej so imeli bančni bankovci napise samo v nemščini, vendar so bili na državnih bankovcih v vseh deželni jezikih. Po novem pa so na eni strani imeli nemške in na drugi madžarske napise. "Tudi državnim bankovcem se bode napravil takošen obraz, namreč le vseizveličavni nemški in ogerski tekst. Vsak Avstrijan mora tedaj umeti čitati nemško in ogersko, da bode popolnem razumeval nove bankovce."³⁵⁶

Po ustavi so bili vsi narodi avstrijske polovice monarhije enakopravni. Čeprav je bila nemščina v dejanskemu življenju državni jezik, pravno to nikoli ni bila. Zato so se nenemški narodi ob pogledu na nove bankovce čutili diskriminirane. "Slovani imajo le pravico, za svoje žulje vsprejemati te dvojezične dragotine in plačevati z njimi – davek."³⁵⁷ Le nemški in madžarski napisi so diskriminacija drugih narodov. Vendar ne samo to. So tudi omejevanje posameznikove osebne svobode. "Nihče pa me ne more prisiliti, vsprejemati denar, ki ga ne poznam,³⁵⁸ ali pa, ki se mi ne zdi primeren za zameno. Ako mi usiljujejo bankovec, katerega mi ni treba poznati, mi delajo krivico in me omejujejo v svobodi, katero mi podeljujejo po drugi strani."³⁵⁹

Proti takšnim bankovcem za deset goldinarjev so se najbolj odločno leta 1881 postavili Čehi. "Da der Nominalwert der Banknote nur auf deutsch und ungarisch angegeben worden war, griff man in der tschechischen Siedlungsgebieten rasch und spontan zur "Selbsthilfe". Nach kurzer Zeit befanden sich schon etwa 100.000 Banknoten mit tschechischen Aufschrift."³⁶⁰ Med slovensko nacionalno zavedno javnostjo je ta češka akcija za jezikovno enakopravnost naletela na ugoden odmev. Po razlagi pisca v Novicah so Čehi s temi napisi preprosto "hoteli svoje rojake varovati škode, da bi po goli desetici (10) na bankovcu zapeljani ne dajali teh "flik" za 10 krajcarjev."³⁶¹

Ti napisi so v bančnem svetu povzročili veliko zmedo. Finančno in trgovsko mini-

³⁵⁶ Poslednje znamenje Avstrije, Novice, št. 29, 17. julij 1878, str. 227.

³⁵⁷ Tiz forint, Slovenski narod, št. 118, 25. maj 1886

³⁵⁸ Kakšen pomen so pri napisih imela nacionalna čustva in kako se pri tem niso ozirali na praktično uporabnost denarja, je razvidno iz zadovoljstva z avstrijskimi kovanci, katerih napisi so bili v latinščini in nastrojenosti proti madžarskim kovancem, ki so imeli le madžarske napise. "Ker se novcem znaki ne morejo v vseh jezikih napisati, izbran je latinski jezik, ki ga ne govori nobeden narod, izobraženi ljudje pa ga umejo." V C: Denar in kredit, Edinost, št. 18, 3. marec 1883.

³⁵⁹ Podgornik, F.: Napisi na bankovcih, Slovenski narod, št. 214, 20. september 1886.

³⁶⁰ Urban, Otto: Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918. Band I, Böhlau Verlag, Dunaj, Koln, Weimar, 1994, str. 519.

³⁶¹ J. A.: Sedanji desetaki - reprezentanti denarnega dualizma, Novice, št. 33, 17. avgust 1881.

strstvo jih je toleriralo. Avstroogrška banka pa je imetnikom teh bankovcev zaradi njihove "skaženosti" zaračunala 5 krajcarjev takse. Temu so takoj sledili ugovori, da "papirati denar ni nič drugega, ko dolžno pismo od banke."³⁶² Če se je banka pri izdaji bankovcev obvezala, da je bankovec za 10 goldinarjev vreden točno toliko, potem ne sme prelomiti svoje obljube in zanj izplačati manj, saj bi s tem popolnoma omajala zaupanje v vrednost izdanega denarja. Čehi so proti temu ukrepu hitro našli novo orožje. Češko besedilo so napisali z nevidnim črnilom, ki se je pokazalo šele v banki. Tako je bila za pet krajcarjev oškodovana banka. Na bankovce so v češčini tudi pisali, da je vrednost bankovca 9,95 goldinarja. S tem je bila omajana obljuba banke, da je bankovec vreden točno deset goldinarjev.³⁶³

Takšne jezikovne akcije seveda med Nemci niso naletele na ugoden odmev. Slovencem so tako zasmehljivo odgovarjali, da so takšne zahteve "nicht weiter als ein ziemlich ungefährlicher Ausdruck nationaler Großthuerer."³⁶⁴ Slovencem so tudi pokroviteljsko očitali, da se pri pogajanjih o obnovitvi statuta Avstro-Ogrske banke zanimajo le za "nepomembna" jezikovna vprašanja namesto daljnosežnih gospodarskih problemov. "Desartige Auslassung mögen für Manche vielleicht nur ein komische Seite haben, aber sie zeigen doch auch, mit welchem Geist und Sinne die nationalen Parteien großen wirtschaftlichen Fragen entgegenzutreten."³⁶⁵

Z nacionalnimi čustvi se je kar precej ukvarjal tudi valutni odsek. Vlada je namreč predlagala, da naj bo na novih kovancih le napis "Franciscus Josephus I. D. G. Imperator et Rex."³⁶⁶ V nevtralnem jeziku - latinščini naj bi torej Franc Jožef nosil le naziv avstrijskega cesarja in madžarskega kralja. Čehi niso bili zadovoljni, da so pozabili na "njihovo" češko kraljestvo.³⁶⁷ Podobno so tudi Poljaki navijali za "svojo" kraljestvo Galicijo. V njihovo korist je glasovalo 20 članov valutnega odseka, proti jih je bilo 18. V tej zvezi smo tudi Slovenci prišli do "svojega" kraljestva Ilirije. Temu so najbolj nasprotovali tržaški poslanci, navdušeni pa seveda niso bili niti nemški liberalci in nacionalci. Za Ilirijo so tako glasovali 3 Jugoslovani, 5 Poljakov, 5 nemških konservativcev, 4 Mladočehi, 3 staročeški veleposestniki in 2 Romuna. Hrvaški predlog, da bi se napisu kralj Madžarske dodal še kralj Hrvaške, pa je podprlo le sedem članov in tako ni bil sprejet.³⁶⁸ Novi napis se je tako glasil: "Franciscus Josephus I. D. G. Imperator Austriae, Rex Bohemiae, Galiciae, Illyiae etc. et Apostolicus Rex Hungariae."³⁶⁹

³⁶² Slovenec, št. 87, 9. avgust 1881.

³⁶³ J. A.: Sedanji desetaki - reprezentanti denarnega dualizma, Novice, št. 33, 17. avgust 1881.

³⁶⁴ Slowenische Bankpolitik, Laibacher Wochenblatt, št. 302, 22. maj 1886.

³⁶⁵ Laibacher Wochenblatt, št. 320, 25. september 1886.

³⁶⁶ Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 34.

³⁶⁷ Na to je že med prvim branjem valutnih predlogov opozoril Josef Kaizl. Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, Fünfter Band (1891-1895), o.c., str. 208.

³⁶⁸ -é.: Vravnavna valute, Slovenec, št. 139, 21. junij 1892.

³⁶⁹ Szczepanowski, Stanislaw: Bericht des Valutaausschusse über die Gesetzentwürfe, o.c., str. 34.

26. Ponarejanje denarja

Problem, ki je bil vedno tesno povezan z obliko bankovcev, je bilo ponarejanje denarja. Čim preprosteje je denar narejen, tem lažje ga je ponarediti. Če vzamemo v roke takratno črno kroniko, ugotovimo, da je bilo razpečevanje ponarejenega denarja takrat zelo razširjena pridobitna dejavnost. Za nekatere ljudi tudi moralno neoporečna dejavnost. "Nekteri ljudje blezo mislijo, da to nič ni, če kdo denar ponaredi, in da ni nikomur škoda. Toda to je strašna zmota." Veliko preprostih ljudi je torej takrat mislilo, da ponarejevalci škodujejo le državi. Zato je bilo potrebno ljudem razložiti, da je ogoljufan tudi tisti, ki sprejme ponarejeni denar. Če se namreč ta denar kasneje izkaže za ponaredek, izgubi vso svojo vrednost. Imetnik ponaredka tako po ponarejevalčevi krivdi pretrpi veliko škodo.³⁷⁰ "Ponarejavec bankovcev je torej naj grši oderuh, tat in slepar, ostudniši v enem oziru kot navadni tat."³⁷¹

Razpečevanje ponarejenega denarja je bilo takrat na Slovenskem močno razširjeno. "Uže več let se ponavljajo zaporedom žalostni prizori pred sodiščem, ki mora obsojati ljudi, kateri se hoté obogatéti brez dela, na stroške drugih, s ponarejenim denarjem."³⁷² Tako se je npr. hkrati znašlo na sodišču kar 21 obtožencev. Ponarejene bankovce so dobivali v Italiji in jih nato pri nas spravljali v promet. Postopek je bil pogosto zelo preprost. Prevarant je odšel po nakupih, kupil neko malenkost in od prodajalca dobil neoporečni drobiž.³⁷³ Organizacija s prisotnim duhom molčečnosti je bila precej trdna. "Neče nikdo zatožencev kaj gotovega vedeti, vsi pravijo le, da so jih od drugih dobili, in ti drugi zopet se izgovarjajo, da so jim prišle v roko, da ne vedó kako."³⁷⁴ Razpečevalci so izhajali iz zelo različnih slojev. Bili so kmetje, gostilničarji, kajžarji, obrtniki, delavci. Skupno jim je bilo le upanje na hiter dobiček, veliko jih je bilo zaprtih že prej. Kazni so bile zelo visoke. Za takšen prestop si bil lahko obsojen na dosmrtno težko ječo ali "samo" na deset, osem in še manj let. Zato "varujte se takih goljufov in sleparjev! Le na pošteni poti si zamore človek res pomagati drugam, nego v ječo."³⁷⁵

³⁷⁰ Slišali so se tudi glasovi, da je država takšnim ljudem dolžna povrniti škodo. Vendar to le v primeru, "falls die Nachahmung so täuschend ist, daß das in die Geheimnisse der Banknoten-Fabrikation nicht eingeweichte Publikum die Fälschung nicht erkennen kann." To pa zato, ker je zaradi koristi, ki jih papirnati denar prinaša državi, to dolžnost države in ker je to tudi v interesu države, če hoče ohraniti kreditno zaupanje med ljudmi. Glej Falsche Staatsnoten und die Einlösungspflicht, Marburger Zeitung, št. 82, 9. julij 1875.

³⁷¹ Zgodnja danica, št. 2, 10. prosenca 1873, str. 13.

³⁷² Ponarejevanje denarjev, Slovenski narod, št. 287, 13. december 1878.

³⁷³ Izpred porotnega sodišča, Slovenski narod, št. 113, 17. maj 1878.

³⁷⁴ Ponarejevanje denarjev, Slovenski narod, št. 287, 13. december 1878.

³⁷⁵ Slovenec, št. 3, 6. januar 1876.

27. Težko privajanje na novosti

Razprave po časopisih in v parlamentu in nazorski boji med izobraženci so en svet. Nazore teh ljudi smo ravnokar spoznali. Svet navadnih ljudi pa je nekaj čisto drugega. Če je v že opisanemu svetu obstajalo toliko različnih mnenj o denarju, se nam takoj vsili vprašanje, kaj so o temu problemu mislili vsi ostali državljani in predvsem kako so nanj reagirali. Zaradi težke umljivosti valutnih problemov in nasprotujočih si informacij, ki jih je objavljalo dnevno časopisje, je bilo povsem naravno, da je glede prihodnosti valutne ureditve v glavah ljudi vladala precejšnja zmešnjava. "Na kmetih in tudi v mestih delajo si ljudje čudne pojme o tej uravnavi naše vrednote. Pravijo, da od vsakega goldinarja odtegnejo po 16 kr. - in to da je uravnava vrednote."³⁷⁶

Pri prehodu iz enega v drugi denarni sistem ljudi podrobnosti o valutni reformi ne zanimajo preveč. Predvsem jih zanima, kako se bo denar menjal, torej koliko novega denarja bodo dobili za svoj stari denar. Ker o menjavi veliko ljudi ni bilo dovolj poučenih in so zaupali tudi (napačnim) informacijam, ki so se med ljudstvom širile od ust do ust, so jih lahko dobro poučeni goljuhi hitro speljali na limanice. Uredništva časopisov so se tega prav dobro zavedala in "zato prosimo naše bralce, da si to zapomnijo [podatke o času in načinu menjave] in se ne dajo nikomur, da jih v tem oziru ukani."³⁷⁷

Ko je bila tako leta 1858 vpeljana nova avstrijska valuta, katere goldinar je bil sedaj namesto na 60 krajcarjev razdeljen na 100 krajcarjev, "bili so ljudje vsi zbegani. [...] Ljudje pa neso mogli umeti, da bi bilo 60 ravno toliko, kolikor 100. To je naredilo gospodinjam mnogo skrbij pri kupovanju blaga."³⁷⁸ Sčasom so se ljudje navadili na novo preračunavanje. "Danes se nam smešno vidi, kako smo premišljevali, koliko se bode za nove krajcarje kupilo te ali one reči, katero smo kupovali po starem denarju."³⁷⁹ Veliko ljudi se najprej sploh ni moglo navaditi na nov denar. "Kako nerado se kmečko ljudstvo loči od starih naprav, posebno od starega denarja", nam pove primer nekega kmeta, ki je hotel svoje že dolgo časa neveljavne bankovce zamenjati za novi denar. "Ko se mu pa je le premalo ponujalo za njegovih 2000 bankovcev, jih spravi kmetič v žep, rekoč: "Sčasoma bodo že dobili polno veljavo."³⁸⁰ Tradicionalno kmečko okolje se je težko navadilo na nov merski sistem. "O novej meri in vagi je vse tiho. [...] Potem takem bi človek skoraj mislil, da je nova mera in vaga ljudem priljubljena, toda skušnja uči, da se bo kmečki ljud le težko z njo sprijaznil."³⁸¹ Trgovci, ki so ponekod hoteli prodajati po novih merah (na kar jih je obvezoval zakon), so zaradi bojkota kmečkih kupcev morali

³⁷⁶ Uravnava vrednote, Nova Soča, št. 22, 27. maj 1892.

³⁷⁷ Kronska veljava, Slovenski gospodar, št. 33, 18. avgust 1892, str. 261.

³⁷⁸ Novi denar, Slovenec, št. 122, 30. maj 1892.

³⁷⁹ "U. T": Vesoljna mera in vesolna vaga, Slovenski narod, št. 50, 3. marec 1875.

³⁸⁰ Slovenec, št. 4, 10. januar 1878.

³⁸¹ Od notranjsko-primorske meje, Slovenec, št. 141, 18. december 1877.

spet preiti na stare mere.

Lahek način preračunavanja in postopno vpeljevanje krone je precej olajšalo prehod na novo valuto. Srebrni goldinarji in papirnati denar je po sprejemu valutne reforme ostal še naprej v veljavi. "Pozneje dobimo namestu papirnatega denarja deloma kovani denar, deloma nov papirnati denar, kajti potem mogel bode vsakdo zamenjati papirnati denar za kovani denar." Plačevanje bo lahko še naprej potekalo s starim denarjem "in samo če bode hotel, recimo, da ima slučajno kaj novega denarja, mogel bode plačevati s kronami."³⁸² Šele z novim letom 1900 je krona dokončna postala edino veljavna denarna enota Avstro-Ogrske. Vse do takrat pa se je lahko računalo še s starimi goldinarji. Državni bankovci so bili šele leta 1903 postopoma vsi umaknjeni iz denarnega prometa. Zato ni nič čudnega, da so se tudi ljudje le postopoma navajali na novo krono in so še dolgo govorili in mislili v goldinarjih. "Die neuen Münznamen Krone und Heller bürgerten sich nur sehr langsam und widerstrebend ein. Insbesondere große Teile der Landbevölkerung rechnete bis zur Einführung der Schillingwährung noch immer in Gulden und Kreuzern."³⁸³ Tudi na Slovenskem ni bilo verjetno prav nič drugače.

³⁸² Kako bode z novim denarjem, Slovenski narod, št. 143, 25. junij 1892.

³⁸³ Probszt, Günther: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918, Hermann Böhlau, Wien, Köln, Graz, 1973, str. 547.

IX. VIRI IN LITERATURA

1. Časniki

Domoljub

Edinost

Kmetovalec

Laibacher Tagblatt

Laibacher Wochenblatt

Marburger Zeitung

Nova Soča

Novice

Rimski katolik

Slovenec

Slovenski gospodar

Slovenski narod

Soča

Zadruga

Zgodnja danica

2. Revije

Čas

Čitalnica

Dom in svet

Katoliški obzornik

Verhandlungen und Mittheilungen der iuristischen Gesellschaft in Laibache

Zeitschrift für Volkswirtschaft Sozialpolitik und Verwaltung

Zvon

3. Pomembnejši tiskani viri in članki

- Alešovec, Jakob: Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom, Katoliška Bukvarna, Ljubljana, 1911.
- Belec, Ivan: Obresti v socialnem oziru, Ljubljana, 1889.
- Costa, E[bin] H.: Die Aufhebung der Wuchergesetze mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse der Landwirtschaft im Herzogthume Krain, Verhandlungen und Mittheilungen der iuristischen Gesellschaft in Laibache, Verlag der iuristischen Gesellschaft, Laibach, 1866.
- Godina-Verdelski, Josip: Izvirek premožnosti ali pravi pomoček za nje napravo in vstanovitev med ljudstvom, Trst, 1873.
- Gršak, Ivan: Banke in papirni denar, Čitalnica, I. zvezek, Gradec, 1865, str. 21-34.
- Gršak, Ivan: Narodno gospodarstvo. Slovenski Štajer, 3. del.
- Gršak, Ivan: Obresti in obrestne postave, Čitalnica, I. zvezek, Gradec, 1865, str. 3-21.
- Knapp, Georg Friedrich: Staatliche Theorie des Geldes, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1905.
- Kobatsch, Rud.: Die GewerbeGesetzNovelle vom 5. Februar 1907, Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, Wien-Leipzig, 1908.
- Krek, Janez Ev.: Etiški temelji gospodarske vede, Katoliški obzornik, VII, 1903.
- Lapajne, Ivan: Glavna vodila umnega gospodarstva na majhnem poséstvu in z malim imétjem, Kranjska kmetijska družba, Ljubljana, 1880.
- Leon XIII.: Delavsko vprašanje, Ljubljana, 1891.
- Pajk, Janko: Izbrani spisi, Prvi zvezek: Politični, narodno-gospodarstveni, naučni spisi, Maribor, 1872.
- Pavlica, A[ndrej]: Marxov nauk o delu in veljavi, Čas. Znanstvena revija Leonove družbe, 5. letnik, 1911, str. 58-68.
- Pavlica, A[ndrej]: Najvažnejše vprašanje sociologije, Čas. Znanstvena revija Leonove družbe, 9. letnik, 1915, str. 260-272.
- Pavlica, Josip: O bistvu kapitalizma, Katoliški obzornik, leto III, Ljubljana 1899.
- Pavlica, Josip: Socialno vprašanje ali od kod izvira siromaščina delavskega ljudstva, Gorica, 1902.
- Poročilo o II. slovenskem katol. shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani, Ljubljana, 1901.
- Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil leta 1892. leta v Ljubljani, Ljubljana 1893

- Schey, Josef: Das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für das Kaisertum Österreich, Hofverlags- und Universitäts-Buchhandlung, Wien, 1916.
- Sovran, J. [Janez Evangelist Krek]: Črne bukve kmečkega stanu. Jedro kmečkega vprašanja, Ljubljana, 1895.
- Spitzmüller, Alexander: Die österreichisch-ungarische Währungsreform, Zeitschrift für Volkswirtschaft Sozialpolitik und Verwaltung. Organ der Gesellschaft österreichischer Volkswirte, Wilhelm Braumüller, Wien, Leipzig, 1902.
- Szczepanowski, Stanislav: Bericht des Valutaausschusses über die Gesetzentwürfe, betreffend die Regelung der Valuta und die Convertirung einiger Kategorien der Staatsschuld. - Beilagen zu den stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1892, št. 419.
- Tavčar, Ivan: Slovenski Pravnik. Poduk o najpotrebnejših zakonih, Družba sv. Mohorja, Celovec, 1883-.
- Ušeničnik, A[leš]: Opombe k Marxovi teoriji o delu in veljavi, Čas. Znanstvena revija Leonove družbe, 5. letnik, 1911.
- Vošnjak, J[osip]: Socialni problem in kmetski stan, Letopis Matice slovenske, 1885

4. Sodobna literatura

- Allmayer-Beck, Joh. Christoph: Vogelsang. Vom Feudalismus zur Volksbewegung, Verlag Herold, Wien, 1952.
- Allmayer-Beck, Johann Christoph: Der Konservatismus in Österreich, Isar Verlag, München, 1959.
- Arnez, John A.: Slovenian lands and their economies. 1848-1873, Studia Slovenica, New York, Washington, 1983.
- Bader, Erwin: Christliche Sozialreform. Beiträge zur Sozialphilosophie in einer veränderten Welt, Herder, Wien, 1991.
- Benedikt, Heinrich: Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit, Verlag Herold, Wien, München, 1958.
- Born, Karl Erich: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1977.
- Boyer, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna, Origins of the Christian Social Movement 1848-1897, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1981.
- Bruckmüller, Ernst: Sozialgeschichte Österreichs, Harold Verlag, Wien, München, 1985.
- Brusatti, Alois: Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, Jupiter-Verlag, wien, 1965.

- Brusatti, Alois: Wirtschafts- und Sozialgeschichte des industriellen Zeitalters, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1979.
- Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät Wien, Wien, 1955.
- Clark, Martin: Modern Italy 1871-1995, Longman, London-New York, 1996.
- Cvirn, Janez: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1988.
- Cvirn, Janez: Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914), Založba Obzorja Maribor, Maribor, 1997.
- Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998.
- Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del: Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973.
- Družbeni nauk Cerkve, Mohorjeva družba, Celje, 1994.
- Ebert, Kurt: Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Die Taaffesche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungsreform (1879-1885), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975.
- Ehmer, Josef: Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien, R. Oldenburg Verlag, München, 1980.
- Ekelund, Robert B. in Hébert, Robert F.: Povijest ekonomske teorije i metode, MATE, Zagreb, 1997.
- Fischer, Jasna: Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Krt, Ljubljana, 1984.
- Fischer, Wolfram: Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972.
- Frauendorfer, Sigmund: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik, 1. del, BLV Verlagsgesellschaft, München-Basel-Wien, 1963.
- Fuchs, Albert: Geistige Strömungen in Österreich 1867-1918, Löcker Verlag, Wien, 1984.
- Funder, Friedrich: Aufbruch zur christlichen Sozialreform, Verlag Herold, Wien-München, 1953.
- Galbraith, John Kenneth: Doba neizvjesnosti, Stvarnost, Zagreb.
- Geremek, Bronislaw: Usmiljenje in vislice. Zgodovina revščine in milosrčnosti, Studia humanitatis, Ljubljana, 1996.
- Gestrin, Ferdo in Melik, Vasilij: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana, 1966.
- Glavan, Franc: Pravna ureditev obrtništva na Slovenskem, Časopisni zavod Uradni list SRS, Maribor, 1984.

- Good, David F.: Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750-1914, Hermann Böhlau, Dunaj, Köln, Gradec, 1986.
- Gubo, Andreas: Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart, Graz, 1909.
- Hanisch, Ernst: Konservatives und revolutionäres Denken. Deutsche Sozialkatholiken und Sozialisten im 19. Jahrhundert, Geyer-Edition, Wien-Salzburg, 1975.
- Henning, Friedrich-Wilhelm: Die Industrialisierung in Deutschland 1800 bis 1914, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1989.
- Höbelt, Lothar: Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Alt-österreich 1882-1918, Verlag für Geschichte und Politik, Oldenburg, 1993.
- Hobsbawm, Eric: The Age of Empire 1875-1914, Vintage Books, 1989.
- Hočevar, Toussaint: The Structure of the Slovenian Economy 1848-1963, Studia Slovenica, New York, 1965.
- Hohoff, Wilhelm: Temelji krščanskega gospodarskega nauka, O kapitalu in oderuštvi, Družba Sv. Mohorja v Celju, Celje 1950.
- Hubbard, William H.: Auf dem Weg zur Großstadt. Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850-1914, R. Oldenbourg Verlag, München, 1984.
- Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Springer Verlag, Wien, 1949.
- Janez Evangelist Krek (1865-1917), Maribor, 1998.
- Jenks, William A.: Austria Under the Iron Ring 1879-1893, The University Press of Virginia, Charlottesville.
- Juhant, Janez: Krekovo berilo, Mohorjeva družba, Celje, 1989.
- Klenner, Fritz: Die österreichischen Gewerkschaften. Vergangenheit und Gegenwartsprobleme, Verlag des österreichischen Gewerkschaftsbundes, Wien, 1951.
- Klopp, Wiard: Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherrn von Vogelsang, Typographische Anstalt, Wien, 1930.
- Knarr, Walter: Das Ministerium des Grafen Taaffe und die soziale Frage, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1948.
- Knoll, Reinhold: Zur Tradition der christlichsozialen Partei. Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratswahlen 1907, Hermann Böhlau, Wien, Köln-Graz, 1973.
- Kolmer, Gustav: Parlament und Verfassung in Österreich, 5 delov, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1972 in 1978.
- Krek, Janez Ev.: Izbrani spisi, II. zvezek, Prvih pet let javnega dela (1892-1897), 2. snopič, uredil Ivan Dolenc, Družba sv. Mohorja, Celje, 1929.
- Kremžar, Marko: Izhodišča in smer katoliškega družbenega nauka, Družina, Ljubljana, 1998.

- Kresal, France: Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1998.
- Kulišer, Josif: Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka II, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1959.
- Lachnit, Peter: Staatliche Sozialpolitik für und gegen die Arbeiterschaft. Arbeiterbewegung und Sozialversicherung in Österreich von den Anfängen bis 1918, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1989.
- Lazarevič, Žarko: Kmečki dolgovi na Slovenskem, Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948, Znanstveno in publicistično središče Ljubljana 1994.
- Lerch, Friedrich: Die Konservativen und die österreichische soziale Gesetzgebung in der Ära Taaffe, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Wien, 1948.
- Lewis, Gavin: Kirche und Partei im Politischen Katholizismus. Klerus und Christlich-soziale in Niederösterreich 1885-1907, Geyer-Edition, Wien-Salzburg, 1977.
- März, Eduard: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josefs I. Am Beispiel der k.k. priv. österreichischen Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe, Europa Verlag, Wien, Frankfurt, Zürich, 1968.
- Matis, Herbert: Das Industriesystem. Wirtschaftswachstum und sozialer Wandel im 19. Jahrhundert, Verlag Carl Ueberreuter, Wien, 1988.
- Matis, Herbert: Österreichs Wirtschaft 1848-1913, Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josefs I., Duncker & Humblot, Berlin, 1972.
- McCagg, William O.: History of Habsburg Jews 1670-1918, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis, 1989.
- Melik, Vasilij: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Slovenska matica, Ljubljana, 1965.
- Perovšek, Jurij: Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929, Modrijan, Ljubljana, 1996.
- Pirc, Jožko: Aleš Ušeničnik in znamenja časov. Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja, Družina, Ljubljana, 1986.
- Pribram, Karl: Geschichte des ökonomischen Denkens, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.
- Probszt, Günther: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918, Hermann Böhlau, Wien, Köln, Graz, 1973.
- Recktenwald, Horst Claus: Geschichte der politischen Ökonomie, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1971.
- Reisp, Branko: Ljubljanski grad. Zgodovinski oris, Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Založba Obzorja Maribor, Ljubljana, 1985.
- Rosenberg, Hans: Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa, Walter de Gruyter, Berlin, 1967.

- Rozman, Franc: Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Založba Borec, Ljubljana, 1979.
- Rumpler, Helmut: Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804-1914, Ueberreuter, Wien 1987.
- Samuelson, Paul A. in Nordhaus, William D.: Ekonomija, "MATE", Zagreb, 1992.
- Sandgruber, Roman: Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Ueberreuter, Wien, 1995.
- Schmölders, Gunter: Geschichte der Volkswirtschaftslehre, Rowohlt, Hamburg, 1962.
- Schraepfer, Ernst: Quellen zur Geschichte der sozialen Frage in Deutschland, Band I, 1800-1870, Musterschmidt-Verlag, Berlin, Frankfurt, 1955.
- Schumpeter, Joseph A.: Povijest ekonomske analize II, Informator, Zagreb, 1975.
- Serše, Aleksandra: Stokovno šolstvo v osrednji Sloveniji do let 1941. S posebnim ozirom na obrtno šolstvo na področju Kranjske, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 1995.
- Silberbauer, Gerhard: Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage, Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1966.
- Slovenski biografski leksikon, Ljubljana.
- Sveto pismo Stare in Nove zaveze, Svetopisemska družba Slovenije, Ljubljana, 1996.
- Šorn, Jože: Začetki industrije na Slovenskem, Založba Obzorja Maribor, Ljubljana, 1984.
- Šuklje, Fran: Iz mojih spominov, I. del, Slovenska matica, Ljubljana, 1988.
- Talos, Emmerich: Staatliche Sozialpolitik in Österreich. Rekonstruktion und Analyse, Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1981.
- Tavčar, Ivan: Cvetje v jeseni, Izbrano delo, 3. knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1974.
- Tessner, Magnus: Der Außenhandel Österreich-Ungarns von 1867 bis 1913, Müller Botermann Verlag, Köln, 1989.
- Trdina, Janez: Podobe prednikov: Zapisi Janeza Trdine iz obdobja 1870-1879, 3 knjige, Knjižna zbirka Krt, Ljubljana 1987.
- Tremel, Ferdinand: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs, Franz Deuticke, Wien, 1969.
- Urban, Otto: Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918, Böhlau Verlag, Dunaj, Köln, Weimar, 1994.
- Vilar, Pierre: Zlato i novac u povijesti 1450-1920, Nolit, Beograd, 1990.
- Vilfan, Sergej: Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije, Slovenska matica, Ljubljana, 1961.
- Vocelka, Karl: Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1978.

- Vodopivec, Peter: Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi, Doktorska disertacija, II. del, Ljubljana 1978
- Vošnjak, Josip: Spomini, Slovenska matica, Ljubljana, 1982.
- Wadl, Wilhelm: Liberalismus und soziale Frage in Österreich, Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeitbewegung (1867-1879), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, Wien 1987.
- Winter, Eduard: Frühliberalismus in der Donaumonarchie. Religiöse, nationale und wissenschaftliche Strömungen von 1790-1868, Akademie-Verlag, Berlin, 1968.
- Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979.
- Žižek, Aleksander: Zbirka obrtnih listin 1892-1932, Zgodovinski arhiv Celje, Celje, 1994, 1995.

5. Razprave in članki iz tiska in periodike

- Bruch, Rüdiger: Bürgerliche Sozialreform im deutschen Kaiserreich. - Bürgerliche Sozialreform in Deutschland vom Vormärz bis zur Ära Adenauer, Verlag C. H. Beck, München, 1985, str. 61-179.
- Bruckmüller, Ernst: Razvoj krščanskih socialcev v Avstriji do prve svetovne vojne. - Krekov simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1992, str. 131-146.
- Brusatti, Alois: Die Entwicklung der Wirtschaftswissenschaften und der Wirtschaftsgeschichte. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del: Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 605-624.
- Bučič, Vesna: Ljubljanski urarji v 19. in začetku 20. stoletja, Kronika, št. 3, 38/1990, str. 114-127.
- Capie, Forrest in Wood, Geoffrey: Money in the Economy. - The Economic History of Britain Since 1700, 2. del: 1860-1939, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, str. 217-246.
- Cvirn, Janez: Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907, Zgodovinski časopis, 42, 1988, št. 2, str. 189-228.
- Cvirn, Janez: Slovenska politika na Štajerskem ob koncu šestdesetih let 19. stoletja, Zgodovinski časopis, 47, 1993, št. 4, str. 523-529
- Cvirn, Janez: Spodnještajerski ustavoverci v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja, Zgodovinski časopis, 49, 1995, št. 2, str. 193-230.
- Dolenc, Metod: "Usoda" ljubljanske prisilne delavnice, Kronika slovenskih mest, 4, 1937, št. 2.
- Dolinar, France M.: Skrb za prenovu cerkve v ljubljanski škofiji, Missiev simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1988, str. 123-134.

- Dular, Andrej: Metliška obrtnonadaljevalna šola, *Zgodovinski časopis*, 51, 1997, št. 4, str. 517-527.
- Fischer Jasna: Prebivalstvo v obrti in industriji na Slovenskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1988, št. 1-2, str. 23-40.
- Garhofer, Emil: Hundert Jahre österreichische Gewerbepolitik. - Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Springer Verlag, Wien, 1949, str. 487-495.
- Gestrin, Ferdo: Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918), *Kronika*, 17, 1969, št. 3, str. 129-138.
- Granda, Stane: I. in II. slovenski katoliški shod. - Missiev simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1988, str. 95-109.
- Guštin, Damijan: Odnos deželnozborske večine SLS do poglavitnih gospodarskih vprašanj Kranjske v letih 1908-1914, *Kronika*, 31, 1983, št. 1, str. 45-55.
- Herrnleben, Susanne: Liberalismus und Wirtschaft. - Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873-1879. Herrschaftsfundierung und Organisationsformen des politischen Liberalismus, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1992, str. 175-216.
- Hofmeister, Herbert: Staatshilfe und Selbsthilfe. - Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs, 2. del, Glanz und Elend 1880-1916, Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung 1987, Wien, 1987, str. 83-106.
- Holly, Johannes: Sonntagsheiligung: "Tag des Herrn", Gebot der Kirche. - Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 41-93.
- Hribar, Mitja: Nadzor nad deviacijami na Slovenskem pred 100 leti, *Kronika*, 35, 1987, št. 1-2, str. 22-30.
- Kamitz, Reinhard: Die österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948. - Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848 - 1948, Springer Verlag, Wien, 1949, str. 127-223.
- Keršovan, Ferdo G.: Spomini na gospodarsko in socialno življenje v Prekmurju, *Kronika*, 12, 1964, št. 3, str. 169-184.
- Knez, Darko: Božja pot na Dobrovi pri Ljubljani - Marija v Leščevju, *Kronika*, 40, 1992, št. 2, str. 114-116.
- Leisching Peter: Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IV, Die Konfessionen, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985, str. 1-247.
- Leskovec, Antoša: Upravni in gospodarski razvoj Maribora v 19. stoletju, *Kronika*, 31, 1983, št. 2-3, str. 167-175.
- Lukan, Walter: Janez Ev. Krek - biografski in bibliografski pregled. - Krekov simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1992, str. 7-17.

- Lukan, Walter: Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja. - Missiev simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1988, str. 110-122.
- März, Eduard in Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien.- Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 323-368.
- Matis, Herbert: Die Habsburgermonarchie. - Grundriss der österreichischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte von 1848 bis zur Gegenwart, ÖBV-Klett-Cotta, Dunaj, 1989, str. 6-39.
- Matis, Herbert: Leitlinie der österreichischen Wirtschaftspolitik 1848-1918. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del: Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 29-67.
- Melik, Jelka: Skladi kranjskega deželnega premoženja, Kronika, 24, 1976, št. 3, str. 165-169.
- Melik, Vasilij: Pariška komuna v sočasnem slovenkem tisku, Kronika, XIX, 1971, št. 1, str. 1-7.
- Melik, Vasilij: Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija, VII, 1956, str. 193-210.
- Melik, Vasilij: Razcep med staroslovenci in mladoslovenci, Zgodovinski časopis, XXVI, 1972, št. 1-2, str. 85-98.
- Melik, Vasilij: Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja, Zgodovinski časopis, 28, 1974, št. 3-4, str. 269-277.
- Melik, Vasilij: Slovenska politika v Taaffejevi dobi, Zgodovinski časopis, 29, 1975, št. 1-2, str. 109-118.
- Melik, Vasilij: Vplivi in odmevi pariške komune med Slovenci, Kronika, XIX, 1971, št. 2, str. 65-69.
- Mentschl, Josef: Das österreichische Unternehmertum. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del, Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 250-277.
- Merhar, Viljem: Marxov ekonomski sistem kot kritika tržne družbe. - Politična ekonomija tržne družbe, Opcija publisher, Ljubljana, 1990, str. 241-273.
- Mirković, Mijo: Razvoj ekonomske misli u XIX veku, Argumenti. Časopis za društvenu teoriju i praksu, Centar za idejno-teorijski rad OK SKH Rijeka, št. 2, 1981, str. 32-76.
- Mohorič, Ivan: Škofjeloško platnarstvo in njegov zaton, Loški razgledi, II, 1955, str. 71-80.
- Orožen, J[anko]: Propadle panoge celjskih obrti: Kronika slovenskih mest, II, 1935, št. 2, str. 161-163.
- Otruba, Gustav: Handwerk und Industrialisierung in Österreich im 19. und am Beginn des 20. Jahrhunderts. - Handwerk in Mittel- und Südosteuropa. Mobilität, Vermittlung und Wandel im Handwerk des 18. bis 20. Jahrhunderts, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1987, str. 195-216.

- Pančur, Andrej: Socialna misel v drugi polovici 19. stoletja. - Preteklost sodobnosti. Izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine, Inštitut za novejšjo zgodovino, Ljubljana, 1999, str. 19-28.
- Perovšek, Jurij: Prilagoditev Schulze-Delitzschevih združnogospodarskih zamisli na Slovenskem v letih 1872-1895, Prispevki za novejšjo zgodovino, XXXVIII, 1998, št. 1-2, str. 5-13.
- Perovšek, Jurij: Schulze-Delitzscheva združnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju, Prispevki za novejšjo zgodovino, XXXVII, 1997, str. 17-34.
- Pichler, Eva: Die Auswirkungen der Liberalisierung und der späteren Entliberalisierung des Gewerberechts in Österreich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Geschichte und Gesellschaft, 20, 1994, str. 57-87.
- Počivavšek, Marija: Celjska obrt in trgovina po sprejetju obrtnega zakona leta 1859. - Iz zgodovine Celja 1848-1918, Odsevi preteklosti 2, Muzej novejšje zgodovine Celje, Celje, 1998, str. 187-205.
- Pribyl, Herbert: Das Verbot der Sonntagsarbeit aus rechtshistorischer Perspektive - Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 187-223.
- Pribyl, Herbert: Der Sonntag als der Tag der wöchentlichen Arbeitsruhe. - Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 95-139.
- Rogelj, Monika: Skrb za revne v Kranju v drugi polovici 19. stoletja, Kronika, št. 3, 46, 1998, str. 55-76.
- Roth, Gottfried: Feierabend und Sonntagsruhe aus der Sicht des Arztes. - Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 245-252.
- Rothschild, Kurt W.: Wurzeln und Triebkräfte der Entwicklung der österreichischen Wirtschaftsstruktur. - Österreichs Wirtschaftsstruktur gestern - heute - morgen, Duncker & Humblot, Berlin, 1961.
- Schnarrer, Johannes Michael: Freiraum für Gott: Die drei monotheistischen Weltreligionen und die Transzendenzerfahrung. - Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 21-40.
- Slokar, Ivan: Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860. - Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana 4, Ljubljana, 1977, str. 8-102.
- Stanonik, Marija: Zgodovina žirovskega čevljarstva, Loški razgledi, XVIII, 1971, str. 128-146.
- Sterle, Meta: Mali kruhek na Loškem, Loški razgledi, 28, 1981, str. 245-262.
- Streissler, Erich W.: Der Wirtschaftsliberalismus in Mitteleuropa: Umsetzung einer wirtschaftspolitischen Grundkonzeption? - Liberalismus. Interpretationen und Perspektiven, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Graz, 1996, str. 135-179.

- Šepetavc, Anton: Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovencih, ki niso vedno (bili) taki, Zgodovina za vse, I, 1994, št. 1, str. 20-32.
- Štepec, Marko: Nekateri opisi človeških stranpoti na prelomu 19. v 20. stoletje. - Postava in hudodelstvo. Kriminaliteta na Slovenskem v 19. stoletju, Slovenska matica, Ljubljana, 1990, str. 26-38.
- Štepec, Marko: Zločin v slovenskem časopisju v 80. letih 19. stoletja, Kronika, 35, 1987, št. 1-2, str. 30-38.
- Urbanitsch, Peter: Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick. - Die Habsburgermonarchie, 3. del: Die Völker des Reiches I, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1980, str. 33-153.
- Valenčič, Vlado: Ljubljansko stavbeništvo od srede 19. do začetka 20 stoletja, Kronika, XVIII, 1970, št. 3, str. 135-146.
- Valenčič, Vlado: Pregled ljubljanske obrti od začetka 18. stoletja do obrtnega reda iz leta 1859 ter njen gospodarski in družbeni razvoj. - Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana 4, Ljubljana, 1977, str. 136-170.
- Vodopivec, Peter: Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, Slovenska matica, Ljubljana, 1983, str. 25-41.
- Vodopivec, Peter: Kako so slovenski vodniki v 19. stoletju videli svojo gospodarsko in družbeno prihodnost? - Vesela znanost. O okolju: zbornik predavanj 1993/1994, 1. del, KUD France Prešeren, Ljubljana, 1995, str. 83-94.
- Vodopivec, Peter: O "duševnem profilu" in nazorih Janeza Bleiweisa. - Dr. Janez Beiweis in njegov čas, Gorenjski muzej, Kranj, 1996, str. 23-29.
- Vodopivec, Peter: O odmevu karbonarskih vstaj v Italiji in zaprtih Italijanah na ljubljanskem gradu (1820-1825), Kronika, 27, 1979, št. 3, str. 168-179.
- Vodopivec, Peter: O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja, Prispevki za novejšo zgodovino, XXVII, 1987, str. 7-32.
- Vodopivec, Peter: Slovenski duhovniki in družbenogospodarske razmere na Slovenskem v 19. stoletju. - Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja. Simpozij 1989, Slovenska matica, Ljubljana, 1989, str. 175-187.
- Weber, Wilhelm: Wirtschaftswissenschaft und Wirtschaftspolitik in Österreich 1848 bis 1948. - Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Springer Verlag, Wien, 1949, str. 624-678.
- Wysocki, Josef: Die österreichische Finanzpolitik. - Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 1. del, Die wirtschaftliche Entwicklung, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1973, str. 68-104.

